

В. А. АБДУЛЛАЕВ

Ўзбек Адабиёти Тарихи

ИККИНЧИ КИТОБ

(XVII АСРДАН XIX АСРНИНГ
ИККИНЧИ ЯРМИГАЧА)

ИККИНЧИ НАШРИ

УНИВЕРСИТЕТЛАРНИНГ
ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТЛАРИ
ҲАМДА ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТЛАРИНИНГ
ТИЛ ВА АДАБИЁТ ФАКУЛЬТЕТЛАРИ
УЧУН Д А Р С Л И К

«ЎҚИТУВЧИ» НАШРИЁТИ

Тошкент — 1967

Масъул муҳаррир —
филология фанлари доктори
А. П. ҚАЙУМОВ

ТАРИХИЙ ШАРОИТ ВА МАДАНИЙ МУҲИТ

рта Осиёнинг феодал хўжалигида, сиёсий ва маданий ҳаётида вужудга келган тушқунлик XVI асрнинг охири ва XVII асрнинг бошларида янада равшанроқ намоён бўла бошлади, феодалларнинг ўзаро ва қўшни давлатлар билан бўлган урушлари натижасида мамлакатда шайбонийлар династиясининг ҳукмронлиги тобора заифлашиб бормоқда эди.

«Шайбонийхон ҳукмронлигида бошланиб, қарийб 100 йил давом этган шайбонийлар давлати типик феодал давлати эди. Давлатнинг бошида чексиз ҳуқуққа эга бўлган хон ўтирган; бутун вилоятлар шу хонадон аъзоларига, султонларга бўлиб берилган, вилоят ҳукмдорлари эса махсус аскар-рий гуруҳга, уруғ ва қабилаларнинг юқори доираларига, руҳонийларга суянганлар. Масалан, XVI асрнинг 40-йилларида Самарқандда Абдуллатиф (1540—1551), Бухорода Абдулазиз (1540—1549), Тошкентда Бароқхон, Қармана ва Миёнколда Искандар Султон, Балхда Пирмуҳаммадхон қабилар ҳукмронлик қилганлар. Буларнинг ҳар қайсиси ўзини мустақил ҳукмдор ҳисоблаб, бир-бирлари билан тўхтовсиз урушиб турар эди. Булар бош ҳукмдорга (хонга) нисбатан вассаллик муносабаотида бўлишлари керак бўлса ҳам, лекин улар кўпинча хон ҳукуматини танишни истамас ва унга қарши кураш олиб борар эдилар»¹.

Озроқ вақт Шайбонийхонга қарам бўлган Хоразм 1511 йилдан бошлаб мустақил хонликка айлана бошлади. Шай-

8 Ўз
А 15

Абдуллаев В. А.

Ўзбек адабиёти тарихи. 2-китоб. Т., «Ўқитувчи» нашриёти, 1967.

К. 2. (XVII асрдан XIX асрнинг иккинчи ярмигача). Университетларнинг филология факультетлари ҳамда пед. ин-тларининг тил ва адабиёт факультетлари учун дарслик.

384 бет. Тиражи... 20000.

Абдуллаев В. А. История узбекской литературы. Вторая книга. Учебник.

8 Ўз
А 15

бонийларнинг Хоразмни ўзларига бутунлай қарам қилишга бўлган кейинги уринишлари улар истаганча натижа бермади. Ана шундай бир шароитда 1598 йилда сўнгги ҳукмдорлардан Абдулмўминнинг ўлдирилиши билан шайбонийлар династияси ҳам емирилди. Феодал ҳукмрон доиралар Бухоро тахтига аштархонийлар хонадонидан бўлган Боқимуҳаммаднинг (1599—1605) хон қилиб кўтардилар. Шу вақтдан бошланган аштархонийлар династиясининг мамлакатдаги ҳукмронлиги қарийб 150 йил давом этди¹.

Феодал тарқоқлиги, бошбошдоқлиги аштархонийлар даврида аввалгидан кўра янада кучайиб кетади. Эрон ҳукмдори Шоҳ Аббос Бухоро хонлигига қарашли Сабзавордан Ҳиротгача бўлган Амударёнинг жанубий қисмидаги территорияни босиб олган эди. Бу территориядан маҳаллий аҳолининг ёрдами билан фақат Балх вилоятигина Бухоро хонлигига қайтариб олинади. Ҳиндистон ҳукмдорлари Шоҳжаҳон ва Аврағзеблар ҳам ўз боболари Бобир Мирзонинг туғилиб ўсган ватани — Мовароуннаҳрни эгаллаб олишга иштиёқманд эдилар. Улар сиртдан аштархонийлар билан «дўстона» муносабатда бўлсалар ҳам, аслида Шимолий Афғонистонни ва, иложи бўлса, бутун Мовароуннаҳрни эгаллаб олиш ниятида эдилар. Буни қуйидаги воқеадан айниқса равшан кўриш мумкин. Аштархонийлардан Надирмуҳаммадхон (1642—1645) исёнчи шаҳзодалар ва бекларнинг хуружидан хавфсираб, Шоҳжаҳондан ёрдам сўрайди. Шоҳжаҳон қўшини Надирмуҳаммадга ёрдам бериш ўрнига Шимолий Афғонистонга бостириб киради ва Балх вилоятини забт этиб, уни қарийб икки ярим ой давомида талон-торож қилади ва қаттиқ жанглардан кейингина Балхни ташлаб чиқиб кетади².

Шундай қилиб, бир томондан, ўзаро феодал урушлари, иккинчи томондан, қўшни давлатларга бўлган истилочилик ва босқинчилик ҳаракатлари давом этиб, натижада Урта Осиёнинг хўжалиги издан чиқарилади, суғориш иншоотлари бузилади, экин ерлари пайҳон қилинади, шаҳар ва қишлоқлар вайрон этилади. Буларнинг устига XV аср охирларида Ҳиндистонга денгиз йўлининг очилиши Мовароуннаҳрнинг савдо йўли сифатидаги аҳамиятини бўшаштирган эди. XVI—XVII асрларда Урта Осиё билан Ҳиндистон ўртасидаги савдо алоқаларида Балх ва Афғонистон савдо йўли маълум аҳа-

¹ Аштархонийларнинг ота-боболари Каспий денгизининг Шимолий соҳилларида — Аштархон (Астрахан) атрофида яшаган ўзбеклар бўлиб, улар XV аср ўргаларида Урта Осиёга кўчиб келган ва шайбонийлар даврида катта мавқега эга бўлган эдилар.

² Г. В а м б е р и. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи, I жилд. Москва, 1924, 153—154-бетлар.

мият касб эта бошлаган эди. Лекин Эрон ҳукмдори Шоҳ Аббос бунга рахна солиб, истилочилик сиёсатини қўллар, гоҳ у, гоҳ бу вилоятга қўшин тортар эди.

Феодалларнинг ўзаро урушлари ва низоларининг бутун оғирлиги халқ гарданига тушар, уни хонавайрон қилар эди. Чунончи, аштархонийлардан бўлган ака-ука Субҳонқулихон билан Абдулазизхон ўртасида қарийб 37 йил давом этган тож-тахт талашлари, шиддатли уруш ва юришлар деҳқонларни ҳам, шаҳар косиб-хунармандларини ҳам қон қақшатган, халқнинг тинқасини қуритган эди. Бу воқеаларнинг шохиди бўлган XVII аср тожик шоири Сайидо Насафий халқ ва мамлакат аҳволига зўр ачиниш билан шундай ёзган эди:

Дар талоши салтанат афтодаанд аз пой халқ,
Тож агар ин аст, олам сарнагун хоҳад шудан.

(Тож-тахт талашилардан халқнинг тинқаси қуриди, тож агар шундай бўладиган бўлса, (у ҳолда) олам остин-устун бўлади.)

Ҳақиқатан ҳам Ҳабаш ва Элборсларнинг Хоразм тож тахтини талашиб, ўз оталари Арабмуҳаммаднинг кўзини ўйиб олишлари, оға-ини Асфандиёр билан Абулғозий ўртасидаги низолар, Арангхон, Жўжихон ва Шоҳниёзхонлар ўртасида авж олган тож-тахт талашлари, «қўғирчоқ хонлар»нинг тахтга келиб-кетиши, Эрон шоҳларининг таловчилик юришлари ва бошқалар натижасида мамлакат хароб бўлиб, халқ ниҳоятда қашшоқлашган эди. Бу аҳволни ўз кўзи билан кўрган Сайидо алам ва изтироб билан шундай ёзган эди:

Самарқанд як кўчаи қоқ шуд,
Бухоро тали Хожа Исҳоқ шуд.

(Самарқанд бўм-бўш кўчага, Бухоро Хожа Исҳоқнинг қуп-қуруқ тепалигига айланди.)

Экин майдонларининг асосий қисми хон ва унинг она аъзолари, қариндош-уруғлари, феодаллар, амалдорлар ва руҳонийларнинг ихтиёрида эди. Хонлар аскар бошлиқларига, амалдорларга, шунингдек, нуфузли руҳонийларга ер инъом қилар ёки давлат қарамоғидаги мулкларни сотиб юборар эдилар. Бунинг натижасида айрим феодалларнинг ер-суви ҳатто хонларникидан ҳам ошиб кетар эди. Масалан, Абдулазизхоннинг катта амалдорларидан бўлган Ялангтўш бийнинг минг таноблаб ери, минглаб қарам деҳқонлари ва юзлаб қуллари бўлган. Имомқулихон уни ҳамма солиқлардан озод қилган. «Матлаб-ут-толибин» асаридаги маълумотга қараганда, хўжагон (нақшбандий) бошлиқларидан бўлган хўжа

Исломининг Бухоро, Миёнкол, Насаф, Қорақўл ва Марвда бир печа минг таноб ери, ўн минг қўйи, етти юз оти, беш юз туяси, уч юз қули, қанча-қанча дўконлари, карвон саройлари бўлган; унинг ўғли Саъднинг давлати эса бундан ҳам ортиқ эди.

Деҳқонларнинг кўпчилиги ерсиз ёки жуда оз ерга эга эди. Улар турли-туман солиқлар тўлар, мулкдорларнинг ерида жуда оғир шароитларда ишлар эдилар. Деҳқончилик қуролини кетмон, омон каби нарсалар бўлиб, меҳнат унумдорлиги ниҳоятда паст эди. Суғориш системасидаги «чиғир» усули, қумли-захкаш ерларни қиш давомида чиқит тупроқлар билан махсус «тўкин ўғити» ясаб ўғитлаш, «қочув»¹, «қазув»², «бегор»³ мажбуриятларини бажариш, хон ерларида текин ишлаб бериш ва бошқалар халқ аҳволининг нақадар оғир бўлганини янада равшанроқ кўрсатади.

Иш шароитининг сермашаққатлиги ва янги-янги солиқларнинг солиниши, ўзаро ва қўшни феодал давлатлар билан бўлган жанглар натижасида кундан-кунга қашшоқланиб борган деҳқонлар, ҳунармандлар ва чорвачилар феодаллар зулмига қарши қўзғололлар кўтарар эдилар. Лекин деҳқонларнинг бу қўзғололлари стихияли тусда бўлиб, яхши уюшмаган эди. Шунинг учун бу қўзғололлар шафқатсизлик билан бостириллар ёки вақтинча қозонилаётган галаба билан тугалланар эди. Чунончи Насаф (Қарши) вилоятида 1611 йилда Имомқули уюштирган даҳшатли қиргин натижасида бегуноҳ халқ қони дарё бўлиб оққан эди.

Бу ўринда шуни ҳам қайд этиб ўтиш керакки, Мовароуннаҳрда ҳам, Хоразмда ҳам тез-тез кўтарилиб турган халқ қўзғололларининг галабаси вақтинчалик бир ҳол бўлса ҳам, барибир улар хон ва амирлар салтанатини дарзага солиб турар эди.

Улкада феодаллар билан меҳнаткаш аҳоли ўртасида синфий курашнинг кескинлашуви, ҳукмрон доираларнинг ўзаро курашлари, бунинг устига, Бухоро, Хева хонликлари билан Эрон давлати ўртасидаги урушлар натижасида иқтисодий тушқунлик кучайиб бормоқда эди. Бинобарин, ҳар иккала хонлик ўртасида ва бу хонликлар билан Эрон давлати ўртасида савдо муносабатлари мўътадил суратда давом эта олмас эди.

¹ Қочув — аҳолини эҳтиёт дамбаларини қуришга сафарбар қилиш.

² Қазув — сув тақсимловчи тармоқларни тозалашда аҳолининг 6 кун ичида бажарадиган мажбурий меҳнати. Шунинг учун у «бало қазув» деб ҳам аталган.

³ Бегор — суғориш тармоқларини қуриш ва тозалашда қишлоқ аҳолисининг йилига 12 кун мажбурий равишда бажарадиган иши.

Ўзаро феодал урушлари ва қўшни давлатлар билан бўлган ихтилофлар савдо алоқаларининг, хусусан, карвон савдо-сининг ўсишига катта зарба берди. Лекин, шунга қарамай, Бухоро ва Хева хонликлари ўртасида ҳамда бу хонликлар билан Ҳиндистон, Эрон ва бошқа мамлакатлар ўртасида савдо-сотиқ тамоман тўхтаб қолмади. Россия билан савдо алоқалари юритиш эса Ўрта Осиё хўжалигининг ривожланиши учун гоят муҳим аҳамиятга эга эди.

Россиядан Бухоро ва Хевага келиш ёки Бухоро, Хева ва Қўхна Урганчдан Астрахан ҳамда Ёйиқ (Гурьев) орқали Оренбург, ундан Москвага боришда йўлларда турли хавф-хатар бўлишига қарамай, Россия билан Ўрта Осиё бири-бирига савдо карвонлари юбориб турар эди. Бухоро ва Хева хонликларидан Россияга, Москвага, Сибирь ва бошқа жойларга турли газламалар, ипак моллар, пахта, туркман гилами, тери, қуруқ мева ва ҳоказолар олиб борилган. Ўрта Осиё савдо карвонлари Россия бозорига қисман бўлса ҳам, Ҳиндистон, Хитой ва Эрон молларини (ипак моллар, чинни, доривор ва бошқаларни) етказиб борганлар. Россиядан эса тери, мовут, ойна, балиқ тиши, олтин-кумуш идишлар, ёғоч маҳсулотлари ва бошқа нарсалар олиб келганлар.

Буни ўша вақтдаги Москва Юстиция министрлиги архивининг ҳужжатларидан ҳам кўриш мумкин: Москва давлатига Ўрта Осиёдан 1633 йилда 8769 сўмлик, 1634 йилда 2018 сўмлик, 1637 йилда 543 сўмлик, 1640—1641 йилларда 10 585 сўмлик, 1666 йилда 2846 сўмлик турли моллар олиб борилган. Абулғозийнинг кўрсатишича, 1646 йилда рус савдогарлари Хеванинг ўзидан 7 минг сўмдан 10 минг сўмгача мол сотиб олганлар.

Россия Ўрта Осиё билан савдо алоқаларини мустаҳкамлашга қизиқади. Рус ҳукумати Ўрта Осиёдан келувчи савдогарларни махсус фармон билан пошлинадан озод қилади, икки ўртада дипломатия алоқалари ўрнатилиб, элчилар ҳам юборилади, турли масалаларга доир ёрлиқлар ҳам ёзилади. Ёрлиқ ва мактублар Бухорода деярли форс-тожик тилида, Хоразмда эса ҳам ўзбек, ҳам тожик тилида ёзилар эди. Бу ёрлиқ ва мактублар ўзбекча ва тожикчадан русчага таржима қилинганидек, русчадан ўзбек ва тожик тилларига ҳам таржима қилинар эди. Чунончи, Асфандиёрхоннинг 1641 йил март ойида элчи Назар Малик Баҳодир орқали боярь Ҳожи Тархонга юборган бир китобати (мактуби)да икки ўртада қадимдан савдо муносабатлари бўлганлиги, уларнинг ҳали ҳам давом этаётганлиги кўрсатилиб, денгиз лочинларидан бир нечтасини юбориш илтимос қилинади.

Бироқ икки ўртадаги савдо алоқалари баъзан айрим амалдорлар томонидан бузилар, савдо қарвонлари қароқчилар томонидан таланиб, кишилар тутқин ёки қул қилинар эди.

АРХИТЕКТУРА. МУЗИКА. ИЛМ-ФАН ВА ТАЪЛИМ

Иқтисодий ва сиёсий ҳаётдаги танглик маданий ҳаётга ҳам таъсир этмай қолмас эди. XVII асрда маданий ҳаёт хийла қолоқ эди. Диний реакция эса авж олган эди. Ҳукмрон доиралар меҳнаткаш аҳолининг онгини заҳарлаш, уни жаҳолат ва нодонлик асоратида қолдиришга уринар эдилар. Бу мақсад йўлида улар дин ва шариятга, руҳонийларга таянар эдилар. Улар халқни талаш натижасида тўплаган бойликларининг бир қисмини сарфлаб, масжид-мадрасалар, хонақоҳлар бунёдга келтирар ва бу билан ўз ҳашаматларини намоёниш этишга, таъсирларини кенгайтиришга уринар эдилар.

XVI—XVII асрлар давомида Тошкентда Шайхантаҳур қабристон, Бароқхон мақбараси, Бухорода Мирараб мадрасаси (1535—1536), Масжиди калон (1540—1541); Абдуллахон мадрасаси (1589—1590), Хожа Зайниддин хонақоси, Абдулазизхон мадрасаси (XVII), Надир Девонбеги масжиди (XVII); Самарқандда «Шердор» (1619), «Тиллакор» (1646), «Надир Девонбеги» (1630) мадрасалари, «Хожа Аҳрор мазороти» (1632), Хевада Арабмуҳаммад мадрасаси (1616), Анушанинг «Оқ масжиди» ва Муҳаммад Ризобек номидаги мадрасалар бунёдга келди.

Гарчи бу бинолардан, шу жумладан мадрасалардан, эксплуататор синфлар ўз манфаатлари учун фойдаланган бўлса ҳам, у бинолар, айниқса «Шердор» ва «Тиллакор» мадрасалари меъморчилик санъатининг нодир ёдгорлиги сифатида вужудга келган эди. Аммо бу даврдаги моддий маданият ёдгорликларининг кўпчилиги ўзининг сифати жиҳатидан XV асрда Улуғбек диди, завқи ва ташаббуси тўғрисида юксак санъаткорлик маҳорати билан бино қилинган ёдгорликлардан фарқ қилар, улардан анча паст турар эди.

Бу даврда илм-фан ҳам жуда қолоқ эди. Улуғбек ва Навоийлар давридаги забардаст олимларга тенглаша оладиган олимлар йўқ эди. Мактаб ва мадрасаларда грамматика, ҳандаса ва адабиётнинг илми сарф, илми наҳв, илми аруз, илми қофия, илми ҳисоб каби соҳаларидан схоластик тарзда бўлса-да, маълум даражада билим берувчи дарслар ўтилмас, кўпинча ислом дини ақидаларига мос келувчи тафсир, шарият, илми қироат каби хурофий билимлар ўргатилар эди. Худди шу мақсадда XVII асрнинг турли йилларида Бухоро, Хева ва Самарқанд мадрасаларида «Шамойил-ун-наби»,

«Меърож-ун-нубуват», «Шарҳи виқоя» каби диний асарлар кўчирилиб, тарғиб қилинган.

Лекин феодал-клерикал реакция кишиларни, илм аҳллари қанчалик даҳшатли кулфатларга гирифтор қилмасин, барибир у илм-фан, санъат ва адабиётдаги илғор традицияларни емириб ташлай олмади, инсоннинг заковати ва даҳоси тараққиётини бўға олмади; не-не машаққатлар билан бўлса ҳам, санъат ва фан соҳаларида истеъдодли кишилар — санъаткорлар ва олимлар етишиб чиқди. Чунончи, Самарқандда ажойиб санъат обидалари бўлган «Шердор» ва «Тиллакор» мадрасалари қурилаётган бир вақтда Дарвешали чангий музика фани тўғрисида 12 мақом (боб)дан иборат «Рисолаи муסיқи» («Тухфат-ус-сурур») трактатини бунёдга келтирди. Бу асарнинг I—VI бобларида музика, куй, музика ритми, чолғу асбоблари (танбур, чанг, най, уд, кубуз, симтўр, ситор, кабилар) ва 12 мақом (Рост, Ушшоқ, Наво, Ҳижоз, Ироқ, Ҳусайний, Бўслик, Риҳавий ҳақида ҳамда Рост ва Ушшоқнинг — Исфаҳон; Наво ва Ҳижознинг — Бузург; Бўслик ва Ҳусайнийнинг — Зангула қисми) ҳақида фикр юритилади. VII бобда ўтмишда музика санъатига доир асарлар ёзган олимлар, шoirлар ва улуғ кишилар (Рўдакий, Абдулқодир ноий, Хисрав Деҳлавий, Фирдавсий, Мавлоно Мирак чангий, Бухори, Мавлоно Қосим раббоний, Паҳлавон Қотиби Нишопурий, Мавлоно Соҳиб Балхий, Мир хожа Айюб Абулбаракат Шаҳрисабзий) тўғрисида гапирилади. VIII—X бобларда Абдураҳмон Жомий, Хожа Абдулло бин Муҳаммад Марворид, Алишер Навоий, Шоҳқули ғижжак, Ҳасанхожа Нисорий кабиларнинг музика санъатига бўлган муносабатлари баён этилади. Асар автори ўз замондошларидан устод Абдулло ноий, устод Дарвеш шайхим қаландари Ҳиравий, устод Султон Муҳаммади танбур, ҳофиз Жаложили Ҳиравий, ҳофиз Собир кўк, устод Ҳусайн удий кабиларнинг санъаткорлик маҳоратлари тўғрисида баҳс этади.

Аммо масжид ва мадрасалардаги хурофий тарғибот, реакция таълим анъаналари таъсирида Дарвешали музика соҳасидаги фикрларини хурофий тушунчалар билан аралаштириб, мақомларнинг келиб чиқишини аллақандай афсоналарга ҳам боғлаган эди.

Абулғозий ўзининг «Манофъ-ул-инсон» китобида касалликнинг 120 дан кўпроқ хилини тилга олиб, уларни даволаш чоралари ҳақида фикр юритар экан, бу касалликларни даволаш йўллари китоблардан ўқиб, устодлардан эшитиб ўрганганини қайд этади. Бинобарин, бу фактдан кўришиб турибдики, XVII асрда Самарқанд, Бухоро ва Хоразмда ҳам табобатдан хабардор «устодлар» бўлганидек, ўтмиш

асрларда табобат бўйича яратилган айрим китоблар ҳам мавжуд экан. «Манофё-ул-инсон» каби тиббиётга доир бир рисоланинг XVII аср шароитида ёзилиши ва унда, ўрни келганда, Абу Али ибн Синонинг касалликларни даволаш ҳақидаги фикрларига мурожаат қилиниши фактининг ўзи бунга ҳеч қандай шубҳа туғдирмайди.

Лекин шуни алоҳида уқтириш керакки, реакциян феодаликлерикал доиралар илм-фан, санъат ва адабиёт аҳллари таҳдид қилар эди; олимлар ва санъат аҳллари кўпинча қашшоқлик ва хор-зорликда кун кечирардилар. Масалан, Шермуҳаммад Мунис «Фирдавс-ул-иқбол» китобида XVII аср охиридаги воқеалар ҳақида фикр юритар экан, Хева аркида кўринишхона бино қилинганини, Мавлоно Вафо шу бинонинг «Банно ва наққоши» бўлганини, лекин, шунга қарамасдан, унинг мадрасаи Арабхон ҳужраларининг бирида «мадраса сукконлари» (мадрасада истиқомат қилувчилар) билан бирга камбағалона ҳаёт кечирганини, унинг бир парча намат ва бўйрадан бошқа бисоти бўлмаганини қайд этиб ўтади.

Бу оғир ҳаёт фақат Мавлоно Вафо каби ҳунармандларнинг қисматигина эмас, балки ҳукмрон доиралар зулми остида эзилган меҳнаткашлар оммасининг умумий қисмати эди.

Ана шундай даврда ҳам айрим бинолар, мадрасалар, ариқларни бунёдга келтиришда машаққат тортиб меҳнат қилган аҳолининг юраги мамлакатда ободонлик, тинчлик ва маданий тараққиёт орзуси билан тепар эди. Бироқ унинг ўз ҳаётини яхшилаши, савод чиқариши, билим олиши, жаҳолат ва подонликдан қутулиши учун ҳеч қандай шароит йўқ эди. Халқ орасидан чиқиб, хилма-хил азоб-уқубатлар ичида зўрга ўзини танита бошлаган Мавлоно Вафо каби ҳунарманд, наққош ва бинокорлар ҳам қашшоқликда ҳаёт кечирар эдилар.

Ҳабаш, Элборс, Асфандиёр, Худойдодхон, Субҳонқули каби ўта реакциян ҳукмдорлар бинокорлик ва ирригация ишларига мутлақо эътибор бермас, Ҳасанқули Азизони Хоразмий, Шайх Назархўжа, Сўфи Оллоёр, ҳазрат Али Азизони Самарқандий каби хурофотчиларга таянган ҳолда иш тутар эдилар.

Арабмуҳаммад, Абулғозий, Ануша, Муҳаммад Ризобек, Имомқули, Надр Девонбеги, Ялангтўш Баҳодир оталиқ каби аристократлар дин ва шариятни тарғиб этиш, ўзларининг шон-шўхратларини ошириш мақсадида онда-сонда бирор мадраса, масжид ёки хонақоҳ солдирар ва бу билан ўзларининг зулм-зўрлигини ниқоблашга уринар эдилар. Улар асосан руҳонийларга таяндилар.

Мамлакатдаги маданий ҳаракат ва ижтимоий фикр жа-раёнида меҳнаткаш омма билан феодал синфи ўртасида синфий кураш кучайиб борганидек, ҳукмрон доираларнинг айрим гуруҳлари ўртасида ҳам ўзаро курашлар кескин суратда давом этиб турган. Бу курашнинг мамлакат мафқуравий ҳаётида ўз аксини топиши табиий эди, албатта. Бу ҳол муаррихлик (тарихшунослик), тазкиранавислик, китобиёт каби соҳаларда ҳам ўз изини қолдирган.

ТАРИХ АСАРЛАРИ ВА ТАЗКИРАЛАР

XVII асрда китобиёт ва хаттотлик, тарихшунослик ва тазкиранависликда ҳам бирмунча ишлар бунёд этилди. Ўрта Осиё муаррихлари (тарихчилари) ва олимлари ўзбек ва тожик тилларида бир қатор янги асарлар — тарих ва географияга доир китоблар яратдилар, тазкиралар туздилар. Сайид Муҳаммадтоҳир бин Абулқосимнинг «Ажойиб-ут-табақот» номли географик асари, Абулқосим бин Шоҳмирзо ибн Саъдулла ал-Ҳусайний ал-Қасбавийнинг «Натойиж-ул-фикр» тарихий китоби, Абулғозий Баҳодирхоннинг «Шажараи турк», «Шажараи тарокима» номли тарихий таснифлари, Муҳаммад-амин Яроқчининг «Муҳит-ут-таворих» асари, Мулло Шарафиддин Аълам ибн Нуриддин Охунд Мулло Фарҳод Самарқандийнинг «Таворихи қасира» асари, Маҳмуд ибн Валининг «Баҳр-ул-асрор фи маноқиб-ул-ахёр» китоби, Суҳайлонинг «Имомқулинома» шеърий тарихи; тазкирачилик соҳасида эса Мутрибийнинг «Тазкират-уш-шуаро» ва Муҳаммадбадеъ Малехо Самарқандийнинг «Музокир-ул-асҳоб» тазкиралари шулар жумласидандир.

Сайид Муҳаммадтоҳир ибн Абулқосимнинг «Ажойиб-ут-табақот» асари география масалаларига бағишланган бўлиб, у аштархонийлар династиясининг вакили Надрмуҳаммадхон (1642—1645) ҳукмронлиги даврида ёзилгандир. Етти боб — табақотдан иборат бўлган «Ажойиб-ут-табақот» асарида ўрта аср география фани имкониятлари доираси ва савиясида география ҳамда қисман космографияга доир қизиқарли маълумотлар келтирилади.

Шеърий таҳаллуси билан асарлар ёзган Абулқосим бин Шоҳмирзо ибн Саъдулла ал-Ҳусайний «Натойиж-ул-фикр» асарида Субҳонқулихон ҳукмронлиги давридаги тарихий воқеаларни баён этади. Феодализм муҳитида яратилган бошқа кўпгина асарларда бўлганидек, «Натойиж-ул-фикр»да ҳам, бир томондан, фактик маълумотлар келтирилса, иккинчи томондан, тарихий воқеаларга тенденциоз муносабат ва бир ёқлама баҳо бериш хусусияти яққол кўриниб туради. Абул-

қосим Шейрий сарой тарихчиси сифатида Субҳонқулихонни кўкларга кўтариб мақтайди, унга қарши бош кўтарган кўзғолончиларни эса (масалан, 1657 йилдаги Бухоро кўзғолони қатнашчиларини) «аҳли фасод» деб баҳолайди.

Сухайло ҳам ўзининг «Имомқулинома» деб аталган шейрий тарихида Имомқулихонга мадҳхонлик қилиб, унинг номини тарих саҳифасида қолдирмоқчи бўлади.

XVII асрнинг кўзга кўринган тарихчиларидан Маҳмуд ибн Вали ўзининг «Баҳр-ул-асрор фи маноқиб-ул-ахёр» («Яхши кишиларнинг фазилатларига доир сирлар денгизи») номли 7 томдан иборат ўзига хос энциклопедик асарининг тарих бўлимида Чингизхон давридан бошлаб аштархонийлар давригача бўлган воқеа-ҳодисалар тўғрисида маълумот беради.

Бу даврда яратилган тарихий асарлардан яна бири Мулло Шарафиддин Аълам Охунд Самарқандийнинг «Таворихи касира» асаридир. Аммо бу асар бизгача айнан етиб келмаган. Унинг қисқартирилган варианты проф. А. А. Семёнов кўрсатганидек, илм аҳли орасида машҳурдир. «Таворихи касира» асарининг қисқартирилган вариантынинг автори XVII аср охири ва XVIII аср бошларида яшаб ижод этган ва Роқимий тахаллуси билан шўҳрат қозонган Мир Сайид Шариф Роқим Самарқандийдир.

* * *

Абулғозий
(1603—1664).

Абулғозий 1603 йилда Хева хони Араб-муҳаммад оиласида дунёга келди. У болалик чоғларидаёқ тож-тахт талашларининг

жабр-жафосини чекди. Мансабпараст оғалари томонидан Эронга четлатилди. Эронда ўн йил назорат остида яшагандан кейин ўз ватанига қочиб келди ва қаттиқ курашлардан сўнг Хева тахтини эгаллаб, 1645 йилдан 1663 йилгача ҳукмронлик қилди.

Абулғозий феодал ҳукмдордир. Унинг сиёсий фаолияти бошқа феодал ҳукмдорларнинг фаолиятдан принципаал фарқ қилмайди. Аммо у, шарқшунослар ва тарихчилар қайд қилганидек, Хева хонлиги ҳокимиятини мустақкамлашга интилди, ўзаро феодал урушларга маълум даражада чек қўйиш учун тахтпараст оғаниларига қарши курашди. Хевага қўшни бўлган давлатлар билан алоқани мустақкамлашга интилди. Буларнинг барчаси маълум даражада ижобий аҳамиятга эга эди.

Абулғозий 1663 йилда ўғли Ануша Муҳаммадни ўз ўрнига хон қилиб кўтарди, шундан кўп ўтмай, 1664 йилда Абулғозий 61 ёшида вафот этди.

Абулғозий сиёсий ва ҳарбий ишлар билангина чекланиб қолмади. У илм-фан, санъат ва адабиёт билан ҳам шуғулланди; замонасининг етук тарихчиси бўлиб етишди. Бу тўғрисида Абулғозийнинг ўзи «Шажараи турк» номли асарида шундай ёзади: «Бу фақирга худои таоло иноят қилиб кўп нимарса берган турур. Хусусан уч нимарса берган турур: аввал сипоҳгарликнинг қонун ва йўсуни... иккинчи маснавийёт ва қасоид ва ғазалиёт ва муқаттаот ва рубоийёт ва барча ашъорни фаҳхламаклик, арабий, форсий ва туркий луғатларнинг маъносини билмаклик, учинчи, Одам атодан то бу дамгача Арабистонда ва Эрон ва Туронда ва Мўғулистонда ўтган подшоларнинг отлари ва умри ва салтанатини каму зиёдин билмаклик».

Абулғозий ўз сиёсий фаолиятини давом эттириш билан бирга, адабий ва илмий ишлар билан ҳам шуғулланиб, асарлар яратди. Абулғозийнинг шейрий ижоди ҳам, унинг тарихий асарлари ҳам ўз салтанатини мустақкамлаш манфаатларига қаратилган эди. Лекин, шунга қарамай, унинг «Шажараи тарокима» ва «Шажараи турк» асарлари Хоразмнинг XVI—XVII асрлардаги тарихини ўрганишда муҳим манбадир. Хоразмнинг кейинги асрлардаги тарихини ёзган Мунис, Огаҳий ва Баёнийлар Абулғозийга юқори баҳо берганларидек, Г. Вамбери ва В. Бартольд каби шарқшунослар ҳам унинг илмий фаолиятига юксак баҳо берадилар. Масалан, венгр шарқшуноси Герман Вамбери: «Абулғозий Баҳодирхоннинг кўпгина ишлари Бобирни хотирга туширади... жаҳон анинг «Шажараи турк» номидаги тарихий асари учун ундан миннатдордур»,— деган эди.

Мунис таъбирича, «Бағоят ашъорфаҳм ва тарихдон киши» бўлган Абулғозийнинг биринчи тарихий асари «Шажараи тарокима» бўлиб, у ҳижрий 1071 йилда (мелодий 1660—1661 йилларда) ёзилгандир. Абулғозийнинг «Шажараи тарокима» асарининг яратилиш сабаби ҳақида ёзган куйидаги сўзлари диққатга сазовордир: «Туркманнинг муллолари ва шайхлари ва беклари менинг тарихни яхши билуримни эшитиб турурлар, тақи бир кун барчалари келиб арз қилдиларким, бизнинг ичимизда «Уғузнома» кўп турур. Аммо ҳеч яхшиси йўқ. Борчаси ғалат ва бириси-бирисига мувофиқ эмас, ҳар қайсиси бир турлук ва бир дуруст эътибор қилгудек тарих бўлса эрди, яхши бўлур эрди, деб ўтун қилдилар. Эrsa онларнинг ўтунларини қабул қилдим. Тақи китобни айтмоққа ружў қилдук. Тақи бу китобга «Шажараи тарокима» от қўйдук... Онча билғонимизни бир-бир этолинг, билмагонимизга илож не».

Абулғозий бу асарига туркман халқи тарихига оид тарихий манба ва ривоятларни ҳам, афсона ва ҳикоятларни ҳам иложи борича киритишга интиланган. «Шажараи тарокима»нинг автори ўз асарини содда, оммабон стил ва тилда ёзишга алоҳида эътибор берган. Буни унинг ўзи ҳам алоҳида таъкидлаб, шундай ёзган эди: «Барча билингким, биздан бурун туркий тарих айтқонлар арабий луғатларни қўшиб турурлар ва форсийни ҳам қўшиб турурлар ва туркийни ҳам сажъ қилиб турурлар. Ўзларининг ҳунарлари ва устозликларини халққа маълум қилмоқ учун. Биз мунларнинг ҳеч қайсисини қилмадук, анинг учун ким бу китобни ўқуғучи ва тинглағучи албатта турк бўлғуси турур: бас, туркларга туркона айтмоқ керак, то уларнинг барчаси фаҳм қилғайлар».

Абулғозийнинг фикрлари, унинг «туркона айтмоққа» ҳаракат қилиши кейинги тарихий асарида ҳам ўз ифодасини топган. Бу эса Абулғозийнинг бевосита жонли тилга мурожаат этгани ва ўз асарларини ёзаётганида «андоқ айтмоқ керакким, яхши ва ёмон борчалари билиб, кўнгулларига маъқул бўлғой» деган принципга амал қилишга уринганини кўрсатади. Шу билан бирга, Абулғозий «Шажараи тарокима» асарида туркман халқи томонидан ижод қилинган кўпгина ривоят ва ҳикоятларни, хусусан афсонавий Ўғуз, Дада Қўрқут ҳақидаги эртак ва достонларни яхши билган киши сифатида кўзга ташлаиб туради. Бу эса «Шажараи тарокима» асарининг адабий қимматини янада оширади.

«Шажараи тарокима» туркман халқи тарихини ўрганишда муҳим бир манба сифатида аҳамиятлидир. Шунинг учун ҳам академик В. Бартольд бу асарни туркман халқи тарихига бағишланган махсус китоб сифатида таърифлаган ва айни чоғда ундан эҳтиёткорлик билан фойдаланиш кераклигини ҳам таъкидлаб ўтган эди. Чунки «Шажараи тарокима»да тарихий маълумотлар билан бирга, афсона, ривоят ва ҳикоятлар ҳам мавжуд бўлиб, баъзи ҳолларда тарихий ҳақиқат билан афсона қоришиб, аралашиб кетган эди.

Абулғозийнинг иккинчи тарихий асари «Шажараи турк» бўлиб, автор уни ёзиб тугатишга улгурмай вафот этган эди. Ануша Муҳаммад отаси ўлимидан кейин «Шажараи турк» асарини ёзиб тугатишни Маҳмуд бинни Мулло Муҳаммад Замон Урганжийга буюради.

Абулғозий «Шажараи турк» асарида ўз династиясининг шажарасини, ҳукмдорларнинг силсиласини тарихий воқеалар ва кўпинча, афсона ва ривоятлар фонида ёритади. «Шажараи турк» асари тўққиз бобдан иборатдир. 1—2-боб шарқ тарихчилари анъаналарига мувофиқ, Одам атодан бошлаб, Чингизхонгача бўлган воқеалар баёнига; 3—4—5-

боблар Чингизхон ва унинг Чигатой, Тўли номли ўғиллари ҳамда буларнинг болаларининг Мовароуннаҳр, Мўғулистон, Эрон ва Қашқардаги ҳукмронликлари баёнига бағишланади; 7—8-бобларда эса Жўжи болаларининг Дашти Қипчоқдаги ҳокимияти тасвирланади. Тўққизинчи бобда XVI асрдан XVII асрнинг иккинчи ярми (60-йиллар)га қадар бўлган Хоразм тарихига доир воқеалар нақл ва ривоятларга яқин бир услубда ҳикоя қилинади. «Шажараи турк»нинг 1—8-боблари компилятив характерда (бошқа китоблардан йиғиб олиб ёзилган) бўлса ҳам, унинг 9-боби ўзининг оригиналлиги ва тарихий воқеаларнинг бевосита шоҳиди бўлмиш киши томонидан ёзилганлиги туфайли ўша давр тарихини ўрганишда муҳим манбалардан биридир. Шунинг учун ҳам Хоразм тарихини ёзган XIX аср авторлари Мунис, Огаҳий ва Баёний ҳамда Хоразм ва Ўрта Осиё тарихини ўрганган шарқшунослар В. Бартольд, Г. Вамбери, Н. Веселовский, А. Якубовский, Я. Ғуломов ва бошқалар Абулғозийнинг «Шажараи турк» асарида фойдаландилар.

Абулғозий «Шажараи турк»да ўз ота-боболарининг ҳукмронлиги давридаги тарихий воқеалар бирор тарихий китобда битилмаганидан афсусланади: «Бизнинг ота-оқаларимизнинг бепарволиги сабабидан Абдуллахоннинг оталари бирлан оталаримизнинг айрилғон то бизга келганча тарихларини битмай эрдилар». Демак, Абулғозий ўз династиясининг тарихини яратмоқчи ва шу орқали уни янада мустақкамлаш учун курашмоқчи бўлган. Бинобарин, автор асарда ўзидан илгари ўтган ҳокимларга ана шу нуқтаи назардан ёндашади, уларнинг хулқ-атвори, сиёсати ва хатти-ҳаракатларини тасвирлаб, баъзиларини мақтайди ва улардан ибрат олишга чақиради (Жалолиддин, Темур Малик, Али Султон, Қурбон ҳожи кабилар), баъзиларини эса танқид қилади, ҳажв остига олади (Севинчхон, Бердибек, Ҳабаш, Элборс кабилар).

Хуллас, Абулғозий шахслар, воқеа ва ҳодисаларга ўз салтанати манфаатлари нуқтаи назаридан ёндашиб баҳо беради, ўзига маъқул хонлар ва амалдорларни мақтаб кўкларга кўтаради, ёқмаганлари устидан кулади. Асарнинг айрим ўринларида халқ кучига ишониш майлини изҳор этса ҳам, баъзан халқни назар-писанд қилмай камситади.

«Шажараи турк»нинг автори ўзининг асарини содда ва оммабон тилда ёзиш ҳақида «Шажараи тарокима»да баён этган фикрларини давом эттиради. У «Шажари турк»ни «...туркий тили била айтдум. Туркийни ҳам андоқ айтубманким, беш ёшар ўғлон тушинур», дейди. Асарнинг композицион тузилишида ҳам Абулғозий баёндаги ихчамликка, ифоданинг изчиллигига ва воқеаларни латифа ва ривоя услубида содда-

ва жозибали қилиб баён этишга эътибор берган. Баъзан эса автор, воқеалар баёнида турли пейзажларни тасвирлаб, жонли манзаралар яратади. Шу билан бирга, у ора-орага ўз саргузаштларини қистириб ўтади. Бу хусусиятлар «Шажараи турк»ни эсдаликлар типигаги мемуар асарларга, жумладан «Бобирнома»га яқинлаштиради.

Абулғозий ўз асарининг кенг тарқалишини таъминлаш ва таъсир кучини ошириш мақсадида мақол ва эртаклардан ижодий фойдаланади, бадиий тасвир воситаларини ишлатади. Буларнинг ҳаммаси «Шажараи турк»нинг маърифий аҳамиятини оширади, содда жумлаларда ҳарорат билан тасвирланган воқеа ва хотиралар кишини ўзига мафтун этади. Масалан, 1622 йилда Хевада кўтарилган феодаллар фитнаси ва унга қарши кураш оқибатини Абулғозий қуйидагича эслайди: «Асфандиёрни сўл ва фақирни ўнг қилиб эрдилар (Лашкарнинг сўл ва ўнг томонлари назарда тутилади — В. А.). Улуғ уруш бўлди. Фақир уч от йиқилгунча уруштум. Барча халқдин сўнг кетдум. Қатимда олти киши бўлди. Кейинимдин жов кўп етди. Қайтиб уруштук. Ул қирқ киши жов кўтарила от солди, тақи аралаша қолди... Ўзга кишиларимизнинг ҳар қайсиси ҳар тарафга кетти... Жов қолмай от қулаб кела юруб эрди. Бириси ўқ бирла оғзимга урди, эгнағимнинг суяклари пора-пора бўлди. Оғзим тўла қон бўлди. Бир улуг йилгинни ўрқулдум, жовни кўзи мани кўрмай ўзга кишига тушди. Шу вақтда отимнинг аёқи сичқоннинг инина кириб, андоқ йиқилдиким, оттин тўрт-беш қадам йироқ бориб туштум. От турди, тақи ғовғодин қочти, юрийверди. Қатимдаги киши манга отини бериб ўзи қолди. Еш ўғлон якка борур эрдим».

Бу парчада фитнани бостиришга қатнашган Абулғозийнинг ҳолати, кайфияти кўз ўнгимизда гавдаланадиган даражада жонли ва ишонарли қилиб тасвирланган.

Табиаат манзараларини, жанг лавҳаларини, қилич товуши, отнинг дукурлаши ва кишиларнинг ҳайқирғини тасвирлаганда ишлатилган сўзлар ҳам, бадиий ифода услуби ҳам китобхонни завқлантиради. Асарда кишиларнинг хулқ-атвори ҳам ихчам, содда ва равшан акс эттирилган. Масалан: «Онинг оти Жонибек, ул ҳам беақл киши эрди, онинг ўғли Искандархон, ул ҳам кам ақл киши эрди». Аванишхоннинг Маҳмуд Султон номли ўғли ҳақида эса бундай дейилади: «Иккинчи ўғлининг оти Маҳмуд эди. Они сари Маҳмуд Султон дерлар эрди. Бениҳоя тентак ва ғайратсиз ва номуссиз ва кўрқоқ киши эрди».

«Шажараи турк» прозада ёзилган бўлса ҳам, унда баъзи ўринларда бирор воқеа муносабати билан байт ва мисралар

келтирилади. Асарда айрим мақоллар ҳам учрайди. Масалан: «Ўксук ўз киндигин ўзи кесар теган», «Отанг эвин ёв чонса, бирга чоп теган турур қори сўзи», «Яхшилар айтиб турур, ўн дарвеш бир палос устига сифар, икки подшоҳ жаҳонга сифмас», «Ит семирса эгасин қопар» ва бошқалар. «Шажараи турк»да саж приёмида ёзилган жумлалар ҳам бор. Масалан: «Менглихон тақи бир неча йиллар эт *еб*, қимиз *ичиб*,... ойдай, кундай сулувларни *қучиб*, симобдай йўрғаларни *миниб*, кўнгли теган ерларга *учиб*, ул дунёга кетди»; «Ўрдухон подшоҳ *бўлиб*, бир неча йиллар арақ ва қимиз *ичиб*, хитои кимхони *пичиб*, сулувларни *қучиб*, отаси кейинидин кетти» кабилар.

Абулғозий ўзининг биринчи тарихий асари бўлган «Шажараи тарокима»да саж приёминини қўлламаганини уқтирган бўлса ҳам, лекин у традицион тарихий хроникаларнинг анъаналари, улардаги «мусажжаъ», «муражжаз», «ори»лар ҳамда халқ оғзаки ижодиётининг таъсири натижасида ўзининг «Шажараи турк» асарида жой-жойи билан беихтиёр саж приёминини ишлатадики, бу ҳол асарнинг равлонлигини ва муносиқлигини оширишга ёрдам берган.

Шундай қилиб, «Шажараи тарокима» ва «Шажараи турк» асарларини яратган Абулғозий ўрта аср тарихчилигига ўз ҳиссасини қўшган XVII асрнинг билимдон сиймоларидан биридир. Агар унинг тиббиётга доир «Манофъ-ул-инсон» рисоласи ва ўзининг «бағоят ашъорфаҳм» лиги ҳам эътиборга олинса, Абулғозийнинг ўз даврининг кенг билимли кишиси бўлганлиги ҳам яққол намоён бўлади. Демак, Абулғозийнинг асарларидаги қарама-қаршиликларни, тенденциозликни инкор этмаган ҳолда уни XVII аср маданияти тарихига сезиларли ҳисса қўшган бир арбоб сифатида тилга олиш мумкин.

* * *

Мутрибий.

XVII асрнинг бошларида майдонга келган тазкиралардан бири Мутрибийнинг «Тазкират-уш-шуаро» асаридир. Бу тазкира авторининг номи, туғилган ва вафот этган йиллари номаълум. Фақат авторнинг Мутрибий тахаллуси билан ижод этгани ва тазкирага ҳам шу тахаллус билан ёзилган ғазалларини киритгани маълумдир.

Мутрибий XVI асрнинг иккинчи ярмида туғилиб, Самарқанд ва Бухорода таҳсил кўрган; XVI асрнинг шоири ва тазкиранинг асосчиси Ҳасанхожа Нисорий қўл остида адабиёт тарихи ва назариясига доир асарларни ўрганган, мутолаа қилган ва, ниҳоят, замонасининг кўзга кўринган шоири ҳамда адабиётшуноси бўлиб етишган. «Тарихи Роқимий» автори-

нинг маълумотига қараганда, Мутрибий ўша даврнинг машҳур муסיқачиси ва шоири сифатида Самарқандда катта шўҳрат қозонган экан. Унинг вафоти XVII асрнинг 30-йилларига тўғри келади.

Мутрибий шоир сифатида ҳам танилган бўлса-да, лекин унинг девони ҳозирга қадар топилгани йўқ. Мутрибийнинг бизга маълум мероси «Тазкират-уш-шуаро»дир. Бу асар ҳижрий 1013 йилда (мелодий 1604—1605 йилларда) ёзилиб, Самарқанд олимларининг ижобий баҳосини олган.

Маълумки, тазкиранавислик тарихи жуда қадимийдир. Форс-тожик адабиёти тарихини ўрганишда қимматли манба ҳисобланган «Лубоб-ул албоб» («Мағизларнинг мағизи» ёки «Яхшиларнинг яхшиси») тазкираси XIII асрнинг донишмандларидан бўлган Муҳаммад Авфи Бухорий томонидан ёзилган бўлиб, унда IX—XIII асрлар орасида яшаган шоирлар тўғрисида маълумот берилади. Кейинги даврларда, хусусан, XV—XVI асрларда бир қанча тазкиралар ва тазкира характеридаги асарлар яратилдики, булардан Давлатшоҳ ибн Бахтшоҳи Самарқандийнинг «Тазкират-уш-шуаро», Навоийнинг «Мажолис-ун-нафоис», Ҳасанхожа Нисорийнинг «Музаққири аҳбоб» номли тазкираларини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Шунинг ҳам таъкидлаш зарурки, XV асрдан кейин, хусусан Алишер Навоийнинг «Мажолис-ун-нафоис» асаридан сўнг, Урта Осиё территориясида замондош шоир, олим, адабиёт ва санъат муҳибларига бағишланган тазкиралар кўп яратилди. Ҳасанхожа Нисорий ва унинг шогирди Мутрибий тузган тазкиралар ҳам шулар жумласидандир.

Мутрибийнинг «Тазкират-уш-шуаро» асари XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVII асрнинг бошларида кўпинча Самарқанд ва Бухоро шаҳарларида яшаб ижод этган 320 дан кўпроқ шоир, олим, адабиёт ва санъат мухлислари ҳақида маълумот беради. Тазкирада келтирилган шоирларнинг ҳаммаси ҳам ўз ижодиёти билан адабиёт тарихини бойитган шоирлар эмас, албатта. Лекин бу тазкира XVI асрнинг иккинчи ярми ва XVII асрнинг бошларидаги адабий муҳитни ўрганишда бой манба сифатида қимматлидир.

Тазкирада келтирилган шоирлар жамиятадаги турли табақаларнинг вакили, турли халқларнинг намояндасидир.

Мутрибий тазкирага киритиладиган шоирларнинг номини ўзига хос йўл билан жойлаштиради. У тазкирада адабиёт аҳллари номларини традицион араб алфавити билан эмас, балки «абжад» системаси билан жойлаштиради.

Тазкира бизни самарқандлик Афзалий, Ашқий, Одамий, Базлий, Бсдилий, Дўстий, Виқорий, Важҳий, Зухдий, Хазиний, Тарзий, Толей, Лутфий, Муқимий, Хуррабий, Зеҳний, Зайний;

бухоролик Асвадий, Аминий, Боқий, Пайравий, Жалоли Табиб, Чокарий, Дўстий, Ҳижрий, Ерий, Лутфий, Нисорий, Фатҳий, Шўҳдий, Хуррабий, Зиёий; тошкентлик Жалилий, Дардий, Жамил Мирак, Мухлисий, Садрий, Собирий, Забтий, Лофий; андижонлик Дой; ахсикатлик Важҳий, Мавлоно Поянда Охунд; шаҳрисабзлик Ҳасратий, Рашкий; оҳангаронлик Шўҳратий; туркистонлик Зарҳий; насафлик Қадрий, Ҳолатий; қоракўллик Аҳдий; гиждувонлик Фоний; карманалик Нозимий; миёнколлик Қотилий, Собитий, Завқий; хавослик Ғойибий; сайрамлик Ҳижрий ва бошқалар билан, уларнинг асарлари намуналари билан таништиради. Мутрибий ўз тазкирасида мазкур шоирларнинг тожикча шеърларини асос қилиб олган. Лекин у шоир Вафойийнинг ўзбекча шеърларига, Озарбайжон классиги Фузулийнинг туркий ғазалларига ҳам тазкирадан муносиб ўрин берган. Мутрибий XVI—XVII асрлардаёқ ўзбек китобхонлари орасида ҳам шўҳрат топган буюк Озарбайжон шоири Муҳаммад Сулаймон ўғли Фузулий (1498—1556)нинг ҳаёти, фаолияти, бадиий маҳорати ҳақида қисқа, мазмунли фикрлар баён этади ва ўз мулоҳазаларининг исботи учун:

Булбули дил гулшани рухсорин айлар орзу,
Тўтин жон лаъли шаккарборин айлар орзу...

каби мисраларни илова қилиб ўтади.

Мутрибий тазкирасининг хусусиятларидан бири шуки, автор унда келтирилган ғазал, қасида ва шу каби жанрлардаги асарларнинг вази турларини (баҳрини) аниқлашга интиланган. Аммо бу яхши ташаббус охиригача етказилмай қолган.

Хуллас, Мутрибийнинг «Тазкират-уш-шуаро» асари ўзининг композицияси билан ҳам, шоирларга объектив баҳо беришга интилиши билан ҳам, Урта Осиё ва Озарбайжон халқлари ўртасидаги адабий алоқалар тарихини ўрганишда ҳам, ўша даврда мавжуд бўлган адабий оқимлар тўғрисида тасаввур ҳосил қилишда ҳам, энг муҳими, XVI асрнинг охири ва XVII асрнинг бошларида Урта Осиё территориясида, хусусан, Самарқанд ва Бухоро шаҳарларидаги адабий муҳитни текширишда ҳам муҳим манбалардан биридир.

Малеҳо Самарқандий. XVII асрнинг охириларида майдонга келган тазкиралардан бири «Музоқир-ул-асҳоб» асари бўлиб, унинг автори самарқандлик шоир ва адабиётшунос Муҳаммадбадеъ Малеҳодир.

Малеҳо 1641 йилда Самарқанднинг фозил кишиларидан бўлган Муҳаммад Шариф Самарқандийнинг оиласида туғилди. Малеҳонинг отаси ўз ўғлини замонасининг билимдон ва фозил бир киши қилиб етиштирмоқчи эди. У Малеҳони жуда ёшлигидаёқ ўқишга берди, унинг яхши билим олиши учун

шарт-шароит яратди. Малехо илм билан бирга поэзияга ҳам қизиқди. Малехо шеър ёзиш билан шуғулланган дастлабки кезларда отаси илмга сарф этилиши лозим бўлган вақт бекорга ўтмасин деб унинг шеър ёзишига қаршилик кўрсатди. Кейинчалик эса Малехога маддоҳ ва тамагир шоир бўлмаслик кераклигини уқтириб, унинг шеър ижод қилишига имкон яратди. Отанинг насиҳати Малехо ижодига ижобий таъсир кўрсатди: унинг ижодида биронта ҳам маддоҳлик (хушомадгўйлик) руҳида ёзилган қасида топилмайди. Малехо ёшлигиданоқ тазкира тузишни орзу қиларди. У ўз режаларини амалга ошириш мақсадида кейинчалик саёҳатга отланиб, аввал Бухорога, кейин эса Эронга сафар қилиб, уч йил орасида кўпгина шаҳарларда бўлди. У сафар вақтида XVII аср шоирлари тўғрисида қимматли маълумотлар тўплади. У сафардан қайтиб, Самарқандга келгач, Шайбонийхон мадрасасида мударрислик лавозимида ишлай бошлади ва кўпдан бери орзу қилиб юрган тазкирасини тузди. У тахминан XVIII асрнинг бошларида вафот этди.

Малехонинг «Музокир-ул-асҳоб» тазкираси авторнинг ижодий мероси ичида алоҳида ўринни эгаллайди. 1692 йилда ёзилган бу асарда XVII асрда Урта Осиё ва Эронда яшаб ижод этган 160 дан ортиқ шоир ҳақида катта аҳамиятга эга бўлган маълумотлар келтирилади. Жумладан, Малехонинг машҳур тожик шоири Сайидо Насафий, Лутфулло-Шокир, Хожа Саме Содот, Муҳаммадамин Сарафрази Самарқандий ва бошқалар ҳақида келтирган маълумотлари уларнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишда жуда қимматлидир.

Малехо тазкирасида шоирлар араб алфавити тартибида жойлаштирилган. Тазкира автори ўзига бевосита суҳбатдош бўлган шоирларнинг ҳаёти ва ижодига батафсил тўхталиб, уларнинг асарларидан намуналар келтиради. Бу эса, шубҳасиз, асарнинг қимматини оширади. Чунончи, Малехонинг XVII асрдаги машҳур тожик шоири Сайидо Насафий тўғрисидаги хотиралари ғоят мароқлидир. Автор Сайидонинг Бухорода Мадрасаи Девонбеги яқинидаги ҳужралардан бирида яшагани, бағоят нозик адо ва ширин калом эканлиги, ғазал, мухаммас, маснавий жанрларида ижод этишда замонасининг забардаст кишиларидан бўлганлигини гапирди. Малехо зийраклик билан бутун адабий муҳитни кузатади, ўрганади, ёш қаламкашлар ижодига қизиқади ва уларнинг истиқболига умид билан қарайди. Масалан, у Абдулла Мулҳам Бухорий тўғрисида шундай дейди: «Мулҳам — Абдулло ном дорад, низ Бухорой... Жавон аст. Нав дар арса омада аст. Асари... беҳрўзӣ дар вай афзун аст» (Таржимаси: «Мулҳам оти Абдуллодир. У ҳам бухоролик бўлиб, ёшдир. Майдонга энди кириб ке-

лаётир. Унинг келажаги порлоқ эканлиги кўриниб турибди»).

Малехо тазкирасидаги адабий фактларнинг аниқ ва ишончли эканлиги, шоирларнинг биографияси ва ижодиёти ҳақида келтирилган маълумотларнинг текширилганлиги бу асарнинг илмий аҳамиятини кучайтиради.

Лекин асарнинг аҳамияти бу билангина чекланмайди. Малехо ўз тазкирасида Бухоро амири Субҳонқулихон замонидаги ижтимоий ва иқтисодий шароит тўғрисида, бу даврда порахўрлик ва зулмнинг кучайганлиги ва шунга ўхшаш воқеалар ҳақида ҳам сўз юритади. Бу эса Малехо тазкирасининг, биринчидан, XVII асрнинг иккинчи ярмида Бухоро хонлигининг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий аҳволини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга эканлигини, иккинчидан, ундан олдин яратилган тазкиралардан фарқини кўрсатади. «Музокир-ул-асҳоб» нинг аҳамияти яна шундаки, унда Мутрибийдан сўнг, яъни 1605 йилдан кейин (1692 йилгача) Самарқандда Болту тахаллусли Мулло Содиқ Самарқандий деган адабиётшунос томонидан ҳам «Риёз-уш-шуаро» номли бир тазкира яратилганлиги ҳақида маълумот берилган. Чунончи, Малехо ўз асарида Мулло Содиқ Самарқандийнинг «Риёз-уш-шуаро» номли тазкираси ҳақида қуйидагиларни ёзади:

«Аз жумлаи мутааххирин Мулло Содиқ Самарқанди, ки Болту ном дошта, аз уружи Абдулло Баҳодурхон то хуружи хони жаннатмакон Надирмуҳаммад Баҳодурхон бин Динмуҳаммадхон навишта ажаб жамъи жоме мебошад мусамми ба «Риёз-уш-шуаро» анжуман, анжуман. Дар ҳар анжуман гурӯҳеро баён карда аз подшоҳ ва фузало ва машоих ва умаро ва талаба ва уламо ва вузаро ва шуаро ва хаттот ва аҳли кутуб ва санъат ва ҳирфат ҳар як соҳиб тахаллусе буда... Аз дида ва шунида ва ҳамсӯҳбат шуда ва ғайра навиштааст».¹

Мазмуни: «Кейинги даврда Болту тахаллусли Мулло Содиқ Самарқандий «Риёз-уш-шуаро» номли тазкира ёздики, унда Абдуллахон ўлимидан (1598 йилдан) Надирмуҳаммадхоннинг ҳокимиятга келганига (1642 йилга) қадар бўлган даврдаги ҳар бирининг ўз тахаллуси бўлган подшолар ва фозил кишилар, машоихлар ва амирлар, талабалар ва олимлар, вазирлар ва шоирлар, хаттот ва китоб аҳли, санъаткорлар ва ҳунармандлар ҳақида сўз юритиб, уларни кўрганини, улардан эшитганини ёки улар билан суҳбатлашганини ёзган».

Демак, Мулло Содиқ Самарқандийнинг тазкираси XVII асрнинг дастлабки 40 йили мобайнидаги Урта Осиёнинг маданий ва адабий ҳаётини ёритишда муҳим манбадир. Лекин афсус билан эслатиб ўтиш керакки, бу асар ҳозирча топилган эмас.

¹ Н. Д. Миклухо-Маклай. Описание таджикско-персидских рукописей, вып. 2, ИВЛ, Москва, 1961, 33-бет.

Бу ўринда шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, Мутрибийнинг «Тазкират-уш-шуаро», Малехонинг «Музокир-ул-асҳоб» асарларида айтилишича, XVII аср ҳукмдорларининг даргоҳидан четда ҳаёт кечирган кўпгина шоирлар косиблик, ҳунармандлик ва бошқа ҳар хил ишлар билан шугулланиб, тирикчилик қилганлар. Чунончи: Боқии Кафшош, Фатҳии Бухорий, Ҳолатийлар кавушдўзлик, Лоқиий Бухорий сабзавотчилик, Давоий Самарқандий табиблик, Шухратий темирчилик, Зиреҳий Туркистоний зиреҳгарлик, Мавлоно Дониший мушкфурушлик, Мавлоно Ниҳоний шонатарошлик, Қурайший наққошлик, Мавлоно Шаҳидий чармгарлик каби касблар билан шугулланган эканлар.

* * *

XVII асрда адабиёт назариясига доир мустақил рисоаларнинг майдонга келгани ҳозирча маълум бўлмаса ҳам, аммо адабиёт, хусусан шеър ва шоирлик тўғрисида айтилган назарий фикрлар турли жанрдаги бадий асарларда ва тазкираларда ифодаланган. Бу жиҳатдан Мутрибий ва Малехо тазкираси устидаги кузатишлар диққатга сазовордир.

Гарчи бу даврда адабиётнинг ижтимоий-эстетик вазифаси каби назарий проблемалар ҳар томонлама ёритилмаган бўлса ҳам, лекин айрим адабий-назарий масалалар: бадий сўзнинг аҳамияти, бадий сўз воситасида тасвирланадиган воқеанинг аниқ ва ҳаққоний бўлиши, ижодкорнинг эса билимдон киши бўлиши, маза-матрасиз, суюқ шеърлар авторини ёки бошқаларнинг шеърларини ўғирлаган шоирларни танқид қилиш, бир ёки бир неча арзимас, номигагина шеър дейиш мумкин бўлган мисраларни ёзиб, мағрурланиб юривчи ижодкорларга қарши нафрат каби масалалар таҳлил ва талқин этилган. Чунончи, Мутрибий шоирнинг билим доираси кенг бўлиши кераклиги тўғрисида фикр юритиб, «Ҳазрати Махдумий, яъни Ҳасанхожа Нисорий шоир шеър ижод этгунга қалдар билимдон бўлиши керак, дердилар», деб ёзар экан, бу унинг шоир олдига қатта вазифалар қўйганлигидан, шошма-шошарлик билан шеър ижод қилиш яхши эмаслигини таъкидлаганидан далолат беради. Бундай фикрларни биз Малехо тазкирасида ҳам учратамиз.

Бундай фикрлар ўтмишдаги адабиётшуносларнинг, жумладан улуг ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг адабий-бадий қарашлари билан ҳамоҳанг эдики, бу XVII асрдаги тазкира авторларининг ўзларидан илгари ўтган адабиётшуносларнинг илғор фикрларига таянганини, улардан илҳомланганини кўрсатади. Ҳақиқатан ҳам Алишер Навоийнинг:

Назмда ҳам асл анго маъно дурур,
Бўлсин анинг сурати ҳар недурур.
Назмки маъни анга марғуб эмас,
Аҳли маони қошида ҳуб эмас.
Назмки ҳам сурат эрур хуш анга,
Зимнида маъни дағи дилкаш анга —

мисраларининг мазмуни, руҳи фақат XV аср адиблари учун эмас, балки кейинги асрлар, жумладан XVII аср адиблари учун ҳам назарий қўлланмадир.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, XVII асрда адабиётда мавжуд бўлган икки адабий оқим ва улар ўртасидаги кураш бу тазкираларда из қолдирмаслиги мумкин эмас эди, албатта. Тазкираларнинг авторлари шаклбозликка мубтало бўлган ва плагиат шоирларни гоҳ истеҳзо ва киноя билан, гоҳ нозик юмор билан қоралайдилар.

Бу ўринда ҳам адабиёт тарихига, жумладан Алишер Навоийнинг адабий-бадий қарашларига мурожаат этсак, Навоийнинг ҳалол ва фойдали ижодий меҳнат аҳлларини қадрлаб улуғлаганини, уларни ардоқлаб, чуқур ҳурмат қилганини кўрамиз. Навоий ҳам ўз даврида бир чақалик иш қила олмаган, нодон, лекин талтайиб кетган шоирларни ғоят қаттиқ ҳажв остига олган эди:

Англамайин сўзда туюқ баҳрини,
Қайси туюқ балки қўшук баҳрини.
Лафзлари бемаза, таркиби суст,
Носара маънию адо нодуруст...

Шунингдек, Навоий ўзининг юрак қони билан ёзилган мисраларини ўғирлаган, унинг ёнига қўшиб-чатиб, гўзал байтларни хароб қилган шоирлардан қаттиқ ранжиб, уларни нафрат билан тилга олади:

Жисмида не ҳулла қўюб, не ҳарир,
Ўзини бедод ила айлаб асир,
Зоҳир этиб йиғлагудек ҳол анга,
Кийдурубон эски қаро шол анга...

Турфа буким шеър қўюб отини,
Еткурубон кўкка мубоҳотини.
Турфароқ улким тониримни билиб,
Ҳақдин уялмай манга зоҳир қилиб..
Кўнглима кўп теги жафо урдилар,
Дема кўнгул, жонима еткурдилар.

Алишер Навоийдан сўнгги давр адабиётида, жумладан XVI асрнинг охири ва XVII асрнинг бошларидаги адабий муҳитда ҳам бундай бемаъни ҳоллар учраб турар эди. Бинобарин, Мутрибийнинг шоирларнинг шеърларини ўғирлаб, ўз номига ўтказиб, халқ олдида уялмасдан ўқиб юрадиган

Ғрмуҳаммад Ҳужумий Ҳисорийни қоралаб, унга қарата кинона заҳарханда билан: «Ўғирлик қилма, ўғирлик ҳам ишми... ўғирласанг, хотинлар қўлоғидаги дурни эмас, сўз баҳридаги дурларни ўғирла», деб ёзиши ва ўз фикрининг исботи учун қуйидагиларни ҳикоя қилиши бежиз эмас: «...Гоҳо шоирларнинг шеърларини ўғирлаб, ўзиники қилиб кишилар олдида ўқир эди... Бир куни Ҳасанхожа Нисорийнинг ғазалини ўзиники деб ўқиди. Махдумий буни билиб қолиб, нега бундай қилдинг, дедилар. Ҳужумий жавоб берди: Мен девонда су ғазалнинг сизнинг қўлингиз билан ҳошияда ёзилганини кўрдим. Мен бу ғазални мулозимларим ёқтирмас деб ҳошияда ёзгандирсиз деб ўйладим-да, уни ўзимники қилиб ола қолдим».¹

XVII асрнинг иккинчи ярмида бундай ножўя ишлар янада кўп бўлган бўлса керакки, Муҳаммадбадеъ Малехои Самарқандий ўзининг «Музокир-ул-асҳоб» тазкирасида Алишер Навоийнинг юқорида келтирилган байтлари мазмунига ҳамоҳанг бўлган қуйидаги мисраларни келтиради:

Агар маъни аз байти шахсе рабуд,
Таворуд ниҳад номи дузди ба худ.
Ба мазмун агар соҳибаш бурд пай,
Ба дандон газад даст, гўяд, ҳай.
...Ба худ ном аз таъб илло ниҳанд,
Ба ин ранг худро тасалло диҳанд.
Чу мо нест мавзун санжидае...

Мазмуни: «Агар бировнинг шеърдан мазмунни ўғирласалар, бундай ўғирликни «э, таворуд» (бир тасодиф) бўлибди деб оқлашга уринадилар. Шеър мазмунининг эгаси бу ҳолни сезиб қолса, уларнинг найрангидан ҳайратда қолади... Бундай шоирлар шеърятда худлоқ даъвосини қилиб, ўзларига тасалло берадилар, бизга ўхшаш шеърфаҳм ва маънидон йўқ деб биладилар...».

Прогрессив адабиётнинг намояндалари шаклбозлик услубига, адабиётга суқилиб кирган тасодифий кишиларга қарши адабий ижодда ҳалоллик ва тўғрилик, меҳнат ва ижодкорлик гоясини илгари сурдилар, бадий адабиётнинг ғоявийлиги учун курашдилар.

Шундай қилиб, XVII асрдаги иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий ҳаёт шароитида тарих ва география соҳасида ҳам, тазкиранавислик ва адабий-назарий қарашлар ривожиди ҳам маълум даражада жонланиш юз берган эди. Юқорида келтирилган факт ва мулоҳазалар XVII асрнинг Ўрта Осиё халқлари, жумладан ўзбек халқи маданий ҳаётида янги бир давр бўлганини, даҳшатли феодал урушларининг ва феодал-клерикал реакциянинг оқибатларига қарамай, Ўрта Осиё олимлари, санъат ва

адабиёт аҳллари маълум ютуқларга эришганини кўрсатади. Булар эса айрим буржуа шарқшуносларининг (масалан, Г. Вамберининг) XVI—XVII асрлар Ўрта Осиё маданияти ўрганишга арзимайдиган даражада тушқун бўлиб, маданий ҳаётда турғунлик ҳукмрон эди, деган даъволарини рад этади.

БАДИЙ АДАБИЁТ

АДАБИЁТДА МАФҚУРАВИЙ КУРАШ

XVII асрнинг тарихий шароити ва маданий муҳитига доир келтирилган фактлар ва баён этилган мулоҳазалар феодал-клерикал зулм ва истибоднинг авж олганини, меҳнаткаш халқ оммасининг қашшоқлиги ва хонавайронлиги янада кучайиб кетганини кўрсатади. Бу ҳол, албатта, ҳоким синф билан маҳкум синф ўртасидаги ижтимоий зиддиятларни, мафкуравий қарама-қаршиликларни чуқурлаштирмасдан, кескинлаштирмасдан қолмас эди. Бадий адабиётда ҳам, маданий ҳаётнинг бошқа соҳаларида бўлганидек, икки оқим — прогрессив оқим билан реакцион оқим ўртасида, икки мафкуравий йўналиш ўртасида қаттиқ кураш боради.

Меҳнаткаш халқ томонидан яратилган фольклор асарларида халқнинг феодал-клерикал зулмга қарши норозилиги, нафрати ва ғазаби, унинг бахт-саодат, эркинлик ва фаровонлик ҳақидаги орзу-армонлари ўз бадий ифодасини топган эди. «Тоҳир ва Зухра», «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» каби халқ китобларига айланиб кетган дostonлар шулар жумласидандир. Эксплуататорлар эса дин ва хурфотни, зулм ва зўрликка кўникишни, ҳар қандай кўргиликка шукур қилишни тарғиб этувчи реакцион оғзаки адабиёт асарларини яратар ҳамда меҳнаткаш халқ яратган оғзаки адабиёт асарларини сохта-лаштиришга, уларнинг ғоявий мазмунини бузиб, реакцион тушунчаларни ифодалашга интилар эдилар.

Ёзма адабиётда ҳам икки оқим — прогрессив оқим билан реакцион оқим ўртасида қаттиқ кураш боради. Демократик тенденциядаги адабиёт прогрессив оқим бўлса, феодал-клерикал адабиёт реакцион оқим эди.

Демократик тенденциядаги адабиёт халқ оммасининг феодал истибодига қарши норозилик кайфиятларини ифодалади, мамлакатни хароб, халқни хонавайрон қилувчи ўзаро феодал урушларини қоралади, хон ва амирларни, шайх ва зоҳидларни ҳажв қилди, уларга қарши лаънат тошлари ёғдирди. Демократик тенденциядаги адабиёт ўз ғоявий йўналиши билан халқчил бўлгани каби, у тил ва услуби, бадий формаси би-

¹ Бу ўринда Мутрибий гапларининг мазмуни берилди.

лан ҳам халққа, халқ ижодиётига яқин эди. Демократик тенденциядаги адабиётда реализм тенденциялари, сатира жанри хийла ривожланди. Бу адабиётнинг намоёндалари халқ оғзаки ижоди тажрибаларидан ва ёзма адабиётнинг Навоий каби буюк устозлари ижодидан таълим олдилар.

XVII аср ўзбек адабиётида Турди — Фароғий, Бобораҳим Машраб, Мавлоно Вафо — Вафой, Мавлоно Нодир каби пешқадам халқпарвар ёзувчилар етишган бўлса, шу даврдаги тожик адабиётида Сайидо Насафий ва Халил Бухорий каби истеъдодли сўз санъаткорлари етишди. Бу ёзувчиларнинг ижодли халқ манфаатларини ифодалаши, ғоявий-бадиий йўналиши билан бир-бирига жўр ва ҳамоҳангдир. Худди шунингдек, феодал-клерикал муҳитга қарши норозилик кайфиятларини ифодалаган XVII асрдаги бошқа халқларнинг ижодкорлари билан ўзбек ва тожик адабиёти намоёндалари ўртасида ғоявий-бадиий яқинлик кўзга ташланиб туради. Бунга:

Дунё ямон дунёдур,
Оғлаён чўх, гулан оз —

деб ўзи яшаган муҳитидан қаттиқ шикоят қилган Сари — Ошиқ,

Ман Аббосам ҳеч вақт сўзламам ёлон,
Элима, ўлкама солдилар толон...;
Ворлинин сўзуну сўза тутурлар,
Иўхсулу чакарлар вор оёғина —

каби сатрларда ўзи яшаган муҳитидан нолиган Аббос, шунингдек, Хаста Қосим, Масеҳий, Соиб Табрзий сингари озарбайжон шоирларининг ижоди яққол мисол бўла олади.

Бироқ демократик тенденциядаги адабиёт ўша давр тарихий шароити билан изоҳланадиган ғоявий-бадиий зиддиятлардан холи эмас эди. Демократик тенденциядаги адабиёт намоёндалари феодал истибдодига қарши норозилик кайфиятини ифодаласалар ҳам феодал истибдоднинг социал-синфий негизини тушунолмас, уни айрим хон, амир ва амалдорлар хатти-ҳаракатининг натижаси сифатида тасаввур этар, бир хон ёки амирни қоралаганлари ҳолда, иккинчисига умид билан қарар, баъзан бадбинлик майлларига берилиб кетар ва ҳаёт воқеликларини бадиий умумлаштиришга ожизлик қилар эдилар. Лекин, шунга қарамай, уларнинг ижоди халқ оммасининг феодал-клерикал зулмга қарши норозилигининг, нафрати ва ғазабининг ўсишига ва янада кучайиб боришига хизмат қилар эди. Бинобарин, ҳукмрон доиралар халқчил ёзувчиларни таъқиб ва таҳдид остига олар, уларнинг асарларини йўқотиб юборишга ёки сохталаштиришга интилар эдилар. Шунинг учун ҳам XVII асрнинг машҳур тожик шоири Сайидо Насафий:

Ба мулки Исфаҳону Ҳинд мехонанд ашъорам,
Зи Туркистонаму ҳаргиз надорам имтиёз ин жо...

(Шеърларимни Исфаҳон ва Ҳинд ерларида ўқийдилару, туркистонлик бўлганим ҳолда бу ерда ҳеч қандай имтиёзим йўқ), — деб зорланган эди. Реакциянинг авж олиши натижасида Муллақурбон Тамошои Самарқандий, Жалоли Китобдор, Дастури Насафий, Ломей, Насим Маҳрам ва Мирсаид Жамол каби қалам аҳллари Афғонистон, Эрон ва Ҳиндистонга кетиб қолишга мажбур бўлган эдилар. Шу ҳодисаларни кўзда тутган Сайидо бир шеърда хўрсиниш билан бундай деган эди:

Ҳамраҳон рафтанду ман по дар ватан дорам ҳанўз,
Такъя чун сурат ба девори бадан дорам ҳанўз...

(Ҳамроҳларим кетдилар, мен бўлсам деворга қоқилган суратдек ҳанўз оёқда тик турибман).

Бироқ ҳеч қандай қувғин, камситиш, хўрлаш ҳам халқпарвар адабиёт аҳллариининг ижод булоқларини тўхтата олмас эди. Хоразмлик Мавлоно Вафо — Вафой: «Ҳар саҳт жонни ғамда мандин деманг зиёда...», дер экан, ўз халқи билан бирга ғам-алам ичида ҳаёт кечирганини ифода этади; Мавлоно Нодир:

Машҳурдур бу оре ҳар кимга дўнса даврон,
Дермиш ўзин Сулаймон деу ҳаромзода...

деб ўзини Сулаймони замон ҳисоблаган ҳукмдорларни «деу ҳаромзода» ларга ўхшатиб, аччиқ сатира қамчиси остига олади; бухоролик Турди — Фароғий эса:

Барчаси пораву ришватга ўлуб бадомўз
Сўзламас эл ғамидин юзи қаролар бир сўз —

дер экан, ҳалиги ҳукмдорларнинг «пораву ришват»га муккасидан кетиб, мутлақо эл ғамини емай қўйганликларини фош этди.

«Эл ғами» билан дардманд бўлган наманганлик Машраб Фарғона водийсида ҳам, Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва Балхда ҳам аламдийда аҳолининг ғамига жўр бўлиб:

Дили теги ситамдин пора бўлган халқни кўрдим,
Тани дарду аламдин ёра бўлган халқни кўрдим —

деб ўксинди.

Шаҳарларда ҳам, худди қишлоқларда бўлгани сингари, аҳолининг аҳволи ачинарли эди. Деҳқон ер ёриб, экин экиб, пешона тери билан ҳосил ундириб, роҳат кўролмаганидек, ҳу-

нар аҳллариининг ҳам турмуши чорасиз эди. Шунинг учун ҳам Халили Бухорий:

Гар лагадкӯби ҳаводис шуд ҳунарвар, айб нест,
Чун бувад дар шаҳри кӯрон зери по оннаҳо...

(Ҳунар аҳллари ҳодисот оёғи остида топтолса, айб санаманг, чунки кӯрлар шаҳрида ойналар оёқ остидадур) — деб, кӯзи бўла туриб, халқ қалбининг ойнасини босиб, синдириб, мажақлаб ўтган ҳукмрон «кӯрлар»га қарши киноя қилган эди.

Фақат Урта Осиёдагина эмас, балки феодал истибдоди ҳукмрон бўлган Афғонистон, Ҳиндистон ва Эронда ҳам аҳвол ниҳоятда огир эди. Шунинг учун ҳам машҳур шоира Зебуннисо (1630—1702): «Эй Махфий, хунар бу оламда ҳеч қандай дардинга даво бўлмайди, чунки киссада олтин бўлса, Исонинг эшаги ҳам ҳунарманд саналади», деб «Исонинг эшаги» бўлган замон ҳукмдорларига қарши таъна тошларини отди.

Демак, бу даврнинг Сайидо, Турди, Машраб, Халилий, Вафойи, Нодир каби ўзбек ва тожик шоирлари тил, ифода ва ибораларда бир-бирларидан фарқ қилгани ҳолда гоё, мақсад эътибори билан халқпарварлик услубида ижод этган ва адабиёт майдонидаги мафкуравий курашда халқ ҳаёти билан ҳамнафас, халқ тафаккури билан ҳамроҳанг мотивларда асарлар бунёд этган эдилар. Уларнинг золимларга қарши қаратилган ижтимоий мавзудаги асарларида ҳам, оилавий ҳаёт ва муҳаббат мавзуини талқин этган лирик шеърларида, илм-фанни, ақл-идрокни тарғиб этган байтларида ҳам, маданият, маърифат, классик мерос ва халқ оғзаки адабиётига бўлган муносабатларида ҳам халқпарварлик тенденцияси ҳар хил кўринишларда намоён бўлиб турар эди.

Реакцион адабиёт — феодал-клерикал адабиёт феодал синфининг дунёқарши ва манфаатларини ифодалади. У феодал-клерикал истибдодини кучайтиришга, меҳнаткаш оммани эксплуататорлар зулми остида сақлашга хизмат қилди. Феодал-клерикал адабиётнинг ўзаро узвий боғланган икки тармоғи бор эди: реакцион сарой адабиёти ва диний-мистик адабиёт. Сарой шоирлари золим ва жоҳил феодал ҳукмдорларни кўкларга кўтариб мақтадилар, уларни «халқпарвар», «адолат-пеша» деб таърифладилар, ўзаро феодал урушларини қувватладилар, феодал зулмига қарши бош кўтарган оммани қораладилар. Феодал-сарой адабий муҳитининг маддоҳ қаламкашлари бўлган Суҳайлонинг «Имомқулинома» ва Шеърининг «Натойиж-ул-фикр» ёки «Риёз-ул-мутафаккирин» номли асарлари бу даврдаги реакцион сарой адабиётининг намуналаридир. Суҳайло ва Шеърининг мазкур асарларида сарой-феодал муносабатлари таърифланади, ҳукмрон доира-

ларнинг гоё-мақсадлари қуйланади, жаллодлар кайфиятига мойил ҳис-туйғулар ифодланади.

Чунончи, Муҳаммадга мурожаат билан бошланган «Натойиж-ул-фикр»нинг узундан-узоқ шеърӣ муқаддимасида чаҳорёрлар мақталади; авторнинг отаси — Шоҳ Мирзо, амакилари ва ақраболари таърифланади, ўша замон қозиси — қози Насриддин мақталади, Бухоро ҳокими — Субҳонқулихон адолатпарвар, халқпарвар бир ҳукмдор деб кўкларга кўтариб мақталади. Асарнинг 120-саҳифасидан бошланган «Аҳли фасод ва зулм» сарлавҳали фаслда эса аштархонийлар зулмига қарши бош кўтарган исёнчилар камситилади, ҳақорат қилинади, бемаъни ва бўҳтон сўзлар билан таҳқир этилади.

Самарқанднинг Даҳбедида исёнчилар қонини хандақларга тўлдириб, оти билан кечиб ўтган Имомқулихон ўлими (1644 йил) муносабати билан уни «Шоҳи покниҳод» деб тарих ёзган Хожа Мирак ҳам, шунингдек, унинг шайнига «Имоми шаҳи одили некбахт» деб мақтовлар тўқиган Ҳожи Ёдгор ҳам шу даврдаги реакцион сарой адабиётининг типик намоёндаларидир.

Биз юқоридаги бобда Хева хони Абулғозий Баҳодирнинг «Шажараи турк» ва «Шажараи тарокима» номли асарлари ҳақида тўхталиб, бу асарларнинг тарихий манба сифатидаги аҳамиятини ва тил услуби соддалигини таъкидлаган эдик. Бироқ Абулғозий тарихий воқеликларга феодал синфи нуқтаи назари билан қарайди, тарихий воқеаларга тенденциозлик билан бир ёқлама баҳо беради. Масалан, у бирор ҳукмдорга қарши бош кўтарган аҳолини «қорамол» ва «нокас» деб ҳақорат қилади. Бинобарин, Абулғозий асарларининг фактик материалга бойлиги, услуби ва бадий фазилатларини инкор этмаган ҳолда, уларнинг гоёвий йўналиши жиҳатидан Суҳайло ва Шеърӣ асарларига ўхшашлигини унутмаслик керак.

Диний-мистик адабиёт ҳам, реакцион сарой адабиёти сингари, феодал ҳукмдорларга қўл келар эди. Бу адабиётнинг Хоразмдаги йирик намоёндаси Аҳсаний, Бухородаги пешқадми эса Сўфи Оллоёр эди. Уларнинг ўта реакцион шеърӣи диний-хурофӣи афсоналарни тарғиб этиб, жамият тараққиётига ҳам, ижтимоий фикр равнақига ҳам халақит берар эди.

Диний-мистик адабий йўналишнинг кўзга кўринган вакили Аҳсаний ҳақида «Силсилат-ул-авлиё» номли китобда баъзи маълумотлар келтирилгандир. Бу маълумотлардан маълум бўлишича, Аҳсанийнинг асосий машғулоты шайхлик бўлган, у Хоразм, Бухоро, Самарқанд мазорларида ана шу текинхўрлик «ҳунари» билан ҳаёт кечирган.

У Хевадан Бухорога бориб, Жўйбор шайхлари муҳтида тарбияланган. Сўнгра ўша шаҳардаги Сўфиён кўчасида турган Шайх Али азизони Самарқандий билан танишиб, Самарқандга келган ва феодал-ҳукмрон доираларнинг таянчлари бўлган «азиз», «авлиё», «аъзам», «ҳазрат» деб аталувчи зотлардан таълим олиб, яна Хоразмга қайтган. Хонқода масжид ва хонақоҳ қурдириб, шайхлик қилган.

Ҳазрати Ҳасанқули деб аталмиш бу шайх Аҳсаний тахаллуси билан ўзбек ва тожик тилларида шеърлар ҳам ёзган.

«Силсилат-ул-авлиё»да Аҳсанийнинг ўзбек тилида ёзган иккита шеъри келтирилган. Бу икки шеър ҳам унинг ўтакетган мистик, реакцион шоир эканлигини равшан кўрсатади.

Аҳсаний ана шу шеърларининг биринчисида ўзини илоҳий куч — «худо»ни изловчи, садоқатли ошиқ сифатида тасвирлайди. Иккинчи шеърида ҳам Аҳсаний ҳаёт гаштини суришдан «воз» кечиб, фақат худонинг ёди билангина яшаши тўғрисида реакцион тасаввуфий фикрлар изҳор этади.

«Силсилат-ул-авлиё» китобида «Ҳазрати Қози азизони Хоразмий» деган руҳонийнинг «Ҳазрати Мавлоно Ҳасанқули» саҳобалари (издошлари)дан бири бўлгани, Амударёнинг фарби-жанубий қисмида — Хонқода ҳаёт кечиргани ҳақида ҳам маълумот берилади. Бундан Аҳсанийнинг аслида хонқолик бўлганини фараз қилиш мумкин. Китобнинг «Мавлоно Жонмуҳаммад азизони Хоразмий» қисмида Жонмуҳаммаднинг катта эшон бўлганлиги, Хоразм ҳукмдори Асфандиёрхоннинг унга мурид тутингани ва, ниҳоят, бу эшон ҳижрий 1040 йилда (мелодий 1630 йилда) ўлгани, Хеванинг ташқарисидидаги «Ҳасанқули азизон» (Аҳсаний) мақбарасининг пойостонасида кўмилгани айтилади.

Демак, Аҳсаний ўз даврининг катта эшони бўлиб, у ва унинг шогирдлари XVII асрдаги ижтимоий ҳаётда ғоят катта салбий роль ўйнаганлар, жамият тараққиётига ғов, маданият равиақига тўғаноқ бўлганлар.

Юқорида кўрсатиб ўтилган «Шамойил-ун-наби», «Меърожу-н-пубуват», «Шарҳи виқоя» каби диний-хурофий асарлар билан бирга, Аҳсаний томонидан ёзилган шеърлар ҳам зулмат ичида қолдирилган меҳнаткаш халқни гангитиб, хурофий тушунчалар билан авраб, феодал оқсуякларга умрбод қул қилиб беришга хизмат қилган.

XVII асрдаги реакцион адабиётда хурофий шеърлар билан бирга, «азиз-авлиёлар», беклар, хон ва амирлар номини улуглайдиган баъзи афсоналар ҳам тўқилган эди. Ана шулардан бири «Авлиё Асфандиёр» номли афсонадир. Муҳаммад Юсуф Баёний ўзининг «Шажараи Хоразмшоҳий» асарида: «маълум бўлсинки, ҳазрати Жонмуҳаммад азизони Хоразмий Қози

Муҳаммад азизони Хоразмийнинг муридларидурлар ва алар Ҳасан қули азизони Хоразмийнинг муридларидурлар», — деб ёзган эди.

Аҳсанийнинг муридлари саналган ўша «азизлар» ҳукмрон доираларни, жумладан, Асфандиёрни ўз тариқатлари йўлида «тарбиялаб», «азиз, авлиё, ҳазрат» даражасига кўтардилар. Бу ҳукмдор ҳам ўзига муридлар овлашга киришади ва халқ орасида ўз таъсирини ошириш ниятида авлиёлик фаолияти ҳақида шов-шув кўтаради. Натижада уни идеаллаштирувчи афсоналар тўқилади.

Сўфи Оллоёр. Сўфи Оллоёр ҳозирги Самарқанд областининг Янгиқўрғон яқинидаги бир вақтлар Минглар дейилган қишлоқда Оллоқули (Темирёр) хонадонидан дунёга келган; шайхлар қишлоғидаги масжид мактабида ўқиган, сўнгра Бухорога бориб, Жўйбор шайхлари даргоҳида тарбияланган. У ерда уч марта уйланиб, бир неча вақт бож йиғувчилар маҳкамасида хизмат қилган, пировардида муридлар овлаб, шайхлик «мартаба»сига кўтарилган ва ўз таъсирини кенгайтириш ҳамда диний идеологияни омма ўртасида кенгроқ тарғиб этиш ниятида «Мурод-ул-орифин», «Тухфат-ул-толибин», «Маслак-ул-муттақин» каби китоблар яратган. Шу билан бирга, у хонларни, амир-амалдорларни мадҳ этиб, шеърлар ҳам ёзган.

Сўфи Оллоёрнинг китоблари ҳам, кўпчилик шеърлари ҳам форс-тожик тилида ёзилган. Сўфи Оллоёр ўзбек уруғ-аймоқлари (ўз таъбири билан айтганда, «туркий ёронлари»)ни ҳам дин таъсирига кенгроқ тортиш мақсадида форсча шеърларини ўзбек тилига ўгириб, уларни «Сабот-ул-ожизин» номи билан тўплаган. XIX асрда ва XX аср бошларида Қогон, Тошкент, Қозон, Боку ва бошқа шаҳарларда қайта-қайта нашр қилинган бу китоб «азиз-авлиёлар» каромати, гўр азоби, мункарнакирлар даҳшати, қиёмат ва қил кўприк каби афсона ва сафсаталарга бағишланган. Бу билан Сўфи Оллоёр қишиларга даҳшат солиб, уларни қўрқитиб, онгини заҳарлаб, уларни эксплуататор синфларнинг ҳар қандай жабр-жафоларига кўниш, ердек вазмин бўлиш руҳида тарбияламоқчи бўлади. Сўфи Оллоёр шу мақсадни ифодалаб:

Кел эй инсон агар бўлсанг чин эрдек,
Оғирлик пеша қил дунёда ердек —

деб ёзган эди. Сўфи Оллоёр кишиларни жаннатдан жой олиш учун бу дунёдаги ҳамма ва ҳар қандай алам-изтиробларга кўниш, бало-қазоларга сабр этиш, ҳар қандай мусибатни тақдирдан деб билиш ва худога ёлвориш, ундан нажот сўрашга ундайди:

Кел эй банди ўзингни сол худога,
Қазога рози бўл, сабр эт балога.

Сўфи Оллоёр кишиларни ўз панд-насиҳатларига кўндириш учун афсонавий жаҳаннам-дўзах ва гўё қилдан ингичка-ю, қилчидан ҳам ўткир бўлган қил кўприк тўғрисида сафсатадан иборат уйдирмалар келтиради.

Хукмрон доиралар Сўфи Оллоёр ва Аҳсанийнинг диний-хурофий китобларидан манфаатдор эдилар. Шунинг учун ҳам улар бу китобларни ҳар тарафлама қўллаб-қувватлаб, халқни эксплуатация қилишда улардан кенг фойдаланар эдилар.

* * *

Шундай қилиб, XVII аср адабий муҳитида бир-бирига қарама-қарши икки адабий оқим ўртасида мафкуравий кураш давом этди. Бу даврдаги адабий ҳаракат юқорида тавсиф этилган бир-бирига қарама-қарши икки ғоявий йўналишнинг курашини акс эттиради. Бу кураш эса синфий курашнинг идеологик формадаги ифодаси эди.

Маълумки, тарих жамият моддий бойликларини яратувчи халқнинг — ишлаб чиқарувчи социал табақаларнинг ҳаёти ва кураши тарихидан иборатдир. Шунга кўра, халққа маънавий озик берган, унинг курашига мададкор бўлган демократик тенденциядаги прогрессив адабиётни халқ ҳаёти, халқ тафаккури ва ижоди билан чамбарчас боғланган ижтимоий ва маданий ҳодиса тарзида ўрганиш керак. Бинобарин, адабиёт тарихи ҳам замонасининг илғор ғояларини ифодалаган ана шу прогрессив адабий оқимга мансуб пешқадам шоирлар ижодининг шаклланиши ва ғоявий-бадий эволюцияси тарзида таҳлил ва талқин этилиши лозим.

Шу жиҳатдан қараганда, бу давр адабий ҳаётининг прогрессив тенденциялари равшанроқ намоён бўлган ва мужасамлашган «Тоҳир ва Зухра», «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» каби халқ китобларини ҳамда ёзма адабиётнинг вакиллари Турди, Машраб ва Вафой ижодини махсус бўлимларда кенгроқ ва тўлроқ ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

ХАЛҚ КИТОБЛАРИ

Халқ сўз санъатининг ҳормас ижодкоридир. Халқ поэтик ижодиёти эса жамият тарихининг, меҳнаткаш омма орзумидларининг бадий кўзгуси бўлиб, у ёзма адабиётнинг тараққиётига доимо самарали таъсир этиб келди. Шу билан бирга, халқ яратган дostonлар китобат қилинди, шоирлар ва адиблар томонидан ижодий ишланди; шу зайлда оғзаки адабиёт билан ёзма адабиётни бир-бирига чамбарчас боғловчи «халқ китоблари» деб аталган бадий асарлар цикли вужудга келди.

XVI XVII асрларда «Алпомиш», «Гўрўғли», «Тоҳир ва Зухра», «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» каби халқ дostonларининг турли вариантлари ёки уларнинг сюжет ва композицияси таркибига кирган айрим қисмлари халқ орасида кенг тарқалган эди. Бу дostonларнинг илдизи узоқ замонларга (Сориб тикқилгани сингари, улар кейинги асрларда ҳам шаклланиб, мукамаллашиб борди ва уларнинг янги-янги вариантлари пайдо бўлди. Шу билан бирга, бу дostonлар туркман, қozoқ, қоракалпоқ, озарбайжон ва бошқа халқларнинг фольклор ёдгорлиги бўлиб, асрлар давомида бахшилар, оқинлар ва ошиқлар томонидан куйланиб келмоқда. Шунинг учун ҳам 1842 йилда «Гўрўғли»нинг озарбайжонча нақллари билан бирини нашр эттирган А. Ходзко мана бундай деб ёзган эди:

«Осиё ва умуман Шарқда бу ном (Гўрўғли номи) машҳур бўлмаган бирорта ҳам бурчак йўқ. Сиз уни ҳатто Бессарабияда, Молдавияда ҳам эшитасиз... Ҳар ҳолда унинг Осиёдаги шуҳрати Гомернинг Грециядаги шуҳрати қадар буюқдир»¹.

Шу билан бирга, «Гўрўғли» дostonи ҳар бир халқнинг ўз бадий бойлиги, ўз мулкидир. «Гўрўғли» ҳар бир халқ ва элатда ўзининг маҳаллий ва миллий колоритига эга. Бу ҳол дostonнинг номланишида ҳам (озарбайжонларда «Кўрўғли», ўзбекларда «Гўрўғли», тожикларда «Гургули»), образларида, сюжет линияларида, композициясида, дostonда ифодаланган воқеаларнинг содир бўлган жойларида ҳам равшан кўринади. Чунончи, қардош озарбайжон эпосида Гўрўғлининг умр йўлдоши Нигор бўлса, ўзбекларда Юнус пари билан Мисқол паридир; Озарбайжонда «Гўрўғли» циклининг 17 дostonи бўлганидек, ўзбекчада қирқдан кўпроқ дostonлари мавжуд; озарбайжончада унинг яккаю ягона зурриёти Курдўғлу тасвирланган дostonлар бўлса, ўзбекларда унинг ўғиллари, неvara-чевараларигача куйланган алоҳида дostonлар бор.

«Гўрўғли» эпоси халқчил асар бўлиб, султонлар, беклар, босқинчилар, бойлар ва бошқа золимларга қарши халқнинг ғазаб ва нафратини, унинг орзу-армонларини ифодалагани ва санъатнинг юксак намунаси бўлганлиги учун ҳам у кўпдан-кўп юртлар, элатлар ва халқлар орасида шуҳрат қозонди. Буни А. Ходзко ҳам қисман бўлса-да, эътироф этиб, «... қуллар, темирчилар, чўпонлар»нинг майл-маромлари

¹ «Кер-оглы» восточный поэт-наездник», «Кавказ» газетаси, 1856, 21-сон.

эпоснинг магиз-мағзига сингиб кетганлигини айтган эди.¹ Озарбайжон адабиётшунослари Ҳамид Арасли, Мирзо оғо Қулизода, ўзбек фольклористлари Ҳоди Зариф, Мансур Афзалов, Музайяна Алавия ва бошқалар эса «Гўрўгли»нинг халқчиллигини янада кенгроқ ва чуқурроқ ёритдилар ва ёритмоқдалар.

«Гўрўгли» каби дostonлар меҳнаткаш халқни золимларга қарши кураш, эркинлик, озодлик ва ободонлик учун фидокорлик кўрсатиш руҳида тарбиялаб келди. Ана шундай халқчил дostonлар, жумладан, «Тоҳир ва Зухра», «Ошиқ Ғариб ва Шохсанам» дostonлари айрим шоирлар ёки Мутрибий ва Малехо тазкираларида зикр этилган хаттотлар томонидан (улар ҳозирча аниқланган эмас) қаламга олингач, оғзаки адабиёт билан ёзма адабиёт ўртасидаги кўприк сифатида халқ китоблари шаклини ола бошлаган эди.

«Тоҳир ва Зухра». Тоҳир ва Зухра севгиси ҳақидаги қисса халқ адабиётининг меваси сифатида вужудга келиб, Урта Осиё, Арабистон ва Ҳиндистон халқлари орасида кенг шуҳрат топди, бадий адабиётни, халқ оғзаки ижодини севган кишиларнинг руҳига сингис, узоқ замонлар мароқ билан куйлаб келинди ва халқнинг энг севимли қиссаларидан бири бўлиб қолди.

Балхлик ўзбек шоири Сайёдий «Тоҳир ва Зухра» вариантларини кунт билан мутолаа қилиб, бу қиссани шеърый йўл билан қайта ишлаб чиқди ва ёзма адабиёт арсеналига олиб кирди. Сайёдий ўзи яратган «Тоҳир ва Зухра» қиссасида юртни харобазорга, бойқушлар ошенига айлантириб юборган, озод ишқ ва озод фикрни бўққан, ёшларнинг пок севгисини, қалб интилишларини топтаган мудҳиш замонларни лаънатлади, золимларга қарши нафрат ҳисларини ифодалади. Сайёдий қайта ишлаган бу дostonда адолатпарварлик, инсонпарварлик, севги ва мардлик, ҳаётга муҳаббат каби олижаноб ғоялар мужассамлаштирилган, унинг тили ва бадий тажассуми анча чиройли ишланган бўлиб, у ана шу хусусиятлари билан кўпгина халқ китобларидан ажралиб туради. Унда қатор дostonларда учрайдиган символик образлар — девлар, парилар йўқ, сеҳрли, ғайри реалистик эпизодлар эса жуда камдир.

«Тоҳир ва Зухра» севги темасидаги дoston бўлиб, у Тоҳир ва Зухранинг мураккаб саргузашти, ишқ можароси ва фожиали тақдирини ҳикоя қилади. Сайёдий мана шу дostonга мурожаат этиб, тайёр сюжет ва образларни олган бўлса ҳам, лекин уни қайта ишлашда дostonни оригинал эпизодлар,

¹ «Қер-оглы» восточный поэт-наездник», «Кавказ» газетаси, 1856. 21-сон.

образлар ва ғоялар билан бойитди, дostonнинг ҳаётий моҳиятини кучайтирди, реалистик элементларини ривожлантирди. Ҳар қандай шоир ижоди ва ҳар бир адабий асар конкрет давр ҳаёти билан узвий боғланган ҳолда майдонга келганидек, Сайёдийнинг асари ҳам унинг ўзи яшаган ижтимоий муҳитдан таъсирланиши ва уни маълум даражада акс эттиришининг маҳсули сифатида яратилди. Дostonда келтирилган:

Яна Сайфулмулк Соид бирлан
Яна юз минг сипаҳ обид бирлан —

каби мисралар ёки:

Кел, эй Сайёдий, сан бошла бу дoston,
Зимистонда нечук бўлди гулистон —

каби байтлар унинг XVI аср шоири Мажлисийнинг «Сайфулмулк» асаридан сўнг вужудга келганини кўрсатса,

Ғариб кўрсанг, ғарибга берма озор,
Эрам боғида булбулдур ғариблар.
На қилдим, эй нигоро, қилмадинг ёд,
Ғарибнинг кўнглини ҳеч қилмадинг шод —

каби мисралар эса Сайёдий дostonининг XVI—XVII асрнинг адабий маҳсули бўлган «Ошиқ Ғариб ва Шохсанам» билан деярли бир даврда яратилганига далил бўлади.

Сайёдий Тоҳир ва Зухра ўртасидаги муҳаббатнинг кўнглилсиз оқибатини, фожиасини ўзи яшаган муҳит фонидасида тасвирлайди, Тоҳир ва Зухраларга ўхшаш минглаб ёшларнинг феодал тузум асорати, золимларнинг зулми туфайли ўз орзуларига етолмай, хазон бўлаётганлигидан зорланади.

Дostonнинг ғоявий мазмуни ғоят қизиқарли саргузаштлар, ҳаётий ва фантастик эпизодлар фонидасида очилади. Воқеалар изчил композиция воситасида, содда ва раvon услубда ҳикоя қилинади. Шоир Сайёдий Лутфий, Мажлисий ва Фузулий каби машҳур дostonнавислар ижоди билан бошланган традициялардан фойдаланиб, асар сюжетини монолог характеридаги ўнлаб бадий ғазаллар билан бойитиб дoston қаҳрамонларининг руҳий дунёсини тўлароқ очишга, лиризмни кучайтиришга, эмоционал таъсирни оширишга муваффақ бўлган.

Шоир асарининг кириш қисмидаги расмий ҳамд ва наътлардан сўнг ғамгин дўстларининг кўнглини овлаш ҳамда ўзидан кейинги авлодга ошиқ-маъшуқлар ҳақида ажойиб бир бадий ёдгорлик қолдириш учун дoston ёзишга киришганлигини қайд қилади:

Кел, эй Сайёдий, сан бир соз қилғил,
Қанотингни ёзиб, парвоз қилғил.
Ки ошиқларга сан гуфтор очғил,
Бу турки тил била дурларни сочғил...
Чунон эртақки эрди хосу ома,
Тўлиб эрди бу Ҳиндустону Шома.
Аларнинг ишқини кўнглимга солдим,
Ки ошиқларга яхши базм қилдим.
Қуруқ жазра эрди, бўстон қилдим,
Ки ошиқларга хуб дoston қилдим.

Шоир ошиқлар учун бўстон сифатида тақдим қилмоқчи бўлган дostonнинг қисқача мазмуни қуйидагичадир:

«Тотор» шаҳрининг подшоси Бобоҳон жуда золим эди. Унинг Боҳир деган вазири бор эди. Бобоҳоннинг ҳам, Боҳирнинг ҳам фарзанди йўқ эди. Фарзандсизлик уларни жуда ғамгин қилган эди. Бир куни вазир уйқуга кетиб, туш кўради. Тушида фарзанд кўриш орзусига эришган эмиш. Вазир эрталаб ўз тушини подшога гапириб беради. Подшоҳ бунини эшитиб хурсанд бўлади. Вазир подшоҳдан, агар иккимиз фарзанд кўрсак, суюнчисига нима берамиз, деб сўрайди. Подшоҳ унга жавоб бериб, агар фарзандларимизнинг иккаласи ҳам ўғил бўлса, улар бир-бири билан дўст бўлишсин, агар иккаласи ҳам қиз бўлса, бир-бири билан дугона бўлишсин, мабодо бири ўғил ва бири қиз бўлса, бир-бирига ҳамдард бўлишсин, дейди.

Кунлардан бир кун подшоҳнинг хотини қиз туғади. Унинг отини Зухра қўйишади. Зухранинг гўзаллиги ҳақида овоза мағрибдан машриққача этади. Подшоҳ: «Агар Боҳир ўғил кўрса, нима қиламан», деб ўйлаб қолади. Бир неча кундан кейин Боҳирнинг хотини ўғил туғади. Унинг отини Мирза Тоҳир қўйишади. Тоҳир беш ёшга кирганида отаси вафот этади. Бобоҳон Боҳир вафотини эшитиб, оллоҳнинг тақдири шу экан, илгари Тоҳир Боҳирнинг ўғли эди, мен Боҳир билан шарт қилганимни ҳеч ким билмайди, деб вазирга берган ваъдасини пучга чиқариб, Тоҳирни назарига илмай қўяди. Тоҳир билан Зухра эса мактабда ўқиб юриб, бир-бирини севиб қоладилар.

Бобоҳон подшоҳнинг боғбони бор эди. Шоҳ боғбонга: «Агар бир ҳодиса рўй берса, келиб менга айтасан»,— деб тайинлаб қўяди. Зухра билан Тоҳир аҳён-аҳёнда боғ сайрига чиқиб турар эдилар. Боғбон бу сирни подшоҳга етказди. Шоҳ ғазабланиб: «Тоҳирни сандиққа солиб, сувга ташланг»,— деб буйруқ беради ва уни дарёга ташлатади. Тоҳир сандиқ ичида қийналиб, азоб-уқубатлар чекиб, бир гирдобга оқиб боради. У ердаги дарахт устидан сандиқни кўриб турган икки қуш учиб бориб, сандиқни сувдан чиқариб, дарахт устига олиб чиқишади. Тоҳир қушларнинг қўлига тушганидан жуда хафа бўлади. Тоҳир қушлар дастидан озод бўлишни, ҳар қандай балого йўлиқса ҳам, дарё ичида йўлиқишини истаб, ссвиглиси Зухрани соғиниб, ўкинч кўз ёшларини тўкади ва, мен галонинг ҳолини дилдоримга етказгин, деб шамолга нола қилади. Шамол Тоҳир солинган сандиқни дарахт устидан сувга учуриб тушади. Тоҳир яна ишқ ўтида ёниб, дарёда оқиб кетади ва уч ой деганда Бағдод шаҳрига оқиб келади.

Бу ерларнинг ҳукмдори Одил номли подшоҳ экан. Унинг уч ўғли ва уч қизи бор экан. Бир куни Одил подшоҳнинг Моҳим деган қизи тушида бир гўзал йигитни кўриб, у билан сўзлашади ва эртасига тушини энага-сига айтади. Моҳим қанизлари билан сайр қилиб юрганида, узоқдан оқиб келаётган сандиқни кўриб қолади. Сандиқ дарё қирғоғига яқин келганда,

Жаҳонгир деган қиз сандиқни сувдан тортиб олади. Моҳим сандиқни очгач, тушида гаплашган йигитни кўриб, уни севиб қолади.

Тоҳир ғамгин: у Зухра билан онасини соғиниб, нола-фиғон қилади. Тоҳирнинг онаси эса ўғлини бир кўриш орзусида зор-зор йиғлаб, унинг дийдорини кўролмай вафот этади. Бобоҳон Зухрани ўзининг қариндоши Қорабаҳодир (Қоработир)га бермоқчи бўлади. Зухра бу гапни эшитгандан кейин жуда хафа бўлиб, Тоҳирга хабар юборади. Хабарчи баланд овоз билан ишқий ғазаллар айтиб, Тоҳирни шаҳарма-шаҳар қидириб юради. У бир неча манзил йўл юриб, охири Тоҳирни топади ва Бобоҳон ўз қизи Зухрани Қоработирга бермоқчи эканлигини айтади. Моҳимнинг онаси Шаҳри Санам хабарчини севиб қолади, хабарчи ҳам Шаҳри Санамга уйланиб, Бағдод шаҳрида қолади. Тоҳир Моҳимни уларга топшириб, унинг кўнглини тинчитади ва улар билан хайрлашиб, йўлга равона бўлади. Тоҳир йўлда бир неча қароқчиларга учраб, баланд тоғлардан ўтиб, Зухранинг олдига етиб келади. Зухра Тоҳирни бир неча кун душманларидан яшириб юради. Бир куни Тоҳир билан Зухранинг дўстлари ўзларининг ошна-оғайнилари билан кенгашиб, барча созандаларни чақиртирадилар. Зухранинг отаси бу хабарни эшитиб, Тоҳирни тутиб, жаллодга топширади. Подшоҳнинг амри билан жаллод Тоҳирнинг бошини кесади. Бу жудолликка чидай олмаган Зухра Тоҳирнинг қабрига бориб, кўксига ханжар уриб, ўзини ўлдиради.

Қорабаҳодир Зухранинг ўлганини эшитиб, унинг қабрига боради ва у ҳам ўзини ўлдиради. Қоработирни Тоҳир билан Зухра қабрининг ўртасига кўмадилар.

Одилшоҳнинг қизи Моҳим Тоҳирни кўп ўйлайди, ҳар хил ташвишли хаёлларга бориб юради. Бир куни Моҳим билан қизлар кўчадан ўтиб кетаётган карвонбошидан Тоҳир билан Зухранинг ўлганини эшитиб қоладилар. Бу хабардан Моҳимнинг қалби қаттиқ озор кесади ва у зўр изтироб алангасида ғазал ўқиб, жон беради. Бунга тоқат қилолмаган унинг дугоналари Моҳим учун жонларини қурбон қиладилар.

Қисса мазмунидан кўриниб турибдики, шоир Сайёдий диний пропаганда ва реакция авж олган XVII аср шароитида дунёвий руҳдаги бир асар ёзишга ҳаракат қилган, ёш қалб эгаларининг бир-бирига бўлган самимий муҳаббати, турмуш қуриб, бир-бирига қовушиш йўлидаги жасурона интилишлари орқали эркин севгини куйлаган. Айрим диний майлларни истисно қилганда, дostonдаги севги масаласи асосан прогрессив нуқтаи назардан ҳал этилган. Асар қаҳрамонлари ҳеч қандай зулм-зўрликсиз, қалб амри билан бир-бирини севади. Асарда ислом ақидаларига қарама-қарши ҳолда хотин-қизларнинг ҳам севиш ҳуқуқига эга эканликлари тасвирланган.

«Тоҳир ва Зухра» дostonининг диққатга сазовор жойларидан яна бири шуки, унда, гарчи юзакироқ бўлса ҳам, севишган ёшлар социал аҳволининг тенгсизлиги фонидан феодал муҳитининг синфий зиддиятлари тасвирланади ва феодал зулмга қарши норозилик ғояси илгари сурилади.

Дostonнинг асосий қаҳрамонлари Тоҳир, Зухра, Моҳим, Хубон ва Одилшоҳдир. Шоир, айниқса, қиссанинг бош қаҳ-

рамонлари бўлган Тоҳир билан Зухранинг дунёга келишидан тортиб, зулмат ва жаҳолат сиртмоғида ҳалок этилишигача бўлган мураккаб ҳаётини акс эттиради. Асар марказида турувчи икки ёшнинг муҳим хислатларини, руҳий оламини алоҳида-алоҳида тасвирлаш мақсадида шоир ҳамма воситалардан, жумладан, эпизодик образлардан фойдаланади. Шоир дoston образларини очиб бориш процессида заҳматкаш халқнинг баҳамжиҳат кучи ва ғайратини, қудрати ва руҳий кайфиятини ҳам маълум даражада акс эттиради.

Тоҳир соф муҳаббатни, вафодорликни ўз умрининг мазмуни деб билади. У юксак ахлоқ эгаси, идеал ошиқдир. Тоҳир ёшлик чоғиданоқ илм-ҳунарга ихлос қўяди, инсоний камолот сари интилади, ўз даврининг тамизли, доно ва ақлли кишиси бўлиб етишади. У чинакам инсоний муҳаббатни юксак қадрлайди, уни ҳар нарсадан, ҳатто дину имондан ҳам устун қўяди; чунончи, у ўз севгилиси Зухрага мурожаат этиб:

Сансизин жаннатга борсам, хонаи зулмат эрур,
Нолаю афғон этиб, бир моҳи тобон истарам —

дейди. Тоҳир ишқ савдосида Мажнунга ўхшаш пассив эмас, балки ўз мақсади учун актив, мардонавор ҳаракат қилувчи йигит. Золим подшоҳ Бобоҳон бошлиқ қора кучлар икки ёш орасидаги самимий муҳаббатга чанг солиб, Тоҳирни дарёга оқизганларида, ҳижрон ва изтиробга, турли руҳий қийинчиликларга дучор этганларида ҳам, у севгига, ҳаёт завқига умид кўзлари билан қарайди, тушкунликка берилмайди, ўз севгисидан воз кечмайди. Тоҳир ўзга юртларда ғариблик даврида куйиб-ёнган чоғларида ҳам Зухрага берган ваъдасига хиёнат қилмайди. Одилшоҳнинг қизи гўзал Моҳим унга муҳаббат изҳор қилганда ҳам, Одилшоҳ унга тожу тахт ворислигини инъом этганда ҳам, у севгисига содиқ қолиб, буларнинг барчасидан бош тартади. Тоҳир Зухрага бўлган оташин ва пок севгиси учун Бобоҳон томонидан қатл этилишга ҳукм қилинганда ҳам, мағрур туради, ўз муҳаббати учун жон беришни шараф деб билади.

Маълумки, феодализм даврида, хусусан, мусулмон Шарқида хотин-қизлар севиш ва севилиш, эркин турмуш қуриш, ўзига тенг ҳаёт йўлдоши топиб олиш каби инсоний ҳуқуқлардан маҳрум этилган эдилар. Ўз даврининг анча тараққийпарвар кишиларидан бўлган Сайёдий Зухра, Моҳим ва Хубон образлари орқали, гарчи хотин-қизлар ҳуқуқини тўла ҳимоя қилмаган бўлса-да, ҳар ҳолда уларнинг севги ва ҳаётда тенг ва эркин бўлиши кераклиги ғоясини ифодалади, озод севгини орзу қилди. Бу билан шоир ислом идеологияси-

нинг хотин-қизлар севгисини, уларнинг пок қалбини ҳақорат қилувчи, уларнинг инсоний ҳуқуқларини камситувчи ақидаларига танқидий ёндашди. Бу фикрни хусусан Зухра образи ва бу образ орқали ифодаланган ғоялар равшан кўрсатади, Зухра озодликка интилувчи, дин-шариатнинг хотин-қизларни мол-буюм қаторида камситувчи чиркин урф-одатларига қарши кайфиятдаги шахс. Тоҳирдан айрилган ва разил одамга эрга тегишдан жирканган Зухра ўз бахтсизлигининг сабабини замонасидаги адолатсизликдан кўради. Айрилиқ ва алам-ҳасрат оловида ёнган Зухранинг нола-ғиғонлари, қонли кўз ёшлари унинг тенгсизликка, хўрликка қарши исёнидир. Уқувчи кўз ўнгида Зухра ҳусн-малоҳатда ягона, шарм-ҳаёли, қалби пок оқила сифатида гавдаланади. Феодал жаҳолати, тартибу-усуллари ва диний қонуллари эса Зухра сингари идеал кишиларнинг орзу-умидларини поймол этган эди. Зухра ишқ-муҳаббат ўтида куйиб-ёнади, ўз севгилиси Тоҳир висолига эришиш йўлларини излайди, лекин бу истагига эриша олмайди. У Тоҳирни ҳеч нарсага ва ҳеч кимга тенг қилмайди, уни ҳамма ошиқлардан мўътабар кўради. Зухрани кишиларнинг мол-мулки, шон-шавкати ва мансаби қизиқтирмайди. Шунинг учун ҳам у, гарчи шоҳ қизи бўлса ҳам, отасиз, етим Тоҳирни севади, энг нозик ва хавfli дамларда ҳам унга бўлган муҳаббати ва аҳду паймонидан воз кечмайди. Асарнинг бош қисмларида Зухра ўз мақсадларига эришиш учун золимларга ёлворади, худодан нажот ва раҳм-шафқат тилайди. Лекин унинг умидлари сароб бўлиб чиқади, чунки унинг нола-ғиғонига отаси ҳам, худо ҳам қулоқ солмайди. Шундан кейин у золимларнинг хоҳишига қарши актив, ошқора ҳаракат қилишга ўтади, жасорат ва олижаноблик кўрсатади. Тоҳир ўлдирилгандан кейин Зухра учун дунёда тирик қолишнинг маъноси қолмайди. У ўзини Тоҳир учун қурбон қилади. Бу Зухранинг мағлубияти эмас, балки руҳий ғалабаси эди.

Шоир икки покиза қалб эгасининг фожиасини, бахтсиз тақдирини акс эттириш орқали озод ишқни, шахс эркини поймол қилишни ўз даврининг ижтимоий иллатларидан бирини фoш этади ва шу йўл билан китобхон юрагида ўша ярамас замонларга нисбатан кучли нафрат уйғотади.

Дostonда тасвирланган Хубонхоним ҳам ўқувчи учун маърифий-тарбиявий аҳамиятга эга бўлган образлардан биридир. У Тоҳир каби қаҳрамон, пок қалбли ўғилни тарбиялаган, унинг юрагида ҳақиқий севги, чин инсоний хислатларни ўстирган онадир. Хубонхоним Тоҳир ва Зухра ўртасидаги муҳаббатни қувватлайди, уларнинг бир-бирларига етишишлари учун фаол ва кескин ҳаракат қилади. Бироқ ярамас

тузум унинг оналик ҳуқуқларини тан олмайди, уни навқирон нури дийдасидан ажратади. Шоир истиқболи бўғиб ташланган, руҳий азоблар исканжасида қийналган онанинг қалб жароҳатларини, мунгли ва ҳазин нолаларини, руҳий драматизмини ғоят таъсирли ва чиройли мисраларда мужассамлаштириб бера олган.

Сайёдий ўз асарини севишган ёшлар ўртасига ғов бўлган золим шоҳ образини ва бошқа салбий образларни ҳам яратган. Зухранинг отаси Бобоҳон ва Қоработир ана шундай образлардан бўлиб, улар яхшилик ва эзгуликнинг ашаддий душманлари сифатида кўрсатилган. Шоир талқинида Бобоҳон ҳам, Қоработир ҳам раҳм-шафқатни билмайдиган, золим ва разил кишилар типидир. Улар одамларнинг номуси ва қалб туйғулари билан ҳисоблашмайди, феодал-клерикал реакциянинг ҳомийлари сифатида ҳаракат қилади.

Шоир Сайёдий Бобоҳон образига қарама-қарши тарзда Одилшоҳ образини яратиб, бу билан ўзининг адолат ва адолатли ҳукмдор ҳақидаги орзуларини илгари суради. Аслида, ўтмишдаги хону бекларнинг ҳеч бири Сайёдий тасвирлаганидек ижобий хусусиятларга эга бўлмаган. Уларнинг ҳаммаси золим ва шафқатсиз бўлиб, озод ишқ, ҳур фикрларга раҳна солган, фуқарони қон қақшатган.

Демак, Одилшоҳ образида Сайёдийнинг идеали, орзуси мужассамлашгандир. Феодализмнинг энг оғир бир даврида яшаган халқ оммаси ва Сайёдийга ўхшаш тараққийпарвар шахслар давлат қурилиши соҳасида бошқа бирор хил идора усулини тасаввур қила олмас эдилар. Улар, бир томондан, мамлакат ва эл-юртни шоҳсиз бошқариш мумкин эмас, деган тушунчада бўлсалар, иккинчи томондан, ўзлари яшаган давр ҳукмдорларининг қилмишлари, ножўя ҳаракатлари билан келиша олмас эдилар. Ана шу объектив ва субъектив сабабларга кўра, халқ золим шоҳлар образини ҳам, улардан тамомила фарқ қилувчи одилшоҳлар образини ҳам яратар, одилшоҳлар образи орқали энг яхши инсоний хислатларни ифодалар эди. Сайёдий Одилшоҳ образида халқ — улус ҳақида қайғирувчи, ўлкани адолат нури билан ёритувчи, ақлли, тadbирли ҳукмдор образини акс эттиради. Асарда тасвирланишича, Одилшоҳ ихтиёридаги Бағдод фаровон ва обод мамлакат бўлиб, унинг халқи ўз ҳукмдоридан миннатдордир. Агар золим Бобоҳон ҳатто ўз қизининг қалб амри ва иродасига чанг солиб, унинг умрига завол бўлса, Одиля шоҳ ўз қизи Моҳимнинг Тоҳирга бўлган муҳаббатини олқишлайди, чин инсоний севги ва олижаноб инсоний фазилатларнинг ҳимоячиси сифатида иш кўради. У шу қадар инсонпарвар ва мард кишики, ҳатто ўз қизини ташлаб кетган

Тоҳирнинг вафодорлигига қойил қолади. Унинг Зухрага бўлган муҳаббатига қўлидан келган ёрдамини аямайди.

Сайёдий достонида халқ, оломон (фуқаро) образига ҳам бирмунча кенг ўрин берилганки, бу достон фазилатларидан биридир. Асарда меҳнаткаш фуқаро Тоҳир ва Зухралар муҳаббатининг ҳақиқий ҳимоячиси сифатида тасвирланади. Халқ Тоҳир ва Зухра билан бирга шодланади, уларнинг бошига тушган кулфат учун баб-баравар қайғуради. Масалан, Тоҳирни сувга оқизиш процессини акс эттирувчи қуйидаги сатрларни ўқир эканмиз, ўзимизни бевосита Тоҳир билан Зухра аламида тугёнга келган омма орасида кўрамиз. Халқ ноҳақ азоб тортаётган Тоҳирни, пассивроқ тарзда бўлса ҳам, Бобоҳондан озод этишни талаб қилади:

Бу шаҳр аҳли деди: бўлди қиёмат,
Бу шаҳга қилдилар барча маломат.
Бориси делилар: «Барча боролук,
Бобоҳон олдиға ҳозир туролук».
Кенгаш бирла халойиқ барча келди,
Келиб шоҳ олдида хизматда турди.
Дедилар барча: «Эй султони олам,
Бу шаҳр эли барча тутди мотам.
Бу Тоҳирнинг гуноҳин бизга бергил,
Наким сан пора миқдорича олгил».
Ки бу сўзларга шоҳнинг қаҳри келди,
Ачигланди, йилондек заҳри келди.

Бу ўринда Сайёдий халқ кучини зулм кўрган ёшларни қутқаришга йўналтирган ва бу достоннинг ҳаётийлигини, ундаги воқеаларнинг феодализм даври учун типик воқеалар эканлигини уқтироқчи бўлган. Демак, Сайёдий ўз даври учун характерли бўлган социал масалаларни ёритмоқчи бўлган, соф виждонли кишиларнинг душманларига нисбатан кўпчилик нафратини қўзғашга ҳаракат қилган. Бу соҳада шоир маълум муваффақиятларга ҳам эришган, чунки шоир инсонни, инсоний севги ва садоқатни улуғлаш билангина кифояланиб қолмаган, балки, шу билан бирга, гарчи абстракт тарзда бўлса ҳам мамлакатда адолат тантана қилган тақдирдагина, соф муҳаббат, вафо ва тенглик бўлиши мумкин,— деган фикрга ишора қилган. Бу эса халқнинг адолат ва эзгулик ҳақидаги орзуси эди. Бу жиҳатдан қараганда, ҳозир ҳам достоннинг тарбиявий-маърифий аҳамияти йўқолган эмас. Тоҳир ва Зухраларга хос бўлган олижаноб хислатлар бахтиёр ёшларимизни соф виждонли, садоқатли ва вафодор бўлиши руҳида тарбиялашга ёрдам беради.

Шоир асар мазмунини ёрқинроқ ифодалаш, ўқувчида кучли эмоционал туйғулар ҳосил қилиб, унинг эстетик завқини тарбиялаш мақсадида хилма-хил бадий-тасвирий во-

снталардан фойдаланади. Асарда халқ мақоллари ва образли иборалар жуда кўп. Сайёдий маҳоратига хос бир хусусият шундаки, у ўз қаҳрамонларининг саргузаштларини ҳикоя қилишда уларнинг ички дунёсини, руҳий кечималарини чуқурроқ очишга алоҳида эътибор беради. Достонда:

Фироқнинг дардида бемордурман,
Висолинг ҳасратида бордурман.

Ушал жоми висолинг ичтим эрса,
Ушал кундин бери хумордурман.

Муҳаббат тухмин экдинг кўнглум ичра,
Онинг чун кеча-кундуз зордурман.

Мани кўрган киши юз таъна айлар,
Рақиблар жабридан афгордурман...

Мани манъ айламанг бу ишқ йўлидан,
Мисоли мен танурнинг норидурман.

Жамолинг бўлмаса, ризвонни найлай,
Анингдек жазрадин¹ безордурман...

каби жуда пишиқ, қаҳрамонларнинг соф қалбини, маънавий кўркини равшанроқ кўрсатадиган лирик парчалар;

Ки Зухра жону ман жононасиман,
Ки Зухра шамъу ман парвонасиман,

Ки Зухра боғу ман боғнинг гулиман,
Ки Зухра гул эрур, ман булбулиман.

Бу сўзлар эрлардин қолгон масалдур,
Ҳар ишнинг аввали саъю жадалдур.

Гар насиб бўлса биҳишт борсам, висолинг бўлмаса,
Найлайинк, воллоҳ, керакмас ҳуру филмони манга...

Ҳар шакарнинг талхи бордур, ҳар тиконда гул битар,
Ҳар ғаминг бир шоди бор, беҳуда, эй жон, ғам ема...

Сўзни сақлаб сўзлаганлар хуб билур сўз қадрини,
Фарқи йўқ кўп сўзлаганлар на билур ўз қадрини...

Киши эр бўлса аҳдин тонарму?
Қилич бошига келса ул ёнарму?

каби халқ мақоллари, ҳикматли сўзлари ва хилма-хил ташбеҳларини ўз ичига олган чиройли байтлар кўп учрайди.

Бироқ шунини ҳам унутмаслик керакки, Сайёдийнинг дунёқарashi диний-тасаввуфий идеологиянинг таъсиридан холи

¹ Жазра — бу ўринда орол маъносида.

эмас. Бу ҳол «Тоҳир ва Зухра» достонининг кўп ўринларида сезилиб туради. Баъзан шоир ўз қаҳрамонларининг хатти-ҳаракатларига, фикр-қарашларига тамомила диний тус беради, уларни худонинг илтифотига, мададига муте қилиб қўяди. Достонда айрим ортиқча воқеа ва эпизодлар ҳам бор. Достонда аҳён-аҳёнда қофия, вазн сакталиклари ҳам, мазмунан саёз ва ширасиз чиққан байтлар ҳам кўзга чалиниб туради.

Ижодкорнинг яшаган муҳити ва унинг хотиржам қалам тебратишига имконият бермаган оғир шароитлари билан изоҳланадиган бундай жузъий камчиликлардан қатъи назар, шоирнинг

Гулистон кўрмасун боди хазонин,
Рақибларнинг худо берсун заволин —

каби байтлари унинг «Соди хазон»дан дарак бўлмаган гулистонлар орзусида ижод этганлигини;

Ҳар ишнинг аввали саъю жадалдур —

каби мисралари унинг халқни ғайрат қилиб, яхшироқ ҳаётни бунёд этиш пайида бўлишга чақирганини кўрсатади.

Достонда ёзма адабиётга хос «алвидоъ», «алфироқ», «жоми висол» каби китобий таъбирлар кўп бўлса ҳам, лекин унда халқнинг «айрилғали» (айрилмоққа), «боролук», «туролук» (борайлик, турайлик) сингари жонли сўзлашув тили элементлари асосий ўринни ишғол этади. Бу фактлар Сайёдийнинг «Тоҳир ва Зухра» қиссасини XVII аср адабиётида халқчил позицияда туриб яратганидан далолат беради.

„Ошиқ Ғариб
ва Шоҳсанам“.

Мазкур достон шу ном билан ҳамда «Ғариб ва Шоҳсанам», «Ғариб Шоҳсанам», «Ошиқ Ғариб» номлари билан озарбайжон,

ўзбек, туркман, қорақалпоқ халқлари ва бошқа халқлар адабиётида машҳурдир. Асар дастлаб қайси ерда яратилганидан қатъи назар, унда халқнинг XVI—XVII асрлардаги мусибатли ҳаёти ва феодал-клерикал зулмга қарши норозлиги акс эттирилгандир. Достон мавзуининг тарихи ва озарбайжонча «Ғариб ва Шоҳсанам»ни тадқиқ этган профессор Ҳамид Араслининг хулосалари ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Профессорнинг асосли далилларига кўра, XVI асрда Ғариб тахаллусли ошиқ — шоир ўтган бўлиб, у куйлаб юрган ғарибона термалар маълум сюжетга эга бўлган достон яратиш учун асос бўлган. Шу билан бирга, озарбайжонлик Қурбоний ҳам Ғариб ошиқ тахлитдаги ижодкор бўлиб, достоннинг вужудга келиши ва такомиллашувида озмунча хизмат қилмаган.

«Ошиқ Ғариб» достони бир неча халқнинг фольклорида бор. Лекин бундан қатъи назар, ишонч билан айтиш мумкинки, бу дoston дастлаб Озарбайжонда яратилган, кейинча ўзбек, туркман ва қорақалпоқ халқларида пайдо бўлган. Чунки озарбайжон тилидаги «ошиқ» сўзи ўзбекчадаги «бахши», қозоқчадаги «оқин», қорақалпоқчадаги «жиров» сўзларининг маъносини ифодалайди. Достондаги бош қаҳрамон Ғариб ҳам шоир, ҳам бастакордир. Шунинг учун у ошиқ (бахши, оқин, жиров) деб аталади. Бунинг ўзи ҳам юқоридаги даъвони қувватлайди. Бундан ташқари, ўзбекча «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» достонидаги:

Бир ўзга ера тут ватан,
Осон эмас бўра ётан —

байтида «ерда» сўзининг «ера» шаклида, «бу ерда» сўзининг «бўра» шаклида ишлатилиши ҳам, умуман дostonда озарбайжон тилига хос элементларнинг кўплиги ҳам бу фикрни исботлайди.

Ўзбекистонда эса «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» достонининг даставвал Хоразмда яратилганлиги шубҳасиздир. Достон текстларида Хоразм диалекти элементларининг кўплиги, достоннинг деярли ҳамма ўрнида қўл маъносида «ал» қўлланилиши, жўналиш келишиги қўшимчаси «ға» нинг «а» ёки «я» шаклида, «лик» суффиксининг «ли» тарзида ишлатилиши ва ҳоказолар буни яққол кўрсатиб туради. Достонда «ли» қўшимчаси баъзан «диган» қўшимчаси ўрнида:

Хуш қол энди, жоним онам,
Мен букун кетоли бўлдим;

баъзан эса сўнг, кейин, учун маъноларида ишлатилади:

Дарёлар ёқасин сайрон этоли,
Сайронлар этмадим сиз ёр кетоли.

Бу ҳол ҳам Хоразм диалектига хос хусусиятдир. Шунингдек, озарбайжончадаги Арзрум, Табриз шаҳарлари ўрнида Ваянгон шаҳри (қадимги Хоразм шаҳарларидан бири) каби маҳаллий жой номларининг зикр этилиши, воқеаларнинг деярли шу ерларда давом эттирилиши ҳам асарнинг ўзбек тилидаги варианты дастлаб Хоразмда яратилганини ва маҳаллий колорит билан суғорилганини кўрсатади.

Достоннинг айрим вариантларида¹ акс этирилаётган воқеалар *овул, қозоқ вилояти, Ийдгоҳ, Қаландархона* ва

¹ Бу ерда Мулло Саид Маҳмуд ва Мулло Абдулмажид Қори бин Қори Абдулвоселарнинг 1906 йилда Бухорода нашр этилган варианты кўзда тутилади.

бошқа жойларда содир бўлади, бу жойлар кейинги асрларда зоҳир бўлган ёки дostonнинг халқ китоби шаклига келтирилиши процессида шоирлар, котиблар, ижрочилар томонидан қўшилган янгиликлар тарзида изоҳланиши лозим.

Достоннинг халқ китоби ҳолидаги вариантларида «Аммо ровийлар андоқ ривоят қилурларким», «алқисса шул тариқа аҳду-паймон боғладиларким», «аҳднома туздиларким» тарзидаги китобий таъбирлар, «саволи Ақча», «жавоби Ғариб» диалоглари, «на фароғатдур», «на қабоҳатдур», «на қиёфатдур» каби ёзма адабиётга хос китобий сўзлар киритилган бўлса ҳам, дoston халқ ижодига хос асосий ва етакчи хусусиятларини сақлаб келди¹.

Достон давлатманд оиладан бўлган Шоҳсанам билан камбағал оиладан чиққан Ғариб ўртасидаги муҳаббат темасига бағишланади. Достондаги воқеалар давомида Ғарибнинг шоирлик санъатига, музикачилигига қойил қолган халқ унинг шоҳ Аббос қизи Санамга самимий ошиқ бўлганига ҳам ҳурмат билан қарайди ва уларнинг ўз аҳду паймонларига эришувига кўмаклашади. Халқ ўз фарзандлари Ғариб билан Шоҳсанамни мурод-мақсадига етказишни ўз тақдирининг таркибий қисми деб билади. Зотан, асарда фақат Ғариб билан Санамнинг орзу-ҳавасларинигина эмас, балки халқнинг эркинлик ва фаровонлик, маданий тараққиёт, тенглик ва ҳамжиҳатлик тўғрисидаги азалий орзуларини амалга ошириш каби масалалар ҳам илгари сурилади. Ғарибнинг «Жафокаш бўлурлар Бағдод қуллари» ёки «Барча зolim бизга душман, дилдорим» каби сўзларида халқнинг зулмкорларга қарши овози яққол сезилиб туради. Ғарибнинг:

Булбул фиғон этиб айрилмас гулдин,
Парво қилмон, жоним олсалар тандин,
Саяпора қилсалар кечманам сандин,
Ошиқларга дўнмак ордур, Санамжон —

каби оташин нидоларидан пок ва самимий муҳаббат фақат халқ фарзандларига хос фазилат эканлиги, Шоҳсанамнинг:

Юрагимда ёрнинг дарди ётибдур,
Ишқ ўти жон-жонимдан ўтибдур —

каби онтларидан вафодор маъшуқаларнинг ўз ниятига эришиш йўлидаги жазмлари аниқ кўзга ташланади.

«Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» асарининг XVII асрдаёқ халқ китоби шаклини ола бошлаганлигини ундаги Алишер

¹ «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» достони 1956 йилда ЎзССР Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтининг фольклор сектори томонидан қисқартирилган ҳолда нашр этирилди.

Навойи ва XVII аср шоирларидан Вафой билан Сайидо Насафий шеърларига ҳамоҳанг бўлган байтлардан ҳам кўриш мумкин. Чунончи, Алишер Навойи «Хамса» сида:

Ошиқ ани билки эрур дарднок,
Ҳам тили, ҳам кўзию ҳам кўнгли пок —

дейилган бўлса, «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» дostonида худди ана шу мисраларнинг мазмуни ва шеърӣ тартибига яқин байтлар Шоҳсанам тилидан:

Ошуқ билан маъшуқ йўли бир керак,
Ваъдаси, вафоси, қалби бир керак —

тарзида келтирилади. Санамнинг: «Бир одамдан ўзга менга ким дастгир», — деб ошиқ-маъшуқлик учун биринчи галда инсонийлик зарурлигини уқтирган олижаноб сўзлари ҳам Шириннинг Фарҳодга бўлган садоқатини ифодалаб:

Менга не ёру не ошиқ ҳавасдир,
Агар мен одам ўлсам ушбу басдир —

деган сўзларини эсга туширади.

Демак, дostonнинг вужудга келиши билан унинг халқ китобига айланиши деярли олдинма-кетин содир бўлган. Лекин дostonдаги термаларнинг хилма-хил вазндалиги, уларга Озарбайжон ва Хоразм халқ мақомларининг сингдирилиши уни бир вазнда ёки бир хил шеърӣ шаклда бунёд эттирилган дostonлардан ажратиб туради. Шунинг учун ҳам сиз дostonдаги термаларнинг бирор сўз ёки бирор мисрасини («Дардингдан», «Ёрнинг гули галди», «На бўлди?», «Сабо келибсиз», «Менга сиз ёр керак, дунё керакмас», «Иложим йўқ ёра бора билмадим» кабиларни) хотирга келтиришингиз билан унинг ўйноқи ёки мунгли куйи ҳам қўшилиб кела беради. Бу эса адабиёт билан музиканинг чамбарчас алоқасини, унинг халқ ижодида маҳорат билан мужассамлашганини равшан кўрсатади.

Асар асосан 8 ва 11 бўғинли бармоқ вазнида яратилган бўлиб, унда:

Жон чиқмасдан бурун жонини келтир,
Муҳаббат шавқида армонни келтир —

тарзидаги арузнинг сареъи мусаддаси матвии мавқуф (мафонилўн мафонилўн фаулўн) баҳрига ўхшаш айрим термалар ҳам борки, бу асарнинг ёзма адабиёт билан муносабати натижаси бўлса керак, албатта.

Хуллас, маъшуқа қиз Санамнинг «кўшки атрофига қирқ кишилиқ посбон» қўйиб, унинг Ғарибга бўлган пок муҳаб-

батини оёқ ости қилган «Шоҳ Аббос золим»га, Шоҳваладларга, «рақиблар эли»га, «барча золимлар»га қарши қаратилган бу дoston феодак тузумга, XVII асрдаги золим ҳукмдорларнинг зулмига халқнинг нафрат ва ғазабини, унинг бахт-саодатга ва эркинликка чанқоқлигини, келажакка бўлган ишонч ва умидини тасвирловчи ажойиб дoston — халқ китобидир. Худди шу жиҳатдан Санамнинг қатъий ишонч билан башорат қилиб айтган:

Гул кўнглинга, дўстим, қайғу келтирма,
Замона ҳамиша шундай бор бўлмас —

каби фикрлари асарнинг қон-қонига сингдирилганки, бу — китобнинг ғоявий-бадиий қимматини янада оширган¹.

¹ Китобнинг қисқартирилган шаклининг ўзбек тилида нашр этилганини Озарбайжон, Ўзбекистон ва Қорақалпоғистонда «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» сюжети асосида ҳар хил номлар билан саҳна асарлари (опера, музикали драма ва ҳоказолар) яратилиб, саҳналаштирилганлигини, бинобарин, китобхон ва томошабинларнинг булардан хабардорлигини ҳисобга олиб, бу ўринда асар сюжетини кенг ҳикоя қилиб ўтиришни лозим топмадик.

Турди (Фароғий)

Фаолияти ва
ижодиёти.

Турди (тахаллуси Фароғий) демократик тенденциядаги адабиётнинг йирик намояндalarидан бирidir. Мураккаб ҳаёт ва ижодиёт йўлини босиб ўтган Турди ўзининг энг яхши асарлари билан ўзбек адабиёти тарихида социал сатирадаги гражданлик мотивларининг ўсишига муҳим ҳисса қўшди.

Турдининг бизгача сақланиб қолган ягона қўл ёзма асари — шеърлар тўплами унинг ҳаёти ва ижодий фаолиятини ўрганишда асосий манбадир. Бу тўплам Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўл ёзмалар фондида сақланмоқда. Унда 450 мисрага яқин 17 шеър (15 таси ўзбекча ва иккитаси тожикча) бор. Бу тўпламдаги автобиографик маълумотларни бошқа тарихий манбалар ва материаллар аспектида ўрганиш Турдининг ҳаёти ва фаолияти ҳақида бирмунча тўлароқ тасаввур беради. Турди Бухородаги «юз» уруғи бошлиқларидан бирининг хонадониди дунёга келган, мактаб ва мадрасада ўқиган. Турди аштархонийлардан Надирмуҳаммад (1642—1645), Абдулазиз (1645—1680) ва Субҳонқулихон (1680—1702) ҳукмронлиги даврида яшади. У Абдулазизхон даврида «юз» уруғбошлиқлари орасида эътиборли ўрин олган эди. У ҳаётининг бошларига тўғри келган бу ҳолни мамнуният билан таъкидлаб, бир шеърда бундай деган эди:

Ҳукм жорий, сўз қабули, бир гули дар гўш эдим,
Хуш замонлар «юз» қазони бошида саржўш эдим.

Бу мисралар Турдининг шахсий ҳаёти билан боғлиқ бўлиб, улар Абдулазиз ҳукмронлиги даврида шоирнинг нисбатан обрўли ва эътиборли бўлганини кўрсатади. Лекин, Абдулазиз ҳукмронлиги вақтида ҳам меҳнаткаш аҳолининг ҳаёти ночор ва фожиали эди. (Масалан, Балх ҳокими Субҳонқули билан Бухоро ҳокими Абдулазиз ўрталарида ўттиз етти йил мобайнида сурункасига давом этган келишмовчилик, ур калтак-сур калтаклар тарихдан маълумдир.)

Турди ижодининг биринчи даврида замондошлари Нахлий Бухорий, Шавкат Бухорий ва Насим Насафийга ўхшаб ишқий-интим шеърлар битган. Шундай шеърларидан бирида у «кўзлари шахло», «шўхи дилоро»ларни мадҳ этган, «меҳр» (қуёш)нинг нур сочиб чиқмоғи учун «субҳ яқо йиртмоғи» керак, деб соҳибжамол ёрни ҳамма ёқни мунаввар қилиб чиқувчи қуёшга тенглаштирган:

Туркона хиром айлади ул шўхи дилоро,
Дил мулкини бир гўшаи чашм айлади яғмо.

Туфроғда жон битса раводур, на ажаб гул,
Чўх сарви сиҳи этди ниҳон кўзлари шахло.

Ҳар қанда ғами дўст дилпорани истар,
То субҳ яқо йиртмади меҳр ўлмади пайдо.

Турди форс-тожик тили ва адабиётини ҳам мукамал билар эди, у айрим шеърларини форс-тожик тилида ёзган, классик шоирларнинг ғазалларига мухаммас боғлаган. Шоирнинг «Мухаммас бар ғазали Саъдий» номли 20 мисрали бешлиги шулар жумласидандир:

Барги ҳар тоза гуле шоҳиди мадди назаранд,
Ҳар варақ сафҳаи манзур зи аҳли басаранд,
Хушк лаб, доғ ба дил, ташна ба хуни жигаранд,
Нест он лолаки дар бодияҳо жилвагаранд,
Куштагонанд, ки аз хок бароварда саранд.

(Ҳар бир янги очилган гул япроғи, кишилар назарини ўзига тортади, гулнинг ҳар бир варағи маъноли кўз билан қаровчи кишиларга манзур бўладиган бир саҳифадир. Бу гулларнинг лаби қуриган, дили доғли, жигарлари қондир. Чўл ва саҳроларда жилваланиб турган нарсалар лолалар эмас, балки сўйилиб кетган кишилар бўлиб, тупроқдан бош чиқариб турибдилар.)

Шундай қилиб, Турди ижодининг дастлабки босқичи гоёвий-тематик жиҳатдан маҳдуд эди. Бу босқичда шоир, бир томондан, ишқий-интим шеърлар, иккинчи томондан, феодал ҳукмдорларга атаб мадҳиялар битади.

XVII асрнинг 80-йилларида Турдининг ижодида янги босқич бошланди. Феодал-клерикал истибодга қарши норозилик ҳаракатларининг авж олиши натижасида Турди шахсий мақсад ва кайфият маҳдудлиги гирдобидан чиқиб, муҳим ижтимоий-сиёсий масалалар ҳақида фикр юритади ва кенг халқ оммасига яқинлаша бошлайди.

Бухоро хони Абдулазиз билан унинг укаси Балх ҳокими Субҳонқули ўртасидаги зиддиятлар зўрайиб бормоқда эди. Бухоро билан Эрон, Хуросон ва Хоразм ўртасидаги ихтилоф ва тўқнашувлар, шунингдек, Субҳонқули фитналари Абдулазиз ҳокимлигига путур етказмасдан қолмас эди. Ўзаро урушларда Субҳонқулининг қўли баланд эди. Аштархоний ҳукмдорлари мамлакатни ҳамжиҳатлик билан биргалашиб бошқариш ўрнига уруғ-аймоқчилик анъаналарини авж олдириб юбордилар; қирқ, юз, минг, жалойир, жағалбойли, ойтамғали, хитой, қипчоқ, найман, кенагас, барлос каби уруғ бошлиқлари мансаб ва мартаба учун уруш-жанжал кўзгаб, халқ бошига турли-туман уқубатлар соладилар. Бундан қаттиқ ғазабланган шоир Турди турли уруғ аристократиясига мансуб бекларга қарата қуйидагиларни ёзган эди:

Тор кўнгилик беклар, ман-ман деманг, кенглик қилинг,
Тўқсон икки бори ўзбек юртидур, тенглик қилинг.
Бирни қипчоқу хитою, бирни юз, найман деманг,
Қирқу юз, минг сон бўлуб бир жон оинлик қилинг...
Ким қўюбдур уҳдайи ўз мулкингиздан чиқмайин,
Икки-уч-тўрт даъвосин этмоқни, кўтаҳлик қилинг.

Халқни хонавайрон қилган ўзаро феодал урушлари авж олган ўша тарихий вазиятда ана шундай чақириқ билан чиқиш ғоят прогрессив аҳамиятга эга эди. Шунингдек, шоирнинг:

Шоҳлик улдулки, анинг ҳукму сўзи бир керак,
Адл бобини қуриб, рост нишон тир керак,
Рострав, дини дуруст, пешаси тадбир керак —

каби сатрлари ҳам катта аҳамиятга эгадир. Чунки шоир бу ўринда диний тушунча замирида юртни ҳамжиҳатлик билан бошқарувчи шоҳ ҳақида хаёл суради. XVII асрдаги ўзаро урушлар кучайган даврда яхши ният билан илгари сурилган бу фикрлар эса прогрессив аҳамиятга молик эди. Буни яна шундан ҳам кўриш мумкинки, шоир ижтимоий ҳақсизлик ҳукм сурган ўша даврда одил шоҳ бўлишини орзу қилиб, бундай ҳукмдорни зориқиб кутади, йўлларига интизор бўлади:

Кани бир хисрави одилки, анга дод этсам,
Сўрса аҳволими ғам хирмонини, бод этсам,
Доми меҳнаткададин кўнгулми озод этсам,
Ким бузулгон дили вайронами обод этсам,
Айласам бўси адаб, шоҳ қўюб қайда оёқ.

Лекин шоирнинг бу фикрлари ширин хаёл бўлиб қолаверади; ўз замонига нисбатан ўзини «қулзум» (катта денгиз) зотидан деб билган шоир: «Қатраям ночиз, аммо зоти Қулзум Турдиман», деганича қолаверади. Шоир ўзининг «қирқ, юз, минг ақраболар»и орасидаги «бахти қаро»лиги, «толеи шум»лигидан шикоят қилади:

Қирқ, юз, минг ақраболар этдилар мандин нуфур,
Не бало, бахти қаро-ю, толеи шум Турдиман.

Субҳонқулихон ҳокимият тепасига келгандан сўнг шоир Турдининг сўзларига қулоқ солиш у ёқда турсин, балки уни Абдулазизхоннинг яқин кишиси деб сарой лавозимидан четлатган эди. Субҳонқулихон ҳукмронлиги даврида зулм-зўрлик янада авж олди. Субҳонқулихон саройида низо-адоват, амалдорларнинг ўзбошимчалиги, порахўрлик, мунофиқлик кучайди. Субҳонқулихон «барот» деб номланган мудҳиш усул билан бир йўла етти йиллик солиқни ундириб ола бошлади. Мамлакат харобалиги ва халқнинг хонавайронлиги кундан-кунга ортиб борди. Шунинг учун ҳам Турди ижодида сатира олови алангаланди, бирин-кетин бир неча сатирик асарлари вужудга келди. Шоир фитна-фасод, зулм ва таловчилик авжига чиққан мамлакат аҳволини мана бундай чизиб кўрсатди:

Бир сари азм айла жойи номусулмондур бу мулк,
Фитнаи авбошу, зулму жабру туғендур бу мулк...
Дур аҳду, танг чашму бесару яъжужваш,
Мухталиф мазҳаб гуруҳи ўзбекистондур бу мулк...
Жойи ислому мусулмонлиғ, Фароғий, истама,
Пойтахти кишвари Субҳонқулихондур бу мулк.

Турди «Дур аҳду, танг чашму бесару яъжужваш» Субҳонқулихонни ва унинг сарой аҳлини, айниқса, «Субҳонқулихон тўғрисида ҳажвия» асарида ўткир сатирик қалами билан фош этган эди.

«Субҳонқулихон тўғрисида ҳажвия»¹ Турди бу сатирик мухаммасини 1691 йилда яратди. Сатира 33 банддан, яъни 165 мисрадан иборат бўлиб, унда шоир Субҳонқулихон ва унинг амир-амалдорларининг кирдикорларини, уларнинг маънавий қиёфасини фош

¹ Бу сатирик мухаммаснинг тўла номи қуйидагичадир: «Дар асри Субҳонқулихон ва бидъатхон хон ва ғулмон ва умарон он ва иноқ будани Бойлоқ қушбеги мухаммаси турки дар ҳажви онҳо таҳрир намуда шуд» («Субҳонқулихон асри ва хон ҳамда унинг қуллари ва амирларининг бидъати ва Бойлоқ қушбегининг иноқлиги ҳақида туркий тилда таҳрир қилинган ҳажв»).

этади. Маълумки, Абдулазизхон ўрнига тахтга чиққан Субҳонқулихон Абдулазизга ихлосманд бўлган амир-амалдорларни, жумладан Турдини ҳам, саройдан узоқлаштириб, уларнинг ўрнига итоат ва садоқат билан хизмат кўрсатган кишиларни мансабга кўтарди. Уларни аҳоли хўжасаролар (сарой эгалари) деб юрита бошлади. Айрим хўжасаролар бир эмас, бир неча мансабга эга эдилар. Турди Субҳонқулихон ва унинг амир-амалдорларини танқид қилар экан, шахсий ғарази доирасида қолиб кетмайди, балки Субҳонқулихон ҳукмронлигининг даҳшатли манзара ва оқибатларини объективроқ тасвирлашга интилади, шоирнинг мулоҳаза ва муҳокамаси субъективизмдан объектив тасвирга томон ривожланиб боради.

Турди Субҳонқулихон ҳукмдорлигини тубандагича тасвирлайди:

Жойи осойиш эмас ҳеч кима бу кўҳна равоқ,
Егдурур бошимиза санги жафо, гарди фироқ,
Йўқолиб расми вафо, бўлди ҳама бошу оёқ,
Мулкдин адлу карам кетти, келиб кину нифоқ,
Яхшилик қилма тамаъ, зулм ила дўлди офоқ...

Фуқаро бўлди бу шоҳ асрида кўп зору наҳиф,
Зулмдин бўлди раият эликим, хору заиф,
Соли тарихин этдим чу хираддин таклиф,
Деди: «дин» бошдин-оёқ тушуб, «ислом заиф»
Даври Субҳонқули жобир, умароси япалоқ!...

Турди Субҳонқулихонни «бидъату зулм анинг хилқату асли зоти», «сўзидур бетагу фармони нишони жаали», «мумсику сифлаю дундулки бағоят қабали» деб унинг мунофиқлиги, разиллиги ва золимлигини танқид этиш билан бирга, унинг халқ ва юрт аҳволига мутлақо қизиқмагани, саройи ва хўжасаролари гирдобига ўралиб қолганини хоннинг ўз тили билан фош қилиб ташлайди:

«Шукрим дорул-амон манзилиму маъвойим,
Олами сел агар тутса баланддир жойим,
Давлату хожасаролардур маннинг симойим,
Олами сел агар тутса баланддур жойим,
Арк ичин маҳкам этиб айладим ўзимга ётоқ»².

Субҳонқулихоннинг амир-беклари зўравонликда, инсофсизлик ва адолатсизликда унинг ўзидан қолишмас эдилар.

¹ Бу ерда шоир тарих усули билан ҳижрий 1102 (мелодий 1691) йилни таъкидлайди.

² Бу бандга «Аз забони хон» («Хон тилидан») деб сарлавҳа қўйилган.

Унинг саройи инсофсиз, жоҳил ва текинхўр амалдорлар билан тўла эди:

Хон эшигида киши қолмади бир соҳиби фан,
Бор бир неча сўқум қайди маҳзи гардан,
Келмас қўлларидин иш, ҳама ошхўр, ғарзан...

Субҳонқулихонга ва унинг амалдорларига қарши халқ нафратини ифодалаган шоир бу амалдорларнинг жирканч башараларини тасвирлар экан, Субҳонқулининг парвоначиси — кўппак юзли кўр, додхоҳи — совун кўпиги аралаш ичимлик билан тўлиб-тошган меш, сипоҳиси гадойга ўхшаган, оч итдек дарбадар кезадиган, еб тўймас қирчанғи эканлигини кўрсатади:

Кўр — парвоначидур, кўри саги — кўппакрў,
Додхоҳи дўла мағзобаю бир машки сабў.
Сойирун — нос сипоҳиси ўлуб қирчонғу,
Тинмай итдек юрурлар дарба-дару кўй ба кў.

Шоир халқнинг сўнгги бурда нонига ҳам чанг соладиган бу порахўр ва таловчи бекларни ҳамма нарсани ютиб юборишга тайёр турган йиртқич ҳайвондан ҳам баттарроқ йиртқич махлуқлардир дейди:

Егани ҳаққи етим, мадрасалар авқофи,
Буларнинг олдида бордир бўрининг инсофи.

* * *

Аждаҳодек порага турмуш очиб оғзини
Юртдин йўқ хабари барчасининг фикри тамоқ.

* * *

Едингиз барчангиз итдек фуқаронинг этини,
Ғасб ила молин олиб, қўймадингизлар битини,
Қамчилар доғ солиб бўюнға, тилиб бетини,
Ердингиз захрасини (ичидан) олиб ўтини,
Бўлмади кам бу раият бошидин ҳеч таёқ.

Шоир эл-юрт ғамидан узоқ турган бу ҳаромтомоқларга қарши ғазаб билан шундай ёзади:

Барчаси пораву ришватга ўлуб бадомўз,
Халқ қўлига тамаъ бирла тикиб доим кўз...

Сўзламас эл ғамидан юзи қаролар бир сўз,
Тиқайин ҳар бирининг оғзига бир-бир қумалоқ.

Шундай қилиб, Турди Субҳонқулини ҳамда унинг қушбеги, додхоҳ, парвоначи, бек ва хожасароларини сатира қамчиси билан савалайди ва уларга халқнинг «Эл — рабоб, тўра — қўноқ» деган ҳикматли сўзларини эслатиб, уларни огоҳлантиради, «сизга даркор бу юрт», нега юртни бузасиз, ҳаммани хонавайрон, сарсон-саргардон қиласиз, деб эл-юрт номидан уларга хитоб қилади, уларни инсоф ва адолатга ундайди. Лекин шоир афсусланиб, бу гапларнинг кўзи кўр, қулоғи қар бекларга таъсир этмаганини таъкидлайди:

Етмадим ҳеч ера бу қофия паймолиғдин...
Кош ул фарзанлар солса қуруқ сўзга қулоқ...

* * *

Турди «жойи осойиш» қидириб, Бухородан жўнаб қолишга мажбур эди. Акс ҳолда унинг сатирик шеърлари, исёнкор қалами ҳукмрон доираларнинг ғазабини қўзғатиши ва ҳаётини таҳлика остида қолдириши мумкин эди. Бундан ташқари, Турди Субҳонқулихонга қарши 1685—1686 йилларда кўтарилган исёнда актив иштирок этган эди. Шу билан Турди фаолиятининг учинчи даври бошланди.

Бухоронинг Намозгоҳида тўпланган исёнчилар қўзғолон кўтарган халқ оммаси билан қўшилиб кетди. Субҳонқулихон ваъзхонликлари исёнкор беклар, уруғчилик аристократияси вакилларига қор қилмади; бундан ғазабланган хон эса қўзғолончи халққа қўшилиб кетган исёнчиларга қарши қўшин тортиди. Икки ўртада қаттиқ жанг бўлди, ниҳоят Субҳонқули қўшини устун келди ва исёнчилар Зиёватдинга чекиндилар.

Бу исёнчилар ичида яёв юрган Турди бир уловга муҳтож эди. Турдининг эски таниши Ҳазора қалъасининг бошлиғи Ҳалимбий оталиқ шоирга бир от инъом қилмоқчи бўлди. Лекин қуюқ ваъдалар берган бу бек ўз ваъдасига вафо қилмади. Шундан кейин шоир от ва инъомнинг кечикиши ҳақида «Тарихи асбу инъоми Ҳалимбий оталиқ» номли ҳажвия ёзиб, унда Ҳалимбий оталиқни қаттиқ уялтирган эди:

Аё мири валинаъмин кироми от инъоми,
Юзини кўрмага ҳасратда бўлдум эшитиб номи.
На ёлғиз от эди умид юз инъом, эҳсондин,
Қи нобуда хаёли шаҳдга ширин этиб коми.
Не гардиға етдим, на боқиб кўрдим қаросини,
Саманди умрдин, боди нафасдин тез экан гоми.
Била олмон бу дулдул рахши Рустам ё паризоди
Қи одам ўғлига ром ўлмагон, не ерда ороми?

Шарофат адлу эҳсон, бовужуди касрати куврий
Қолиб Нўширвону Ҳотаминг оламда неку номи.
Ҳазора қалъасида жамъи хосуом орасида
Забони нур дурарборингдин эшиттим бу пайғоми.
Ушал тарихдин ўн ой ўтуб йилга қадам қўйди,
Қи не оғозини билдим яқин, маълум анжоми.
Менинг озода бошимни гирифтори тамаъ қилдинг,
Мудомат бермас ўлсанг, нега бердинг ваъдайи хоми?
Неча елдим, югурдим, бўлмади хосияти маълум,
Қуруқ овозайи инъоми маҳзу от бадном.

Кўриниб турибдики, Турди бу сатирасида Ҳалимбий оталиқ мисолида ўз замонасидаги шуҳратпараст, лофчи ва мунофиқ феодал ҳукмдорларни аччиқ танқид қилади.

Шоир фақат оталиқларга, бекларга эмас, балки халқни алдаш ва таловчилик билан кун кўрувчи, меҳнаткашларни ҳукмдорларга қул қилиб берувчи хурофотчилар, шайхлар, зоҳидлар ва ҳожиларга ҳам ишонмаслик керак, деган хулосага келади. Шоирнинг фикрича, улар Маккага бориб, ҳаж қилиб келсалар ҳам, аслида эшаклигича қолаверадилар. Уларнинг ташқи кўринишига қараб, шайх-сўфи эканлигига ишонманг, зеро ит масжидга кириб чиқиши билан гўнг емоқни тарк этмайди. Шоир бу фикрини ўзининг қуйидаги мисраларида ифодалайди:

Атолур ҳожи кофир Макка бориб ҳаж қилиб келса,
Қи ҳаргиз ўзга бўлмас ҳақ йўлин юрган билан эшак.
Кўриб зоҳирда они шайху сўфий эътиқод этма,
Кириб масжидга чиқмоқ бирла қўймас гўнг емоқни сак.

Бухородан Самарқандгача чўзилган қўзғолон Миёнколотда шафқатсизлик билан бостирилгач, Турди дастлаб Жиззахга, ундан сўнг йиқила-сурила Уратепага ва Хўжандга ўтади. Хўжанд ва Уратепа ҳокими Оқбўтабийга мурожаат қилади, ундан ёрдам сўраб шеърлар ёзади:

Воқифе йўқ бу мусофирликда мандин не ўтар,
Баски юз кўйе била рўзи келиб, рўзи кетар,
Ўзмагай мундин балою, бўлмагай мундин батар,
Ақраболар суҳбатимдин ор этар, қошин четар,
Салб дилларда, назарларда кареҳ суприндиман.

Чархи дун қилди манга жавру жафолар беҳисоб,
Гардиши даврон берур ҳар лаҳза юз минг печу тоб,
Ҳар сари елдим-югурдим сувсаниб мавжи сароб,
Ташна деб гарди кудурат зери пойинда хароб,
Баҳри давлатдин йироқ, гарданшикаста, мундиман.

Бу «Мухаммаси турки»да шоир ўз аҳволини ифодалаб, кимсасизлик ва бечорачиликдан бало ўқларига ҳам, қазога ҳам рози бўлиб қолганини уқтиради:

Бекасе, мушти хасе, бир бандан бечорас,
Собирам рўзи қазо тири балога кўндиман.

Турди ўзининг «Мухаммаси турки дар вилояти. Хўжанд дар воқеаи бўтафид ва Оқбўтабий хитоб карда таҳрир намуд» сарлавҳали иккинчи «Мухаммаси турки»сида ҳам ўз ҳасрат-надоматини ифодалайди, Оқбўтабийдан мадад сўрайди. Бироқ Оқбўтабийдан ҳам мадад бўлмайди. Шоирнинг ҳасрат-надомати янада кучаяди; у ўз хатти-ҳаракатларидан қаттиқ афсусланади. Унинг бу ҳолати «Дар мазаммати сипоҳигари» («Амалдорликни ёмошлаб») деган тожикча 12 мисралаи шеърида равшан ифодалангандир. Бу шеър: «Амалдорлик ботқоғида умримни ғафлатда нобуд қилдим. Подшоҳнинг лутф-эҳсонига умид қилиб, соч-соқолимни оқартирдим», мазмунидаги:

Умр шуд талаф ба ғафлат дар вартаи сипоҳи,
Мўй сафед кардам бо умеди лутфи шоҳи —

мисралари билан бошлапади ва «юқори табақа кишиларидан бўламан деб ўйлаб, қуйи табақа кишиларидан узоқлашишга уриндим, натижада шундай тушкунликка учрадимки, ҳатто баландлик (жоҳ) билан пастлик (чоҳ)ни ажратолмай қолдим. Умримни оммадан узоқлашган ҳолда ўтказиб, амалдорликдан нима ҳам фойда кўрдим», мазмунини ифодаловчи:

Гуфтам шавам зи хосон, гардам бари зи омон,
Афтодаму надонам аз жоҳ то ба чоҳи.
Шуд умрҳо саропо гаштам бари зи омон,
Аммо чи суд дидам аз ин ҳама сипоҳи —

мисралари билан тугалланади.

Турди Хўжанд ва Уратепа ҳокимлари Раҳимсий ва Оқбўтабийлардан мадад ололмагач, бошпана қидириб, тоғлик районларда (жумладан, Тожикистонга қарашли ҳозирги Ёрий, Урметан, Киштут томонларида) дарбадарликда юрган бўлса керак. Чунки кейинги йилларда худди шу районлардан топилган тожикча шеърларни Турди томонидан ижод қилинган деб тахмин қилиш мумкин. Зотан бу жойлардан топилган ва Турдиниқи деб тахмин қилинаётган шеърлар ҳам мазмуни, ҳам услуби жиҳатидан шоирнинг 450 мисралаи қўл ёзма тўпламидаги тожикча шеърлари билан ҳамоҳангдир.

Чунончи, Урметан қалъасининг деворида нақшланган шеърда шундай мисралар битилган:

Аз хона баромадему оҳе кардем,
Сўи ватани падар нигоҳе кардем,
Гулҳои ватани падар шукуфтан гирад,
Беақл будем, худро мусофир кардем

(Уйдан чиқиб ота ватанига назар солиб, оҳ тортдик. Ота ватанининг гуллари яшнаш берсин. Ақлсиз эканмиз, мусофир бўлиб қолдик).

Киштут қалъасидаги масжид деворида Мирзо Турдига тааллуқли мана шундай байтлар бор:

Умрам гузашт бар гандаги,
Зад бар дили ман зиндаги,
Мурдамки чун аз гушнаги,
Ё раб, гуноҳи ман чи буд?

Мардум ҳама ҳайрон шуданд,
Аз дасти нон гирён шуданд,
Аз гушнаги сарсон шуданд,
Ё раб, гуноҳи ман чи буд?

(Умрим ёмонлик билан ўтди, тирикчилик жонимга тегди, очликдан ўлаётиман; эй худо, менинг гуноҳим нима эди?)

Халойиқ ҳайрон бўлиб, бир парча нонга зор бўлиб йиғлади, очликдан сарсон-саргардон бўлиб қолди; эй худо, менинг гуноҳим нима эди?)

Шу масжид деворида қуйидаги байт ҳам нақшланган:

Ёдгор аз мо дар ин манзил ғамн бисёр монд,
Ғарчи оташ рафт, аммо дуд дар девор монд...

(Бу манзилда жуда кўп ғам-алам ёдгор бўлиб қолди, ғарчи олов сўнган бўлса ҳам, аммо унинг тутуни деворларда қолди).

Мисол тариқасида келтирилган бу байтларда мусофирликда маҳаллий ғариблар билан биргаликда бир парча нонга зор бўлиб ҳаёт кечирган шоирнинг оҳ-воҳлари ифодаланган, бир вақтларда Субҳонқулихонлар зулмига қарши оташ бўлиб ёнган исёнкор шоирнинг нола-фиғонлари деворларда «тутун» бўлиб ёпишиб қолганлиги баён этилган.

Субҳонқулихон сиёсатидан норози бўлган Турди ва унга ўхшаш бошқа уруғ бошлиқлари, халқ қўзғолонидан фойдаланиб, исён кўтардилар ва шу йўл билан халқ орасига кириб келдилар. Турди халқ орасидан ўзига ҳамроҳ топади.

Не оёқ, не бошига етдим, саропо истадим,
Қолдим икки йўлнинг ўртасида ҳамроҳ истадим —

деб Хўжанд ҳокими Оқбўтабийга ёзган шоир, бир ўринда «Ҳойҳуйи ўрда истадим», дейди. Бундай изланиш ва истаклар уни оқибат натижада сарой муҳитидан узоқлаштириб, аста-секин халққа яқинлаштиради. Шоир халқ ҳаёти билан кенгроқ таниша боради. Халқ позициясида туриб, порахўр золим хонни, унинг амир ва амалдорларини «Халқ қўлига тамаъ била тикиб кўз, сўзламас эл ғамидин юзи қаролар бир сўз», деб танқид қиладиган ва фош этадиган бўлади. «Юртнинг молини чайнаб еди бу бедумлар» ёки «Бўлмади кам бу раият бошидан ҳеч таёқ» каби халқчил сатрлар Турди поэзиясидан кўпроқ ўрин ола бошлайди. Шоир сатирасининг тилида ҳам халқ сўзлари (*чикка-пукка, бангу, қирчонғу, япалоқ, тўқмоқ, сак, эшак, шум, супринди, мунди, юнди, бедум* ва ҳоказо) муҳим ўрин эгаллайди.

Шундай қилиб, Турди шеърларида, жумладан сатирасида, унинг «юз» уруғи бошлиқларидан бири сифатида салтанатдан маълум нуфузга, обрў-эътиборга эга бўлиш учун кураш манфаатларини ифодалаган субъектив ўринлардан қатъи назар, шу ҳажв ва танқиддан келиб чиқадиган объектив хулосалар (хон ва беклар зулми ҳамда таловчилигини фош этиш, уруғ бошлиқларини бирликка чақириш, ободонлик учун курашга ундаш, халққа ачинишга ва инсоф-адолатга даъват этиш) прогрессив аҳамиятга эгадир. Шоир дунёқараши билан унинг амир-амалдорларни фош қилишида намён бўлган реализмга интилиши ўртасидаги зиддият кўзга яққол ташланиб туради. Турдининг Субҳонқулихон, унинг амир ва амалдорлари ҳақидаги ҳажвияси, Раҳимбий оталиқ тўғрисидаги шикоятномаси, Оқбўтабийга ёзган арзномалари шоирнинг феодал истибдоди устидан чиқарган ҳаққоний ҳукми бўлиб, бу ҳукм ўзбек адабиёти тарихига, жумладан XVII асрдаги ижтимоий фикр тараққиётига қўшилган муҳим ҳиссадир.

Турди ижодида Саъдий ғазалчилигининг, Навоий ҳажвияларининг, қардош озарбайжон шоири Фузулий шеърятининг ҳам баракали таъсири яққол кўриниб туради. Чунончи, Турдининг:

Фитнаю шўр ҳама руб ила маскун дутди,
Хўблар маснадини сифла билан дун дутди.
Таҳ-батаҳ кўнглими бу фикр била хун дутди,
Жойи шаҳбозлари қарғаву қузғун дутди
Ҳамнишини ўлгали шунқор ила дойим япалоқ —

мисраларида Фузулий поэзияси тили (*дун, дутди, кўнглими* каби)нинг таъсири кўзга ташланса, унинг қуйидаги:

Дур аҳду, танг чашму, бесару яъжужваш...

ёки

Дил кабобим, қон шаробим, ашки ҳасрат — нуқли базм —
каби сатрлари устод Фузулийнинг:

Дўст бепарво, фалак бераҳм, даврон бесукун,
Дард чўх, ҳамдард йўх, душман қавий, толе забун —

каби мисраларини эслатади.

Хуллас, Турди XVII аср ўзбек адабиётининг, хусусан сатирик поэзиясининг йирик ва етук намояндасидир. У Саъдий, Навоий, Фузулий каби буюк санъаткорларнинг илғор бадий традицияларини ўзига хос йўл билан давом эттирган ва такомиллаштирган шоирдир.

Турди хилма-хил поэтик формаларда ижод этди: ғазаллар, мухаммаслар, шеърӣ номалар яратди; уларда арузнинг рамал (рамали мусаммани мақсур), ҳазаж (ҳазажи мусаммани солим), музореъ (музореи мусаммани ахраби мусаббаъ) каби баҳрларидаги вазнлардан фойдаланди. Масалан,

Бошима бир кўҳи ғам бир от коҳу емидин,
Бир кўнгул юз пора йўқлук, заъфи ваҳму биймидин —

байти рамал баҳридаги бир вазнда бўлиб, унинг вазн парадигмаси — ритмик схемаси қуйидагичадир:

Фоилогун фоилогун фоилогун фоилогун
— у — | — у — | — у — | — у —

ёки

Куяр тил шаммайи гар ҳолатимдан айласам тақрир,
Гирибон чок ўлур этса қалам дарди дилим тақрир —

байти ҳазаж баҳридаги бир вазнда бўлиб, унинг ритмик схемаси қуйидагичадир:

Мафоилун мафоилун мафоилун мафоилун
у — — — у — — — | у — — — | у — — —

ёки:

Умр шуд талаф ба ғафлат дар вартаи сипоҳи,
Мўй сафед кардам ба умеди лутфи шоҳи —

байти музореъ баҳридаги бир вазнда бўлиб, унинг вазн парадигмаси шундай:

Мафъулу фоилогун мафъулу фоилогун
— — у / — у — — / — — у / — у — —

Тўпламдаги «Тор кўнгилли беклар», «Бир сари азм айла», «Қатраям ночиз», «Ўзбек эли ўқуса» деб бошланадиган шеърлар ҳам, Саъдий ғазалига «Барги ҳар тоза гуле» деб боғланган мухаммаси ҳам, Оқбўтабийга қаратилган икки арзнома ҳам музореъ баҳридаги вазнда яратилгандир.

Шундай қилиб, Турди ўз даврининг маърифатли ва пешқадам шоири сифатида ўзидан аввал ўтган ижодкорларга nisбатан шеъриятда муҳим янгилликлар бера олган, айниқса, ҳажвиётни — танқидчиликни ривожлантирган сатирик шоир сифатида ўзбек адабиёти тарихидан муносиб ўрин эгаллайди.

Бобораҳим Машраб

(1657—1711)

Демократик тенденциядаги ўзбек адабиётининг XVII асрнинг иккинчи ярми ва XVIII асрнинг бошларида яшаб ижод этган атоқли намоёндаларидан бири Бобораҳим Муллавали ўғли Машрабдир. Бобораҳим Машраб феодал-клерикал муҳитнинг иллатларини танқид қилувчи исёнкор шеърлар яратган, самимий севгини тараннум қилувчи халқчил, жўшқин ва ҳароратли шеърлари билан халққа манзур бўлган машҳур сўз санъаткоридир.

Феодал ҳукмдорларни, реакцион руҳонийларни қаттиқ ҳажв қилган, инсоф ва адолат учун курашган бу халқчил шоир ҳақида жуда кўп ҳикоя ва латифалар вужудга келган. Уларнинг кўпчилигида Машраб худди Насриддин Афанди каби қўрқмас, адолатпарвар, доно ва ҳозиржавоб халқ қаҳрамони сифатида тасвир этилади. Бунга чидай олмаган реакцион феодал-клерикал доиралар Машраб асарларининг омма орасида тарқалиб шуҳрат қозонишига қарши тиш-тирноқлари билан кураш олиб борганлар, лекин бунинг иложи бўлмагач, Машраб ижодиётини сохталаштиришга, уни худо ва пайғамбар йўлида девоналик қилиб юрган таркидунёчи шоир, бадбин дарвеш-қаландар қилиб кўрсатишга уринганлар. Бундай ҳолларнинг барчаси Машрабни турлича талқин этишга олиб келган. Бунинг устига, котиблар ва ноширлар Машраб номи (ёки тахаллуси) билан ижод этган турли шоирларнинг шеърларини бир-бирига аралаштириб, қориштириб юборганлар.

Шунинг учун биз Машрабнинг фаолияти ва меросини ёриштишдан олдин унинг фаолияти ва адабий меросини ўрганиш тарихи ҳақида, қисқача бўлса ҳам, тўхтаб ўтишни лозим кўрдик.

Машрабнинг фаолияти ва адабий меросини ўрганиш тарихига доир.

Шарқ халқлари адабиётида Машраб тахаллуси билан ижод этган анчагина шоирлар бўлган. Чунончи, ўзбек адабиёти тарихида ўтган Бобораҳим Машрабдан бошқа, исфаҳонлик шоир Ҳаким Абдураззоқ ҳам Машраб тахаллуси билан ижод этган. У Авранг-

зев подшолиги даврида Ҳиндистонга бориб, ўша ерда ҳижрий 1123 (мелодий 1714) йилда вафот этган. Демак, бу шоир ўрганилаётган Машраб билан бир асрда яшаган. Унинг форс тилида битилган лирик ва мистик шеърлардан иборат девони бор. Машраб тахаллуси билан ижод этган шоирлардан XVII асрнинг охирида Табризда вафот этган Мирҳусайнни; Деҳлида ўтган Мир Иноятуллони; XVIII аср бошларида Нодиршоҳ хизматида бўлиб, Шерозда вафот этган Мирзо Ашрафни; кўпроқ Акбарободда ҳаёт кечирган Муҳаммад Муқим Кашмирийнинг шоғирди ҳиндистонлик (XVII аср) Машрабни; XIX асрнинг ўрталарида Ўзбекистонда ўтган Ҳофиз Рўзибойни ҳам кўрсатиш мумкин. Машраб тахаллуси билан ижод этган бу шоирларнинг деярли ҳаммаси бир даврда (XVII—XVIII асрларда) яшаганликларига қарамай, улар ўз ҳаёт ва ижод йўли, гоёвий-эстетик позицияси билан бир-бирдан фарқ қилади, уларнинг ижоди ўз поэтик овози билан ҳам, тил ва услуби билан ҳам бир-бирдан ажралиб туради.

Бобораҳим Муллавали ўгли Машраб эса асосан ўзбек тилида, қисман тожик тилида шеърлар ёзган, ўз ҳаёти ва ижодий фаолиятини Ўрта Осиёнинг шаҳар ва қишлоқларида (Наманган, Андижон, Марғилон, Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва Балхда, маълум муддат Ўзганда), қўшни Хитой ерларида — Еркентда, Ҳўтанда, Қашқарда ўтказган, исёнкорлик руҳидаги халқчил шеърлари ва ишқий асарлари билан шухрат қозонган.

Халқчил шоир Машрабнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти Октябрь революциясидан илгари ҳам адабиёт ва илм аҳллари кизиқтирган. Жумладан, унинг замондошлари: Балх шоири Сурат (XVII аср), ҳинд шоири Бехуд (1673 йилда вафот этган), Нозим Ҳиравий (1671 йилда вафот этган), Шавкат Бухорий (1692 йилда вафот этган), 1645 йилдан бошлаб Ҳиндистоннинг Шоҳижаҳонobod шаҳрида яшаган форс шоири Рафи, Шоҳид (1717 йилда вафот этган), Сухан (1728 йилда вафот этган), афғон шоири Зухур (XVII—XVIII аср) ва «Музокир-ул-асҳоб» тазкирасининг автори самарқандлик Малехо каби таниқли кишилар ҳам Машрабнинг шеърлари, ҳаёти ва тақдири ҳақида ўз мулоҳазаларини ёзиб қолдирганлар. Айрим адабиёт мухлислари ўзлари тузган тўпламларга, «Баёз»ларга Машраб шеърларидан намуналар киритганлар; Эргаш Дево-

нан Кеший (Шаҳрисабзий), Мирзо Файзулло Хузорий, Қурбон Ниёз, Муҳаммад Зиёи Балхий, Мулла Аҳмад ибн Мулло Жиянали, Мулломурод бин Мулло Зокир Бухорий, Абдулфаттоҳ бин Мулло Абдулжалил Жўйборий, Мулло Мир Узомидин каби хаттотлар эса Машраб асарларини бир неча марта кўчирганлар.

Машраб лирик шоирдир. Унинг шеърлар тўплами революциягача «Девонаи Машраб», «Эшон Машраб», «Эшон Шоҳ Машраб», «Эшон Шоҳ Машраби Девонаи Намангоний» ёки «Ғазали Эшон Шоҳ Машраб», «Муҳаммаси Шоҳ Машраб» номлари билан китобат қилинган. Машраб шеърларидан баъзи бирлари Н. С. Ликошин томонидан рус тилига таржима қилиниб, 1910 йилда Самарқандда нашр этилган. Археолог профессор В. Вяткиннинг Машраб тўғрисидаги мақоласи 1923 йилда «Туркистон Шарқшунослик институти тўплами»да (Тошкентда) босилган.

Машрабнинг адабий меросини илмий асосда ўрганиш, ёритиш ва ҳақиқий Машрабнинг ижодий қиёфасини кўрсатишда совет олимлари айрим ютуқларга эришдилар. Бу жиҳатдан Ғафур Ғуломнинг «Икки Машраб» номли мақоласи¹ айниқса катта аҳамиятга эгадир. Ғафур Ғулом бу мақоласида Машраб ҳақидаги бир қанча чалқаш ва бир-бирига қарама-қарши фикрларни бартафос этди, Машрабнинг биографиясига доир маълумотларни аниқлади; Бобораҳим Машрабга нисбат берилган «Мабдан нур» номли мистик асарнинг XIX асрнинг ўрталарида яшаган Ҳофиз Рўзибой Машраб (у Машраби Соний деб ҳам юритилган) асари эканини далиллар билан исботлаб берди; Бобораҳим Машраб ижодининг халқчил гоёвий-эстетик йўналишини ёритди.

Шубҳасиз, Машрабнинг фаолияти ва адабий мероси яна кўп илмий тадқиқот ишларини, айрим проблемаларнинг тўғри ёритилишини талаб қилади.

Бобораҳим Машраб тахминан 1657 йилда Андижонда туғилган. Унинг отаси камбағал бўзчи бўлган. Машрабнинг болалик йиллари аввал Андижонда, кейин Наманганда ўтган. Машраб мактабда ўқиб, хат-савод чиқарган. Машраб болалик чоғидаёқ жуда зийрак, ақлли ва тиришқоқ бўлган. Шу билан бирга, у турли масалалар ҳақида эркин фикр юритишга, бошқаларнинг мулоҳазаларига танқидий ёндашишга интиланган. Ривоятларга кўра, Машраб мактаб домласи билан масала талашган; Машраб ҳақ бўлса ҳам, домла уни койиб ранжиган ва воқеани Машрабнинг отасига айтган. Сўнг отаси Машрабни оқ қил-

¹ Қаранг: «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1959 йил, 12 июль сони.

ган. Лекин, шу ривоятларда талқин қилинишича, кўп ўтмай отаси Машрабни афв этган ва уни Намангандаги Мулло Бозор Охунд деган эшонга топширган. Машраб эшоннинг эшигида хизмат қилган ва ўқиган. Мулло Бозор 25 ёшга яқинлашиб қолган Бобораҳим Машрабни ўша замоннинг машҳур эшонларидан бўлган қашқарлик Мулло Офоқ Хўжа эшонга мурид қилиб юборган. Машраб эшоннинг даргоҳида қарол бўлиб хизмат қилиб, моддий муҳтожликда яшаган. Бинобарин, унинг бир шеърида «Эй буродарлар, кийибман бир кийим етти йил» деб зорланиши бежиз эмас эди. Машрабнинг эркин фикр юритиши, танқидий мулоҳазалари ва бошқа хислатлари эшонга ёқмаган. Бунинг устига, Машраб эшоннинг чўриларидап бирини севиб қолган. Эшон буни баҳона қилиб, Машрабни ўз даргоҳидан қувиб юборган.

Ана шу кундан бошлаб Машрабнинг қаландарона ҳаёти бошланади. У жуда кўп вилоят, шаҳар ва қишлоқларни кезиб чиқади. Дарбадар юрган Машраб моддий муҳтожликка, реакциянон феодал-клерикал доираларнинг таъқиб ва таҳдидларига дуч келади. Шундан кейин Машраб зулм-зўрлик, инсофсизлик ва адолатсизликни танқид қилиб, исёнкорлик руҳида шеърлар ёзади, феодал ҳукмдорларни, руҳонийларни ҳажв қилади. Машрабнинг омма орасидаги обрў-эътибори кун сайин ошиб боради, ҳозиржавоб ва журъатли Машраб ҳақида ҳикоя ва латифалар тўқилади. Бу ҳикоя ва латифаларнинг бир қисми, шубҳасиз, Машраб ҳаётига доир айрим ҳодиса ва воқеалар заминидан туғилган эди.

Феодал-клерикал доиралар халқчил ва исёнкор шоир Машрабга қарши турли жазо чораларини қўллайдилар. Ниҳоят, Машраб аштархонийлар сулоласининг ҳукмдорларидан бўлган Маҳмуд Қотоғоннинг буйруғи билан 1711 йилда Қундуз шаҳрида дорга осиб ўлдирилади. Бу ҳақда «Мажмуаи Абутолиб хожа Фаҳмий»да «Машраб дар соли 1123 дар Қундуз ба фатвои уламо ва ҳукамои Маҳмуд бек Қотоғон шаҳид шуда аст»,— деб ёзилган. Шундай қилиб, бу оташин шоирнинг тақдири даҳшатли фожиа билан тугайди.

Адабиётшуносликда яқин йилларга қадар Машрабнинг адабий мероси. «Девонаи Машраб», «Мабдан нур» ва «Кимё» номли уч асар Бобораҳим Машрабники деб келинар эди. Кейинги тадқиқотлар «Мабдан нур» номли мистик асарнинг Бобораҳим Машрабга ҳеч қандай алоқаси йўқлигини, бу асарнинг автори Ҳофиз Рўзибой Машраб эканини кўрсатди. «Кимё» асарининг Машрабга тааллуқли экани ёки тааллуқли эмаслиги эса ҳозирча қатъий аниқланган эмас («Кимё» диний-афсонавий ҳикоялардан ташкил топган тасаввуфий бир асардир). «Девонаи Машраб» (бу асар «Де-

вони Машраб» номи билан ҳам юритилади) эса, шубҳасиз, Бобораҳим Машрабнинг адабий меросидир. Бинобарин, биз Машрабнинг адабий меросини текширганимизда шу асарни асос қилиб оламиз.

«Девонаи Машраб» асари шоир Машраб шеърларини ўз ичига олади. Бу шеърлар Машраб ҳақида пайдо бўлган (ёки тўқилган) кўпгина ҳикоя ва латифалар билан бирга берилган бўлиб, асар гўё бир қисса шаклини олган. Асардаги кўпгина ҳикоя ва латифаларда Машраб халқпарвар, адолатпарвар, золимларни фош этган қаҳрамон сифатида тасвирланса, айримларида бадбин ва таркидунё қилган дарвеш сифатида талқин этилади. Машрабни бадбин ва таркидунё қилган дарвеш деб тасвирловчи ҳикоя ва латифалар (ҳатто Машраб номи билан берилган айрим шеърлар) Машрабни ва унинг ижодиётини сохталаштиришга интилан реакциянон доиралар томонидан тўқилган бўлиши мумкин. Шунинг учун бу масалалар «Девонаи Машраб»нинг нуқталарини чоғиштириб ўрганиш, Машраб шеърларининг аслини аниқлаш билангина ҳал қилиниши мумкин. Ана шу жиҳатдан узоқ вақт «Девонаи Машраб» тўпламидаги шеърларни тегилиб-ғоявий хусусиятларига қараб, шартли равишда уч гуруҳга бўлиш мумкин:

1) исёнкорона шеърлар (бунга Машрабнинг антиклерикал ва антифеодал кайфиятларини ифодалаган халқчил шеърлари киради);

2) ишқий шеърлар;

3) сўфиёна шеърлар.

Машраб исёнкор шоирдир. Машраб феодал-клерикал зулми, феодал зодагонларни, руҳонийларни, таркидунёчи шайх-зоҳидларни аччиқ танқид қилиб, халқчил шеърлар яратди ва фақат худди ана шу шеърлари билан омманинг муҳаббати ва эътиборини қозонди. Бинобарин Машраб ижоди ундаги айрим мистик майлларига қарамай, ўзининг асосий ғоявий йўналиши жиҳатидан Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғонийлар изидап борган унинг замондошлари Сўфи Оллоёр ва Ҳасанқули Лҳсаный каби мистик шоирларнинг ижодига тамомила қарама-қарши эди. Яссавия тариқатининг асосчиси Аҳмад Яссавий:

Аҳли аёл қариндош,
Ҳеч кимса бўлмас йўлдош,
Мардона бўл ғариб бош,
Умринг елдек ўтаро —

деб одамларни кимсасиз, ожиз қилиб кўрсатса, уларни ёлғизликда яшашга, ҳаётдан воз кечишга, худонинг раҳматига сифинишга даъват этса, Машраб унинг фикрларига қарама-қарши

фикр баён қилади: «Намангандан кетар бўлсам, мени йўқлар кишим борми» — деб ёлғизлик ва ғарибликдан нолийди, ва:

Бенаводурман бу боғ ичра аномдин айрилиб,
Мен етим бўлдим нетай қолди қанотим қайрилиб —

деб фарёд кўтаради. Аҳмад Яссавий худо тилидан:

Золимларнинг қурби недур мен яратган,
Яратгани манзур қилмай сен унутган,
Золимларга ўзим ривож бердим мано —

деб зулм ва зулматга чидашга, золимларга — феодал ҳукмрон доираларга қаршилик кўрсатмасликка, уларнинг қуллари бўлиб яшашга даъват этса, шоир Машраб:

Гар қўлингдан келса ҳаргиз мўрчани оғритмагил,
Ҳам худо бандам демас, ҳар кимки дилозордур —

деб, одамларгагина эмас, ҳатто чумолига ҳам озор бермасликка (демак, фақир у фуқароларга хайрихона бўлишга) чақиради, «дилозорлар»ни, золимларни қоралайди.

Кўриб турибмизки, шоир Машраб худога ишонган. Аммо ўтмишда худо ҳақидаги хурофий анчалар, сўфизм таълимотлари бир хил бўлмаганидек, хурофий ишониш, унинг васлига эришишга уринишлар ҳам хилма-хил бўлган. Бир хил художўйлар бўлганки, улар худо йўлида ҳамма нарсадан воз кечиш, узлатга чекиниш, фақат тоат-ибодат билан яшаш, барчадан кўз юмиш; таҳорат, рўза, намоз, ҳаж, закот каби ислом дини талаб қиладиган шартларни адо этиш билан шуғулланганлар. Уларнинг ашаддий бадбинлик руҳидаги мистик қарашлари ва шу асосдаги ҳамма хатти-ҳаракатлари, умуман, уларнинг турган-битгани кишилиқ жамияти ва унинг тараққиёти учун зиёндан бошқа нарса бўлмаган. Ўзбек адабиёти тарихида Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғоний номи билан боғлиқ бўлган бундай реакцион оқимларнинг XVII асрдаги йирик намояндалари Сўфи Оллоёр ва Ҳасанқули Аҳсанийлар ҳам художўйлик йўлида хилма-хил «кашфу каромат»лар, найранглар кўрсатган эдиларки, биз бу ҳақда китобнинг олдинги бобларида батафсил тўхтаб ўтган эдик.

Ўтмишда, жумладан, Машраб ҳаёт кечирган замонда яна шундай художўйлар ҳам бор эдики, улар худога ишонганлари, унга қалбдан сиғинганлари ҳолда, рўза, намоз, ҳаж, закот, масжид, хонақоҳ, жаҳр ва ислом диний ақидалари шарт деб тақдим этган бошқа йўл-йўриқларни инкор қилар эдилар, масжидга бормас, хонақоҳга кирмас ва, ҳатто, бундай йўллар билан художўйлик қилишни бекорчи, расмият учун уриниш деб билар эдилар. Ана шундай тоифадаги кишилар Машраб ҳаёт кечириб турган даврда Ўрта Осиёнинг деярли ҳамма ша-

ҳарларида бор эди. Чунончи, Мавлоно Шайх Ҳасанқули Азизони Хоразмий (Аҳсаний) Хоразмнинг Хонқо шаҳрида ўз шайхлигини авж олдириш ниятида масжид бино қилдираётган вақтда машрабсифат Мулло Мастий Охунд Аҳсанийга қарата шундай деган:

Масжид ила хонақоҳ ошиқлара даркор эмас,
Истаса ёрин ёр ҳожат дару девор эмас

(Ерининг («Худонинг») васлига эришмоқ учун масжид билан хонақоҳ, девору эшик керак эмас, фақат уни қалбдан ишташ шарт).

Машрабнинг дунёқараш ва ижодида эса бундай тушунча янада яққолроқ намоён бўлади. Унинг: «Дилда дардинг бўлмаса, минг тоатинг бекордир», «Гар худо раҳм этмаса, тасбеҳу тоатдин чи суд? Варна имон бўлмаса, хайру саховатдин чи суд?», «Қолган Ибодатимдин ул эски дўконни на қилай?», «Бўлмаса васли муяссар икки жаҳонни на қилай?» каби мисралари фикримизнинг исботидир.

Мусулмончилик хурофотининг таомулларига тил тегизгани учун қанча-қанча кишиларнинг боши қиличдан ўтказилаётган мудҳиш бир шароитда Машрабнинг ҳамма қаттиқ эътиқод қўйган ислом расм-русумларини оёқ ости қилиши, шубҳасиз, прогрессив аҳамиятга эга эди.

Машраб масжид, хонақоҳ ва такягоҳларда ваъз-насиҳатлар қилувчи шайх ва зоҳидларнинг тилларида художўйлик бўлса ҳам, аммо дилларида ҳийлаю макр, бойлик тўплаш учун аҳолини алдаб, балоларга гирифтор қилиш нияти борлигини фош этиб ташлайди:

Зоҳидсифат шайхларинг масжид сари борғуси,
Қўлларида тасбеҳи риё, тоат қургуси,

Тили била зикр этиб, олам даврин сургуси,
Бир-бир босиб, қўл сунуб, ҳаво бирла тургуси.

Ёки:

Сен, эй зоҳид, насиҳатни бугун меҳроб аро қилгил,
Жаҳонда кўрмадим ҳаргиз киши сендек риёлиғни.

Ёки:

Зоҳид менга бир шишада май, сенга намозинг,
Минг тақвони бир шиша майга сотақолдим.

Ёки:

Мени кўрса қочар шайхулислом аҳрамаң янглиғ,
Нечун бўйнимга зулфи тори чирмашган туморим бор.

Бинобарин, Машраб Мулло Бозор ва Офоқ хўжалар қўлида тарбия қўрган бўлса ҳам, лекин ўз домлаларининг йўлини тутмади; улар сингари мурид овламади; Аҳмад Яссавий ва Аҳсанийларга ўхшаб хонақоҳлар очмади, халқни алдамади, балки, аксинча, тилда «худо, оллоҳ, раббим, расулим, пайғамбарим» деб юрувчи зоҳид, мулло, эшон ва сўфилар билан чиқиша олмай, чиқишишни ҳам хоҳламай, уларни танқид қилиб, уларнинг бадқирдор ва риёкор эканликларини фош этди; қашшоқ ва аламдийда меҳнаткашларнинг қалбини куйлади, уларга ачинди, уларни ҳимоя қилиш фикри билан яшади:

Дили тиғи ситамдин ёра бўлган халқни кўрдим,
Тани дарду аламдин пора бўлган халқни кўрдим.
Кўзи вақти саҳар ситора бўлган халқни кўрдим,
Фано мулкида кўп овора бўлган халқни кўрдим.

Машраб ҳаёти ва ижодий фаолиятига доир бундай ўринларнинг ҳаммаси шоир дунёқарашининг ўз даври учун ҳам, кейинги асрлар учун ҳам манзур бўлган ижобий томонларидир. Шунинг учун ҳам унинг қўлда кўчирилган ва кейинчалик Бухоро, Самарқанд ҳамда Тошкентда бир неча марта нашр қилинган шеърлар «Девон»и насрий изоҳлар билан тўлдирилди; баъзи изоҳларда Машрабнинг шаккоклик келтириб, хурофот аҳллари устидан кулиб ёзган шеърларининг мазмуни насрий изоҳлар билан янада бўрттирилиб, таъсирчанлиги оширилди. Бу эса ўқувчи ва тингловчилар томонидан Машраб шеърларининг кўплаб ёд олиншига маълум даражада сабаб ҳам бўлди.

Бироқ Машрабнинг қаландарлик ва дарвишлик қабилдаги художўйликларида ўша замондаги ва кейинги асрлардаги ижтимоий фикр тараққиётига маълум даражада зарарли, салбий таъсир этувчи мулоҳазалари, ишонч-эътиқодлари ҳам бўлган. Масалан, Машраб художўйлик йўлида ғафлатда қолган кишиларга раҳнамо-пайғамбар бўлишни орзу қилади:

Ҳақиқат кўчасида раҳнамои интизорингман,
Тамоми аҳли ғафлатларга пайғамбар бўлай дейман.

Машраб ишқи илоҳийни куйловчи шеърлар ҳам битди. У «ёр» образи орқали худони тасвирлаб, унга эришмоқ учун киши ўзligидан воз кечиши, ўзини билмас даражада эътиқодли бўлиши керак дейди:

Ошиқ улдуру танда жонин билмаса,
Масг бўлиб хонумонин билмаса.

Жумла яксон бўлса ишқ олдида хор,
Улдурур мақсуди ошиқ пойдор.

Ёки:

Расво бўлғил халқ узра, номинг олиб кетсунлар.
Туфроқ бўлғил ер узра, сени босиб ўтсунлар.

Машрабнинг бундай мулоҳазалари, шубҳасиз, шоир дунёқарашининг ўткинчи бир лаҳзаларидир. Машраб ҳаёт ҳақиқатини, турмушда рўй бераётган машаққатлар сабабини англаб етолмагач, худога мурожаат қилиб:

Сен азиз этган қулингни ҳеч киши хор айламас,
Сен агар хор айласанг, ҳар қайда борса хордур —

деб ҳам ёзади. Буларнинг ҳаммаси шоир ижодининг бўш, кучсиз ва салбий томонларидир. Лекин муҳими шундаки, Машраб фақат «худо», «раббано» деб қолмай, юрди, кезди, муаммоларга жавоб ахтарди. У ижтимоий тенгсизликни, бир томонда давлатмандларни, иккинчи томонда оч-яланғочларни кўрди. Шоир ҳақ қаерда-ю, ҳақиқат қаердалигини англаб олмоқчи бўлди. Бўгилди, сиқилди, жанда кийиб, дарбадар кезди:

Бир мартабада турмас эмиш шоҳ ила дарвиш,
Тас жандани кийдиму ўзимни дарбадар эттим.

Машраб қаландарлар тўдасига қўшилди. Қаландарларнинг ҳаммаси ҳам бир хил маслакдаги кишилар эмас эди. Текинхўр, риёкор, ҳийлакор ва бадбин реакцион қаландарлардан ташқари, халқ манфаатларини ҳимоя қилган, дов юраклик билан ҳукмдорларни, руҳонийларни масхаралаган, намоз ўқиш ва рўза тутиш каби диний урф-одатларни ҳажв қилган оппозицион қаландарлар ҳам бўлган. Халқ ана шундай оппозицион қаландарларга эътиқод қилган, уларни севган ҳамда «Қаландар кўрганини айтади» ва «Қаландар кўрқийдан кўрқади» каби мақол ва таъбирлар яратган. Машраб ҳам «кўрганини айтадиган», кўрқийш нималигини билмайдиган ана шундай қаландар эди.

Шаҳар ва қишлоқларни қаландарона кезиб чиққан Машраб ўзи яшаган муҳитини гурбатхона деб ҳисоблади, нолафарёд чекди ва ғазаби жўшди:

На гурбатларни чекдим, чархи бекунёд дастингдин,
Давом мотамда ўтгум, бўлмадим дилшод дастингдин,
Тамоми хонумоним бўлди чун барбод дастингдин,
Ҳама обод бўлди, бўлмадим обод дастингдин.
Ки мен ҳар қайга борсам дод этарман, дод дастингдин.

Шоир «бахтини беэиё» ва «ошноларни ноошно» қилган фалакдан шикоят қилди:

Ошноларни манга ноошно қилди фалак,
Кавкаби бахтимни мундоғ зим-зиё қилди фалак.

Шубҳасиз, бу фақат Машрабнинг шахсий нола-фигони бўлиб қолмай, балки камбарал, қашшоқ ва аламзада аҳолининг ҳам рӯҳу-фигони, нола-фарёди ва ғам-ғуссаларининг ифодасидир.

Бу ўринда яна шуни ҳам уқтириб ўтиш лозимки, тоғлик тожикларда «Ғарибона», «Суруди ғариб» деб юритиладиган махсус шеърлар, қўшиқлар бўлганида, Машраб ҳам ўзбек поэзиясида шу зайлдаги шеърларни яратиб, уларда қашшоқ, дарбадар ва етим-есир кишиларнинг аҳволини, дард ва аламга тўла қалбини ифодалади. Машрабнинг:

Бугун бозорга ўхшайди,
Етимлар зор қақшайди.
Отаси йўқ, онаси йўқ
Етимлар зор қақшайди.

Еки:

Намангандан кетар бўлсам,
Мени йўқлар кишим борму?
Ғариблик шаҳрида ўлсам,
Мени йўқлар кишим борму?

Турарга тоқатим йўқдур,
Юрарга ҳолатим йўқдур,
Юракда ишқ ўти кўндур,
Мени йўқлар кишим борму?

Бу мискин зор Машрабни
Киши ҳолини билмайдур,
Бу ердан бош олиб кетсам,
Мени йўқлар кишим борму?—

каби ҳасрат-надомат билан тўлиб-тошган тўртликлари у яшаган муҳит вужудга келтирган ғариблик шеърятининг намуналаридандир. Қисқаси, Машраб ўз шеърятини халққа хизмат эттиришга қаратди ва ҳақли равишда фахрланиб:

Бу Машраб сўзини дурдонан қимматбаҳо дерлар,
Жамеи халқ аро сўз бобида соҳибсухан келди —

деб ёзди.

Шоир бошқа бир шеърида эса, Машрабнинг сўзлари қимматбаҳо гавҳар экан, у ҳолда уларни ҳар нокасга ҳам айта бериш нодонлик бўлур эди мазмунида шундай дейди:

Машрабнинг ҳар бир сўзидир гавҳари қимматбаҳо,
Айтма бу сўзларни ҳар нокасга нодонлик билан.

Машраб илм, фан, билимдонлик ва донишмандлик тўғрисида фикр юритганида ҳам, даставвал ана шу аламдийда халқни кўз олдига келтирар эди. Ана шу жиҳатдан қараганда,

шоирнинг бир ўринда: «Олими худдон бўлма, олими касдон бўл»,— дейиши бежиз эмас эди. Шу билан бирга, шоир ўз замонасининг билимдонликни порахўрлик билан алмаштириб юборган «донишманд зотлари» устидан заҳарханда билан кулиб, уларнинг «илм ўқиб, шайтонлик йўлига кириб» кетганлигини фош этади:

Неча мулло илм ўқиб, роҳи шайтонни топиб,
Чун рибову ришвани ерлар хушторлик билан.

Демак, шоир илм-маърифатнинг равнақ топиши учун интилади ва шундай бўлишини орзиқиб кутади.

Машраб дунёвий ишқ, ҳаётини муҳаббат мавзуларида замонасининг ажойиб ғазалларини, ўйноқи шўх лирикасини, ошиқ ва маъшуқларнинг кайфиятига қараб, гоҳ хушнуд, гоҳ ғамгин тароналарни ўз қаламига хос маҳорат билан яратиб қолдирган шоирдир. Масалан, Машрабнинг:

Эй кўнгли қаттиқ раҳм айламайсан,
Қилғил назора бечораларга.

Машраб деган қул кечди жаҳондин,
Бошич қўюбон остоналарга —

мисралари мазмунидан кўриниб турибдики, Машрабнинг ишқий лирикаси «бечоралар»нинг, замонасининг бегуноҳ қулларининг мақсадлари билан суғорилган эди. Шоирнинг фикрича, ҳақиқий ошиқлар ҳол-аҳвол сўрайдиган, ширинзабон, чиройли, хушфеъл ва самимий ёрни истайдилар. Ёрнинг пойқадамидан ошиқ даргоҳи чарагон бўлиши, ҳасрат-надомат ва оҳ-фигонлар бошдан кўтарилиши, хушчақчақ оилавий ҳаёт бунёдга келиши керак. Бинобарин, шоир ҳақиқий ошиқнинг ўз ёрини кўриш истагини шундай ифодалайди:

Неча кундир бу кўнгли муштоқи дидоринг эрур,
Ўргулай, эй дилбари ширин забоним қайдасан?

Ҳолимиз беҳад ёмондир, келмадинг ҳолим сўраб,
Эй менинг хуш меҳрибон, оромижоним, қайдасан?

Кўзларим кўрмас бўлиб, қолдим бу ғам саҳросида,
Ҳасратингда чиқди бу оҳу фиғоним, қайдасан?

Демак, шоир ёр дийдорига эришиб, ғам саҳроларидан қутулишни — ҳаёт чаманзорини истайди. Агар унинг бахтига ёр кўриниб қолса, унинг кулбасига кириб келса ёки ошиқ шоирнинг ўзи унинг даргоҳига бориб, васлига муяссар бўлса, ҳамма ёқ чароғон, ҳамма ёқ бўстон ва баҳористон бўлар, ҳамма ёқни ранг-баранг гуллар қоплаб олар эди. Шоир-ошиқ жуда

ҳам ориқиб кутгани бундай азиз онларни шундай тасаввур этади:

Кўринди кўз қаросига магар хайли паризоди,
Шафақ тутди жаҳонни келди ё бир қадди шамшоди.

Чарогон бўлди дунё ё магар келди мени ёрим,
Бисбон бўлди боғу бўстон хуррам шоди.

Хужуми ғам қилиб барбод келди бир насими хуш,
Магар озода ёрим, дўстлар, ишқ қилди бунёди.

Баҳористон бўлди, ранг-баранг гуллар бўлиб пайдо,
Хазон этмак учун, дўстлар, илоҳи келмагай боди.

Бошқа бир шеърида ҳам шоир ёр васлига эришув қувончини мана бундай ифодалайди:

Мен нечук шод этмайин бу хаста кўнглимни бу кун,
Келди ҳолимни сўраб жона жононим мени.

Борди-ю, ошиқ ўз маъшуқасига эришса, оилавий ҳаёт қурилса, у ҳолда ошиқ ҳамма вақт ҳушёр яшашлиги, ғофил бўлмаслиги, гафлат уйқусига учрамаслиги, булбул гул ишқиди чамандан узоқлашишни истамаганидек, у ҳам маъшуқасидан узоқлашмаслиги керак:

Малаксан ё башар, ё ҳуру ғилмонсан билиб бўлмас,
Бу лутфу, бу назокат бирла сендин айрилиб бўлмас...

Юзунг мисли қизил гулдур, кўнгул чун булбули шайдо,
Бу гулни ишқидин булбул чамандин айрилиб бўлмас.

Кел, эй Машраб агар ошиқ бўлибсан бўлмағил ғофил,
Бу гафлат уйқусидин, эй ёронлар, уйғониб бўлмас.

Ёр — реал маъшуқа ҳусну жамолда шу қадар зебоки, мабодо, у юзидан пардасини олгудай бўлса, уни ҳамма олам кўз бўлиб томоша қилгуси келади, ошиқ унга ҳатто жонини беришга ҳам тайёр туради; кишилар қиблага боқиб «ё расулулло» десалар, шоир-ошиқ ёрга сажда қилади:

Зебо санамим гул юзидан пардани очди,
Олам ҳама кўз бўлди тамошо қилайин деб...

Пардани агар очса-ю, дилбар менга боқса,
Жоним берайин йўлида ҳамхона тасаддуқ...

Кўтарсанг пардани ногаҳ юзингни бир кўрай дерман,
Жамолинга назар солиб ки ҳуснингга тўяй дерман...

Халойиқ қиблага боқиб деюрлар ё расулоллоҳ,
Намозу рўзда сан деб, санга сажда қилай дерман.

Ошиқ-шоир ҳаёт гўзалига ғоят маҳлиёдир. Шунинг учун ҳам унинг ижод ҳазинасида ишқ-муҳаббат бобида бахтиёрликни тараннум этувчи ана шундай байтлар анчагина топилади. Лекин Машраб яшаган замон бахтли ҳаётга имкон бермасди; севган ва севилганларнинг ҳамиша бирга бўлиб, бири-бирининг висолига тўйиб ўз ақл-фаросати, меҳр-муҳаббати билан фаровон ҳаёт кечиришига тўғоноқ бўлиб турар эди. Айрилиқ эса ошиққа даҳшат солади; ёрсиз биҳишт унга «нори сўзон» бўлиб кўринади: у «азоби қабр»ни «ҳижрон дардидин» осонроқ билади:

На қаттиқ кун экан, жоно, висолингдин жудо бўлмоқ,
Мени оҳим тутунига замини осмон ўртар...

Биҳишт нчра қадам қўймамки, йўқдур ваъдаи васлинг,
Ки сенсиз манга ул жаннат мисоли нори сўзондир.

Ки сенсиз найлайин ушбу жаҳонни, эй вафодорим,
Азоби қабр ҳижрон дардидин албатта осондур.

Машрабнинг ижод ҳазинасида бундай бахтсизлик шеърятини ёки ошиқ-маъшуқнинг мунгли қўшиғини истаганча топиш мумкин.

Машраб фақат ҳасрат-надомат қилиб, оҳ-нола чеккан ошиқ шоиргина эмас, балки у ишқ йўлида ҳам исёнкор бир шоирдир. Машраб ошиқ-маъшуқлар севгисига тўсқин бўлувчи, бахтиёр турмуш қуришга қаршилик кўрсатувчи сабабларни ахтаради ва уларга қарши отланади. Машраб бу дунёдан воз кечиб, дунёи дунё ҳур-парилари ҳақида афсона тарқатган, бу дунёдан кўз юмиб, жаннатда яйраб юришни тарғиб этган эшонларни, шайхларни, зоҳидларни ачиқ танқид қилиб, шармандаю шармисор этади. Машраб ўзининг ўткир қаламини муздек совуқ зоҳидларга қарши қаратиб, сизлар намозингизга бораверинг, тақводорлик қилаверинг, мен эса буларнинг ҳаммасини бир шиша майга сотиб қўя қоламан. Сизларнинг кўзларингиз шўх ва гўзал барноларга тушганича йўқ, агар уларни кўрганингизда эди, бу «кашфу каромат» ва зуҳду тақволар ҳам чиппакка чиқар эди. Чунки ишқ йўлида на «тоату тақво», на «тасбеҳу сано» ва на «зуҳду ибодат» кор қилмайди, деб улар устидан заҳарханда қилади. Зоҳидларнинг ошиқлар дардидан беҳабар эканликлари учун, уларнинг тоатдан-ибодатдан мақсади севгувчиларни ҳақоратлаш, таъна қилиш бўлганлиги учун шоир уларни бир ўқ билан гумдон қилишга ҳам тайёрдир:

Зоҳид, менга бир шишада май, сенга намозинг,
Минг тақвони бир шишаи майга сотақолдим...

Ишқ мазҳабда тоату тақво чидай олмас,
Тасбеҳу сано, зуҳду ибодат чидай олмас.

Эй зоҳид, агар кўрсанг ўшал шўх лиқосин,
Зуҳду варағу кашфу каромат чидай олмас...

Сен э зоҳид, менинг дарди дилимни ҳеч билмассан,
Юрагимга назар қилсанг, тамоми захми пайқондир...

Тоат қилибон зоҳид ошиққа қилур таъна,
Бир ўқ билла зоҳидни андин йўқотай дерман.

Машрабнинг поэтик маҳорати. Машраб шеърлятида лирик шеърларнинг хилма-хил формаларини — газал, рубойи, мухаммас, мусаддас ва мустазодларни учратиш мумкин. Шоир мазмун ва унга мувофиқ форма танлашда ҳам шеърлятнинг улуғ устозлари Саъдий, Хайём, Ҳофиз, Навоий, Бедил ва бошқаларнинг бой меросидан ўрганди ва ибрат олди. Чунончи, шоирнинг «келмади» радибли:

Ваъда қилди бир келай деб, кўзга уйқу келмади,
Телмуриб йўлида қолдим шўхи бадхў келмади,
Неча келди шум рақиблар, ул париру келмади,
Дардини ўлдим, вале дардимга дору келмади,
Мен шаҳиди ишқ бўлдим, қатран сув келмади...

мухаммаси билан улуғ устод Алишер Навоийнинг:

Кеча келгумдир дебон ул сарви гулру келмади,
Кўзларимга кеча тонг отгуча уйқу келмади —

деб бошланадиган газали бир-бирига жўр ва ҷамоҳангдир. Зотан, Машрабнинг бу мухаммаси бевосита Навоий газалининг таъсирида ёзилгандир. Шунингдек, Машрабнинг:

На савдолар боша солдинг бу савдолар туганмасму,
Ҳи банд эттинг аёғларни яна бандлар ёзилмасму?

Навофи олами дил қил жаҳонда хар башардин сен,
Агар бир дилин сен бузсанг, юз ар Қаъба бузулмасму?

шеърини ўқиганда беихтиёр озарбайжон-классиги Муҳаммад Фузулийнинг «усонмазму» радибли газали эсга тушади:

Мани чандон усондирди, жафодин ёр усонмазму?
Фалаклар ёнди оҳимдин, муродим шамъин ёнмазму?

Фузулий ринди шайдодур, ҳамниша халққа расводур,
Кўрунгим бу на савдодур, бу савдодан усонмазму?

Бу ўринда ҳам устод билан шогирд ўртасида яқин муносабат борлиги шубҳасиздир, чунки Машраб XV аср шоири Навоий шеърлятига қанчалик меҳр қўйган бўлса, унинг олижаноб мухлиси, қардош озарбайжон халқининг буюк шоири Фузулий (XVI аср) газалларини ҳам шунчалик меҳр қўйиб ўқиган ва унга тақлид этган, унинг традицияларига ижодий равишда эргашган.

Машраб адабий мерос устида ишлаш, тақлид қилиш ва мустақил забардаст шоир бўлиш соҳасида ҳам шеърлятда ўз замондошларига ва сўнгги асрлардаги шоирларга бир мактаб бўларлик даражада шуҳрат қозонди. Шу сабабдан унга эргашувчилар, ундан ўрганиб, қалам тебратувчилар ҳам оз эмас эди. Чунончи, XVIII аср ўзбек адабиётининг чимёнлик машҳур вакили Ҳувайдонинг:

Туну кун айлабон гуноҳ, қилмағон ҳеч савоб ўзум,
Парвариш айлабон бадан, қилғучи хўрду хоб ўзум —

мисралари билан бошланган шеърини Машрабнинг:

Гулшани боғи даҳр аро булбули нағмагар ўзум,
Бир бутги хушхиром учун ошиқи дарбадар ўзум —

мисралари билан бошланган ишқий газалига солиштирсангиз, бу икки шеърнинг бир-бирига яқинлигини кўрасиз. Лекин, қизиғи шундаки, бу ўринда Ҳувайдо Машрабнинг ишқий газал формасидан ҳажвий ҳис-туйғуларни ифодалаш учун фойдаланган. Ҳаётликкала шеърнинг вазни, радифи, оҳанг ва туроқлари деярли бир хил бўлган ҳолда, уларнинг материали, мотиви ва мазмуни бир-бирдан фарқ қилади.

Шунингдек, Бухорода ва Хоразмда ўтган шоирлар меросига (жумладан, XVIII асрда ўтган Равнақнинг «дилбар» радибли шеърига) назар солсангиз, Машраб шеърлятига қизиқшининг баракали натижаларини равшан кўра оласиз. Шубҳасиз, бу қизиқшининг сабаби Машраб шеърларининг халқчиллиги, сермазмунлиги ҳамда содда, равон, ўйноқи ва мусиқийлигидир. «Сетор ила савти наво айлаганинг хўб» сўзлари билан бошланган газалнинг ўзиёқ шоирнинг сетор, дутор, танбур, ғижжак, най каби музыка асбобларидан, «Савт», «Наво», «Дугоҳ», «Чоргоҳ» каби шашмақом йўлларидан хабардор эканлигидан; замоннинг ҳасрат-аламлари қалб ярасини тирнаган вақтда шоир шу мақомларга мурожаат этиб шеър ёзганидан далолат беради. Шунинг учун ҳам Машраб шеърлари музыка оҳангидай ёқимли бўлиб, қулоқларга қўйиб кетади:

Сўйлаб-сўйлаб ноз қил, мен ўргилайин,
Нозинг олди кўнглимни, нозик ниҳолим,

- Турлук-турлук жилванга жоним берайин,
Олтин-кумуш йўлингга барча хаёлим.
- Ёки:
- Офати жоним ул санам қоши қаросини кўринг,
Икки юзида чўлғанур зулфи сиёсини кўринг.
- Хуру пари уёладур, шамсу қамар хижил эрур,
Ким ани кўрса бандадир, зулфи сиёсини кўринг.
- Ёки:
- Қаҳ-қаҳ куласан бу ажойиб на қиёмат,
Ҳай-ҳай на жафо қилса санам жонима офат.
- Ёки:
- Бир боқиб кўз учидин танга кетирди жон қиз,
Айланиб, юз ўргилиб қилди юракни қон қиз

ва ҳоказолар шоирнинг ҳаётбахш қувноқ лирикасидан намуналардир.

Шоирнинг «ширу шакар» шаклидаги шеърлари ҳам дилкаш ва жозибадордир. Чунончи:

Икки юзининг қизили чун себи Самарқанд,
Гуфто: бидиҳам сўрса агар Машраби дилбанд.

(Ернинг ҳар иккала юзи Самарқанд олмасидай қип-қизил эди, агар Машраб уни сўрагучи бўлса, ҳадя қилғумдир, деди).

* * *

Машраб шеърлари арузнинг ҳазаж, ражаз, рамал, хафиф, музореъ ва мунсареъ баҳрларидаги хилма-хил вазнларда ёзилгандир. Ҳассос шоир шеър мазмунининг талабига кўра, баъзи баҳрлардаги вазнларни кўпроқ, баъзиларини эса камроқ қўллайди. Фикримизнинг исботи учун Машрабнинг 1958 йилда ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриётида нашр этилган «Танланган асарлар»идаги ғазал, мустазод, мухаммас ва мусаддасларни кўздан кечириш кифоя.

«Танланган асарлар»да Машрабнинг ҳазажи мусаммани солим (мафоилун мафоилун мафоилун мафоилун) баҳрида яратилган ғазалларини (24-, 26-, 27-, 28-, 31-, 33-, 35-, 37-, 41-, 44-, 61-, 64-бетлар) ва мухаммасларини (78-, 82-, 83-бетлар) ҳам; ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф (мафъулу мафоилу мафоилу фаулан) баҳрида ёзилган ғазалларини (1-, 18-, 19-, 22-, 29-, 30-, 32-, 40-, 43-, 45-, 49-, 51-, 52-, 53-, 56-, 58-, 59-, 62-бетлар) ва бир мухаммасини (75-бет) ҳам; ҳазажи мусаммани ахраб (мафъулу мафоилан мафъулу мафои-

лан) баҳрида ёзилган шеърларини (39-, 57-бетлар) ҳам; ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳсур (мафъулу мафоилу мафоилу мафоил) баҳрида яратилган бир шеъри (60-бет) ва мусаддаси (91—92-бетлар) ни ҳам; ражази мусаммани матвии махбун (муфтаилун мафоилун муфтаилун мафоилун) баҳридаги шеърлари (34-, 58-бетлар) ни ҳам; рамали мусаммани маҳзуф (фоилотун фоилотун фоилотун фоилон) баҳридаги ғазаллари (20-, 21-, 23-, 25-, 36-, 38-, 42-, 48-, 66-бетлар) ва мухаммаслари (80—81-, 86-бетлар) ни ҳам; рамали мусаддаси маҳзуф (фоилотун фоилотун фоилон) баҳридаги ғазалларини (46-, 55-, 65-бетлар) ва бир мухаммасини (77-бет) ҳам; музореъи мусаммани ахраби мусаббаъ (мафъулу фоилотун мафъулу фоилотун) баҳрида ёзилган бир мухаммаси (84-бет) ни ҳам топиш мумкин.

Демак, Машраб шеърлятида арузнинг икки баҳри — ҳазажи мусаммани солим ва ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф баҳрлари асосий ўринни эгаллайди. Бунга сабаб шуки, биринчидан, ҳазажи мусаммани солим баҳри Машрабнинг ғамгин ҳиссиётларини ифодалаш учун қўл келади. Буни яққол тасаввур қилиш учун ҳазажи мусаммани солим баҳрининг вазн парадигмаси — ритмик схемасини кўздан кечириш кифоя:

На савдолар/баша солдинг/бу савдолар/туганмасму?
Ки банд эттинг/аёғларни/яна бандлар/ёзилмасму?

Мафоилу, мафоилун мафоилун мафоилун
у — — — у — — — у — — — у — — —

Ёки:

Зиҳи расво/лиғим олам/га солди шў/ру-шар пайдо
Наҳанги нўҳ/фалак дарё/си бўлди мо/ҳазар танҳо.

Иккинчидан, ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф баҳри Машраб поэзиясидаги исёнкорлик руҳига уйғундир. Мисоллар:

Дунёга келиб лойиға билмай бота қолдим,
Дармон йўғидин неча оғиз сўз қота қолдим.

Бу байтнинг ритмик схемаси шундайдир:

Дунёга/келиб лойи/ға билмай бо/та қолдим

Мафъулу мафоилу мафоилу фаулан
— — у' у — — у у — — у у — —

Ёки:

Дунё юзига ман келибон ғамзада кетдим,
Бир лаҳза дам олмай турибон лаҳзада кетдим.

Бу байтнинг парадигмаси қуйидагичадир:

Дунё юзига ман ке/либон ғамза/да кетдим
— у у— → у у— — у у— —

Шу билан бирга, шоирнинг дунёвий руҳдаги ишқий тароналари, ўйноқи лирик ғазалларидаги мисралар, байтлар ҳам, Белинский таъбири билан айтганда, ўқиш учун эмас, куйлаш учун айтилгандай, кишини беихтиёр музикага чорлайди, ашула айтиб юборишга ҳаваслантиради:

Зебо санамим гул юзидан пардани очди,
Олам ҳама кўз бўлди тамошо қилайин деб..

Ёки:

Дилбар юзини кўргали девона келибдур.
Юз нозу карашма била жонона келибдур.

Ёки:

Бир боқинингга жумлайин жонона тасаддуқ,
Шаҳло кўзинга оқилу девона тасаддуқ.

Бундай байтларнинг шўх, ўйноқи ва жозибадор мазмунини қисқа-қисқа зарб ва равон мусиқий садолардагина ифодалаш лозим эди, албатта. Шунинг учун шоир ўз лирик қаҳрамонини ана шундай самимий севги ҳарорати билан бунёд этилган қалб қўшиқлари орқали ифодалашда ҳазажи мусаммани аҳраби макфуфи маҳзуф баҳридан фойдаланиб, зўр маҳорат кўрсатди.

Машраб лирик шоир сифатида дутор, сетор, танбур, най ва рубоб сингари чолғу асбобларини яхши билганлиги ҳамда халқ куйлари ва классик шашмақомларни хуш кўрганлиги учун ҳам унинг шеърлари оҳангдорлик касб этади. Чунончи шоирнинг «Сетор ила савту наво айлаганинг хўб» деб бошланувчи ғазали ҳам,

Сетор деманг, ҳоли дилим сўргучи танбур,
Кўнглимдаги ғамларими ёзгучи танбур.

Гар ёр жамолни кўриб парда очилса,
Ҳайрат уйда маҳви санам қилгучи танбур —

мисраларини ўз ичига олган ғазали ҳам бунга далилдир. Муҳими шундаки, Машраб музикани шоир сифатида ўрганиб, уни ўз шеърлятига сингдирди. Шу сабабдан шоирнинг бошқа баҳрларда яратган шеърлари ҳам мусиқий мақомларга уйғундир. Чунончи:

Оқ юзингда холу хат кўргузмагайди, кошки,
Кўнглума юз доғу ғамни қўймагайди, кошки.

Ёки:

Ваъда қилди бир келай деб кўзга уйқу келмади,
Телмуриб йўлида қолдим, шўхи бадхў келмади.

Бу байтлар рамали мусаммани маҳзуф баҳрида ёзилган бўлиб, уларнинг ритмик схемаси шундайдир:

Фоилогун фоилогун фоилогун фоилогун
—у— —/ —у— —/ —у— —/ —у—

Коккилингму анбардур жон ичинда жонон қиз,
Юзларингму аҳмардур ёки моҳи тобон қиз —

байти ҳазажи мусаммани аҳраб баҳрида яратилган бўлиб, унинг ритмик схемаси шундайдир:

Мафъулу мафоилун мафъулу мафоилун
—у/ у— —/ —у/ у— —

«Намо юзинг биҳиштин гул очиб баҳор қилдинг,
Ҳайрат гайр ила тузиб базм мени беқарор қилдинг?—

Нега?

байти мусаммани аҳраби мусаббаъ баҳрида ижод қилинган бўлиб, унинг ритмик схемаси қуйидагичадир:

Мафъулу фоилогун мафъулу фоилогун
—у/ —у— —/ —у/ —у—

Шундай қилиб, Машраб прогрессив йўналишдаги исёнкор шоир сифатида адабиётда ўзига хос мавқега эгадир. Бинобарин, Машраб:

Олими нуктадон манам, пири ҳидояхон манам,
Шухрати шеър бобида Машраби мўътабар ўзим —

деб фахрланганида, маълум даражада ҳақли эди, албатта. Машраб феодализм тузумининг машъум шароитида исёнкорлик руҳидаги шеърлар ёзгани учун мустабид ҳукмрон

доиралар томонидан дорга осиб ўлдирилгандан кейин ҳам унинг номи ўчмади. Аксинча, Машрабнинг ваҳшиёна қатл қилиниши муносабати билан ўша замоннинг прогрессив йўналишдаги бир қанча шоир ва ёзувчилари ўз норозиликларини ифодалаб шеърлар ёздилар. Жумладан, шоир Шавкат Бухорий: «Сен Машрабни ўлдирганинг билан, ба-рибир, унинг шуҳрати ортаверади»,— деганида тўла ҳақли эди.

Машраб бадиий меросини янада пухтароқ ўрганиш, шоир ижодининг энг яхши сатирик ва лирик анъаналарини синчиклаб ўзлаштириб, эскилик сарқитларига қарши курашиш адабиётшунослигимизнинг муҳим вазифаларидан биридир.

Мавлоно Вафо—Вафойий

асрнинг иккинчи ярмида Хоразмда яшаб ижод этган Мавлоно Вафо—Вафойийнинг ҳаёти ва ижодиёти ҳозирча етарли ўрганилган эмас¹.

Вафойийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида Шермуҳаммад Муниснинг «Фирдавс-ул-иқбол» китобида, шунингдек, «Мухаммасоти мутафарриқа» ҳамда «Баёзи мухаммасот» каби китобларда баъзи маълумотлар берилди ва шеърларидан намуналар келтирилади. Булардан ташқари, хоразмлик шоирлардан Роқим ва Андалибнинг Вафойий шеърларига боғлаган мухаммаслари ҳам Мавлоно Вафойийнинг ижодиётини текширишда баҳолашда муҳим аҳамиятга эгадир.

Шермуҳаммад Муниснинг «Фирдавс-ул-иқбол» асарида шоир Вафойийнинг Хоразмда катта шуҳрат топгани қайд этилади. Мунис Вафойий фаолиятига доир муҳим маълумотлар беради. Масалан, у XVII асрнинг охирида Хоразмда ҳукмронлик қилган Орангхон (1689—1695) билан Вафойий орасида бўлиб ўтган учрашув ҳақида бундай дейди:

«Мавлоно Вафо дунёга майл қилмас эрди ва ҳужрасида бир парча намат ва бўрёдин ўзга бисот қўймас эрди ва мадрасаи Арабхонда мутамаккин эрди... Хон (Орангхон),— деб давом этади Мунис,— бир кеча бир маҳрам бирла илтифот қилиб анинг сарвақтига етди ва ҳужра эшигида мутаваққуф бўлиб хитоб қилдиким: Мулло, не нимарсангиз бор? Мав-

¹ Тарихда Вафойий, Вафо, Абулвафо тахаллуслари билан ижод этган бошқа шоирлар ҳам бўлган: Абулвафо, Вафойий—Аҳмад Ҳожибек (XV аср), Вафойий—Шайх Зайнитдин Хуфий (XVI аср), Вафо—Вафоқул мирза Шариф (XVII аср), Вафо Исфаҳоний, Вафойий—Яздий ого Муҳаммад, Вафойий (XIX аср) кабилар.

лоно чун бу воқеага муталле бўлди, беихтиёр ўрнидан туриб, таъзим расмин қиёмга еткурди ва бу бадеҳа замзамасига тараннум сурдиким, байт:

Нимиз бору, нимиз бор,
Бир наMAT, бир бўрёмиз бор.
Сенингдек подшоларга
Дуойи бериёмиз бор...»

Муниснинг бу сўзлари Вафойнинг фақирона ҳаёт кечирганини, унинг ҳозиржавоблиги ва бадеҳа (экспромт) билан шеър айтишга моҳир бўлганини кўрсатади.

Вафойнинг Орангхон билан бўлган бошқа бир учрашувда жуда зиқ ва қисқа бир фурсат ичида ҳозиржавоблик билан бадеҳа (экспромт) шеър айтиб, хонли мот қилганини баён этувчи қуйидаги ҳикоя ҳам диққатга сазовордир:

«Яна улким, бир кун хон... Мавлоно Вафойнинг бўғзига ханжарни етқуриб, дедиким: Бир ғазал бадеҳа айт, йўқса нақши вужудингни бу ханжар суйи бирла замон авроқидин маҳв қилурмен. Мавлоно филбадеҳа бу ғазални итмомга етқурдиким, онинг матлаъ ва мақтаъи булар дурур:

Матлаъ:

Дилеки ханжари оҳи била ду ним бўлур,
Душоха раста гуле гулшани наим бўлур.

Мақтаъ:

Фироқ тиғи била ҳар замон агар минг бўл,
Жаҳаннам ўлса Вафойки, ғам ятим бўлур».

Шоирдан келтирилган матлаъ ва мақтаъ орасидаги мисраларни топиш, ғазални тугал тиклаш юзасидан оқиб борилган текширишларимиз Вафойнинг ўша қисқа фурсатда «итмомга етқур»ган (тамомлаган) воқеабанд ғазали ўн мисрадан иборат бўлганини кўрсатади. Чунончи, Хоразмнинг кейинги асрда ўтган шоирларидан Мавлоно Роқим Вафойнинг мазкур ғазалига мухаммас боғлаган. Бу мухаммасни Муҳаммад Раҳим II ҳукмронлиги давридаги хаттотлардан бири Мулло Болта Ниёз ибн Усто Қурбон Ниёз ўзининг «Мухаммасоти мутафарриқа» китобига киритган. Лекин бунда баъзи сўзларни кўчиришда айрим фарқлар (масалан, *оҳи* — *оҳим*, *минг бўл* — *минг тил* каби) кўзга ташланиб туради. Шундай қилиб, Мулла Болта Ниёз кўчирган Роқим мухаммасидан Вафой мисраларини ажратиб олганда, Вафой ғазалининг тугал шакли қуйидагича бўлади:

Дилеки ханжари оҳи била ду ним бўлур,
Душоха раста гуле гулшани наим бўлур.
Тасаддуқинг қилиб ўлтурғали кўзинг аммо,
Тағофул айламаким хублар раҳим бўлур.
Худо била киши ким сўзлашур бўлур Мусо,
Сенинг-ла кимки тақаллум қилур, калим бўлур.

Бошимни арша етурдиким, саждаи қудуминг,
Қарим сояси тушган киши карим бўлур.
Фироқ тиғи билан ҳар замон агар минг тил,
Жаҳаннам ўлса Вафойки, ғам ятим бўлур.

Бу бадеҳа Вафойнинг юксак шоирлик истеъдодини намойиш этади. Шоир «Тағофил айламаким, хублар раҳим бўлур» мисраси билан шафқатсиз ҳукмдорни раҳмдил бўлишга даъват этади. Чунки Абулғозининг набираси бўлган Орангхон, гарчи адабиётга бўлган маълум даражадаги қизиқиши жиҳатидан XVII асрнинг охирларидаги Жўжихон ва Валихон каби ҳукмдорлардан бирмунча фарқ қилса-да, лекин у ҳам айш-ишратга берилган бир мустабид эди. Шунинг учун бўлса керак, шоир ўз бадеҳасида хонни сиртдан энгил кулги остига олган бўлиб, аслида зимдан унинг энгил-таклик, ҳовлиқмалик ва майшатпарастлик каби хислатларини фош қилишга уринади. Шоирнинг ҳазилга ўхшаш фикрлари ҳажв даражасигача кўтариллади. Вафойнинг:

Худо била кишиким сўзлашур бўлур Мусо,
Қарим сояси тушган киши карим бўлур —

мисраларидаги «худо», «карим» сўзлари хонга нисбат берилиб айтилган бўлса-да, аслида хонни мазақ қилиш учун қўлланилгандир. Чунки Орангхоннинг ўзи шоирнинг камбағаллигини кўра-била гуриб: «Муллом, не нимарсангиз бор?» деб берган саволига Вафойнинг:

Нимиз бору, нимиз бор,
Бир наMAT, бир бўрёмиз бор.
Сенингдек подшоҳларга
Дуойи бериёмиз бор —

мисралари билан жавоб қайтариши аслида энгил кулги остида хонни ҳажв қилишдан иборатдир. Мантиқий жиҳатдан биринчи мисрадаги қашшоқлик ва камбағалликни яққол ифода этган бу сўзлар иккинчи мисрадаги «дуойи бериё»нинг моҳиятини очади, захархандага айлантиради. Чунки Вафой бу сўзлар орқали, уйимизда эски наMAT ва бўрёдан бошқа ҳеч нарсамиз бўлмаса ҳам, сендек подшоҳга дуодан бошқа гапимиз йўқ, яъни сендан бирор нарса тама қилмаймиз, деган маънони ифодалаган. Ўзи яшаган даврни ғам-гуссалар даври деб билган шоир:

Фироқ тиғи била ҳар замон агар минг тил,
Жаҳаннам ўлса Вафойки, ғам ятим бўлур —

мисраларида, мени ўлдириб, танамни минг бўлакка парчалаб ташларсан ҳам, аммо мен ўлсам, бу даврда орттирган бойлигим — ғам-аламларим эгасиз қолиб, етим бўлади-да,

деган маънони ифодалайди. Демак, биринчи ҳикоядаги мисралар ҳам, иккинчи ҳикояда нақл қилинган ўн мисрала бадеҳа ҳам мадҳ-зам приёми асосида ёзилган бўлиб, улар моҳият эътибори билан, енгил кулги орқали бўлса ҳам, ҳукмдорни ҳажв қилишга қаратилган эди. Бинобарин, ана шуларнинг ўзиниёқ Вафой ижодининг муҳим ғоявий, бадиий хусусиятларини кўрсатиб турибди.

Вафой шеърятдагина эмас, балки бинокорлик ва наққошлиқ соҳасида ҳам ўз даврининг моҳир санъаткори бўлган. Чунончи, Шермуҳаммад Мунис бу ҳақда шундай ҳикоя қилади:

«...Хон (Орангхон) Хевақ аркида кўринишхонае иморат қилди. Мавлоно Вафо ул иморатнинг банно ва наққоши эрди. Кўп дилкаш ва бағоят мунаққаш бино бўлди».

Бироқ у вақтларда катта иморатлар камдан-кам қурилган, бинокорлар ва наққошлар ўз ҳунар ва санъатларини кенг татбиқ этолмаганлар, уларнинг бозори касод, моддий ҳаёт шароитлари оғир бўлган. Вафой ҳам ана шундай қашшоқ ҳунар ва санъат аҳлларида бири эди. Бинобарин, умр бўйи «машаққат девори тагидан бош кўтара олмаган» Вафойнинг ўз аҳволини ифодалаб:

Кўнгил ҳам қилди соф оинасин зангор меҳнатдин,
Ҳануз, эй жисм, турмассаи тайи девори меҳнатдин...—

деб ёзиши бежиз эмас эди.

* * *

Шоир Вафой ҳаётининг сўнгги йиллари Орангхондан кейинги хонлар салтанатига тўғри келади. Орангхондан кейин ҳукмронлик қилган хонлар зулм-зўрликда, ишратпарастликда, бошбошдоқликда ва жоҳилликда янада ҳаддан ошган эдилар.

Мунис ўз китобида бу даврдаги хонлар ҳақида сўзлаб: «Оз фурсатдан сўнг зулм ва бедод андоқ истило топдиким, фуқаро бузулувга етишди» деган эди. Жўжихондан сўнг ҳокимиятга келган Валихон ҳақида эса: «Мажнунваш ва нодон киши эрди ва юртга низом бера олмади» — деб таъкидлаган эди.

Бундай зулму жаҳолат ва тартибсизликлар мамлакатнинг, халқнинг ҳаётига салбий таъсир этмай қолмас эди. Халқ норозилиги кундан-кунга авж олиб бормоқда эди. Шоир Вафойнинг дунёқараши мана шундай тарихий шароитда шаклланди. У ўз халқи билан бирга мамлакатни қуёш

нурлари порлаб турган гулистонга ўхшашини истар эди. Бироқ у даврнинг куни ҳам тунидек зим-зиё эди. Тонг отмасданоқ ғам-қайғу зулмати босиб кела берар эди. Вафой шоир Фузулий ғазалига боғлаган бир мухаммасида шунга ишора қилиб:

Гулистон ичра дун тушди гузорим субҳ чоғинда,
Ўхурди булбуле бу нуктани гулбун будоғинда —

деган эди.

Вафойнинг қисқа умри ғам-ғусса билан ўтди, шунинг учун ҳам у ўзи яшаб ижод этган замонни «дунёи бевафо» деб атади ва ўша бевафо дунёда ҳар қандай жони қаттиқ кишидан ҳам кўпроқ ғам торганини таъкидлади.

Шоир ўзи яшаб ижод этган, «шўру шардин» холи бўлмаган даврни «тиғ-табар», «таёқ», «шамшир»лар тўхтовсиз ишга туширилган, турли-туман уруғ аристократияси орасида низолар кучайган, нисбий осойишталикни бузиб мамлакат ва халқ бошига лаҳшатли ташвишлар солган бир давр деб тасвирлайди:

Бир умр эди ва эрдим фориг бу шўру шардин,
Ед этмас эрдим асло шамшир ила сипардин,
Худу таёқу жавшан тушмиш эди назардин,
Эмди нечук чекарман қўл тиғ ила табардин,
Бир чўқли тўъмалудин бўлди низоъ арода.

Юқоридаги мисралар феодал-клерикал муҳитга қарши халқнинг норозилигини, унинг ғазаб ва нафратини ифодаловчи мисралар сифатида вужудга келган эди.

* * *

Ўз даврининг илгор фикр-қарашларини куйлашда шоир Вафой ёлғиз эмас эди. Унинг шоир Нодир сингари сафдошлари ҳам бор эди. Улар бир-бирларининг ғазалларига мухаммаслар боғлаб, баҳамжиҳатлик билан ҳаракат қилар эдилар. Мавлоно Нодир ҳам, худди Вафой сингари, шу даврда ўз шеърларининг халқчиллиги билан Хоразмда кўзга кўринган шоирлардан бири эди.

XVII асрда яшаб ижод этган хоразмлик шоир Нодирнинг ҳаёти ва ижодиёти ҳақида ҳозирча кенгроқ маълумотга эга эмасмиз. Биз бу шоирнинг айрим шеърлари ва ғазалларига бошқа шоирлар боғлаган мухаммаслар орқалигина унинг ижоди ҳақида маълум тасаввур ҳосил қила оламиз. Жумладан, Вафой ҳам Нодирнинг бир ғазалига мухаммас боғлаган. Нодирнинг бу ғазали унинг ўзи яшаган муҳит билан чиқиша олмай, феодал-клерикал зулмга қарши исёнкорлик рўҳидаги мисраларни яратганини кўрсатади. Шоир шу

газалида сеҳрли қўл ва ҳийлакор, маккор кишилар кўпайиб, ҳаётда «дарёи можаро»лар зўрайиб кетганлигидан зорланади:

Ераб, паноҳ бергил ман зори — номурода,
Ким солди яна шайтон роҳи шару фасода.

Энди нечук чекарман қўл тиг ила табардин,
Бир чўқли тўғмалудин бўлди низоъ арода.

Машҳурдир бу, оре, ҳар кимга дўнса даврон,
Дермиш ўзин Сулаймон деу ҳаромзода.

Соҳир қўлинг тегинда беҳуш ўлиб ётондир,
Инсоф қилки, мандин аслинг недур зиёда.

Ойнаи дилингда занги кудуратинг бор,
Гирдоба гарқ ўлубсан дарёи можарода.

Биноларинг ёнинда бир чашми кўр найлар,
Кўр кимдур, исми воҳид, айт эй сафои сода.

Боргоҳи базми майдон Нодир суханвариман,
Алимда шиллинг урмуш сендек юз минг пиёда.

Ғазалдаги «бир чўқли тўғмалудин бўлди низоъ арода», «Ойнаи дилингда занги кудуратинг бор», «Гирдоба гарқ ўлибсан дарёи можарода» каби ҳаққоний фикр ва хулосалар шоирнинг воқеликка танқид кўзи билан қараганидан дарак беради.

Демак, шоир низонинг боиси бўлган «бир чўқли тўғмалудин» ҳам, дил оинасидаги «занги кудурат»дан ҳам қаттиқ ранжийди, «дарёи можароға» гарқ қиладиган бундай иллат ва фитна-фасодлардан газабланади, адолатсизликка қарши эътироз билдиради.

Вафой Нодирнинг шу газалига боғлаган мухаммасида ундаги ғоявий мазмунни янада чуқурлаштиради, ўткир сўзлар билан мақтанчоқ ва бебурд амалпарастиларни танқид қилади. «Ҳар бир туки тегинда юз минг шайтоннинг» макр-ҳийласи яширинган ва ўзини «бир пора халқ ичинда султон» деб ҳисоблаб, талтайиб юрган ҳаромзодаларнинг ҳақиқий башарасини очиб ташлайди:

Ғабри мукаддаридур мазҳабда номусулмон,
Ҳар бир туки тегинда юз минг ҳазор шайтон,
Бир пора халқ ичинда дермиш ўзини султон,
Машҳурдир бу, оре, ҳар кимга дўнса даврон,
Дермиш ўзин Сулаймон деу ҳаромзода.

Охирги мисрадаги «деу ҳаромзода» сўзлари шоир Нодир томонидан чингиззодаларга қарши қаратилган бўлса, Вафой томонидан қаҳру ғазабни янада бўрттириш мақсадида

келтирилган эди. Чунки ўша пайтларда хонликдаги бой ва зодагонларнинг ташаббуси билан Чингиз авлодидан бўлган кишилар ҳам ҳокимият тепасига кўтарилган эди¹.

Бир вақтлар Хоразм устига қўшин тортиб келган Чингиз мамлакатдаги экинзорларни пайҳон қилиб, шаҳар ва қишлоқларни харобага айлантирганини Вафой ва Нодир каби шоирлар яхши билар эдилар. Бинобарин, Чингиз яғмоси халқни қанчалик нафратлантирган бўлса, XVII асрнинг охирларида Чингиз авлодларининг Хоразм хонлигида яна ҳокимият тепасига чиқиши ўз даврининг пешқадам шоирлари бўлган Вафой ва Нодирларнинг ҳам ғазабини оширган эди. Ҳар иккала шоир ҳам «деу ҳаромзода» сўзларини чингизларнинг ота-боболари ҳақидаги афсонага ишора қилиб қўллаган эдилар. Олонқуванинг эрсиз фарзанд кўриши ҳақидаги ана шу афсонага кўра, гўё Чингизнинг катта бобоси, отасиз Исодай, нурдан бунёдга келган эмиш.

Чингизлар ўз ота-боболарини шу хилда «нур»дан тарқалган «нуроний»лар деб мақтаса, Вафой билан Нодир чингизларни ҳаромзодалар деб атаб, ҳокимиятга келган султонни шу тарзда ҳажв этганлар. Бунда шоир Вафой чингизларнинг ўз сўзларидан келиб чиқиб, жуда чиройли сўз ўйини қилган. Ахир чингизларнинг ота-бобоси «нур»дан тарқалган экан, бинобарин, нур ёруғлик, рўшнолик келтириши лозим эди. Ваҳоланки, чингизлар зулмат ва даҳшат олиб келган эдилар. Вафой давридаги ҳукмдорлар ҳам улардан қолишмас эди. Шунинг учун шоир Вафой ўз мухаммасида «нур» ва «хур» сўзларини аллегорик тарзда қўллаб, золим ва мустабидликлар, бийлар вақтида ўлкада нур-зиё эмас, зулмат — қоронғилик ҳукм суради. Ҳукмдорлар ўз оналарини «хур» дейишлари мумкин. Аммо уларнинг қўллари билан дўзахга айланган юртда хур нима қилсин? — дейди ва худди шу «нур» ва «хур»дан тарқаб, мамлакатни «бало»ларга, тўлиб-тошган «талху шўр» маконига айлантирган ҳаромзодаларни шундай фош этади:

Отангни гар десам нур,
Зулматда нур на айлар?
Онангни гар десам хур,
Дўзахда хур на айлар?
Бу дашти пурбалода
Жуз талху шўр на айлар?

Шоир Вафойнинг феодал ҳукмдорларга қарши қаратилган бундай танқидий мисралари Бухоро хонлигида ҳаёт кечириб, Субҳонқулихон, унинг амир ва амалдорлари ҳақида

¹ Қаранг: В. В. Бартольд, «История культурной жизни Туркестана», Ленинград, 1927, стр. 102.

ҳажвий асарлар ёзган Турди — Фароғий ва тожик шоири Сайидо Насафий каби замондошларининг сатирик шеърларига ҳамроҳандир.

Шоир Вафой инсонни улуғлайди, унинг яратувчилик қобилияти ва порлоқ келажига зўр ҳурмат, умид ва ишонч билан қарайди. Шоир «Вафой саъй қилким, одами ҳар ишда қобилдур», деб одамнинг яратувчилик қобилиятига юксак баҳо беради.

Инсоннинг куч-қудрати ва қобилиятини улуғлаган шоир инсоннинг олижаноб фазилати бўлган самимий севгига бағишлаб жўшқин лирик шеърлар ҳам битади. У Навоийнинг айрим ишқий ғазалларига мухаммас боғлайди. Чунончи, Навоий муҳаббат шаънига ёзган бир ғазалини:

Сенсизин, эй умр, бир соат манго жон бўлмасун,
Сен бўлу бас, тубию фирдавсу ризвон бўлмасун —

деб бошлаган бўлса, Вафой бу мисраларга ҳамроҳанг қуйидаги мисраларни илова қилади:

Бўлғали сендин жудо дерманки, даврон бўлмасун,
Мохрўйнинг бўлмаса хуршиди тобон бўлмасун.

Алишер Навоий ўша ғазалнинг сўнгги мисраларида ишқ ҳақидаги фикрларига хулоса ясаб, «дилбарга эришиш учун унга жонни фидо қилишгача бориш» лозимлигини уқтирса, Вафой эрталаб «оби ҳайвон шарбатин» текинга бермайдилар мазмунидаги афсонавий тушунча ёрдамида, дилбарга эришиш унга садоқатли бўлишни талаб этади, дейди:

Лаъли шаккарбор янглиғ тебратиб, ширин лабин
Қўймади мискин Вафога илтифот этмак камин,
Оби ҳайвон шарбатин тоғ-ла бермаслар текин,
Дедиким жон бер дағи, ўнгил аёғим туфроғин,
Эй Навоий, тезроқ ўлким, пушаймон бўлмасун.

Демак, Вафой поэзиясининг асосий мазмуни ҳаётга муҳаббат, инсонга ҳурмат ва вафодор ёрга садоқат ғояси билан суғорилгандир.

Бу ўринда шуни ҳам эслатиб ўтиш лозимки, шоир бўғиқ феодал воқелигига қарши қаратилган шеърлари билан бир қаторда:

Мағрибнишини шоми сияҳ бўлди кавқабим,
Ул офтоби машриқи анвор қайдалдур?

Болиним узра келди табиб ёнди оҳ ила,
Олам ичида мен киби бемор қайдалдур?

каби мисраларни ҳам қайта-қайта такрорлаб, ўз шахсий кечирмалари орқали замонасига нисбатан норозилик туйғу-

ларини ифода этади. Булар эса ўша тарихий вазиятда, шубҳасиз, ижобий аҳамиятга эга эди.

Аmmo Вафой яшаган муҳит унинг поэзиясида айрим умидсизлик кайфиятларини ҳам тугдирган эди. Масалан, унинг Фузулий ғазалига боғлаган бир мухаммасида «ўлма Вафоя толиб дунёи бевафода» каби пассив кайфият ифодаси ҳам учрайди.

Вафойнинг шеърлари арузнинг хилма-хил баҳрларидаги, чунончи, ҳазажи мусаммани солим (мафоилўн мафоилўн мафоилўн мафоилўн), ҳазажи басити мусаммани солим (мустафилун фоилун мустафилун фоилун), музореъи мусаммани ахраби мусабба (мафулу фоилотун мафулу фоилотун), рамали мусаммани мақсур (фоилотун фоилотун фоилотун фоилун) ва мужтаси мусаммани маҳбуни маҳзуф (мафоилун фоилотун мафоилун фаулун) каби баҳрларда ёзилган.

Вафойнинг шеърий ижодиёти замон билан ҳамнафас бўлиб, нисбий тинчлик, ободонлик, меҳнатсеварлик руҳи билан суғорилгандир.

Шоирнинг яхши ҳаёт тўғрисидаги фикрлари абстракт характерда бўлишидан қатъи назар романтик кайфият ифодаси эди. Вафой ўз давридаги воқеа-ҳодисаларнинг моҳиятини тушуниб етиш даражасигача кўтарила олмаганлигидан, пировардида, қандайдир яхши бир ҳукмдор келиб, ҳаёт яхшиланиши мумкин, деган фикрлар билан чегараланиб қолган эди. Шунинг учун ҳам шоирнинг айрим шеърларидаги пессимизм кўринишлари, ўша даврга кўра, норозилик руҳидаги фикр-туйғуларни ифодаланишдан бошқа нарса эмас эди. Лекин ҳаётга муҳаббат яшашни севиш туйғулари Вафой шеърларининг рационал маъини ташкил этади. Бинобарин, Вафой ижодиёти Сўфи Оллоёр ва Аҳсанийлар тарғиб этган «таркидунё»га қарама-қарши ўлароқ, «ҳар бир туки тегинда юз минг ҳазор шайтон» бекиниб олган ҳаромзодалар — феодал аъёнларни фош қилиш, улар дастидан «дашти пурбало»га айланиб кетган мамлакат аҳолисининг оғир аҳволига ачиниш, нисбий тинчлик, ободончилик орзусида олға интилиш каби илғор поэтик ният ва тараққийпарвар кайфиятларни ёрқин ифодалаш билан ўзбек адабиёти тарихида прогрессив аҳамиятга эгадир.

XVIII АСР ВА XIX АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИ АДАБИЁТИ

ТАРИХИЙ ШАРОИТ ВА МАДАНИЙ МУҲИТ

Урта Осиё территориясида XVI—XVII асрларда давом этган феодал тарқоқлиги (сепаратизм) процесси XVIII асрда янада кучайиб, мавжуд икки хонлик (Бухоро ва Хева) уч хонликка (Бухоро, Хева ва Қўқон хонликлари) ажралиб кетди. Феодал тарқоқлигининг кучайиши ва шу тўғрисида юз берган ўзаро феодал урушлар ҳамда қўшни феодал ҳукмдорларнинг тажовузкорлиги, жумладан, Нодиршоҳ Афшорнинг Урта Осиё территориясининг бир қисмини забт этиши ўлкани харобаликка, аҳолини қашшоқликка ва хонавайронликка гирифторман этиб, иқтисодий ва маданий ҳаётни тушқунлик ва қолоқлик сари суғурар эди.

XVIII асрда, айниқса шу асрнинг 40—60-йилларида Хоразм хонлигининг сиёсий аҳволи ва ҳўжалик ҳаёти ниҳоят оғир эди. Хоразм ҳукмдорлари (Шоҳиёз, Шерғозий, Элборс) марказий ҳокимиятга бўйсуниндан воз кечган ороллик феодал зодагонларга (Шердолий, унинг ҳомийси Шоҳтемур ва бошқаларга) қарши курашда ижобий натижаларга эриша олмадилар, хонликнинг ҳўжалик масалалари ва ободончилиги билан шуғулланиш ўрнига, эл-юртни талон-торож қилдилар, шу билан бирга қўшни давлатларга қарши босқинлар уюштирдилар. Бу билан улар қашшоқлашган хонлик хазинасини янги ўлжалар, бойликлар билан тўлдиришга интилар эдилар. Бундай хатти-ҳаракатлар босқинчи Нодиршоҳнинг Бухоро ва Хоразм территориясига бостириб киришига бир баҳона бўлди. Нодиршоҳ ҳамда унинг сафдошлари Тоҳирхон ва бошқалар Хоразмни талаб, унинг бошига чексиз кулфатлар солдилар. Хева, Урганч каби йирик ва обод шаҳарлар ҳувиллаб қолди, аҳолининг бир қисми қирилди, бир қисми бошпана ахтариб

чўлларга кўчиб кетди. Тоҳирхонга қарши исён кўтарилиб, унинг гарнизони тор-мор қилинган, ўзи ўлдирилган бўлса-да, хонлик тепасига келган Гойибхон ҳам, Жаҳонгирхон ва бошқалар ҳам ўтакетган золим, жоҳил фисқ-фасодчи кишилар эди.

Нодиршоҳ истилосининг даҳшатли оқибатлари узоқ вақт давом этди. Фақат XVIII асрнинг охирига келиб Хоразм хонлигининг ҳўжалигида, сиёсий ва маданий ҳаётида бирмунча жонланиш сезила бошлади. XVIII асрнинг охиридан бошлаб Хоразмда марказий давлат приоритетини кўтаришга, унинг қўшни ўлкалар билан, хусусан Россия билан савдо муносабатларини тиклашга, мамлакатнинг иқтисодий ва маданий тараққиётини, нисбатан бўлса-да, изга туширишга ҳаракат қилувчи кучлар ҳам пайдо бўла бошлади. Бу процесс XVIII асрнинг иккинчи ярмида ҳокимият тепасига келган Муҳаммад Амин иноқ (1770—1791), Авазбий иноқ (1791—1804), Элтузархон (1804—1806), Муҳаммад Раҳим (1806—1825), Оллоқули (1825—1842), Раҳимқули (1842—1846) ва бошқаларнинг ҳукмронлиги даврида рўй берган эди. Гарчи бу даврда Хоразмда савдо муносабатлари ва шаҳарларда ҳўнармандчилик ишлари маълум даражада жонланган бўлса-да, аммо меҳнаткаш омма, хусусан деҳқонлар ва қосибларнинг аҳволи ҳар жиҳатдан ёмон ва аянчли эди. Деҳқонлар катта ер эгаларига қарам бўлиб, жуда оғир меҳнат қилар, аммо бир бурда нонга зор эдилар. Меҳнаткашлар эксплуататорлар томонидан турли мажбурий ишлар (бегор, қозув)га сафарбар қилиндилар; улар олгит, солгит, милтиқ солиги, улоқ тортув, арава олув, мирғона, мушрифона, чопарпули каби қатор солиқлар тўғрисида хонавайрон бўлиб, қаддини ростлай олмас эдилар. Шаҳар растанларидаги тиргар, камонгар, кавушдўз, маҳсидўз, совунгар, тўқувчи, чилангар, чархчи, дукчи ва шу каби ҳўнармандлар ҳам ўз оилаларини зўрға боқар, йиртиқ-ямоқ кийимларда, оч-яланғочликда ҳаёт кечирар эдилар. Натижада меҳнаткаш халқ оммасининг феодаллар истибдодига қарши норозилик ҳаракати кучайиб, тез-тез халқ ғалаёнлари бўлиб турар эди. Стихияли характердаги бундай ғалаён ва қўзғолонлар феодал ҳукмдорлар томонидан шафқатсизларча бостирилган эди.

XVIII асрда ва XIX асрнинг биринчи ярмида вилоятларда амирнинг қавм-қариндошлари, туманларда қози, амин ва амлоқдорлар, қишлоқларда оқсоқоллар ҳукмронлик қилиб турган Бухоро хонлигида ҳам аҳвол бундан яхши эмас эди. XVIII асрда Бухоро хонлигида аштархонийлар династияси ўрнини манғитлар хонадони эгаллади, аммо мамлакатнинг аҳволи аввалгидек мушкуллигича қолаверди. Бухоро тахтига

турли хонадон вакиллари келиб-кетиб тургани билан сиёсий ҳокимиятнинг асосий табиати, мазмуни ўзгармас эди. Халқ феодаллар, хон ва бекларнинг, дин-шариат пешволарининг жабр-зулми остида ниҳоятда машаққатли ҳаёт кечирар эди.

Аминона, никоҳона, муҳрона, кафсан, миробона, тарозуёна, қўшпули, сомонпули, чўппули ва шунга ўхшаш турли-туман солиқ ва мажбуриятларнинг ҳоким табақа томонидан жорий қилиниши халқ бошига битган бало бўлиб, шоир Гулханий таъбири билан айтганда, у вақтларда «Бухоронинг ҳар туманида минг чордевор» вайрона ҳувиллаб турар эди. Хоразмда Нодиршоҳ босқинчилиги вақтларида бўлганидек, Бухорода ҳам «очлик шу даражада авж олган эдики,— деб ёзган эди тарихчи Муҳаммад Яъқуб,— айрим кишилар одам гўштини ейишгача мажбур бўлганлар».

Бухоро хонлигида мутаассиблик ва диний жаҳолат ҳукм сурарди. Давлат феодал-теократик давлат эди. Хон (ёки амир) сиёсий ҳукмдор бўлиши билан бирга, дин ва шариатнинг пешвоси ҳам эди. У ўзини адолатпарвар деб даъво қилса ҳам, амалда ўз синфий манфаатини кўзлаб халқ оммасига мислсиз жабру-ситамлар кўрсатар, уни талар ва хонавайрон қилар эди. Бухоро хони амир Ҳайдар ўз саройида тутқунликда 100 дан ортиқ бегуноҳ қизларни сақларди. Хонлар нодон, илмсиз кишилар эди, амир Ҳайдар вафотидан сўнг атиги 76 кун ҳукмронлик қилган амир Ҳусайн нашаванд эди, ундан кейин ҳокимиятга келган амир Умар (Ҳайдарнинг ўғли), тарихчи Муҳаммад Яъқубнинг «Гулшан-ул-мулк» китобида айтилишича, «нодон ва бефаросат»ликда ном чиқарган эди.

Жунайдулло Ҳозиқ сингари атоқли шоир ва эркин фикрли кишиларни бўғизлаган амир Насруллонинг ёвузлиги эса шу даражага бориб етдики, у Қўқон хонлигига қарши қўшин тортиб борганида фитначи руҳонийлар фатвоси билан машҳур шоира Нодирани, унинг ўғли ва невараларини ҳамда унинг ёнидаги бир қанча хотин-қизларни ваҳшиёна суратда ўлдиртди.

Бухоро хонлигида дарвешлик ва қаландарлик авж олган эди, меҳнаткашлар оммаси феодал ҳукмдорлар ва реакцион руҳонийларнинг сиёсий ва маънавий асорати остида чексиз азоб чекар эдилар.

Бу ҳол, Хоразмда бўлганидек, Бухоро хонлигида ҳам халқ оммасининг норозилигини кучайтириб, уни қўзғолонлар сари бошлади. Шундай қўзғолонлардан бири Миёнколотда юз берди; у хитой-қипчоқлар қўзғолони номи билан машҳурдир. Қўзғолончилар амирликка қарши тўрт йил (1821—1825) курашиб, Каттақўрғон, Янгиқўрғон, Челақ ва Зиёваддингача чўзилган каттагина территорияни қўлга киритдилар. Лекин қўзғолон-

чилар мағлубиятга учрадилар. Бу қўзғолоннинг шунча муддат давом этишининг ўзи халқнинг феодаллар зулмига қарши курашга бўлган иродасининг тобора кучайиб борганини кўрсатар эди.

XVIII асрнинг ўрталарида Қўқон хонлиги вужудга келиб, у Қўқон, Марғилон, Исфара, Андижон ва бошқа шаҳарларни ўз ичига олди. Қўқон хонлиги XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларида катта территорияни—Гулханийнинг «Зарбулмасал»ида келтирилишича, «Шарқдан — Қашқар шаҳридин Норин узулишигача, жанубдан Қўндуз, Бадахшон, Тибетгача, шимолдан — Дашти қипчоқгача, ғарбдан — Мовароуннаҳргача» бўлган территорияни эгаллаган эди.

Қўқон хонлигида ҳам, Бухоро ва Хоразм хонлигидаги сингари, мамлакатнинг бутун моддий бойлиги феодал-клерикал ҳукмдорлар қўлида эди, хон ва унинг саройи чексиз ҳокимиятга эга эди, улар халқ оммасига турли-туман олиқ-солиқ солар, уни иморат қуришда, ариқлар очишда ва бошқа ишларда қўлларча ишлатар эдилар. Қўқон хонлигида ҳам деҳқонларнинг, косиб-ҳунармандларнинг аҳволи ниҳоятда оғир ва ачинарли эди.

Хева, Бухоро ва Қўқон хонликларидаги ишлаб чиқариш қуроллари ғоят оддий бўлиб, улар меҳнатни енгиллаштириш ва унумдорликни оширишга имкон бермас эди. Ишлаб чиқариш қуролларининг примитивлиги ва ноқулайлиги, меҳнат шароитининг оғирлиги натижасида мамлакатнинг табиий бойликлари деярли фойдаланилмай қоларди.

Бироқ ташқи савдонинг, хусусан Россия билан бўлган савдонинг мўлалум ижобий натижалари сезила бошлади. Бу даврда (таъриқса, XVIII аср охири ва XIX аср бошларида) ҳар учала хонликда ташқи савдо, хусусан Россия билан савдо-сотиқ жонланиб, у ердан Урта Осиё бозорларига олтин, мис, чўян ва темир асбоблари, қанд ва газламалар келтирилди, Урта Осиёдан эса Россияга пахта, жун, боғдорчилик ва чорвачилик маҳсулотлари чиқарилар эди.

XIX асрнинг биринчи ярмида Москвада «Россия товарларини Осиёда сотиш» жамияти тузилиб, унинг конторалари Урта Осиё территорияларида ҳам очилган эди. Бу конторалар Россиянинг фақат Урта Осиё билангина эмас, балки Ҳиндистон, Афғонистон ва Хитой билан ҳам савдо муносабатларини кенгайтиришда муҳим роль ўйнаган эди.

Аммо хонликлар ўртасидаги ўзаро курашлар, бир хонлиkning иккинчи бир хонлик территорияси ҳисобига ўз чегарасини кенгайтиришга интилиши XVIII асрда ва XIX асрнинг биринчи ярмида ниҳоят даражада кучайиб кетиб, мамлакат ҳаётига зарар етказди, бечора халқнинг бошига янги-янги

кулфатлар солди. Халқнинг бошпанаси харобага айлантириллар, минглаб кишилар асир олинар, ўлдириллар ва, шундай қилиб, эзилган халқ янги-янги азоб-уқубатларга дучор қилинар эди.

XIX асрнинг 60—70-йилларида Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши ўзаро феодал урушларга хотима берди. Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши Ўрта Осиё халқларининг тарихий тараққиётида жуда катта прогрессив роль ўйнади, чунки оқибатда Ўрта Осиё халқларининг тақдири илғор, революцион Россия билан боғланди.

АРХИТЕКТУРА, ИЛМ-ФАН ВА ТАЪЛИМ

Ўрта Осиё хонликларида ислом дини феодал ҳокимиятининг таянч идеологияси эди. Феодал-клерикал доиралар ўз синфий манфаатлари талаби билан маънавий ҳаётнинг барча соҳаларини ислом ақидаларига тобе қилишга, дин ва шариат таомулларини тарғиб этишга интилар эдилар. Шунинг учун улар биринчи навбатда масжид ва хонақоҳлар қуришга, дарвеш ва қаландарлар учун тақиягоҳлар бино қилишга катта эътибор берар эдилар. Ўрта Осиёнинг шаҳар ва қишлоқларида кўзга ташланадиган биринчи бино масжид бўлиб, у айрим жойларда (масалан, Самарқанд, Бухоро ва Тошкентда) қапчалик нақшинкор ва кунгирадор, қапчалик чиройли, баланд ва ҳашаматли қилиб қурилган бўлмасин, барибир, эксплуататорлар қўлида халқнинг онгини заҳарловчи, уни маънавий қулликка солувчи энг биринчи воситалардан эди. Бухоро музофоти ислом динининг Ўрта Осиёдаги таянч маркази бўлиб, унда лой, гил, гувала ва ғиштдан ягулган масжидлар ниҳоятда кўп эди. Фарғона водийсида ҳам, Хоразмда ҳам масжид ва хонақоҳлар оз эмас эди (қишлоқлардаги кўпчилик масжидлар паҳса девордан бўларди). Чунончи, XIX асрнинг 30—40-йилларида Гурланда 3 катта масжид, Қилчоқда 5 масжид, Қўнғиротда 7 масжид, Мангитда 9 масжид, Янги Урганчда 15 масжид, Ҳазорасида 10 масжид, Хевада эса 17 масжид бўлган.

Шаҳарда ҳам, қишлоқда ҳам масжидлар ёнида очилган мактабларнинг асосий вазифаси болаларни ҳоким синфларга сўзсиз бўйсуннишни тарғиб қилувчи ислом дини ва шариат қонунлари руҳида тарбиялаш, уларнинг зеҳни ва ақл-идрокни худо ва пайғамбар ҳақидаги ақидалар билан заҳарлашдан иборат эди.

XVIII асрда Хева, Бухоро ва Қўқон хонликларида феодал тарқоқлиги ва ўзаро феодал урушлар туфайли мадраса ва миноралар, нақш-нигорли йирик-йирик бинолар камдан-кам қад кўтарар эди. Хоразмдаги «Мадрасаи Шерғозихон»

(1719), «Мадрасаи Муҳаммадамин иноқ» (1770), Бухородаги «Мадрасаи Домло Турсунжон» (1797), «Мадрасаи Эрназар Элчи» (1795), Қўқондаги «Мадрасаи Мир», «Мадрасаи Хон-хўжа» каби муҳташам бинолар бармоқ билан санарли эди. Фақат XIX аср бошларида марказий ҳокимиятнинг кучайиши ва хўжаликнинг бирмунча жонланишидан кейин бинокорлик ишлари ҳам бирмунча жонланиб, янги-янги бинолар қад кўтарди. Чунончи, Хоразмда «Муҳаммад Раҳимхон мадрасаси», «Оллоқулихон мадрасаси» (1832), «Раҳимқули мадрасаси», «Саидмуҳаммадхон мадрасаси», «Муҳаммадамин II мадрасаси» (1852—53), «Муҳаммадниёз Девонбеги мадрасаси»; Бухорода «Мадрасаи Чаҳорминори халифа Ниёзқул» (1807), 1777 йилда қурила бошланиб, 1855 йилгача давом этган Халифа Худойдод номи билан аталувчи масжид, мазор, мадраса ва сардоба, Қўқонда эса «Мадрасаи Офтобойим», «Мадрасаи Ризоқулибек», «Мадрасаи Мингойим», «Мадрасаи Муҳаммадясавул», «Мадрасаи Хўжадодхоҳ», «Мадрасаи Ҳаққули мингбоши», «Мадрасаи Муҳаммадсиддиқ тўнқатор», «Мадрасаи Маҳмуд дастурхончи», «Мадрасаи Аминхон хиштин», «Мадрасаи Муҳаммад Юсуф Охун девон» каби мадрасалар бунёдга келди. Оллоқулихоннинг Хевадаги «Тош ҳовли»си (1832) ўзининг саҳни, салобати, зеб-зийнати ва нақшинкорлиги билан ўша вақтлардаги мадрасаларга яқинлашади. Элтузарнинг «Кўринишхона»си, Раҳмонқулининг Ҳазорасидаги қасри эшик ва деворларининг назик ўймакорлиги, оқ ва яшил аралаш нақшлари қадимий Хоразмга хос архитектура санъатини эслатади. Ана шу эслатиб ўтилган мадрасалардан бизгача сақланиб қолган айрим бинолар («Мадрасаи Мир», «Мадрасаи Муҳаммадамин» кабилар) ёки айримларининг бугунгача етиб келган харобалари («Мадрасаи Шерғозихон», «Мадрасаи Халифа Ниёзқул») ўша даврдаги архитектура обидаларининг Урганч, Самарқанд, Ўзганд, Бухоро архитектура санъатининг қадимий анъаналари асосида бунёдга келганини кўрсатади. (Тўрт бурчакли, пештоқли, гумбазли, минорли, кўп ҳужрали, кошинли ва бошқа бинолар услуби.)

Қадимий анъаналарга кўра, мадраса ва ҳаммомларнинг гумбазлари чархий (бўйи ва эни бир хил тўртбурчак, томи айлана), балхий (бўйи энидан узун, пастқам), мирзойи (гумбаз баландлиги эни кенглигининг ярмидан ортиқ), чортарк (томи пастак тўрт қиррали, тўрт чокли) ҳамда қобурғали, бешикча, чоркунжа ва гажакдор шаклларда яратилган. Қурилиш материалларидан темир, ёғоч кабилар кам бўлганидан кўпроқ соғ тупроқ, оҳақ, ганч, ғишт ва юпқа сопол ғиштлар ишлатилар, синчлар терак, тол, тут, ёнғоқ, қайрағоч арча ёғочларидан бўлиб, бино пойдеворига харсанг тош ёки мар-

мар тош ётқизилар эди. Шунингдек, масжид ва ўрда иморатларининг салобатли, ҳашаматли бўлиши учун уларнинг гумбазлари кўк ўпар қилиб қурилар, ҳаммом қурилишларида эса иссиқни сақлаш мақсадида гумбазлари паст ва қалин қилинар эди.

Хевадаги биноларда, Бухоро ва Қўқондаги қурилишларда қадимий Бухоро ва Самарқанд архитектура санъати изининг давоми кўзга ташланиб турса-да, лекин мазкур қурилишлар Бухоро ва Самарқанд архитектура санъатининг XV асрдаги ёдгорликларига тенглаша олмас эди. Қурилиш материаллари сифатининг яхши эмаслиги, архитектура санъатининг заифлиги, бинокорликнинг яхши тараққий этмаганлиги сабабли кўпчилик иморатлар сақланмай, қулаб, хароб бўлиб кетган. Улуғбек давридаги бинокорликда намгарчилик таъсири ҳисобга олиниб, деворлар «қир» қорилмаси билан сувалар эди. «Қир» қорилмаси шундай тайёрланилар эди: қамиш кули билан оҳак аралаштирилиб, майда қилиб туюлар, унга узум ёки тут шинниси ва сирач аралаштирилар, бир қозон қорилмага 10 дона тухум оқи солинар; сўнг бу қорилмага қориштириладиган лойдан ғуборни кетказиш, зарарли моддаларни ювиб чиқариш учун 5—6 кун давомида унинг устидан сув оқизиб қўйилар эди. Хуллас, қурилиш материалларини тайёрлашда ана шундай мураккаб шартларга риоя қилинарди. XVIII—XIX асрларда бино қилинган мадрасалар эса деярли кошинсиз, бир ошёнали, пастқам минорли бўлиб, гумбазлари кўримсиз, кўпчилигининг ҳужралари тор ва сони ҳам 40—50 дан ошмас эди. Чунончи, Халифа Ниёзқулнинг 1807 йилда Бухорода солдирган «Мадрасаи Чаҳрминор» биносининг ҳам бўйи паст бўлиб, унинг у қадар баланд бўлмаган миноралари кириш дарвоза гумбазининг тўрт томонидан қад кўтарган ва фақат қуббалари кошинли бўлиб, деворлари, ҳужралари ёлғиз ғиштдан кўтарилган эди.

Лекин архитектура санъати тараққиётининг ана шундай даражада бўлишидан қатъи назар, бу бинолар (Тошҳовли, Ҳазораспадаги қалъа, Элтузархон кўришхонаси ва ҳоказолар)даги ўймакорликлар, кўк, яшил, оқ ва зангори рангли айрим кошинлар, айрим гумбазларнинг қурилиш шакллари ўша замон меъморларининг ўз ота-боболари ҳунарига иштиёқманд бўлганликларидан, меҳнат шароити қанчалик оғир бўлмасин, билимдонликка интилганликларидан, ўз маҳоратларини кўрсатишга уринганликларидан далолат беради. Зеро косонлик Муҳаммад Аминхожа таърифига бағишланган қуйидаги:

Хирадманду наққошу нажжор ҳам,
Бино тарҳандозу меъмор ҳам —

байтида унинг наққош, дурадгор, бинокор ва меъмор бўлгани таъкидланадики, бу ҳам фикримизнинг исботидир. Лекин ҳукмрон доиралар бу биноларни тамомила бошқа мақсадда тиклаган эдилар. Улар фақат ўз шон-шухратини ошириш, аҳолига ўз таъсирини ўтказиш, уни ҳайратлантириш ва ўзига муте қилиб, истаганча эксплуатация қилиш мақсадида иморатлар қурдиар эдилар. Шунинг учун ҳам бу мадрасаларда китобиёт тарзида биринчи навбатда «Қуръон», «Тафсир», «Одоб-ус-солиҳин», «Маслак-ул-муттақин», «Сабот-ул-ожизин», «Кимиёи саодат», «Ҳадис», «Шамойил-ун-наби», «Меърож-ун нубуват», «Ҳикмат-ул-айн», «Шарҳи виқоя» каби кишини хурфот, жаҳолат ва нодонлик билан заҳарловчи асарлар ўргатиларди. Шу асарлардан «усталик» билан таълим берувчи «мударрис»лар ҳурмат-эътиборга сазовор бўлар эдилар. Хуллас, масжид ёнидаги мактаб 7 йил ичида болаларга, уларнинг тушуниш-тушунамаслигидан қатъи назар, алифбе, абжад, қуръон, фарзи айн, чоркитоб, Хожа Ҳофиз, «Маслак-ул-муттақин» ва Мирзо Бедилдан савод ўргатиши лозим эди. Ўзбек болалари кўпроқ бўлган мактабларда эса яна 5 китоб — «Китоби Фузулий», «Лисон-ут-тайр», «Девони Алишер Навоий», «Ҳувайдо», «Қиссаи девона Машраб» ўтиларди. Лекин Навоий ва Фузулий каби буюк мутафаккирларнинг асарлари бузиб, сохталаштириб талқин қилинарди.

Мадрасаларда эса ўқиш муддати 15—20 йил бўлиб, 137 дан ортиқ ўқув предмети ёки китоблар ўқитилар эди. Улар араб тилининг сарф-наҳви (грамматикаси), мантиқ, қироат (риторика), ақонди ислом (илми калом), ҳикмат (табиий ва илоҳий), фикҳи ислом (таҳорат, намоз, рўза, жаноза, ҳаж, закот, никоҳ, ғалоқ), мерос ва бойлик тақсмоти, савдо-сотик муносабатлари учун «Илми фароиз» (математиканинг тўрт амали ҳажмида), қул сақлаш ва қулни озод қилиш каби темаларга доир китоблар бўлиб, уларнинг ўқитилиш усули эса ҳамма ерда бир тартиб ва бир аниқ программа асосида эмас эди. Чунончи, ҳисобга, умуман риёзиёт (математика)га оид дарсларни ўқишни истаган талаба бу фаннинг мутахассисини топиб, хусусий тарзда дарс олар эди. Шунингдек, адабиётни ўрганмоқчи бўлган одам ҳам адабиёт билан мустақил равишда шугулланарди. Талабалар 15—20 йил ўқиш билан машғул бўлсалар ҳам, деярли илмсиз қолар эдилар¹.

Қамбағал оила фарзандлари эса иқтисодий қийинчилик туфайли ўқиш ва билим олишдан маҳрўм эдилар. Машаққатли меҳнат билан бирга мустақил мутолаа қилиб, камолотга етганларнинг сони жуда кам эди.

¹ Бу ҳақда С. Айнийнинг «Эсдаликлар»ида характерли маълумотлар берилган. (1953 йилги ўзбекча нашрининг 163-бетиде.)

Жоҳил амирлар, хонлар илм-маърифат ва санъат-адабиёт аҳллари таъқиб қилар, илм-фан ёдгорликларини ваҳшийларча барбод этар, руҳонийларни, дарвешларни ҳимоя қилиб, қўллаб-қувватлар эдилар. Масалан, Бухородаги «Доруши-фо» мадрасасининг кутубхонаси Амир Ҳайдар фармони билан талон-торож қилинган; шунингдек, Амир Ҳайдар маданият, маърифат ва таълимга сарфланиши лозим бўлган маблағдан 4000 амалдорга, 600 руҳонийга, 12 минг дарвешга нафақа тўлаган Амир Насрулло ҳукмронлиги вақтида эса Бухорода 20 мингдан кўп қул бўлган, амирнинг қушбегиси мингдан кўпроқ қул сақлаб, уларни шафқатсиз равишда ишлатган. Албатта, бундай бир вазиятда маданиятнинг тараққий этиши амри маҳол эди.

Шундай қилиб, Бухорода ҳам, Хоразм ва Қўқонда ҳам масжид ва мадрасадаги таълим-тарбия ишлари фақат ҳукмрон доиралар манфаатига қўл келадиган қилиб олиб борилар, мадрасани муваффақият билан тугаллаганлардан қози, имом ва муфти етиштирилар, баъзи бирлари эса мударрисликда қолдирилар эди. Бинобарин, XIX аср тожик шоири бухоролик Шамсиддин Шохин:

Худоро, улуме, ки мо хондаем,
На илм аст, дар хутба дармондаем.

Муаллим, ки масруф шуд ҳимматаш,
Ба таҳсили амомаву ришу фаш...

(Эй худо, биз хутбада лом-мим деёлмай қолган эканмиз, бизни ўқиб-ўрганган илмларимизни илм деб айтиш мумкинми? Муаллимларимизнинг ҳиммати эса фақат салла ва соқол-мўйловга оро-торо беришга сарф бўлди) — деб киноя қилишга тўла ҳақли эди.

Бироқ, шунга қарамай, мактаб ва мадрасаларда айрим тараққийпарвар, билимдон ва донишманд кишилар, мударрислар ҳам бор эди. Хоразм мадрасаларидаги Сайид Муҳаммад Охунд, Яҳё, Давлат Мамед Озодий (туркман классик шоири Махдумқулининг отаси), Киромий; Фаргона водийси мадрасаларидаги Мулло Шермуҳаммад Акмал, Муҳаммад Аминхожа Косоний ва Мавлоно Нодир шундай мударрислар жумласидандир.

XVIII—XIX асрларда мадраса ҳужраларида кўчирилиб тарқатилган китобларнинг ҳам, хаттотлар фаолиятининг ҳам гоё ва савияси, санъат ва маҳорати хилма-хил эди. Демак, архитектура санъати лавҳаларида икки миллий маданият зиддиятлари барқарор бўлганидек, илм-фан ўрганиш, китоб тапдаш, китоб ўқиш, китоб ихтиро қилиш ва таълим масалаларида ҳам мафкуравий зиддиятлар мавжуд эди.

Музыка. Маълумки, бадий адабиёт маданиятнинг ҳамма соҳалари билан яқин алоқададир. Бадий адабиёт билан музыка санъати ўртасидаги алоқа янада қадимийроқ ва чуқурроқдир. Музыка адабиётга оҳанг беради, куйлар бахш этади, шеърнинг оҳангдорлигини таъминлайди, унинг таъсирчанлигини кучайтириб, инсон руҳини қамраб олишига кўмаклашади.

Бадий адабиёт билан музыка ўртасидаги алоқа XVII—XIX асрларда янада ўсди, камол топди. Бу асрларда ҳам халқ мақомлари, куйлари билан бирга Навоийлар давридаги классик музыка мақомлари давом этди.

Чунончи китобиётнинг муҳим намунаси сифатида юқорида эслатиб ўтилган асарда — хоразмлик Муҳаммад Хоксорнинг «Мунтахаб-ал-луғот» асарида «ағони» сўзи «нағма ва сурудлар» деб изоҳланар экан, шу изоҳнинг ўзиданоқ Хоксор замонда хилма-хил нағма ва суруд (қўшиқ)лар ҳам бўлганини англаб олиш қийин эмас. Шунингдек, ўша китобда «Ҳижоз» сўзига изоҳ ёзилганда, «Шаҳри Макка ва яна нағмаедур нуғамотдин», дейилади ва: «Бу икки маънига Амир буюрурлар» деб, Навоийнинг «Ҳижоз» сўзини ҳам шаҳар ва ҳам нағма маъносида ишлатган қуйидаги байти мисол тарзида келтирилади:

Навоий ёр ила бўлким будир ҳарам васли,
Мақоминг ўлса Ажам ё Ироқ ёки Ҳижоз.

Демак, Навоий замонидаги «нағамот»лар, жумладан «Ажам», «Ироқ», «Ҳижоз» номли классик мақомлар бу асрларда ҳам бор эди.

Музыка ва мусиқий илми ҳақида Мавлоно Нодирнинг «Ҳафт гулшан»ида айрим маълумотлар бор. Чунончи, Нодир асарнинг бир ўрнисида Нодирахоним атрофидаги сўз аҳллари, шоир ва шоиралар ҳақида гапириб, бундай деб ёзади:

Ҳама фаҳму фаросат ичра шоир,
Ҳама мусиқи илми ичра моҳир.
Навоу нағмалар бирла тузиб базм,
Ҳаёлу фикр бирла боғлабон назм...

Мавлоно Нодир ўша асарнинг «Учинчи гулшан»ида бир қизнинг музыка чалишдаги маҳоратини тасвирлаб:

Агар чун нағмасини айласа соз,
Садодек тошу қумдин чиқрай овоз...

дейдики, бу мусиқий нағмаси билан гўё «тошу қумдин» ҳам садо чиқариб юборадиган санъаткорлар бўлганидан далолат беради.

Шуни алоҳида уқтириш лозимки, турли ижтимоий гуруҳларнинг музыка маданиятига бўлган муносабати, диди, завқи

ва таъсирланиши бир хилда эмас эди. Хукмрон доиралар музикага фақат айш-ишратга қарагандек муносабатда бўлсалар, меҳнаткашлар ўз ғам-ғуссаларини ифодалаш, арз-додларини баён этиш, ҳасрат ва ҳавасларига қанот бериш учун музикага мурожаат этар эдилар. «Андуҳу ғам ичра нола» чекканлар билан «Созу тараб оҳанги»да талтайганларнинг мусиқий майл-ларида катта тафовутлар бор эди. Хоразмлик шоир Зийрак:

Қачон парвоси андуҳу ғам ичра нола қилгондин,
Бировким хотирин созу тараб оҳанги шод этгай...

мисраларида бу ҳолни алоҳида уқтириб, ҳукмрон доираларга шама қилганида тўла ҳақли эди.

Шу жиҳатдан қараганда Амир Шоҳмурод ва Амир Ҳайдар даргоҳида котиблик қилган Мирзо Содиқ Муншийнинг «Дахмаи шоҳон» дostonи диққатга сазовордир. Бу асарда Бухорининг дунёдан ўтиб кетган ҳукмдорлари гапиртирилади ва шу услуб билан уларнинг қилмиш-қидирмишлари фош қилинади. Чунончи,

Манам шоҳ Абулфайзи мулки Бухор,
Падар то падар хисрави тождор —

деб гап бошлаган аштархоний Абулфайзхон (1711—1747) суҳбатларида «Дунё паризодларини ўз комига тортгани, нозик ниҳол канизлар муганни (ҳофиз) лик қилгани, улар гўзалликда мусаффо эканликлари, бирлари чанг, бошқа бирлари рубоб, яна бирлари эса қуёшмонанд даф (дойра) чалганлари, яна бири эса менинг бармоқларим остида шоҳим олдида нолиш қилма, деб танбурнинг қулоғини бурган»лик-лари баён қилинади:

Муғанни канизони нозук ниҳол,
Ки ҳар як мусаффо чу оби зулол.
Яке чанг дар чангу дигар рубоб,
Ба каф дигареро дафи офтоб...
Яке дод танбурро гўшмол,
Ки аз дасти ман пеши шоҳам манол.

Худди шу аснода танбур фиғон тортиб «Эй золим, тирноқ уриб жигаримни захмдор қиласан, дилимдан қон оқизасану, яна фиғон тортишдан мени манъ қилганинг нимаси?»— деб савол беради:

Чунин гуфт танбур: Эй зулмгар,
Чаро мезани захмам андар жигар?
Ба нохун дилам хунфишон мекуни,
Маро боз манъ аз фиғон мекуни.

Бу ўринда танбур фақат мусиқий асбобигина эмас, балки ўша давр ҳукмронлари қўлида азият тортган мазлумларнинг тимсоли бўлиб, унинг фиғони қанча-қанча истеъдодли халқ фарзандларининг овозидай жаранглайди.

Меҳнаткаш халқ фарзандлари музика соҳасида ҳам, худди бошқа соҳаларда бўлганидек, ўз қобилиятини кенг кўламда ёйиш, вояга етказиш имкониятларидан маҳрум эди. Шунинг учун ҳам Амир Ҳайдар ва Амир Насрулло ҳукмронлиги вақтида ўтган шоир ва бастакор Ҳусайн Дониш: «Баски фитратҳо ба гарди норасои хок шуд...» (Кўпгина қобилият эгалари камолга ета олмай, тупроқ бўлиб кетдилар), деб эътироф этишга:

Нағмаҳо бисёр буд, аммо зи жаҳли мустамеъ,
Ҳар қадар бепарда шуд, дар пардаҳои соз монд —

(Мусиқий нағмалар ҳам кўп эди, аммо жоҳил шинавандалар (ҳукмрон доиралар — В. А.) унинг пардаларда бўғилиб қолишига сабабчи бўлдилар),— деб ёзишга мажбур бўлган эди.

КИТӢБИЕТ ВА ХАТТОТЛИК

XVIII—XIX асрларда ҳам, худди аввалги асрларда бўлганидек, бир томондан, ўтмишдаги авторларнинг китоблари кўчирилиб тарғиб этилса, иккинчи томондан, янги асарлар яратилиб, тарғиб қилинар эди. Китобиётда ва хаттотликда мақсад ва муддаоси бир-бирига қарама-қарши бўлган икки йўналиш мавжуд эди. Реакцион феодал-клерикал доиралар халқ оммасининг онгини заҳарлаш, уни зулм ва подонлик асоратида қолдириш учун зўр бериб диний-хурофий асарларни кўчиртирар ва тарғиб қилар ҳамда диний-афсонавий асарлар яратиб, мактаб ва мадрасаларга ўқув қўлланмаси сифатида тақдим қилар эдилар.

Худди шундай реакцион мақсад ва муддао билан, жумладан, қуйидаги асарлар кўчирилган, китобат қилинган ёки янгидан яратилган эди. Хевада — Имом Муҳаммад Ҳазолийнинг «Кимиёи саодат» номли форс-тожик тилидаги асари (1819 йилда номаълум котиб томонидан кўчирилган), «Ҳошияи Мирзожон бар «Ҳикмат-ул-айн» («Ҳикмат-ул-айн» деган арабча китобга Мирзожон ёзган ҳошия; 1712 йилда Мулло Юсуф бин Мулло Амонқули томонидан кўчирилган); Бухорода — «Қаландарнома» (Амир Ҳусайн Абулҳасаннинг сўфиёна шеърлари, 1846 йил), «Девони Қосим девона» (XIII аср шоири Қосим девонанинг сўфиёна шеърлари, 1712 йилда Муҳаммад Ғафур томонидан кўчирилган), «Сабот-ул-ожизин» (Сўфи Оллоёр асари, 1819 йилда Исроил бин Абдулло сўфи томонидан кўчирилган), «Мурод-ул-орифин» (Сўфи Оллоёр асари, 1843 йилда Исмаилов Марвазий томонидан кўчирилган), «Маслак-ул-муттақин» (1813 йилда Муҳаммад Фозил, 1819 йилда эса Ёрмуҳаммад бин Холмуҳаммад томонидан кўчирилган), «Фол-

нома», «Тухфат-ус-салавот» ва бошқалар; Қўқонда — «Маслак-ул-муттақин» (1802 йилда Мулло Абдулло бин Тошпўлод Намангоний томонидан кўчирилган), «Сабот-ул-ожизин» ва бошқалар. Шунингдек, Муҳаммад Тоҳир эшон Хоразмийнинг «Силсилат-ул-авлиё» ёки «Тазкирайи Муҳаммад Тоҳир эшон» (яна бир номи «Силсилаи хожагони нақшбандия») китоби сингари реакцион асарлар бунёдга келди. 1747 йилда Бухорода форс-тожик тилида ёзилиб, XIX асрда Хоразмда ўзбек тилига таржима қилинган бу китобда Хоразм, Самарқанд, Бухоро, Туркистон, Хуросон ва бошқа ерларда ўтган шайхлар, зоҳидлар, азиз-авлиёлар ва уларнинг «кашфу кароматлари» баён этилади; Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғонийлардан тортиб Баҳоваддин Нақшбандий, Абдухолиқи Гиждивонийгача, Махдуми Аъзам, Қул хўжа Убайдийлардан тортиб Ҳасанқули Аҳсаний, Али Азизони Самарқандий ва жўйбор шайхларигача бўлган ўнлаб шайх-эшонлар таъриф ва тавсиф қилинади, ҳам ҳокимлик ва ҳам авлиёлик билан шугулланган Асфандиёр, Убайдуллохон ва Абулфайзхон каби феодал ҳукмдорларнинг салтанатлари илоҳийлаштирилади.

Китоб автори меҳнат ва машаққатдан тинкаси қуриб, иқтисодий жиҳатдан дармонсизланган, қашшоқланган аҳолига қараб: «Ҳаққи дарвешон бидеҳ, гардан матоб» (Дарвишларнинг ҳақини бер, ундан бўйин товлама), деб китоб қилади ва ўз фикрини асослаш учун, «гарчи дарвешларнинг юз минг олтин ақчаси бордай кўринса ҳам, аммо улар гадойдирлар, шунинг учун уларга садақа ва закот бериб туришинг лозим», деб сафсата сотади, ўзини пайғамбар даражасига кўтариб «аз ноибони ҳақ» (худонинг ўринбосарларидан) деб танитади, ҳатто, «қариб худонинг раҳматига мушарраф бўлган» авлиё деб аҳолини алдашга интилади. Бир томондан, ўзини молу дунёга иши йўқ киши қилиб кўрсатишга интилган, иккинчи томондан, дунё тўплаш пайида бўлган бу шайх Хожа Баҳовиддин, Хожа Аҳрор, Ҳусайн Воиз Кошифий каби нақшбандийлардан:

Ҳуш дар дам, назар бар қадам,
Сафар дар ватан, хилват дар анжуман...

(Эс-ҳуш дамда, назар қадамда, сафар ватанда, йиғилиш хилватда) — қабилдаги нақллар келтириб, ўз асарини тўлдиради.

Китобиёт ва китобхонликда бу реакцион йўналишга қарама-қарши ўлароқ, айрим мударрислар, хаттотлар ва толиби илмлар дунёвий руҳдаги китобларга: тарих, география, астрономия, риёзиёт, фалсафа, филология, табиёт каби билимларга қизиқар, ана шу фанларга тааллуқли асарларни кўчириш,

ўрганиш ва тарғиб қилишга катта эътибор берар эдилар. Чунончи, «Тарихи Табарий» (1816), «Равзат-ус-сафо» (1820); «Тарихи Роқимий» (1852), «Тарихи Муқимхоний» (1845), «Нисоб-ус-сибён», «Рисола дар махорижи ҳуруф», «Чанд луғати арабий ва форсий», «Шарҳи абёт», «Тазкират-уш-шуарои Давлатшоҳий» «Рисолаи аруз», «Арузи Сайфий» каби асарларнинг китобат қилиб кўчирилиши, ўрганилиши ва тарғиб қилиниши бунинг равшан далилидир. Бу даврда етишган Муҳаммад Собир мударрис Бухорий, Иброҳим Мулло Боқий Тошкандий, Мулло Одил Тошкандий, Абдулҳаким Шоший, Оллоқули Хоразмий, Мирзо Ғойиб Марғилоний, Мулло Муҳаммад Содик Хўқандий, Муҳаммадхожайи Бухорий каби хаттотлар, котиблар Жомий ва унинг шогирди Абдулғафур Лорий, Навоий, Бобир, Ҳилолий ва Бедил каби мутафаккир сўз санъаткорларининг қанча-қанча асарларини кўчириб, китобхонларга тақдим қиладилар. Айрим китоблар Хева, Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Қўқон ва бошқа шаҳарларда бир неча марта кўчирилган. Чунончи, Абдулғафур Лорийнинг «Ҳошия ал-фавоид ал-зиёия» китоби 1792 йилда Бухорода (Тўрахожа бин Хожажони Тошкандий томонидан), 1786 йилда Наманганда (Мир Шариф бин Мулло Муҳаммад Зоҳир томонидан), 1800 йилда Хевада (Оллоқули Хоразмий томонидан), 1873 йилда Қўқонда кўчирилган. (Абдулғафур Лорийнинг бу китоби Зиёваддин Юсуфга бағишланган бўлиб, унда Абдураҳмон Жомийнинг «Нафоҳот-ул-унс» асари ҳақида баҳс юритилади.)

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, бу даврда китобхонлик ва китобдорлик борасида Алишер Навоий асарлари алоҳида ўрин тутар эди. Хевада ҳам, Бухоро ва Қўқонда ҳам Навоийнинг деярли ҳамма машҳур асарлари хаттотлар қалами билан қайта-қайта кўчирилади. Чунончи, Алишернинг шоҳ асарларидан «Маҳбуб-ул-қулуб» ни Ёрмуҳаммад Қора Бухорий (1817), Абдулбоқий валади Мирзоазим Бухорий (1838); Насъатулло бин Яъқуб Самарқандий (1855) кўчирганларидек, «Лисон-ут-тайр» ни 1851 йилда Ниёзбоқий валади Мулло Наврўз Бухорий, «Ҳазойин-ул-маоний» ни 1825 йилда Мирзо Абдулҳай Самарқандий, 1828 йилда эса Мулло Муҳаммад Юсуф Шаҳрисабзий кўчирганлар. «Хамса» ни эса 1821 йилда Ёрмуҳаммад, 1830—1837 йиллар орасида шоир Ҳижрий, 1850 йилда Мулло Муқумхон Самарқандийлар кўчирганлар, «Таворихи мулуки Ажам» ни 1857 йилда Мулло Муҳаммад Юсуф Шаҳрисабзий кўчирган ва ҳоказолар.

Албатта, хаттотларнинг билим савияси ва ҳуснихати бир даражада эмас эди. Билимдон, саводи мукамал ва ҳуснихатга моҳир хаттотлар билан бирга, чала мулла ва бадхат котиб-

лар ҳам бор эди. Турли-туман машаққатларни енгиб, мустақил машғулот, қунт ва иштиёқ билан «Мунший зебо рақам», «назокат савод» бўлиб етишган хаттотлардан бири XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг биринчи ярмида Фарғона водийсида ҳаёт кечирган Муҳаммадамин Косонийдир. Унинг «меъмор»лик, «бино тарҳандоз»лик, «наққош»лик, «нажжор»лик, «муаммокушой»лик, «нуктадон»лик, «ҳакими сухангуй»ликлари билан бирга, «мунший зебо рақам» ва «назокат савод» ликлари ҳақида мана бундай байтлар ҳам тўқилган эди:

Накўтабъу санжидаю пурхунар,
 Зи ҳар пешаву ҳар ҳунар баҳравар.
 Чу Беҳзоду Моний бувад дар қалам,
 Тавон гуфт мунший зеборақам.
 Муаммокушойдан нуктадон,
 Ҳакими сухайгуйи асрорхон.
 Ба ҳусни китобат назокатсавод,
 Ки бар хеш Мунший тахаллус ниҳод.

Бу ўринда хаттотни «Беҳзоду Моний» ларга тенглаштириб мақташда, шубҳасиз, маълум муболаға ҳам бор. Аммо шуниси равшанки, шароит ва имтиёз бўлганда Мунший каби хаттотлар «Беҳзоду Моний»лар ва Султон Али қилқаламлардан ҳам қолишмайдиган даражада шуҳрат топишлари табиий эди.

Муҳаммад Хоксор
 ва унинг
 «Мунтахаб-ал-
 луғот» асари.

Шу даврда Бухоро, Самарқанд, Марв ва бошқа шаҳарларда кўпгина котиблар томонидан қайта-қайта кўчирилиб шуҳрат топган асарлардан бири Муҳаммад Хоксорнинг «Мунтахаб-ал-луғот» асаридир. Муҳаммад Хоксор замонасининг буюк олим ва донишмандларидан бири бўлган. У 1798 йилда Хевада «Мунтахаб-ал-луғот» китобини ёзган. Муҳаммад Хоксор ўзининг бу асарини яратишда қуйидаги машҳур асарлардан, яъни: «Қанз-ул-луғот», «Хулосат-ул-луғот», «Мажма-ул-фурс», «Меърожнома» номли китоблардан; Алломаи Тафтазоний, Ҳусайн Воиз асарларидан; Мавлоно Муиннинг «Баҳр-ул-дурар», Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома», Низомий Ганжавийнинг «Ҳамса», Шайх Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон», Абдураҳмон Жомийнинг «Юсуф ва Зулайхо», «Силсилат-уз-заҳаб», «Девони Жомий», Алишер Навоийнинг «Хазойин-ул-маоний», «Ҳамса», «Маҳбуб-ул-қуллуб», «Лисон-ут-тайр», «Ҳасби ҳол», «Вақфия» ва бошқа асарлари, Фузулийнинг «Банг ва бода», «Девон», «Лайли ва Мажнун» асарларидан; Мавлоно Юсуфий, Мавлоно Нозим ва Мавлоно Умархўжа шеърларидан ҳамда бошқа асарлардан фойдаланган.

Муҳаммад Хоксорнинг «Мунтахаб-ал-луғот» китоби ўзининг материали, услуби, мақсад-ғояси билан Муҳаммад Тоҳир

эшон Хоразмийнинг «Силсилат-ул-авлиё»си каби асарлардан тубдан фарқ қилади. «Силсилат-ул-авлиё» китобида азиз-авлиёларнинг хурофий ваъзхонликлари, панд-насиҳатлари, тоатибодат, жаннат, дўзах, қабр азоби, пулисирот ва мункарнакирлар каби йўқ ердаги мавҳум нарсалар, ҳуру филмонлар ҳақида афсоналар ҳикоя қилинади, ўта реакцион диний-хурофий қарашлар тарғиб қилинади. Бу билан Муҳаммад Тоҳир эшон Хоразмий халқни чалғитишга, унинг онгини заҳарлаб, халқни феодал-клерикал ҳукмронлар исканжасида умрбод тобеликда қолдиришга интилади. «Мунтахаб-ал-луғот»да эса инсон ва унинг тирикчилиги учун зарур бўлган ҳаётий масалалар асос қилиб олинади. Унда жониворлар, паррандалар, дарахтлар, мевалар, наҳрлар, чашмалар, бинолар, тарихий ёдгорликлар, зироат ва ҳунармандчилик анжом-аслаҳалари, рўзғор буюмлари, косиблик ускуналари, инсоннинг кийим-кечаклари, зийнат безаклари, ишлаб чиқариш ва жамият ҳаёти учун керакли ашёлар ҳақида, одамнинг онги ва билимини юксалтиришда зўр аҳамиятга эга бўлган география, тригонометрия, астрономия, архитектура, музика, адабиёт, хаттотлик, ҳайвонот, наботот ва бошқа соҳалар юзасидан жуда муҳим ва қимматли маълумотлар берилади.

«Мунтахаб-ал-луғот»да бадий адабиёт муҳим объект бўлиб хизмат қилади. Автор турли соҳаларга доир сўзларнинг маъносини алифбе тартиби билан изоҳлашда ўзбек, тожик, эрон ва озарбайжон адабиётидан, машҳур адабиёт ёдгорликларидан мисоллар келтиради. Чунинчи, «ҳаккок» сўзининг луғавий маъносини «дур тешувчи» деб изоҳлагандан сўнг, Алишер Навоийдан, «Сабъаи сайёр»да буюрурлар» деб, қуйидаги байт келтирилади:

Дурни суфт айламоқ аро ҳаккок
 Кўп қилур саҳв бор эса бебок.

«Ҳасаб» сўзи «фазл ва ҳунар» ва «улуғлуқ» маъноларидан ишлатилиши уқтирилгандан сўнг, «Бу маънига Амир (Алишер — В. А.) «Искандарнома» да «Нозмеҳр бирла Равшанак ҳикоятида буюрурлар» деб тубандаги байт берилган:

Насаб бирла етса анго шоҳлик,
 Ҳасаб бирла етмиш манго моҳлик.

Ёки: «Банно ва меъмор» — иморат қилгучи устод. Бу маънига Амир «Фарҳод ва Ширин»да... Фарҳод учун тўрт қаср бино қилатурғон ерида буюрурлар, байт:

Буюк тоқ устида устоди банно
 Қуйиндин қилса ғишт олмоқ таманно.

Бохир — ғалабаи ҳунар ва ҳусн ва жамол. Бу маънига Амир қасидада буюрурлар...»

Бу фактлар филологик қимматга эга бўлиши билан бирга, Муҳаммад Хоксорнинг меҳнатга, ҳунар ва ҳунармандликка, жасурлик ва тўғрилиқка иштиёқмандлигини кўрсатиб туради. Муҳаммад Хоксор ўз асарида улуғ Алишер Навоийнинг буюк инсонпарвар сифатида айтган чуқур мазмунли, қимматли фикрларини мисолга келтириб, ҳунармандликда ҳам, бошқа ишларда ҳам камолга етиш учун, хатоларга йўл қўймаслик учун қўрқмаслик, енгилтак, бефаросат ва калтафаҳм бўлмаслик, балки дур-гавҳарни тешишда дур тешувчи қанчалик меҳнат сарф қилса, ана шунчалик заҳматкашлик ва ишқибозлик кўрсатиш лозимлигини уқтиради. Муҳаммад Хоксор, одамнинг қадр-қимматини унинг насл-насаби ёки мансаби эмас, балки «фазл ва ҳунари» белгилаши лозим, деган Навоийнинг фикрини қувватлайди. Автор, кишининг дов юраклиги, ботирлиги, унинг тўқайга кириб шерни ўлдириб чиқиши билангина эмас, балки мантиқ эътибори билан бой мазмунни ифодалаши, нафсоният итларини ўлдириб, ном қозониши билан белгиланади; инсон фақат шу йўл билан ўз фазилатларини зийнатлайди, дейди.

«Мунтахаб-ал-лугот»да «хурофот» сўзи «сўзлареки, андин кулку келур» деб шарҳланса, «хурофот» сўзи эса «кам шудани ақл аз жиҳати пири» (қарилик туфайли ақлнинг камайиши) деб изоҳланади. «Амир буюрурлар», деб Навоийнинг «Хазойин-ул-маоний» асаридан шундай байт келтирилади:

Ул пари ҳозир кўзлардин эрур ғойиб хур,
Шайх ани васф қилур кўр не хурофотдир бу.

Демак, Муҳаммад Хоксор хурофотчиларни ҳам, яъни ўз қилмишлари билан кулгуга сазовор бўлувчи руҳонийларни ҳам, ақли паст руҳонийларни ҳам шайхлар деб билади. Бу ҳол китобнинг бир неча ўрнида, бир неча сўзларга берилган шарҳларда ва келтирилган мисолларда яққол кўриниб туради:

«Баҳс» сўзига «сўзни куфтуков қилмоқ» деб изоҳ берилади ва «бу маънога Мавлоно Фузулий буюрурлар», деб Фузулийнинг зоҳидларни нодонлар ва жоҳиллар тарзида фош қилиб ташлаган тубандаги байти келтирилади:

Жаннат кўйина зуҳд аҳли муносиб десалар,
На муносибки, қилам бир неча нодон ила баҳс.

Шайхлар ва зоҳидлар, хурофотчилар ва мутаассибларга қарши турган Муҳаммад Хоксор ҳақиқат ва ҳаққониятни, тўғрилиқ ва ростгўйликни севади. Билимдонлик ва донишмандликни ҳаётда кўришни, турмушда, тажрибада синондан ўтказиш афзалликларини маъқул кўради. Бу жиҳатдан унинг

«басорат ва басират» сўзларига ёзган баёни алоҳида аҳамиятга эгадир.

«Басорат ва басират — донишманд ва хирадманд», деб ёзади автор ва фикрини давом эттириб, қуйидагича фалсафий тафсилот беради:

«Басорат ва басират — асл луғатда мутлақ кўрмоқлик маъносида. Чунончи, аҳли басиратга возеҳ ва равшандир... Яъни ақл била гидрок қилатурган ишларни... кўзи билан кўрар. Хато жонибига айланмас. Андоқки, киши кўзи билан кўрган нимарсада саҳв ва хато бўлмас, балки маҳсусотдин мақулотни (мавҳумдан маълумни) яхши кўрар».

Муҳаммад Хоксор турмуш воқеаларини кўриб, кузатиб, фикр ҳосил қилиш, аниқ билимга эга бўлиш ва шу хилда амалий ишда хатога йўл қўймаслик керак, дейди ҳамда бу муҳим фалсафий фикрини: «ҳар кишига бу давлат муяссар бўлса, муборак бўлғай», — деб тугатади.

«Мунтахаб-ал-лугот» Муҳаммад Хоксорнинг, ўз даврига кўра, турли соҳаларда хийла кенг ва чуқур билимга, маълумотга эга эканлигидан далолат беради. У юлдузшунослик ва тригонометриядан ҳам хабардор киши бўлган. Бу китоб авторининг ҳандасага (тригонометрияга) оид терминларни (*сатҳ* — текислик, *қутр* — фазо, *ватар* — камон, ярим доира, *минтақа* — зона, қитъа; *меҳвар* — чарх ўқи; *хатти устуво* — экватор кабиларни) бир бобга тўплаб, алоҳида-алоҳида тафсилотлар бериши ва, бирмунча примитив бўлса-да, айрим шакллар, чизиқлар чизиб кўрсатиши унинг китобини бошқа луғат китобларидан фарқ эттиради ва юқори даражага қўяди.

«Мунтахаб-ал-лугот»нинг биология ва зоологияга доир ўриплари ҳам китобхонни қизиқтирмай қўймайди. Чунончи: *ашқар*, *абраш*, *ашҳаб*, *адҳам*, *маркаб*, *жанибат*, *шамус* сўзлари келтирилиб, буларнинг ҳаммаси ҳам одам минадиган отларнинг номлари эканлиги уқтирилган экан, аини ҳолда уларнинг хусусиятлари, ранги, турқи ҳақида ҳам маълумот берилади. Чунончи: «шамус» — ўзига кишини ёндоштирайдиган, минишга қўймайдиган чарс от; «ашқар» — бўз от; «абраш» — баданида оқ холлари кўп бўлган от; «ашҳаб» — ола от; «адҳам» — қора ранг от ва ҳоказо.

Китобда: ағони, балоғат, бадеъ, ташбеҳ, рамз, радиф, фасоҳат, мажоз, мизмор, муродиф, назм, ҳижо каби сўзлар изоҳланадики, бу авторнинг музика, адабиёт ва архитектура соҳасида ҳам билимли эканини кўрсатади. Мисоллар:

«*Ташбеҳ* — ўхшатмоқ ва монанд қилмоқ. Бу маънига Амир буюрурлар:

Қилди Навоий қадинга сарви сиҳи ташбеҳини,
Бу таъби номавзун ила бечора шоир бўлғуси.

Шеър — сухани мавзун (келишган сўз); *назм* — ипга марварид термоқ; *ҳижо* — ҳажв қилмоқ; *балоғат* — сўзга яхши етишмоқ ва сўзни мухотабга яхши адо бирла баён қилмоқ».

Бу изоҳлар замирида Муҳаммад Хоксорнинг сўз санъатида камол топиш, гавҳар доналарини ипга тергандай, сўз дурларини моҳирона ишлатиб асарлар яратиш билан адабиётни юксалтириш ҳақидаги истаклари кўриниб турибди.

Китобда Арабистоннинг Ҳуссон, Саҳбон ва Фарздақ каби машҳур шоирлари ҳам тилга олинади. Чунончи, авторнинг китобда келтирилган бир шеърида объектнинг тавсифини чизиб кўрсатишда ўзи у ёқда турсин, ҳатто Фарздақ ҳам ожизлик қилади, деган муболағали мисралар келтирилади:

Манго не ҳадки тавсифин дегайман,
Анинг мадҳида ожиздир Фарздақ.

Яна бир ўринда: «Ҳуссон ном шоиреки фасоҳат ва балоғат бирла маъруф эрди. Амир буюрурлар», деб Навоийнинг ҳам у шоир билан ҳисоблашганлигини кўрсатувчи шундай мисралар келтирилади:

Вагар бўлсанг фасоҳат ичра навъе
Ки назминг айлағай Ҳуссонни беҳуд.

Китобда: «Саҳбон... бир шоирнинг отидирким арабда камоли фасоҳат ва балоғат бирла машҳур эрди», деб уқтирилиб, Фузулийнинг ҳусни таърифлашда бу шоир билан баҳслаша бошлаганига доир шундай байти келтирилади:

Сифати ҳуснинг этар хаста Фузулий не ажаб,
Ҳусни гуфтор ила гар айласа Саҳбон ила баҳс.

Бу китобнинг баъзи ўринларида арабча байтлар ҳам келтириладики, бу Муҳаммад Хоксорнинг араб тилини яхши билганлиги ва араб адабиётидан ҳам дурустгина маълумотга эга эканлигини кўрсатади.

Муҳаммад Хоксор ўз замонасидаги ўзбек адабиётини равнақ топтиришда, унга маънавий озиқ беришда Навоий сингари машҳур вакиллари бўлган ўзбек классик адабиётининг ҳамда бу адабиёт билан қадимдан яқин алоқада бўлиб келган тожик ва озарбайжон адабиётининг ролига алоҳида эътибор беради. Шунинг учун ҳам у ўз китобига Низомий ва Фузулийдан, Фирдавсий ва Саъдийдан, Жомий ва Навоийдан, Нозим ва Юсуфийдан шеърий парчалар келтириб, бу парчаларни ўз замондошлари учун ибрат, намуна сифатида хизмат эттиришни истайди.

Муҳаммад Хоксор Алишер Навоий ижодига алоҳида эътибор билан қарайди. У арабча, форсча ва тожикча сўзларни изоҳлаш учун, ўз мулоҳаза ва фикрларини тасдиқлаш учун

ҳаммадан кўра кўпроқ Навоий асарларига мурожаат қилади. У Навоийнинг ҳамма асарларини кўздан кечириб, изоҳ қилиниши лозим бўлган сўзларга доир ўринларни алоҳида-алоҳида танлаб олади. Авторнинг ўзи китобнинг муқаддимасида эътироф этганидек, Навоий асарларининг қарийб ҳаммасидан мисоллар келтиришга муваффақ бўлади.

Демак, Муҳаммад Хоксор арабча, форсча сўзларни тушунтириши билангина чегараланиб қолмайди, балки луғат воситаси билан бўлса ҳам шарқ адабиётининг машҳур классиклари Фирдавсий, Низомий, Саъдий, Жомий, Навоий, Фузулий ва бошқа устоз санъаткорларнинг асарларини китобхонларга тақдим қилади, уларни тарғиб ва ташвиқ этади. Бу эса XVIII аср адабиёти учун ҳам, кейинги асрлардаги шоирлар ижоди учун ҳам гоёат муҳим аҳамиятга эга эди. Шу сабабдан ҳам «Мунтахаб-ал-луғот» китобига бўлган талаб борган сари ўсиб борган ва котиблар бу асарни қайта-қайта кўчириб, шоирлар, ёзувчилар ва маданият мухлисларига тақдим этганлар.

ТАРИХНАВИСЛИК

XVIII—XIX асрларда тарихнавислик, тазкиранавислик ва таржимонлик соҳасида ҳам ўтмиш даврнинг анъаналари давом эттирилди ва ривожлантирилди. XVIII асрда ва XIX асрнинг биринчи ярмида тарихнавислик соҳасида Мулло Хўжа Гаюрнинг «Омадани Муҳаммад Раҳимбий оталиқ ба вилояти Кеш», Муҳаммад Вафо Карминагийнинг «Тўхфаи хоний» ёки «Тарихий Раҳимхоний», Мирмуҳаммад Амин Бухорийнинг «Убайдуллонома», Абдурахмон Тольнинг «Тарихи Абулфайзхон», Муҳаммад Шариф бин Муҳаммад Нақийнинг «Тож-ут-таворих», Муҳаммад Содиқ Мунший Бухорийнинг «Футуҳоти амир Шоҳмурод дар Эрон», Ҳакимхон Тўранинг «Мунтахаб-ут-таворих», Мирзо Қаландар Мушриф Исфарагийнинг «Шоҳномаи Нусрат паём», Муҳаммад Ёқубнинг «Гулшан-ул-мулук», Мулло Шариф ва Мулло Ибодуллоларнинг «Тарихи амир Ҳайдар», Мунис ва Огаҳийларнинг «Фирдавс-ул-иқбол» каби илмий савияси ва гоёвий мақсади ҳар хил бўлган бир қанча тарихий асарлари яратилди. Бу асарларнинг кўпчилиги, асосан, Бухоро, Хева ва Қўқоннинг XVIII асрдаги ва XIX асрнинг бошларидаги ижтимоий-сиёсий ҳаётини, бу ўлкалардаги тарихий ҳодиса-воқеаларни баён этишга бағишланган, буларнинг айримлари фактик материалга бойлиги, воқеаларни баён этиши, услуби ва бошқа жиҳатлари билан алоҳида ажралиб туради. «Тарихи Муқимхоний», «Убайдуллонома», «Мунтахаб-ут-таворих», «Фирдавс-ул-иқбол» каби тарихий

асарлар шулар жумласидандир. Бу асарларнинг яна бир қиммати шундаки, уларда фақат тарихий воқеаларнинг баёни берилиб қолмасдан, балки, шу билан бирга, маданий-адабий ҳаётга доир хилма-хил қimmatли маълумот ва материаллар ҳам берилади. Бинобарин, бу асарлар XVIII аср ва XIX асрнинг биринчи ярми маданий ҳаётини, жумладан, бадий адабиётини ёритишда ҳам муҳим аҳамиятга эга.

«Тарихи Муқимхоний».

XVIII асрда Муҳаммад Юсуф мунший томонидан ёзилган бу асар аштархонийлар династиясининг вакили бўлган Балх ҳокими Муҳаммад Муқимхонга (1702—1707) бағишланиб, унда Бухоро хонлигининг XVII—XVIII асрлардаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётига доир кўпгина маълумотлар келтирилади.

Автор аштархонийларнинг мўгуллар билан муносабатини кўрсатиш мақсадида асарда Урта Осиёнинг Чингиз қўшинлари томонидан босиб олинишидан бошлаб, XIII—XVI асрларга бўлган тарихига қисқача очерк ҳам бағишлайди. Асар сарой тарихчилари услубида ёзилган. Унда аштархонийлар династиясига хайрихоҳлик билан қараш, бошқа хонадон ҳокимларининг қилмишларини эса «ёқинқирамаслик» ҳолати сезилиб туради. Шу билан бирга, Муҳаммад Юсуф феодал сарой донрасининг айш-ишратини ҳам мадҳ қилади.

Лекин «Тарихи Муқимхоний»нинг бу ва шунга ўхшаш бошқа зиддиятларига ҳамда чекланганлигига қарамай, асар фактик материалларга бой бўлиб, унда тарихий воқеалар изчил хронологик тартибда баён қилинган. Шу билан бирга, асарда ўзбек қабилаларининг этногенези ва этнографиясига, уларнинг XVIII асрдаги жойлашишига доир муҳим маълумотлар келтирилган. Бинобарин, Муҳаммад Юсуф Муншийнинг бу асари ўзбек халқининг XVII асрдаги тарихини ўрганишда, унинг тарихий-этнографик манзарасини чизишда муҳим манбадир.

«Тарихи Муқимхоний»да XVII асрда бино қилинган архитектура ёдгорликлари — мадраса, боғ, ҳовуз каби қурилишлар тўғрисида, ўша даврнинг Мавлоно Сайлий, Мавлоно Туробий, Боқихўжа Аҳрорий, Мулло Бадеъ, Мавлоно Юсуф Қаробогий, Мулла Муфид каби шоирлари, Мир Али Соний деб аталмиш Мавлоно Хожа Ёдгор, Мавлоно Муҳаммад Амин каби қатор хаттотлари ҳақида ҳам маълумот берилади, уларнинг асарларидан намуналар келтирилади. Шу асардан маълум бўлишича, ўша даврда ўзининг санъаткорлиги билан машҳур бўлган хаттотлардан бири Мавлоно Хожа Ёдгор экан. Мавлоно Хожа Ёдгорнинг зўр маҳорат билан кўчирган асарлари,

жумладан, Шамсиддин Ҳофиз Шерозийнинг деволи Урта Осиёдагина эмас, балки ундан ташқаридаги жойларда ҳам зўр қониқиш билан қарши олиниб, шухрат топган экан.

«Тарихи Муқимхоний»нинг автори ҳам, бошқа тарихий асарларда бўлгани каби, ўз асарида турли шеърӣ парчалардан фойдаланади, улар билан ўз асарини зийнатлайди.

«Тарихи Муқимхоний» асари шарқшунос профессор А. А. Семёнов томонидан тожик тилидан рус тилига таржима қилиниб, 1956 йилда Тошкентда нашр эттирилган.

«Убайдуллонома». XVIII асрнинг биринчи ярмида Мирмуҳаммад Амин Бухорий томонидан ёзилган «Убайдуллонома», профессор А. А. Семёнов таъкидлаганидек, гўё «Тарихи Муқимхоний»нинг давоми сифатида кўзга ташланади. Чунки бу асар Бухоро хонлигининг 1702—1711 йиллардаги тарихини ўрганишда муҳим манбалардандир.

Агар Муҳаммад Юсуф Мунший ўзининг «Тарихи Муқимхоний» асарида Бухоро хонлигининг ичдан чириб кетаётганини, марказий ҳокимиятнинг бўшашиб бораётганини тасвир этган бўлса, Муҳаммад Амин Бухорий ўзининг «Убайдуллонома» номли тарихий асарида марказий Бухоро хонлигининг янада заифлашиб боришини баён этади. Шу нарса диққатга сазоворки, «Убайдуллонома» воқеаларни изчил ва кенг баён қилиши билангина эмас, балки амирликка, хусусан, Убайдуллохон ва Муқимхонларнинг ички сиёсатига танқидий ёндашиши билан ҳам бошқа тарихий хроникалардан юқори туради. Масалан, Муҳаммад Амин Бухорий ўз асарида Балх ҳокими Муҳаммад Муқимнинг ахлоқий жиҳатдан бузилган киши эканлигини, айш-ишратга берилиб, давлат ишларидан четлашганини баён этади. «Убайдуллонома»нинг аҳамияти яна шундан иборатки, асарда XVII—XVIII асрларда яшаб ижод этган машҳур тожик шоири Сайидо Насафий, шоир Қосимхожа Мулла Сарафроз, Фитрати Зардўзи Самарқандий ва Мулҳам тўғрисида муҳим қизиқ маълумотлар берилади, уларнинг ҳаёти ва ижодига доир анча кенг ва тўғри мулоҳазалар юритилади.

Чунончи, автор Мулло Сарафроз Самарқандий тўғрисида биографик маълумотлар келтириб, унинг истеъдодли шоир эканини қайд қилади-да, шоирнинг бағ ва кўкнорга бўлган майли ошиб кетгач, унинг дуруст асарлар ёза олмаганини кўрсатади. Фитрат билан Мулҳам ҳақида гапириб, уларнинг ҳунарманд кишилар экани ва ўз ҳунаридан келган даромад билан қаноат қилувчи шоирлар бўлганини уқтиради. Сайидо Насафий ҳақида ҳам шундай мулоҳаза юритади.

Шундай қилиб, «Убайдуллонома» XVII—XVIII асрда Бухоро хонлигининг ижтимоий-сиёсий ҳаётини ўрганишда ва

текширишда тарихчига қанчалик муҳим маълумот берса, хусусан шоирлар ҳақидаги хотима қисми билан ўша давр адабий муҳитини ўрганишда адабиёт тарихчисига ҳам шунчалик кўмаклашади.

Умуман, тожик тилида ёзилган бу икки асар Бухоро хонлигининг XVII—XVIII асрлардаги тарихини ўрганишда муҳим ва қимматли манбадир.

«Убайдуллонома» ҳам профессор А. А. Семёнов таржимасида 1957 йилда Тошкентда нашр этирилган.

«Тарихи Роқимий». Бу асарнинг биринчи асл нусхаси 1680 йилда Мулло Шарофиддин Аълам бин Нуриддин Охунд Мулло Фарҳод Самарқандий томонидан яратилган бўлиб, 1701—1702 йилларда унинг қисқартirilган вариантини Роқимий тахаллуси билан ижод қилган Амир Сайид Шариф Роқим Самарқандий майдонга келтирди. Асарнинг қисқартирилган варианты «Тарихи Сайид Роқим», «Тарихчаи Мирсаид Роқим», «Тарихи касира», «Тарихномаи касира» номлари билан ҳам машҳурдир. Мазкур китобнинг кўпгина қўл ёзма вариантлари билан бирга, 1913 йилда Тошкент литографиясида нашр этилган нусхаси ҳам мавжуддир.

«Тарихи Роқимий»да XIV асрдан бошлаб XVII асргача бўлган турли ҳодиса-воқеалар баён этилади, унда Темурнинг туғилиши, сиёсий майдонга кириб келиши, Даъвати Қипчоқ, Исфаҳон, Озарбайжон ва бошқа ўлкаларга юришлари; Улуғбек ва унинг илмий хизматлари, Шоҳрух ва унинг ҳукмронлиги, Султон Ҳусайн Бойқаро, Шайбонийхон, Убайдуллохон, Бобир Мирзо, Абдуллахон, Ҳумоюн тўғрисида маълумотлар бор. Шу билан бирга, асарда кўпгина шоирлар (Ҳофиз Шерозий, Камол Хўжандий, Алишер Навоий, Биноий, Осафий, Фигоний, Ҳотифий, Мушфиқий)нинг вафотига ёзилган тарихлар, Самарқанд, Бухоро, Машҳад, Ҳирот ва бошқа шаҳарларда бино қилинган мадраса, масжид, хонақоҳ, мақбара каби иморатларнинг қурилган йилларига доир шеърлий тарих-қитъалар ва ҳоказолар мавжуддир. Чунончи, автор улуг ўзбек шоири Алишер Навоийнинг вафотини баён этар экан, «Тарихи вафоти амири кабир Алишер Навоий» сарлавҳаси остида қуйидагиларни ёзади:

«Хусрави иқлими суханорои Низомиддин Амир Алишер ал — мутахаллис ба Навои дар даври салтанати Султон Ҳусайн Мирзо аз мансаби вазорат ба мартабаи аморат расида, аммо дар умури вазорат чунон маҳорат дошт, ки бе собити тадбир занги кудурат аз рӯи оинаи давлат мезудуд... «Хамса»и Низомии Ганжавиро ба турки жавоб навишта ва ин ду байт аз он «Хамса»ест, ки дар баробари «Махзан-ул-асрор»и Шайх Низомий гуфта.

Маснавий:

Йўлдаса бу йўлда Низомий йўдум,
Қўлдаса Хусрав ила Жомий қўлум

ва тазкирае мусаммо ба «Мажолис-ун-нафоис»и шуаро низ дорад. Ва тадвини девон карда ва боз расоили дигар ҳам пардохта, ки шўҳрат дорад. Аммо дар тарихи 906 дар авоили моҳи барот мушрифиди қазо рўзномаи ҳаёти ўро чун ботил аз дафтари лайлу наҳор берун кард.

(Сўз иқлимнинг подшоси Навоий тахаллуси Низомиддин амир Алишер Султон Ҳусайн Бойқаро даврида вазирлик мансабидан амирлик даражасига кўтарилди, аммо у вазирликда жуда маҳорат билан иш юритар эди... У Низомий Ганжавийнинг «Хамса»сига ўзбек тилида жавоб ёзди. Қуйидаги байт Шайх Низомийнинг «Махзан-ул-асрор»ига жавобан ёзилган бўлиб, «Хамса»га киритилган асаридан, яъни «Ҳайрат-ул-аброр»дан дандир. Маснавий:

Йўлдаса бу йўлда Низомий йўдум,
Қўлдаса Хусрав ила Жомий қўлум...

Шоирлар баёнига бағишланган «Мажолис-ун-нафоис» номли тазкираси ҳам бор. Девон ва бошқа рисоалари ҳам мавжудки, улар шўҳрат топгандир. Аммо 906 йилнинг барот ойининг бошларида дунёдан ўтди).

Шундан сўнг Навоий вафоти муносабати билан Амийн, Мирхонд ва бошқа авторлар ёзган тарих-қитъаларни келтиради. Автор ана шу тарихлардан бирида «Буд Кайхусрав дар иқлими сухан» каби мисраларни келтириб, Алишер Навоийни ҳақли равишда сўз оламининг подшоси деб баҳолайди. Муҳаммад Тарагай Улуғбек, Заҳириддин Бобир ва бошқалар тўғрисида келтирилган маълумот ва тарих-қитъалар ҳам уларнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишда анча фойдаландир.

Шундай қилиб, «Тарихи Роқимий» ўша даврдаги тарихий воқеаларни, ижтимоий-сиёсий ҳаётни, маданият, санъат ва адабиётни ўрганишга кўмаклашадиган китоб сифатида муҳимдир.

XIX асрда яратилиб, Қўқон хонлиги тўғрисида маълумот берувчи тарихий асарлардан бири Ҳақимхон Тўранинг «Мунтахаб-ут-таворих» асридир. Бу асарнинг умумий тарих қисми билан бирга, Ҳақимхон Тўранинг ўз кўзи билан кўрган ёки унга аниқ маълум бўлган ҳодисаларни баён этувчи мемуар характердаги боблари ниҳоятда қизиқарлидир. Ҳақимхон Тўра ўз асарида Ҳозиқ, Нодира, Адо ва бошқа шоирлар тўғрисида кўпгина маълумотлар келтиради.

«Фирдавс-ул-икбол».

Хоразм тарихига бағишланган «Фирдавс-ул-икбол» икки автор томонидан ёзилгандир. Уни аввал машҳур ўзбек шоири Мунис Хоразмий ёза бошлади. Унинг ўлимидан сўнг эса асарни Муниснинг жияни Муҳаммадризо Огаҳий давом эттирди. «Фир-

давс-ул-иқбол»нинг Мунис Хоразмий томонидан ёзилган қисмида қадим даврлардан бошлаб 1813 йилгача Хоразмда содир бўлган тарихий ҳодиса-воқеалар баён этилган бўлса, Огаҳий томонидан ёзилган қисмида 1813 йилдан кейинги ҳодиса-воқеалар тўғрисида фикр юритилади.

«Фирдавс-ул-иқбол»да Хоразмда ҳокимият тепасига келиб кетган хонлар тарихигина ёритилиб қолмайди, балки уларнинг ҳукмронлиги даврида рўй берган муҳим тарихий ҳодиса-воқеалар ҳам кенг баён этилади. Масалан, тарихчи Хоразмнинг Эрон шоҳи Нодиршоҳ томонидан босиб олиншини ва шундан кейинги воқеаларнинг тафсилотини баён этиб, муҳим фактларни қайд қилади. У Нодиршоҳнинг Хевани уч кун тўпга туттириб, таслим бўлишга мажбур қилганлиги тўғрисида қуйидагиларни ёзади:

«Рамазон ойининг аволида Хонқоҳдин кўчиб, Хевақни муҳосара қилиб, саркуб кўтариб отқулади. Туфанг ва тўп ва замбурак ўқининг зарбасидан аксар иморат хароб бўлди ва уч кундин сўнг Дўстмуҳаммад Арбоб қалъани шоҳга таслим қилди. Усароеким¹, Хоразм диёрида қайди раиятда эрди, барчани олиб хеш ва ақрабосига топширди ва бу юсунда баъзи қалмоқия ва русия бандиларини дағи олди, жумладан Хурсон усаросининг алади ўн икки мингдан мутажовуз эрди ва тўрт минг нафар доруссалтанати Хевақдин эрди».

Шундан сўнг Нодиршоҳ ва унинг Хоразмдаги вассали Тоҳирхон халққа жабр-зулми кучайтириб, зўравонлик ва ҳақсизликни авж олдирдилар, янги-янги солиқлар (масалан, моли амони) солдилар. Натижада хеваликлар бунга қарши норозилик билдириб, қўзғолон кўтардилар. «Фирдавс-ул-иқбол» автори қўзғолонга хайрихоҳлик билан қараб, шундай ёзади: «Бу тааддига Муҳаммад Мироб ибн Ид Мироб нуфуз туза билмайин Котга кириб, мухолафат тариқиға иқдом кўргузди ва муборизат аламин жилваға киргузди ва Оролга киши юборуб, Ортуқ ва Сайид Алиниким, ул уjurда ул павоҳий ҳукуматида мустақил бўлиб эрдилар, истидо қилиб келтирди. Нуралихон Абулхайрхоннинг ўғлидир. Ортуқ Иноқ ва Саид Алибий ва Хузурбек ани ўзлари била келтуруб, Котда хон кўтариб, Хевақ устига юрдилар ва қаҳрамон халқнинг саъйи билан шаҳарга кириб, «қизилбош»лар билан Тоҳирхон аркка қабалиб, уч ойгача урушдилар, охир нақб билан қудуқни кўмуб, сув сотиб олдилар. Тоҳирхон ва уйғур Қутлихонни қизилбошлар била дарғаҳи жаҳаннамга юбордилар ва аркка кириб, Нуралихон подшоҳлик тахтига ўлтурди».

Юқорида келтирилган парчалар китоб авторининг тарихий

¹ Усаро — асирлар.

ҳодиса-воқеаларни баён қилиш билангина чекланиб қолмасдан, бу воқеаларга ўзининг муносабатини ҳам маълум даражада ифодалаганини кўрсатади. Бу ҳол айрим ҳукмдорларнинг феъл-атвори, ҳокимлик даврининг хусусиятлари акс эттирилган ўринларда янада яққол сезилади. Автор золим ва фосиқ хонларни ёқтирмайди. Мисоллар:

Гойибхон — «Ул Баҳодирхоннинг ўғли, золим таб киши эрди. Бешқалъа раоёсига қирқ минг тилло солиқ солди, фуқаронинг додига етмади...»

Ортуқ Иноқ ва Хузурбек — «Ортуқ Иноқ олти йил ва Хузурбек беш ярим йил истиқлол била жамеъи Хоразмга ҳукумат сурдилар. Аларнинг айёмида маросими зулм ва инод ва фасод иштиҳор топди».

Жаҳонгирхон — «Онинг замонида Бешқалъада қаҳт пайдо бўлиб, ит ва пишакни едилар ва фарзандларини қозоққа сотиб қут этдилар ва онинг устига Хевақда вабо иллоти пайдо бўлди. Бу жиҳатдан аксар ўзбек ва сарт бузулиб, Орол ва Бухорога кетдилар. Хевақ бошлиқ Бешқалъа билоди хароб бўлди. Хевақда қирқ уйлик фуқародин ўзга киши йўқ эрди. Аксар намози жумъада уч киши ё тўрт киши намоз ўқур эрди ва шаҳрнинг ичиди юлғун ва сўксук кўкариб, вайрона уйларда ваҳший жониворлар манзил тутди».

«Фирдавс-ул-иқбол»да тарихий, иқтисодий, сиёсий маълумотлар билан бирга, маданий ва адабий ҳаётга доир анча қимматли маълумотлар ҳам бор. Унда биз шоир ва ёзувчилардан Вафой, Яҳё, Байзо, Сайид Муҳаммад Охунд, Равнақ, Киромий ва бошқалар ҳақида эътиборга сазовор ва қимматли материаллар берилганини кўрамиз. «Фирдавс-ул-иқбол»да шоирлар ва ёзувчиларнинг биографияси ва ижодиёти тўла баён қилинмаса ҳам, аммо уларнинг ҳаёти ва ижодиётидаги диққатга сазовор ўринлар қайд қилинади.

Масалан, китобда Шерғозихон ҳукмронлиги даврида яшган фозил кишилардан Мавлоно Сайид Муҳаммад Охунд ҳақида қуйидагиларни ўқиш мумкин: «Анинг (Шерғозихоннинг — В. А.) замонида фузалодин Мавлоно Муҳаммад Сайид Охундким анинг аждоди ва ансоби ва аҳволоти ва фуғуҳотида «Гулшани иқбол» отлиғ бир тарих битибдурур, мусажжаот ва таржеот ва истиорот ва мажозот ва саноеъ ва бадоеъ била орастадурур. Аммо ҳануз мутаид ёзилмайдурур эрди, Бухоро фузалосининг қўлига тушуб, ҳасуддин ҳар достонидан жузв-жузв, варақ-варақ мақтуъ этиб зоеъ қилибдурурлар». Ёки:

«Мавлоно Яҳёким, ул дағи нодираи асрдурур, Маснад тахаллус қилиб эрди, ул ҳам онинг отига бир маснавий битибдурурким, бағоят покиза иборат ва хушмазмундурур» ва ҳоказолар.

Келтирилган мисоллардан равшанки, «Фирдавс-ул-иқбол» автори ҳар бир шоир, ёзувчи ва олим тўғрисида фикр юритар экан, ўша ижодкорнинг характерли асари ёки ижодиётининг ўзига хос хусусиятига алоҳида эътибор бериб, адабиётшунос сифатида кўзга ташланади.

Бундан ташқари, китобда ўша замонда бино қилинган иморатлар ҳам қайд қилинади, уларнинг қачон ва нима мақсадда қурилганлиги баён этилади. Масалан, китобда Муҳаммад Амин Иноқ даврида бино қилинган «Мадрасаи Иноқия» тўғрисида, жумладан, қуйидагилар ёзилган:

«...мундин бошқа дағи иморатлар бино қилдиким, фалак биносига дами мусодот урар эди. Ул жумладин «Мадрасаи Иноқия» дурким, маъмани уламо ва маскани фузалодурур. Маснавий:

Анинг ҳар ҳужраси жаннат уйдур,
Демай жаннат уйн раҳмат уйдур.
Бўлуб файзи азалдин бемадоро,
Дару деворидин илм ошкоро».

Шундай қилиб, «Фирдавс-ул-иқбол» фақат тарихий ҳодиса-воқеаларни ўрганишдагина эмас, балки ўша замондаги адабий-маданий муҳитни текшириш ва ёритишда ҳам катта роль ўйнавчи манбадир. «Фирдавс-ул-иқбол» прозаик тарихий асар бўлса ҳам, унда ўрни билан, ривоятлар, шеърлар парчалар, халқ мақоллари ва афористик сўзлар бериб бориладики, бу ҳол унинг адабий-тарихий аҳамиятини янада оширади.

Демак, юқоридаги қисқача тавсиф XVIII—XIX асрнинг биринчи ярмида ҳам тарихнавислик соҳасида хийла иш қилинганини кўрсатади. Албатта, бу тарихий асарларда ўрта аср тарихчиларининг дунёқараши ва илмий-маданий савияси билан изоҳланадиган зиддият, маҳдудлик ва камчиликлар йўқ эмас. Аммо бундай нуқсонлар мазкур тарихий асарларнинг XVII—XIX асрлардаги ўрта Осиё халқлари тарихини ёритишда бир манба сифатидаги қимматини пасайтира олмайди.

ТАЗКИРАНАВИСЛИК

XVIII асрда ва XIX асрнинг биринчи ярмида адабиётшунослик соҳасида баъзи бир ишлар майдонга келди. Чунончи, бу даврларда хусусан тазкирачилик традицияси давом эттирилиб, Муҳаммад Амин бин Нурмуҳаммад Насафий томонидан ёзилган «Мазҳар-ул-мусаннифин» (XVIII аср), Фазлий Намангоний бошчилигида тузилган «Мажмуаи шоирон», Қори Раҳматулло Возеҳ томонидан битилган «Тухфат-ул-аҳбоб фи тазкират-ул-асҳоб» асарлари майдонга келди.

Бу китобларнинг аҳамияти шундаки, уларда мазкур даврлардаги адабий-маданий ҳаёт ҳақида диққатга сазовор фактлар қайд қилинади.

«Мазҳар-ул-мусаннифин».

XVIII асрда яшаган Муҳаммад Амин бин Нурмуҳаммад Насафий 1758—1759 йилларда «Мазҳар-ул-мусаннифин» номли асарини яратди. Аммо автор бу муҳим асарини охиригача етказа олмади. «Мазҳар-ул-мусаннифин» тарихий воқеаларнинг баёнига бағишланган бўлишига қарамай, у айрим хусусиятлари билан тазкираларга ҳам, хусусан замондош шоир, ёзувчи ва олимларга бағишланган тазкираларга яқин туради.

Автор ўз замонининг қаршилик, бухоролик, самарқандлик Эъжоз, Мирзо Муҳаммад Мунший, Мирзо Афзал Мунший, Мулло Муҳаммад Амин Фохир, Муҳаммад Мусо, Мулло Муҳаммад Раъноий каби ўнлаб қалам аҳллари тилга олиб, улардан айримларининг касбини (Сафойи — кордгар, Мавлоно Абдул — қоғозфуруш, Устод Қосим — камонгар (ёй ясовчи), Шавқий — тиргар (ўқ ясовчи), Ризоий — котиб, Раъноий — охунд, Иброҳим Самарқандий — охунд...), баъзи бирларининг асарларини (жумладан, 1737 йилда Нодиршоҳнинг ўғли Насрулло Қаршини қамал қилганидан бир ҳафта ўтгач дунёдан ўтган Сайидхожа Насафийнинг «Боғча ва бўстон», «Шохча ва бўстон», «Китоби ҳамешабахор», «Хобу хаёл», «Фироқу висол» асарлари ва шеърлар девонини) санаб ўтган бўлса ҳам, аммо улар ҳақида муфассал маълумот бера олмади.

Шунга қарамасдан, «Мазҳар-ул-мусаннифин»да шоирлар ҳақида келтирилган маълумотлар ўша давр адабий муҳитида Юсуфий, Фазлий, Ишратий тахаллуслари билан байтлар тўқиган Муҳаммад Юсуфхўжа Бухорий каби мистик шоирлар билан бирга, ҳунармандлик билан шуғулланган бир қанча шоиртаблар ҳам бўлганлигини аниқ кўрсатади. Чунончи, бухоролик Муҳаммад Юсуфхўжа замонасининг ҳамма хурофий ва мистик шоирлари билан алоқадор бўлиб, поэзияда пессимизм ва таркидунёчилик кайфиятини ифодалаган ва:

Байтулэҳзони ватанда умрим ўткардим дариг,
Куч боринда ҳақ йўлида жустужўе қилмадим —

деб ёзган бўлса, Азийий пўстиндўз шеърятда ўзи ва ўзига ўхшаш ғариб кишиларнинг ҳаётини тасвирлашга, яъни реал турмуш ҳодиса-воқеаларини акс эттиришга ҳаракат қилади. Азийий пўстиндўз бир газалини шундай байт билан бошлайди:

Ғариб мардам аз ин накарда ёд касе,
Ба бекасию ғарибийи ман мабод касе

(Ғариб бўлганлигим туфайли мени ҳеч ким йўқламайди. Ҳеч ким мендек ғариб ва кимсасиз бўлмасин).

«Мазҳар-ул-мусаннифин»даги бундай фактлар XVIII—XIX асрдаги адабий муҳитда икки адабий оқим мавжуд бўлиб, улардан бирининг мистицизм ботқоғига ботиб борганини, иккинчисининг реал ҳаётга тобора яқинлашиб борганини тасдиқлайди. «Мазҳар-ул-мусаннифин» асари XVIII асрнинг иккинчи ярмида Бухоро хонлиги территориясида майдонга келган бўлса, XIX асрнинг бошларида Қўқонда «Мажмуаи шоирон» асари яратилди.

«Мажмуаи шоирон».

Бу асар Қўқон хони Амир Умархон ҳукмронлиги даврида сарой шоири Фазлий Намангоний бошлиқ авторлар коллективи томонидан тузилган.

Абдукарим Фазлий Намангоний Қўқон саройининг ўтакетган реакция маддоҳ шоирларидан бўлиб, у «Зафарнома» ёки «Шоҳнома» маснавийсида ҳам, қасидалари ва ғазалларида ҳам Амир Умархонни улуғлаган, мақтаган ва ўзининг ана шундай фаолиятдан мамнун бўлиб, сарой ва хон манфаатларини ҳимоя қилган шахс эди. Шунинг учун ҳам Умархон «Мажмуаи шоирон»ни тузишни Фазлийга топширган.

«Мажмуаи шоирон» 1821 йилда тузилди. Бу асарда асосий ўрин ва эътибор Умархон (Амир, Амирий), унинг вазири Қосим Бекларбегни (Вазир), Шайхулислом Султонхонтўра Аҳрорий (Адо), Бухоро амирзодаси Ҳусейнбек (Мир, Мирий), оқсуяк Сайид Ғозихонтўра (Нола), Хўжакалон (Ринд) каби йирик аристократларга берилган. Бу шоирлар ижодининг хусусияти шундан иборатки, уларда Қўқон хонлиги, унинг амири Умархон кўқларга кўтарилиб мақталди, у ҳатто Ҳусайн Бойқаро ва Бобирдан устун қўйилди. Ғоят кибр-ҳавога берилган баландпарвоз сарой шоирларининг ҳар бири ўзини «Низомийи аср, Жомийи замон, Навоийи майдони сухан» деб ҳисоблар эди. Масалан Адо:

Ғар Навоийдин Адо сўзини ўткарса не тонг,
Шоҳ Умар афзалму ё Султон Ҳусайн Бойқаро —

деб мақтанган бўлса, Фазлий ўзига мана бундай юқори баҳо берган эди:

Манам Фазлий номвар дар замал,
Низомийи асри хулам дар сухан.
Ба гуфтор дорам зи Жомийи нишон,
Ба ашъори туркий Навоий баён

(Мен замонанинг шуҳрат топган Фазлийсиман. Сўзда ўз асримнинг Низомийсиман, шеърда Жомийдек шоирман, ўзбекча шеърлар ёзишда эса Навоийдурман).

«Мажмуаи шоирон» маддоҳ шоирларнинг Амирий ғазалига боғлаган назиралари билан тўлдириб юборилгандир.

«Мажмуаи шоирон»нинг тузилиш структураси асосан қуйидагичадир:

- 1) ҳамд, наът ва китобга киритилган шоирларга қисқача шеърый характеристика;
- 2) Умархонга бағишланган қасидалар;
- 3) Амирий шеърлари ва унга назира тарзида ёзилган пайравлар;
- 4) мухаммас, рубоий, тарих ва мушоиралардан намуналар.

Китобда маснавий, баҳри тавил, қасида, ғазал, рубоий, мухаммас, мусаддас, мутассаъ, мустазод, тарих, муфрадот, муаммо, мушоира (савол-жавоб) жанрларидан намуналар келтирилади.

Асарда парчалар жанрлар эътибори билан жойлаштирилгандай кўринса-да, аммо бу принципга изчил риоя қилинмагани сезилади. Фазлийнинг «Мажмуаи шоирон»даги 1302 мисрали маснавийларида шоирларга доир маълумот ва тақрирлар ёзилган. Кириш қисмидаги 598 мисрали маснавийда 75 шоирнинг номи тилга олинган (академик В. В. Бартольднинг ҳисобига кўра, китобда 101 шоирнинг шеъри бор). Унда келтирилган шеърый парчалар ва намуналардан кўринишича, ўша давр феодал-сарой адабиётида шаклбозлик ривожланиб, мазмун ва тематика доираси тораийиб борган. Бу эса маддоҳлик туфайли авж олган назирағўйлик ва тақлидчиликнинг натижаси эди. Шу жиҳатдан Мирзо Шариф Дабир Самарқандийнинг қуйидаги мисраларда ифода этган фикри диққатга сазовордир:

Дар ин замон ки забонварон вассофанд,
На фозиланд, на олиму на шахси инсофанд

(Бу замонда мақтовга тушиб кетган сўз айтувчилар — шоирлар фозил ҳам, олим ҳам ва инсофли киши ҳам эмаслар).

Аммо ҳаёт ҳодиса-воқеалари билан қизиқиб, ўша замондаги турмуш ва тирикчилик ҳақида бош қотириб, қалам тебратган шоирлар (Гулханий, Махмур, Маъдан, Ҳозиқ ва бошқалар) ижодида муҳим ғоявий-бадий янгиликлар ҳам кўринади эди. Уларнинг ноиложликдан вақт-вақти билан Умархон ғазалларига боғлаган назиралари «Мажмуаи шоирон»га киритилди ва шу назиралари учун улар мақталди. Лекин уларнинг феодал-клерикал муҳитни танқид қилувчи асарларининг «Мажмуаи шоирон»га киритилиши у ёқда турсин, балки шундай асарлари учун улар Фазлий ва бошқалар томонидан камситилдилар, ҳақорат қилиндилар. Бироқ, шунга қарамай, бу шоирлар ҳақиқатни куйлашга интил-

дилар ва шароит имкониятларига кўра, диққатга сазовор асарлар ижод эта олдилар.

«Мажмуаи шоирон»нинг яна бир хусусияти шундаки, асарда шоирлар ҳақидаги биографик маълумотлар шеърӣ формада, арузнинг мутақориб мусаммани мақсур баҳрида ёзилгандир. Бундан олдин Урта Осиё территориясида тузилган тазкираларда бундай ҳол кўринмас эди. Агар «Мажмуаи шоирон»даги биографик маълумотлар уни тазкирага яқинлаштира, унда бир қанча шоирларнинг бир қофия ва радифдаги шеърларининг (Амирий ғазалларига назираларнинг) келтирилиши асарни радиф-ул-ашъор типидagi баёзларга ўхшатиб қўяди.

Бу фикрлар «Мажмуаи шоирон»нинг тузилиш структурасига хос мулоҳазалардир, албатта. Аммо асар гоъвий йўналишининг реакция эстетик принципларга асослангани шубҳасиздир. Чунки асарда номлари тилга олинган 80 га яқин шоирлардан феодал-клерикал адабий оқимга мансуб бўлганлари (Амирий, Адо, Фазлий, Ҳотиф, Мир ва бошқалар) кўкларга кўтарилиб мақталса, прогрессив тенденциядаги қаламкашлар ёки феодал-клерикал адабий оқимга маъқул бўлмаган асарларни ижод этган шоирлар (Гулханий, Махмур, Ҳозиқ, Туробий, Кошиф) турли баҳона ва сабаблар билан қораланади ва гаразли танқид қилинади.

«Мажмуаи шоирон»нинг аҳамияти шундаки, унда кўпгина фактик материаллар тўпланган ва XIX асрнинг биринчи чорагидаги адабий оқимлар ўртасидаги курашга доир маълумотлар берилган.

XVIII асрда ва XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган санъаткор ва шоирларга бағишланган тазкиралардан бири Қори Раҳматулло Возеҳнинг «Тухфат-ул-аҳбоб фи тазкират-ул-асҳоб» асаридир.

Возеҳ (1817—1894) XIX асрнинг кўзга кўринган шоири ва олимидир. У бир неча асарларнинг, жумладан, «Савонеҳ-ул-масолик ва фаросаҳ-ул-мамолик», «Кони лаззат ва хони неъмат», «Ақонд-ун-нисо» ва бошқа китобларнинг авторидир. Унинг «Тухфат-ул-аҳбоб...» тазкираси 1871 йилда ёзилиб, XVIII—XIX асрларда Қўқон ва Бухоро хонлигида яшаган 145 шоир ҳақида маълумот беради. «Тухфат-ул-аҳбоб...» авторини шоир ва ёзувчилар ҳақида сўз юритганда ҳам, тазкирани тузишда ҳам маълум система билан иш кўради. Тазкиранинг умумий структураси қуйидагичадир: аввал авторнинг кириш сўзи, кейин шоирлар биографияси ва шеърларидан намуналар келтирилади ва авторнинг охириги сўзи билан асар тугайди. Авторнинг кўрсатишича, тазкирада шоирлар

араб алфавити тартибда жойлаштирилган. Асарга машҳур шоирлар ҳам, эндигина адабиёт майдонига қадам ташлаб келаётган ҳавасмандлар ҳам (Урта Осиё территориясида ёки ундан ташқарида бўлишидан қатъи назар) киритилган. Возеҳ ўзи бевосита таниган, суҳбатда бўлган қаламкашлар тўғрисида дадил ва ишонч билан мулоҳаза юритади, ўзи кўрмаган, суҳбат қилмаган, аммо эшитган ёки асарларини ўқиган шоирлар тўғрисида анча эҳтиёткорлик билан сўз юритади, девонлари бўлган шоирларни эслатиб ўтади.

Авторнинг шоирлар тўғрисидаги мулоҳазалари ҳам кўп ўринда планли равишда баён қилинади:

- 1) қисқача кириш сўз;
- 2) шоирнинг биографиясига доир маълумот;
- 3) шоир ижодиётига характеристика;
- 4) шоир асарларидан намуналар.

Возеҳ аввал шоирнинг таҳаллуси, сўнг унинг шахсий хусусиятлари тўғрисида гапириб, отини, отасининг номини, қаерлик эканини, билим доирасини, касбини, илмий фаолиятини эслатади. Кейин шу шоирнинг қачон яшаганини, унинг сарой билан алоқасини ёритиб, ижодиётининг қисқача характеристикасига ўтади ва шеърларидан намуналар келтиради. Лекин ҳамма ўринда ҳам бу принципга риоя қилинмайди, албатта. Шуни алоҳида уқтириш керакки, Возеҳ шоирлар ижодини чуқур таҳлил қилмайди, уларнинг ютуқ ва камчиликларини батафсил баён этмайди, балки кўп ўринда шоир ижодиёти ҳақида умумий сўз юритади. Аммо баъзи ўринларда шоирнинг бирор шеъри ёки ижоди ҳақида (масалан, Ҳозиқ баёнида) писбатан кенгроқ ва муфассалроқ тўхтайдди. Асарда асосан тожик тилида ёзилган шеърлар келтирилсада, унда ўзбекча шеърлардан намуналар ҳам учрайди (масалан, Хон Муҳаммад Алихон зикри...). Тазкирада турли адабий оқимга мансуб шоирлар тўғрисида фикр юритилади, ўзбек адабиёти тарихида муҳим роль ўйнаган Гулханий, Ҳозиқ каби шоирлар ҳақида ҳам маълумот берилади.

«Тухфат-ул-аҳбоб...»даги материаллар анча ишончли бўлганлиги учун ҳам ундан сўнг яратилган қатор тазкиралар (Абди, Афзал, Ҳашмат, Муҳтарам, Шаръий, Садри Зиё тазкиралари) Возеҳ асарига таянади. Шу сабабдан Возеҳнинг «Тухфат-ул-аҳбоб...» тазкираси Салимбек Иноқ томонидан айрим қўшимчалар билан 1914 йилда Тошкентда тошбосмада нашр этирилган эди.

«Тухфат-ул-аҳбоб...» XVIII асрдаги ва XIX асрнинг биринчи ярмидаги адабий муҳитни ўрганиш ва текширишда ишончли манбалардан биридир.

ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ ВА ХАЛҚ КИТОБЛАРИ

XVIII—XIX асрларда ҳам, худди илгариги даврда бўлгани каби, ҳукмрон синфлар меҳнаткаш оммага таъсир ўтказиш учун хизмат қила оладиган воситаларнинг ҳаммасини ишга солдилар. Улдириш, қувғин қилиш ва калтаклаш каби даҳшатли жазо чораларини қўллаш билан бирга, халқни тақдирга бўйсунтиришга, художўй ва итоаткор бўлишга тарғиб қилиш кучайди. Қора реакция зулм ва бедодликка қарши кўтаришган ҳар қандай норозилик ҳаракатларини шафқатсизлик билан бостирад эди.

Аммо халқ табиатан илгарилаб борувчи катта ижодкор кучдир. Шунинг учун ҳеч бир нарсани унинг умумий ижодий фаолиятини, шу жумладан бадий ижод соҳасидаги фаолиятини ҳеч қачон тўхтата олмайди. «Халқ ўз бошидан қора кунларни кечириб турган бир вақтда ҳам яратади, ижод қилади. Мамлакат қабристон тинчлигига кирган ва унда ҳоким феодалларнинг жарчилари қичқириб турган вақтда ҳам халқ яратар эди. Реакциянинг энг қора йилларида, меҳнаткаш халқ орасида юз берган ҳар қандай интилиш бўғизидан бўгилиб турган кунларда ҳам яратар, куйлар эди»¹.

Урта Осиё халқларининг XVIII—XIX асрлардаги ҳақиқатан ҳам жуда оғир бўлган ҳаётига назар ташласак, халқнинг ижодий фаолияти мутлақо сўниб қолмаганлигини, унинг юз минглаб зўр ақллardan ташкил топган тийран тафаккури доим тошқин дарё сувларидек олға томон интилганлигини кўрамиз.

Авалло шуни айтиш лозимки, сўз санъатининг боши бўлган фольклор ҳар бир даврда халқ ҳаётининг доимий йўлдоши, энг илғор, энг ғоявий адабиёт бўлиб келган. «Биринчи шоир ва биринчи файласуф бўлган халқ» (М. Горький) илғор ғояларни ташувчи ўлмас асарларни, бадий образларни яратган инсониятга чуқур мазмунли фикрий хазиналарни бағишлаган. Халқ бадий ижодининг ажойиб ёдгорликлари бутун-бутун авлодларнинг онги ва фикрини ўстиришда, уларнинг эстетик завқи, маънавий дунёсини бойитишда мислсиз катта роль ўйнаб келган. Бу ажойиб ёдгорликлар ҳозирги даврда бизнинг авлод учун ҳам юксак қимматга эгадир. Шунинг учун совет адабиётининг асосчиси Максим Горький «Халқ оғзаки ижодини чуқур ўрганмай туриб, меҳнаткаш халқнинг ҳақиқий ўтмишини, тарихини билиб олиш мумкин эмас»,— деб айтган эди.

XVIII—XIX асрларда ҳам фольклорнинг хилма-хил дур-

¹ Х. Олимжон. Танланган асарлар, III том, Тошкент, 1960, 332-бет.

доналари яратилди. Халқнинг зулмга қарши нафрат ва ғазабини, яхши турмуш ҳақидаги ўй-хаёли ва армонини ўзида акс эттирган ҳисобсиз лирик парчалар, жуда кўп нақллар, мақоллар, ҳикматомиз сўзлар, эртақлар, афанди латифалари, қўшиқлар кенг тарқалди. Бир қанча истеъдодли халқ шоирлари етишиб, катта эпик асарлар, дostonлар орқали халқ орзуларини куйладилар. Ўзбек халқининг бу даврда яратган оғзаки адабий мероси тематика бойлиги, жанрларининг ранг-баранглиги билан ажралиб туради.

Ўзбек хонликларида қора кучлар ҳар қанча ёвузлик ва раҳмсизлик кўрсатсалар ҳам, халқнинг прогрессив фикр ва ғояларини тобора авж олиб ўсишидан тўхтата олмадилар, меҳнаткаш омма хон ва феодаллар зулмини фош этувчи фольклор намуналарини яратди, ҳоким синф идеологларининг зўр бериб аскетизм ва тасаввуфни тарғиб қилишига қарамай, меҳнаткашлар фольклор асарларда охиратни-жаннатни эмас, бахтли келажакни орзу қилдилар.

Золимлиги, қонхўрлиги туфайли аламдийда халқ томонидан «Ботир қассоб» деб лаънатланган Бухоро амири Насрулло (1826—1860)нинг ваҳшийлигини фош этувчи:

Ботирхон отланиб чиқса,
Кўринг салтанатларини,
Неча йил қамаб ётди
Кенагас юртларини.
Қамай-қамай алқисса
Олди ўйиб кўзларини,
Тойлоқдай бўкиртириб сўйди
Не-не азаматларини...

каби изтиробли парчалар; халқнинг ҳамиша оч-юпун, қашшоқ ва ҳимоясиз қолганини эслатувчи:

Бундан бордим Зирабулоқ,
Эчкиси йўқ, бари улоқ,
Кийганлари жанда, ямоқ,
Қашшоқлар конини кўрдим...

сингари қўшиқлар, шунингдек халқнинг қайғу-ҳасратларини, дин-шариат аҳлларига нафратини ифодаловчи: «Шариатда шарм йўқ», «Шариатнинг йўли кўп», «Даъвогаринг қози бўлса, дардингни оллога айт», «Фатво ҳам пулингга яраша берилади», «Диндан қайтсанг ҳам, элдан қайтма» каби мақол ва афоризмлар омманинг энгилмас маънавий қудратидан далолат берувчи намуналардир.

Шубҳасиз, XIX асрнинг иккинчи ярмида халқ ижодининг катта мактаби бўлиб, Жассоқ бахши, Кичик Бўрон, Қўлдош шоир, Суяр шоир, Хўжаназар бахши ва Жуманбулбул каби

машҳур халқ шоирларини етиштирган Нурота ва Булунғур биз ўрганаётган даврда ҳам фольклорнинг йирик маркази бўлган. Машҳур олим В. М. Жирмунскийнинг фикрига қараганда, бахшиларнинг Нурота мактаби вакиллари романтик дostonларни, «халқ романлари»ни куйлашга, Булунғур мактаби вакиллари эса қаҳрамонлик дostonларини куйлашга кўпроқ эътибор берганлар. Бироқ бахшилар ижод қилган асарлар бизгача фақат оғизма-оғиз етиб келган. Мадрасаларда форс ва араб тилида таҳсил кўрган аристократ зиёлилар, феодал-клерикал маданият вакиллари феодал-аристократ шоирлар томонидан яратилган қасида, мадҳия ва бошқа шу каби асарларни қадрлаганлари ҳолда, бахши шоирларнинг бармоқ вазида, содда, халқ тилида ғоят енгил ва қизиқарли қилиб яратилган дoston ва қўшиқларини ҳақиқий санъат асари ҳисобламаганлар. Шунинг учун, ўтмишда бунёд этилган тазкира, мажмуа, девон ва баёзларда бахшиларнинг асарлари ҳам, улар тўғрисидаги биографик маълумотлар ҳам учрамайди. Халқ орасида эса бахшилар ижод қилган асарларнинг ишқибозлари ғоят даражада кўп бўлса ҳам, кўпчилик омма саводсиз бўлганлиги учун бундай намуналарни ёзиб олувчи махсус кишилар бўлмаган ёки жуда кам бўлган. Лекин, шунга қарамай, халқ ўз маънавий бойлигини авайлаб сақлаган, оғзаки тарзда келгуси авлодларгача еткази олган.

Бу даврда ўзбек халқ оғзаки ижоди соҳасида чинакам юксалиш юз берди. Халқ дostonчилигининг гўзал намуналаридан бири бўлган «Равшан» дostonи Жуманбулбулнинг ўзи томонидан ижод этилган, деган фикр шунингдек, профессор В. М. Жирмунскийнинг «Алпомиш» дostonидаги жанг манзараларида тасвирланган қалмоқ полвонларининг бесўнақай кулгили портретлари XIX аср ўрталарида яшаган муболага устаси Амин бахшининг ижоди бўлса керак, деган ҳақиқатга яқин фикри асоссиз эмас, албатта¹.

Бу даврда Урта Осиё хонликлари бўйлаб «Алпомиш» дostonи ва «Гўрўғли» циклидаги эпик қиссалар кенг тарқалди. «Тоҳир ва Зуҳра», «Юсуф ва Зулайхо», «Баҳром ва Гуландом», «Гулфараҳ», «Санобар», «Бўзўғлон» ёки «Юсуфбек ва Аҳмадбек» каби ўнлаб халқ китоблари меҳнаткаш оммининг ҳамдard дўсти, руҳий озиги сифатида катта шўҳрат топди. Уларда инсонпарварлик, эрксевар, ватап ва эл-юртга муҳаббат, халқлар дўстлиги, тинчликсеварлик, қаҳрамонлик

¹ Проф. В. М. Жирмунский. Эпоснинг умумий назарий проблемалари ва ўзбек дostonчилигини ўрганиш тўғрисида. «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» журнали, 1959, 4-сон, 76-бет.

каби халққа хос бўлган ажойиб фазилатлар улуғланди. Бу китобларнинг кўплари халқ қалбига сингиб кетган бўлиб, тўй ва маъракаларда, оммавий сайил ва йиғинларда қайта-қайта куйланган, иштиёқ билан ўқилган, Урта Осиёнинг турли жойларида котиблар, саводли кишилар томонидан кўп нусхаларда кўчирилган. Бу хил халқ китобларида ўқувчини мардлик ва қаҳрамонликка, ҳалол севги ва садоқатга етакловчи ғоялар ҳам, уларнинг мунгли кўнглини аллаловчи, юпатувчи, алам ва армонларга тўла ширин хаёлларга чўндирувчи эпизодлар ҳам кўп учрайди. Шунинг учун ҳам ўтган асрнинг ўрталарида Урта Осиёни кезиб чиққан венгриялик шарқшунос Г. Вамбери эл ичида машҳур бўлган «Юсуфбек ва Аҳмадбек», «Тоҳир ва Зуҳра» каби халқ китоблари — халқ романлари ҳақида қуйидагиларни ёзган эди:

«Ўзбекистонда бундай романлар сон-саноксиз даражада кўп бўлиб, ўзбеклар, асосан, шу хилдаги асарларни ғоят севадилар... Бундай асарлардан ўзбекларнинг миллий ҳис ва ифтихорини, мардлик ва қаҳрамонлигини акс эттирувчи кўпгина манзараларни топиш мумкин»¹.

Халқ романлари ўзига хос специфик хусусиятларга эга бўлган бадий асарлар бўлиб, ўзбек адабиёти тарихида алоҳида жанрни, соҳани, йўналишлардан бирини ташкил этади. Бу асарлар аслида узоқ вақтлар мобайнида халқ томонидан коллектив ижод маҳсули сифатида майдонга келтирилган ва халқ мулки сифатида унинг эстетик ҳиссиётини, ақлаковатини тарбиялашга хизмат этган. Бинобарин, халқ китобларининг биринчи ижодчиси, автори халқдир.

Қатор ўзбек шоирлари бой фольклор материаллари асосида оригинал эпик асарлар яратганлар. Халқ китоблари эпик асарлар яратилишининг ана шу методи воситасида шоирларнинг битмас-туганмас илҳом манбаи ролини ўтаган. Шоирлар халқ ижодидаги тайёр сюжет ва қаҳрамонлар саргузаштини ўз ижодий лабораторияларида қайта ишлаганлар, уларга тарихий шароитнинг талаб ва эҳтиёжлари тақозо қилган айрим ўзгартишларни киритиб, бадий жиҳатдан сайқал бериб, уларни ёзма адабиёт намуналарига айлантирганлар. Шундай қилиб, халқ оғзаки ижоди билан ёзма адабиётга хос хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган оригинал бадий асарлар майдонга келган ва улар халққа манзур китоблар бўлиб қолган. XVIII—XIX асрларда ўзбек ва туркман, қорақалпоқ ва қозоқ халқлари орасида оғзаки ижоднинг ана шу хилдаги асарлари кўплаб яратилди ва ёзма адабиётнинг ривожланишига ижобий таъсир кўрсатди. Бу даврларда «Тоҳир ва

¹ Г. Вамбери. Очерки Средней Азии, Москва, 1868, стр. 336.

Зухра»нинг XVI—XVII асрларда яшаган Сайёдий тахаллусли шоир ёзган вариантдан бошқа номаълум авторлар яратган вариантлари ҳам вужудга келди.

XVIII асрнинг охирларида ижодий камолотга эришган ҳисорлик шоир Собир Сайқалий Баҳром билан Гуландом ҳақидаги халқ афсоналари асосида «Баҳром ва Гуландом» номли оригинал ва бадиий жиҳатдан анчагина етук асар яратди. Буни шоирнинг ўзи ҳам қуйидагича эслатиб ўтган эди:

Кел эй руҳи равоним тавсани сан,
Ки бир афсона айғил, бошлайин ман.
Кел эй тўти, эшитгил қиссаларин,
Ажаб афсонаи пур ғуссаларин...

Бу дostonдаги образларнинг характерида адолатпарварлик ва инсонпарварликни, севги ва садоқатни, жасорат ва мардликни улуглаш, зулмат ва ёвузликка нафрат, ҳаётга муҳаббат каби хислатлар устун туради.

Шунингдек, халқ ижоди материаллари заминидан шоир Ризоий томонидан «Хуршед ва маликаи Дилором», шоир Дилафкор томонидан «Шаҳзода Раъно ва Сухангул», XVIII аср туркман шоири Шайдоий томонидан «Санобар», XIX аср бошларида ўтган шоир Маъруфий томонидан «Юсуфбек ва Аҳмадбек» дostonлари яратилди. Автори ҳозирча номаълум бўлган «Гулфараҳ» дostonи ҳам, Нозим ва Ҳозиклар томонидан тожик тилида, Андалиб, Хиромий ва Мирийлар томонидан ўзбек тилида назм қилинган «Юсуф ва Зулайхо» қиссалари ҳам шу даврларда кенг тарқалган халқ китобларидан эди. Бу асарларда, ёзма ва оғзаки адабиётнинг бошқа намуналаридаги сингари, ижтимоий муҳит, халқнинг турмуши, урф-одатлари, халқнинг фаровон ҳаёт ва ҳақиқат ҳақидаги орзулари ўз ифодасини топган. Уларнинг мазмунида, баъзи бир истиснолардан қатъи назар, халқчиллик руҳи ҳукмрондир.

Халқ романларига хос специфик хусусиятлардан яна бири шундан иборатки, улар бевосита халқ оғзаки ижоди, халқ куйлаб келган традицион сюжетлар асосида яратилганлиги учун, ишқий-романтик лавҳаларга, қизиқарли фантастик саргузаштларга бойдир. Воқеаларнинг баёғ қилиниш тартиби, услуби, бир томондан, халқ ижод қилган «Алломиш», «Гўрўғли» каби дostonлари сەҳрли фантастик эртакларни эслатса, иккинчи томондан, «Қиссаи Сайфулмулк» характеридаги ёзма адабиёт дostonларига ҳам ўхшаб кетади. Бу асарларнинг тили равон, услуби содда, бадиий жиҳатдан ҳам ғоят пишиқ бўлиб, улар ўқувчини ўзига қаттиқ жалб қилади. Бу ҳолни Муҳаммад Зокир Мусоқори ўғли

томонидан ҳижрий 1326 (мелодий 1908) йилда Тошкентдаги Гуломия матбаасида типо-литографик усул билан нашр этилган «Санобар» китобидан ҳам англаб олиш мумкин.

«Санобар». Дostonда асосан шаҳзода Санобар ҳамда Гулпаризод ва Меҳрангиз ўртасидаги ишқий саргузаштлар тасвир этилади. Дoston ҳам наср, ҳам назм билан ёзилган бўлиб, унинг қисқача мазмуни қуйидагича:

Чин шаҳрида Хуршед номли бир подшо бўлиб, унинг Санобар номли ғоят соҳибжамол ва соҳибкамол ўғли бор эди. Санобар 10 ёшигача мактабда ўқийди, сўнг отасининг қистови билан сипоҳгарликни ўрганишга киришади. Кунлардан бирида қирқ йигити билан боғ сайлига чиққанида, уни уйку элтиб, ухлаб қолади. Санобар тушида «офтобталъат» ва «муштараксаодат» бир паризоднинг гулзор ичида ётганини кўради ва унга ошиқи беқарор бўлиб, исмини, манзил-маконини сўрайди. Қиз ўз исми Жамол (Гулпаризод) бўлиб, парилар маликаси эканини, Фаррухшоҳ унинг отаси бўлиб, даргоҳи эса 300 йиллик йўлда жойлашган Шаҳристондалигини айтади.

Парилар маликаси ишқидан алаклаб уйғонган Санобар ҳузурда ваирнинг ўғли Зеваршоҳ пайдо бўлиб, ундан ҳол-аҳвол сўрайди, шаҳзодадан аҳволидан отаси, эл-уруғи, беклар, аъёнлар хабар топадилар. Ниҳоят, Санобар отасининг розилигини олиб, 500 паҳлавони билан сафарга чиқади. Улар дарёда кема билан сузиб кетаётганда, гирдобга йўлиқадилар ва 6 ой шу жойда тўхтаб қоладилар; тўфон кўтарилди, кема чилпарчин бўлиб синганида, Санобар Зеваршоҳ билан бир тахтага илиниб қолади, бошқалар эса ҳалок бўладилар. Икковлари қирғоққа чиқиб тувайдилар. Зеваршоҳ ҳам вафот этади. Дўсти билан видолашган Санобар ёлғиз ўзи узоқ йўл босиб, ниҳоят бир марғзорга етади; шу ерда тунамоччи бўлганида, боғ ўртасидаги азим чинор остидан катта ҳовуздан оғзига гавҳар тишлаган бир ҳўкиз чиқиб келади ва гавҳарни шоҳсупа устига қўйиб, ўтлагани кетади. Гавҳарнинг нуридан боғ ичи мунаввар бўлиб кетади. Санобар чинор устига чиқиб, гавҳарни завқ билан томоша қила бошлайди. Анча вақтдан сўнг ҳўкиз келиб, яна ҳовузга кириб кетади. Санобар бу ернинг гаройиботларидан ваҳимага тушиб, дарҳол йўлга равона бўлади ва бир неча кундан кейин жодугар макони бўлган яна бир боққа етиб келади. Боғни томоша қилиб турганида жодугар унинг устига бир сиқим тупроқ сочиб юборади. Санобар кийик суратига кириб қолади. Шу тахлитда боғ ичидаги бир уйга яқинлашади. Уй ичидаги тахтада жодугарнинг қизи Меҳрангиз ётган экан. Санобар қизга кўрган-кечирганларини сўзлаб беради ва ундан ёрдам сўрайди. Меҳрангиз бир ҳовуч тупроққа дам солиб, Санобарнинг бошига сочади. Санобар аслига қайтади. Жодугарнинг қизи уни севиб қолади ва ўтириш уюштиришни буюради. Санобар эса қолмишга қўнмай, йўлга равона бўлади ва тоғда макон кўрган чилтонларга дуч келади. Чилтонлар унга «ваҳдат майи»дан нчирадилар. Санобар яна йўл юриб, 60 кундан кейин бир хиёбонга кириб келади. Бу ер зангилар ўрдаси экан. Зангилар уни банди қилиб, ўз бошлиқлари олдида олиб борадилар. Бошлиқнинг гўзал бир қизи бўлиб, у Санобарни кўриши билан, уни севиб қолади. Санобарни олтин қафасга қамайдилар. Қиз ҳар кун уни томоша қилишга келади ва ўз шаънига қўшиқ айтишни илтимос қилади. Санобар уни ҳажв қилувчи байтлар айтади. Қиз хафа бўлиб, чиқиб кетади. Шу вақт ғойибдан бир қўл чўзилиб, Санобарни қафас билан кўтариб, чўлга элтиб ташлайди. Қафас очилиб кетиб, Санобар озод бўлади. У йўлда давом этиб, уч кундан сўнг ваҳшийлар қароргоҳи бўлган чангалзор олдида чиқиб қолади. Шунда бир рўдапо унинг

елкасига миниб олади. Ақл ва тадбир кучи ғолиб келиб, Санобар рўдапони ёниб турган оловга отади; рўдапо куйиб кетади. Яна етти кечаю етти кундуз йўл юриб, тоғ бағридаги ғорда семурғ қушга дуч келади ва бошидан ўтганларни ҳикоя қилиб, ундан нажот сўрайди. Семурғ овқат тайёрлашни буюради. Санобар ов ўлжаси бўлган икки кийик гўштини бир тулумга жойлаб, семурғ устига ортади. Қуш парвоз қилади ва 40 кундан сўнг Шаҳристон яқинидаги жойга туширади. Тунда девларнинг ҳаммаси маст уйқуда экан. Санобар маъшуқасини ухлаб ётган ҳолда учратиб, унинг ишқида ғазал ўқийди. Девлар ҳам, қиз ҳам уйқудан бош кўтарар-дёлар. Маликанинг хизматчиси Санобарни малика ҳузурига олиб киради. Қиз тушида кўрган йигитни танийди ва унга зарар етказмаслиқни девларга буюради. Санобар ойнабанд кўшкдан шуъба сочиб турган гўзалга ўзини танитади, ҳамма сирни, ҳатто ота-онасининг кимлигини ҳам маълум қилади. Малика девларга бир олтин тахт ясашни буюради; тахт ясалгач малика билан Санобар унга ўтирадилар ва девлар ёрдами билан Чин шаҳрига қараб учадилар. Санобар ўз гўзалининг розилиги билан Меҳрангизни ҳам чорлатиб, дўстлари фарқ бўлган дарё йўли орқали ўз юртига етади. Хуршедшоҳ ўғлини шаҳар бўсағасида кутиб олади. Бироқ Санобар дарёга фарқ бўлган дўстларининг ота-оналари ва қариндош-уруғларининг юзига қандай қарайман,— деб, шаҳарга киришга кўнмайди. Ота-ўғил нажот тилаб, худога илтижо қиладилар; шунда ўлган йигитлар тирилади ва ҳаммалари биргаликда шод-хуррамлик билан шаҳарга кириб келадилар. Санобар Гулпаризодга уйланади. Улар тахтга ўтирадилар. Шундай қилиб, ошиқ-маъшуқлар мурод-мақсадларига етадилар.

Асар мазмунидан кўриниб турибдики, «Санобар» достонини яратган шоир халқ оғзаки ижодидан самарали фойдаланган ва, айрим диний элементлари борлигига қарамай, асосан, дунёвий руҳдаги китоб бунёд этиб, маълум муваффақиятларга эришган. Китобдаги асосий персонажларнинг айримлари дев ва парилар тимсолида берилса ҳам, кўп ҳолларда улар реал дунё кишилари сингари ҳаракат қиладилар, қийинчиликларни енгишда, мардлик кўрсатишда, севги ҳамда вафодорликда инсонларга хос энг яхши фазилатларини намойиш этадилар.

Бундай хусусиятларни бошқа халқ китоблари, жумладан, «Юсуф ва Аҳмад» достонида ҳам кўриш мумкин.

«Юсуф ва Аҳмад» (ёки «Бўзўғлон») ўзбек, «Юсуф ва Аҳмад» туркман, қорақалпоқ ва қозоқ халқлари ўртасида кенг тарқалган достонлардандир. У халқ шоирлари репертуаридан ўрин олган бўлиб, унинг турли вариантлари ва халқ китоби турлари вужудга келган, бу достон XIX аср охирларидан бошлаб бир неча бор нашр этилган¹.

«Юсуф ва Аҳмад»нинг халқ китоби вариантларидан бирида ҳикоя қилинишича, туркманларнинг емерли (эмрели) уруғидан чиққан шоҳ Бўзўғлон икки гўзал синглисини Оғобек ва Бобобек номли лашкар бошиларига хотинликка беради. Оғобекдан Юсуфбек, Бобобекдан эса Аҳмадбек

¹ «Юсуф ва Аҳмад» достонининг халқ вариантлари Фозил Йўлдош ўғли, Пўлкан, Сайидмурод Панов, Қурбон полвон ва бошқа бахшилардан ёзиб олинган.

номли ўғил дунёга келади. Бу болалар паҳлавон ва ажойиб мерган бўлиб етишадилар. Ҳар қайсисининг беш мингдан йигити бўлади. Икки паҳлавоннинг овозаси оламга тарқалади.

Шундай кунларнинг бирида сарой аҳлларида бири Бўзўғлонга: «Жиянларинг тож-тахт орзусида юришибди, хавфнинг олдини олиш керак»,— деб маслаҳат беради. Бўзўғлон суриштириб ўтирмай, жиянларига Исфаҳондан чиқиб кетишни буюради. Юсуф ва Аҳмад ўн минг уйли йигитлари ва қабила аъзолари билан Сабзавор орқали Хевага ўтадилар. Хева хони Эралихон қизи Гулхадичани Юсуфбекка, Манғқишлоқ хони Нодир эса қизи Одинани Аҳмадбекка никоҳ қилиб беришади.

Миср (ёки Масал) номли бошқа бир мамлакатнинг подшоҳи Гўзалшоҳ тушида ўзига икки шер ҳужум қилаётганини ва оғзидан қора қуш учиб чиққанини кўради. Гўзалшоҳ тушининг таъбирини ечиш мақсадида чин-мочинлик Бобоқамбарга мурожаат қилади. Бобоқамбар гўё Юсуф билан Аҳмад унинг тахтини эгалламоқчи эканини айтади. Ваҳима ва саросимада қолган шоҳ Мирзолид (Мирзоали)¹ исмли жосусини Урганча юборади. Бу жосус етти тоғ ошиб, Урганча етиб келади ва Юсуфбек хизматига киради. Юсуфниқига келган тоғаси Бўзўғлон Мирзолиднинг хавфи одам эканлигини ўқтириб, уни ўлдириш лозимлигини маслаҳат беради. Бироқ ўзига инсонга Юсуф тоғасининг маслаҳатига қулоқ соймайди. Муғамбир Мирзолид кунлардан бирида Юсуф ва Аҳмадни алдаб, овга олиб чиқади. Уларни Гўзалшоҳ одамлари асир тушириб қасрга олиб келадилар. Гўзалшоҳ уларни топбурун қилдиради. Аммо Юсуф билан Аҳмад ўлмайди. Шундан сўнг Гўзалшоҳ уларни зиндонга солдиради. Зиндондон қизининг ёрдами туфайли улар кўп йил давомида зиндонда тирик қоладилар. Бобоқамбар ҳам шу зиндонда улар билан бирга эди. Етти йилдан сўнг уларни Гўзалшоҳ олдига олиб чиқади. Гўзалшоҳ Юсуфга Гашан шоир² билан дуторда мушоақа-мушоира қилишни буюради. Юсуф мушоирада енгиб чиқади. Уртадаги шартга мувофиқ, оғанини озод этилади. Улар қирқ мул олтин билан ўз ватанларига қайтадилар.

Шундан кейин Юсуф катта лашкар тўплаб, ўз душмани бўлган Миср (Масал) подшоҳига қарши уруш бошлайди. Урушда Гўзалшоҳ енгилди. Юсуф билан Аҳмад зиндонда эканлигида уларга ёрдам кўрсатган Қорақўз қизининг илтимосига биноан, Гўзалшоҳ жазога дучор этилмайди. Юсуфнинг маслаҳати билан Бобоқамбар Қорақўзга уйланади. Шундай қилиб, оғанилар ўз мақсадларига эришиб, юртларига қайтиб кетадилар.

Демак, юқорида айтилганлардан маълумки, халқ романларининг авторлари ўз китобларида фольклор вариантларидаги асосий сюжет чизиғини, фантастик-афсонавий воқеаларни, образлар тараққиётига хос бўлган қаҳрамонлик ва жанговарлик саргузаштларини, тил воситаларини, бадий тасвирий омилларни сақлашга уринганлар. Бироқ у асарлар маълум даражада замонавийлаштирилар, воқеа ва образлар ижодий равишда талқин қилинар эди. Халқ китобларида асар мазмунининг китобхон қалбига енгил этиб боришини қийинлаштириб қўювчи мураккаб китобий ташбеҳлар, арабча ва форсча сўзлар кам учрайди. Воқеаларнинг халқ достон-

¹ Бошқа вариантларда Мирзо Аҳмад деб ҳам айтилган.

² Бошқа бир вариантда Қўкча шоир дейилган.

лари, ҳикоялари ва эртақларига хос услубда баён қилиниши, тил ва услуб раволиги бу асарларнинг халқ китоблари бўлиб қолишини, чинакам халқчиллигини таъминлаган муҳим омиллардандир. Ана шунинг учун ҳам бундай асарлар адабиётимиз тарихида халқ китоблари номини олган. Улар икки ижод боғининг меваси, халқ оғзаки ижодидан ёзма адабиётга ўтган ёдгорликлар бўлганлиги учун фольклористиканинг ҳам, адабиёт тарихининг ҳам предмети саналади.

Халқ романларининг ғоявий-бадий қиммати, адабиёт тарихидаги ўрни ҳақида гапирганда шу нарсани ҳам эсда тутиш лозимки, бу асарлар турли хил зиддиятлардан, реакция қарашлардан ҳам холи эмасдир. Чунончи, халқ романларининг аксариятида, «Санобар» ҳамда «Юсуф ва Аҳмад» китобларида кўрилганидек, бош қаҳрамонлар сифатида оддий кишилар, кўпчилик халқ оммасининг вакиллари эмас, балки юқори нуфузли табақа вакиллари, шоҳ ва шаҳзодалар ҳаёти ва саргузаштлари тасвирланади. Бу, албатта, ижтимоий фаровонликка эришиш йўлини ҳали англаб етолмаган халқнинг хон ва шоҳлардан адолат-инсоф умидида бўлганликларидан келиб чиққан бир ҳолдир. Шунинг учун бу асарларнинг асосий персонажлари аслзодалар бўлса ҳам, улар ижодий фазилатларини ўзида ташувчи, халқнинг орзу-интилишларини ифодаловчи қаҳрамонлар сифатида кўринади. Юқорида эслатиб ўтилган халқ китобларидаги қаҳрамонлар: Юсуф, Зулайхо, Санобар, Гулфараҳ, Раъно, Сухангул, Баҳромшоҳ, Гуландом, Юсуфбек ва Аҳмадбек инсоний пок муҳаббат, севги ва садоқат, вафодорлик ва дўстлик, мардлик ва қаҳрамонлик фазилатларини ташувчи кишилар тарзида тасвирлангандир. Улар ҳамма вақт яхшиликни ёмонликка, инсонпарварлик ва адолатни зулм ва жаҳолатга қарши қўядилар.

Шу билан бирга, халқ китобларида тарихий зарурият, жамият маънавий тараққиётининг қолоқ савия даражаси туғдирган консерватив одатлар, диний-илоҳий тушунчалар, шариятнинг ақида ва нормалари, қаламдарлик кайфиятларининг излари ҳам учрайди. Натижада айрим қаҳрамонлар ҳаракатига илоҳий тус берилади, улар худонинг иродаси, тақдирнинг тақозоси билан ҳаракат қилувчилар сифатида тасвирланади. Чунончи, Юсуф, Аҳмад, Санобар ва Раъно образларида баъзан турмуш қийинчиликларига қарши пасив ҳаракат қилиш, салгина қийинчилик юз берганда худога сифиниш, шунингдек, шодликка муяссар бўлганда, буни худонинг хоҳиши деб тушуниш ҳолларини кўриш мумкин. Шунингдек, «Юсуф ва Аҳмад», «Раъно ва Сухангул», «Баҳром

ва Гуландом» дostonларида ўта фантастик, сеҳрли, ғайри табиий воқеалар, эпизодлар ҳам учраб турадики, булар кишиларнинг ибтидоий даврдаги диний тушунчалари: ғайри ҳақиқий тасаввурларининг қолдиқлари, изларидир.

XVIII—XIX асрлар шароитида, ислом дини ҳукмрон идеология бўлган даврда бундай зиддият ва камчиликларнинг содир бўлиши табиий эди. Бу даврда халқнинг онги жамиятнинг тараққиёти даражаси билан изоҳланадиган объектив сабаблар туфайли тарихий жиҳатдан чекланган эди.

Фольклор намуналари ҳақида сўз юритганда шуни ҳам эътиборга олиш керакки, эксплуататор синф вакиллари прогрессив, халқчил оқимдаги фольклор асарларини ўз синфий манфаатларига мослаштиришга, шоир ва халқ бахшилари ижодига ислом идеологиясининг таъсирини сингдиришга ҳаракат қилиб келганлар. Шу мақсадда улар айрим халқ бахшиларини феодал-клерикал сарой муҳитига тортишга, уларни ўз назоратлари остида сақлашга, подшо, хон, амирлар ва сарой аҳллариининг завқини, айш-ишратини мадҳ эттиришга ҳаракат қилганлар. Масалан, XIX аср ўрталарида Амир Насрулло ҳукмронлиги даврида (1826—1860) яшаган Бойсари бахши кабилар бу амирнинг диди ва завқи учун хизмат қилишга мажбур бўлганлар. Феодал ҳукмдорлар халқ романларига нисбатан ҳам шу хил муносабатда бўлганлар. Масалан, хонлар, аслзодалар ва уларнинг идеологик таянчлари бўлган руҳонийлар, халқ дидига мос асарларга қарши бўлган кишилар меҳнаткашлар оммасининг онгини заҳарлашга хизмат қилувчи «Сайқалнома», «Абу Муслим» каби диний-хурофий руҳдаги реакция асарларни «халқ китоблари» ниқоби остида кўп нусхаларда тарқатишга уринган эдилар.

Шундай қилиб, кучли мафкуравий кураш ёзма адабиётдаги феодал-клерикал ва прогрессив-халқчил оқимлар ўртасидагина эмас, балки халқ оғзаки адабиётдаги қарама-қарши тенденциялар ўртасида ҳам давом этар эди.

Таржима асарлари. XVIII асрда ва XIX асрнинг биринчи ярмида кўпгина тарихий асарлар ва тазкиралар яратилиши билан бирга, бадий таржима соҳасида ҳам анча иш қилинди. Форс-тожик тилида яратилган кўпгина машҳур асарлар ўзбек тилига таржима қилиниб, китобхонларга тақдим этилди. Бу соҳада Сайид Ҳусайн Хоразмий, Мунис, Ҳозик, Огаҳий, Волидхожа, Сиддиқ ва Хиромийнинг хизматларини алоҳида таъкидлаш лозим.

Мунис ва Ҳозик XV асрда яратилган машҳур «Равзат-уссафо» ни (Мирхонд асари) ўзбек тилига таржима қилди бош-

лаган бўлсалар, Огаҳий Саъдийнинг «Гулистон» асарини, XVII—XVIII асрларда Ҳиндистонда яшаган Муҳаммад Вориснинг «Зубдат-ул-ҳикоёт» асарини, Кайковус бин Вашмиргирнинг машҳур «Қобуснома» сани, Маҳмуд Ғиждувонийнинг «Мифтоҳ-ут-толибин» ини, Ҳусайн Кошифийнинг «Ахлоқи Муҳсиний», Муҳаммад Маҳдий Астрободийнинг «Тарихи Нодирий», Абдураҳмон Жомийнинг «Баҳористон», шунингдек, «Тазкираи Муқимхоний», «Табақоти Акбаршоҳий», «Равзат-ус-сафо» каби қатор прозаик-тарихий, дидактик асарларни ўзбек тилига таржима қилди. Бундан ташқари, бу даврда Восифийнинг хотиралар тарзидаги «Бадое-ул-вақое» асари ҳам Волидхожа томонидан тожик тилидан ўзбек тилига таржима қилинган эди.

XVIII—XIX асрларда фақат прозаик асарлар эмас, балки шеърий асарлар, поэмалар ўзбек тилига таржима қилинди, насрий асарлар ҳам шеърий йўл билан ўзбек тилига ўғирилди. Бу соҳада хоразмлик Хожа Сайид Ҳусайн томонидан «Вомиқ ва Уэро» (Эрон шоири Заҳир Қирмоний), шаҳрисабзлик Хиромий томонидан «Чор дарвеш», «Тўтинома», Огаҳий томонидан «Ҳафт пайкар» (Низомий Ганжавий), «Ҳашт биҳишт» (Хисрав Деҳлавий), «Саломан ва Абсол», «Юсуф ва Зулайхо» (Абдураҳмон Жомий), «Шоҳ ва гадо» (Ҳилолий) каби асарларнинг таржима қилганини таъкидлаш лозим.

XVIII—XIX асрларнинг бадий таржимачилигида қуйидаги ҳолатлар учрайди: баъзи бир таржимонлар насрий оригинални шеърий йўл билан таржима қилган бўлсалар (масалан, Хиромий томонидан «Чор дарвеш» ва «Тўтинома» асарларининг таржима қилиниши), айримлари шеърий оригинални насрий йўл билан таржима қилдилар (масалан, Низомийнинг «Ҳафт пайкар» асарининг Огаҳий томонидан таржима қилиниши); баъзан эса оригинал қандай формада бўлса, шу формада (насер ё назмда) ўзбек тилига таржима қилинди. (Чунончи, Огаҳий томонидан Саъдийнинг «Гулистон», Ҳилолийнинг «Шоҳ ва гадо», Сиддиқнинг «Чор дарвеш» асарларининг, Волидхожа томонидан Восифийнинг «Бадое-ул-вақое» асарининг таржима қилинганлиги.)

Турли услуб билан амалга оширилган бадий таржиманинг ҳаммасида ҳам ўзбек халқини қўшни халқлар адабиётининг энг яхши ва машҳур намуналари билан таништириш мақсади кўзда тутилган эди.

Насрий асарларни шеърий формада ўзбек тилига таржима қилган авторлардан бири Мулло Қурбон Хиромийдир. Хиромий ўзбек китобхонларига ўзининг «Тўтинома», «Раъно ва Зебо», «Юсуф ва Зулайхо» ҳамда машҳур «Чор дарвеш» асарларининг таржимаси билан маълумдир. Хиромий ўз тар-

жималари ҳақида «Тўтинома» нинг муқаддимасида бундай деган эди:

Неча коғазни мен қаро қилдим,
Элга ҳам арзи муддао қилдим.
«Чор дарвеш» сари сўндим илик,
Сана эрди минг икки юз эллик.
«Маҳфилоро»га айлади кўшиш,
Сана эрди минг икки юз олтинчи.
Тўти алфози то манго бўлди иш,
Сана эрди минг икки юз етмиш.

«Кўп фунун ва одоб ва ҳусн ва ахлоқ ила мумтоз ва ўз замонида... бир донишманди рўзгор ва ҳунарпешаи боиктидор» бўлган Мулло Қурбон (Қурбон Муҳаммад) Хиромий ҳам шоир, ҳам таржимон сифатида мақтовга сазовордир. Хиромийнинг қалами билан ҳижрий 1250 (мелодий 1834) йилда таржима қилинган «Маҳфилоро», ҳижрий 1260 (мелодий 1844) йилда таржима қилинган «Чор дарвеш» ва ҳижрий 1270 (мелодий 1854) йилда назмга айлантирилган «Тўтинома» асарлари фақат шоирлар, адабиёт аҳллари орасидагина эмас, балки кенг аҳоли ўртасида ҳам шухрат топган эди. Хиромий асарлари — таржималари гоёвий мазмуни, жозибадор содда услуби ва тили билан китобхонларга манзурдир.

«Чор дарвеш» Шарқда жуда кенг тарқалган ва машҳур бўлган бир асардир. Бу асар аслида анча илгариги даврларда яратилган бўлиб, айрим манбаларда у Ҳиндистонлик машҳур форс-тожик шоири Хисрав Деҳлавийга (1253—1325) нисбат берилди. «Чор дарвеш» асари бир неча тилларга (урду, рус, татар ва бошқа тилларга) таржима қилинган.

Хиромий ана шу машҳур асарни ўзбек тилига содда ва оммабон услубда шеърий таржима қилиб, юксак таржимонлик ва шоирлик истеъдодини намойиш этди. «Даҳр аро бир нишон» қолдириш орзусида бўлган Хиромий ўз асарлари, хусусан «Чор дарвеш»нинг таржимаси билан адабиёт тарихида ўз номини абадийлаштирди.

Хиромий «Чор дарвеш»нинг оригиналдаги асосий сюжет чизигини сақлагани ҳолда, уни муваффақият билан таржима қилди. «Чор дарвеш»да автор адолат, яхшилик ва юксак инсоний ахлоқни мақтаб, золимлик, ёвузлик ва фисқу фасодни қоралади. Унда мақсадга эришиш йўлида ҳар қандай қийинчиликни енгиш, мардлик, ботирлик, ҳалоллик ва адолатпарварлик каби гоёлар илгари сурилди, эрлар образи билан бирга жасоратли, оқила хотин-қизлар образи (масалан, Озодбахт вазири қизининг образи) яратилди, хотин-қизларга ҳурмат ва хайрихоҳлик ҳис-туйғулари ифодаланди.

Хиромий «Чор дарвеш» таржимасида арузнинг мутақориб баҳридан фойдаланди:

Тун-у кун эди кўнгли ғамдин малул,
Недин ким анда йўқ эди бир ўғул.
(Фаулун фаулун фаулун фаул)

Хиромий «Чор дарвеш»да ўзбек тили бойликларидан кенг фойдаланди, халқ оғзаки ижоди дурдоналаридан баҳраманд бўлиб, халқ мақоллари, таъбирлари ва ҳикматли сўзлари билан асарнинг ғоявий-бадий қимматини янада оширишга, тилини бой ва жозибали қилишга муваффақ бўлди. Бу ҳолни, жумладан, унинг қуйидаги байтларидаёқ кўриш мумкин:

Демишларки, ҳар кимни келганда кўр,
Бўлубдур масал: сўзни сўрганда сўр.

Еки:

Дедимки, мабодо хижолат эгар,
Хижолат эрур юз ўлумдан батар.

Бундай хусусиятлар Хиромийнинг бошқа асарларига ҳам хосдир.

Шеърини оригинални наср йўли билан таржима қилиш Огаҳий фаолиятида равшан кўринади. Огаҳий машҳур озарбайжон шоири Низомий Ганжавийнинг «Панж ганж»ига кирган «Ҳафт пайкар» («Етти гўзал») достонини насрий формада ўзбек тилига таржима қилди. Таржимон оригиналдаги асосий воқеаларни сақлаган ҳолда, асарни бир оз қисқартириб қайта ишлади. Оригиналнинг тилини мукамал билган ва ўзбек тилининг бой хазинасидан кенг фойдаланган Огаҳий асарни жуда раван ва тушунарли тилда таржима қилишга муваффақ бўлди. Мисол учун «Ҳафт пайкар»даги «Иккинчи мазлум шикоят» бобининг таржимасидан парча келтирайлик:

«Иккинчи мазлум йиғлаб, шоҳ Баҳромга дуо қилиб дедим, — мен бир боғбондирман. Отамдан мерос қолган бир дилкушо боғим бор эрдиким, печаловон гуллар очилиб, турлик мевалар анда топулур эрди. Андин ўзга ҳеч мулким ва давлатим йўқ эрди ва ани бағоят яхши кўрур эрдим ва кечакундуз авқотгузорлигимга сабаб ашинг мевалари эрди...».

Кўрамизки бу парча ўз соддалиги, раванлиги ва ифода услуби билан ўзбек халқ эртакларини эслатади.

Огаҳий насрий асарни ўзбек тилига наср билан таржима қилишда ҳам катта маҳорат кўрсатди. У хоҳ назмда бўлсин, хоҳ насрда бўлсин, оригиналга бирмунча ижодий ёндашишга, таржима қилинаётган асарга, қисман бўлса ҳам, ўз муҳитининг руҳини сингдиришга, услуб ва тил жиҳатидан асарни китобхонларга манзур этишга интилди, шу билан бирга, у

оригиналнинг мазмуни ва хусусиятларини моҳирлик билан сақлаб қола олди. Буни Огаҳийнинг ўзи Ҳилолийнинг «Шоҳ ва гадо» достони таржимасининг муқаддимасида таъкидлаб, бундай деб ёзган эди:

Хоман ибтидо сурарда мунго,
Қўйдим «Таржумони Шоҳу гадо»,
Чунки доно мусаннифи анинг,
Назм қилган муаллифи анинг,
Ҳар на сўзим қилубдурур таҳрир,
Байт бар байт айладим тақрир.
Барча сўзим дедим — анинг сўзидур,
Ман демай ким деган анинг ўзидур.
Гўнё ман анинг тилидурман,
Тутғали хомани алидурман.

Бу ҳол унинг Шайх Саъдийнинг «Гулистон» асарини ўзбек тилига қилган таржимасида янада равшан намоён бўлади. (Шуни ҳам унутмаслик керакки, «Гулистон» аввал XIV асрда Сайфи Сароий томонидан «Гулистони бил туркий» номи билан таржима қилинган эди.)

Огаҳий «Гулистон»ни таржима қилишда оригиналга яқин бўлишга, унинг руҳини ифода этишга интилди. Масалан, қуйидаги парчаларни чоғиштирайлик:

Оригинал: «Ду кас ранжи беҳуда бурдану саъйи бефойда карданд: яке он, ки андўхту нахўрд ва дигар он, ки омўхту амал накард.

Илм чандон, ки бештар хони
Чун амал дар ту нест подони.
На муҳаққиқ бувад, на донишманд,
Чорное бар ў китобе чанд.
Он тилҳи мағзро чи илму хабар,
Ки бар ў ҳезум аст ё дафтар».

Таржимаси: «Икки киши беҳуда ранж кўрдилар ва бефойда саъй зухурга еткурдилар. Бири улким, кўп мол йиғнади ва емади ва яна бири улким, ўрганди ва амал қилмади. Маснавий:

Илм аро гар ваҳиди¹ давронсан,
Амалинг бўлмас эрса нодонсан.
Топмағунг дониш аҳли ичра ҳисоб,
Бир эшаксан — санга юк ўлди китоб.
Бўлмағай ҳаргиз ул эшакка хабар,
Ўтун устида бор ё дафтар».

Демак, XVIII—XIX асрларда бадий таржима соҳасида катта ютуқларга эришилди, муваффақият билан таржима қилинган асарлар майдонга келди. Таржимонлар асосан ахлоқий-дидактик ва ишқий-романтик асарларни танлаб олиб таржима қилдилар. Асарларни танлашда, шубҳасиз, таржимоннинг

¹ Ваҳид — ягона.

дунёқараши, ўша замондаги адабий оқимларга муносабати чуқур из қолдирди. Шунинг учун ҳам прогрессив дунёқарашидаги Сиддиқ, Хиромий, Огаҳий ва Волидхожа каби таржимонлар таржима қилган асарларнинг кўпчилиги прогрессив ғояларни, ахлоқий масалаларни қамраб олувчи асарлар эди.

ЭЗМА АДАБИЁТ ВА МАФКУРАВИЙ КУРАШ

XVIII аср ва XIX асрнинг биринчи ярми адабиёти ўзбек адабиёти тарихи тараққиётининг муҳим бир босқичидир. Бу босқичда реакцион феодал-клерикал адабиётга қарши курашда мамлакат ва халқ манфаатларини, меҳнаткаш омманнинг феодал истибдодига қарши норозилигини, унинг бахтли-саодатли ҳаёт ҳақидаги орзу-ҳавасларини ифодалаган прогрессив адабиёт — демократик тенденциядаги адабиёт ўсди, ривожланди, камол топди. Шу даврда бир қатор истеъдодли ёзувчиларнинг етишуви, қимматли бадий асарларнинг вужудга келиши, «Мунтахаб-ал-луғот», «Мазҳар-ул-мусаннифин» каби китобларнинг пайдо бўлиши, Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» дostonларининг қисқартирилган ҳолда эркин прозага айлантирилиши ва ҳоказолар ўтмиш шарқшунослик ва адабиётшуносликдаги адабиёт тараққиётининг бу босқичдаги муваффақиятларини инкор этиш ёки камситиш каби тенденцияларни батамом рад этади. Шарқ халқлари, жумладан Урта Осиё халқлари тарихини, маданиятини текшириш ва ўрганишда катта хизматлар қилган машҳур шарқшунос академик В. В. Бартольд, XVIII асрда туркий халқлар фақат Махтумқулини билар эдилар, деб асоссиз равишда Урта Осиё туркий халқлари адабиётининг бойликларини инкор этган эди.¹ Афсуски, бундай хато қарашлар Ўзбекистон ССР тарихига доир айрим асарларда (масалан, Ўзбекистон ССР тарихининг аввалги нашрида) ҳам содир бўлган эди.²

Кейинги йиллардаги илмий тадқиқотлар эса Урта Осиё халқларининг бу даврда бой адабиёт яратгани, прогрессив ва истеъдодли ёзувчиларни етиштирганини кўрсатди. Ўзбек халқи Фарғона водийсида Хувайдо, Акмал, Низомий Хўқандий (XVIII аср), Гулханий, Махмур, Нодира, Увайсий

¹ Қаранг: В. В. Бартольд. Современное состояние и ближайшие задачи изучения истории турецкой народностей. Доклад прочитанный 27 февраля 1927 года на втором заседании I Всесоюзного тюркологического съезда. Баку, 1926, стр. 13; В. В. Бартольд. История культурной жизни Туркестана, Л., 1927, стр. 131.

² Қаранг: История народов Узбекистана, т. II, изд-во АН УзССР, Т., 1947, стр. 132.

(XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошлари); Хоразмда Равнақ, Андалиб, Роқим, Нишотий (XVIII аср); Мунис, Зийрак, Огаҳий, Диловарий (XIX аср); Бухорода Жоний, Мужрим — Обид, Сайқалий, Шавқий ва Хиромий (XVIII—XIX асрлар) каби атоқли сўз санъаткорларини етиштиргани каби, туркман халқи Махтумқули ва унинг отаси Давлатмамед Озодий билан бирга, Шоҳбанда, Қурбонали Мағруфий (XVIII аср); Камина, Залилий, Сейидий, Ғойибий, Мулла Непес (XVIII—XIX асрлар) каби забардаст қаламкашларни етиштирди.

XVIII асрдаги ва XIX асрнинг биринчи ярмидаги ижтимоий ҳаёт, мафкуравий кураш бадий адабиётда ҳам ўз аксини топди. Бу даврда яшаган адабиёт аҳллари ўз дунёқараши, эстетик принциплари, ҳаёт воқеаларига муносабати, ижодий услуби ва диди билан бир хил позицияда эмас эдилар. Адабиёт аҳллари ўз бадий ижодиёти билан бевосита (айримлари эса билвосита) икки адабий оқимни ташкил этар, ўз асарлари билан шу икки адабий оқимдан бирига келиб туташар эдилар. Бу адабий оқимлардан бири ҳукмрон-эксплуататор синфнинг дунёқараши ва манфаатларини ифодалаган реакцион феодал-клерикал адабиёт бўлиб, иккинчиси халқ манфаатини ифодалаган прогрессив адабиёт, демократик тенденциядаги адабиёт эди. Шу икки адабий оқим ўртасидаги кураш адабий муҳитнинг социал моҳиятини кўрсатувчи муҳим факторлардан биридир. Бадий адабиётдаги бу кураш жамиятдаги синфий курашнинг ифодаси эди. Мана шу курашда прогрессив адабий оқим ўсди, такомиллашди, тобланди, реакцион адабиёт эса ғоявий-эстетик жиҳатдан тушқунлашди, у жамият тараққиётига, илм-маърифат ва маданиятнинг ўсишига тўсқинлик қилди, реакцияни авж олдиришга хизмат этди.

Прогрессив адабиёт.

Прогрессив адабий оқимнинг ғоявий-эстетик моҳияти, услуби, тили ва поэтик хусусиятлари ҳақида сўзлашдан олдин бу адабий оқимнинг тараққиёт замини ва факторларини белгилаб олиш зарур. Феодал-клерикал истибдодга қарши халқ норозилигининг ўсиб бориши, меҳнаткаш омманнинг осойишта ва бахтли-фаровон ҳаёт ҳақидаги орзу-армонлари, феодал сепаратизмга ва диний-хурофий ихтилофларга қарамай, турли уруғ-элат ва халқлар ўртасидаги дўстлик, тотувлик муносабатларининг ўсиб, мустаҳкамланиши, ободончилик ва илм-маърифат равнақи учун кураш тенденцияси ва бошқалар; хуллас, XVIII аср ва XIX асрнинг биринчи ярми ижтимоий-маданий муҳитидаги ижобий тенденциялар прогрессив адабий оқимнинг тараққиётига бир замин бўлиб хизмат қилди. Халқ оғзаки ижоди, аввалги босқичлардаги ўзбек классик адабиётининг, хусусан Навоий ижодиётининг тараққийпар-

варлик традициялари ва бошқа халқлар билан бўлган адабий-маданий алоқалар шу даврдаги прогрессив адабий оқимнинг ғоявий-бадий тақомилига самарали таъсир этган адабий факторлар бўлди.

Прогрессив адабий оқимнинг энг муҳим хусусияти унинг ҳаётга, халқнинг турмуши ва орзу-интилишларига тобора яқинлашиб боришидир. Бу ҳол прогрессив адабиётни тематик жиҳатдан бойигди, ғоявий-бадий жиҳатдан такомиллаштирди, янги-янги образларни вужудга келтирди, социал сатирани ривожлантирди, реализм тенденцияларини ўстирди, услуб раволиги ва тил бойлиги учун хизмат қилди. Прогрессив ёзувчилар ўз асарларида ижтимоий ҳаётдаги воқеаларни, эксплуататорларнинг қақшатқич зулми остида меҳнаткаш омманинг хонавайрон бўлишини, феодаллар ва руҳонийларнинг товламачилиги, мунофиқлиги ва ҳийла-найранглари, ўзаро феодал урушларининг мамлакатни хароб қилишини, хотин-қизларнинг ҳуқуқсизлигини, жаҳолат-бидъат билан илм-маърифат, разолат билан олижаноблик ўртасидаги курашни акс эттирдилар.

Прогрессив адабиётда халқчиллик ғояси, реализм тенденциялари ўсди, такомиллашди. Мустабид хон, амир ва амалдорларни, шафқатсиз феодалларни, мунофиқ ва ҳийлакор руҳонийларни таққид этиш, фош қилиш социал сатирани ривожлантирди. Феодал ҳукмдорларнинг, бойлар ва руҳонийларнинг сатирик образлари яратилди, улар мажозий образлар воситаси билан ҳам фош этилди. (Бу айниқса Гулханийнинг «Зарбулмасал» асарида ёрқин намоён бўлади.) Халққа яқинлик бадий асарлар услубининг раволиги ва тилининг содда бўлишини тақозо қилди. Шу жиҳатдан қараганда, прогрессив ёзувчилар халқ жонли тили заминидан ўзбек адабий тилининг тараққиётида катта роль ўйнадилар. Адабий тур ва жанрларнинг тараққий этишида ҳам прогрессив ёзувчиларнинг хизмати каттадир.

Бу давр адабиётининг муҳим хусусиятларидан бири икки тилда ижод этиш традициясининг давом этиши ва ривожланишидир. Ўзбек ёзувчилари ўз она тилидан ташқари, форс-тожик тилида ҳам ғоявий-бадий жиҳатдан мароқли бўлган асарлар яратдилар, ширу-шакарлар битдилар. Худди шунингдек, тожик шоирлари ҳам ўзбек тилида асарлар ижод қилдилар. Икки тилда ижод этиш традицияси ҳар учала хонликда ҳам, жумладан Бухоро хонлигида ҳам давом этди. Бухоро хонлигида Абдулло Мулҳам Бухорий, Музнийб, Фитрати Зардўзи Самарқандий (XVIII аср), Шамсиддин Шоҳин, Аҳмад Дониш ва Садр Зиё (XIX аср) каби истеъдодли тожик шоирлари билан бирга, Мужрим — Обид, Жоний, Шавқий Каттақўрғоний

каби машҳур ўзбек шоирлари ҳам икки тилда асарлар ёздилар. Бухоро ва Қўқон хонликларида яшаб ижод этган Жунайдулло Ҳоziқ эса ўзбек адабиётининг ҳам, тожик адабиётининг ҳам улкан намояндасидир. Икки тилда ижод этиш традицияси ўзбек ва тожик халқларининг қадимдан давом этиб келаётган дўстлиги ва ҳамкорлигини, уларнинг тарихий тараққиёти ва тақдирининг бир-бири билан узвий боғланганлигини кўрсатади. XVIII асрда ва XIX асрнинг биринчи ярмида етишган ўзбек ва тожик ёзувчилари ўзбек ва тожик классик адабиётининг Навоий ва Жомий, Бобир ва Ҳилолий каби буюк намояндалари ижодидан илҳом ва таълим олдилар.

Шу билан бирга, ўзбек адабиёти билан туркман, озарбайжон, ҳинд, тожик ва бошқа халқлар адабиёти ўртасидаги алоқалар ҳам ўсди, мустаҳкамланди. Озарбайжон адабиётининг буюк классиги Фузулий, туркман адабиётининг классиги Махтумқули, асли келиб чиқиши Ўрта Осиёдан бўлиб, Ҳиндистонда яшаб, форс-тожик тилида ижод этган Зебуннисо ва Бедил каби машҳур шоирларнинг асарлари ўзбек халқига яқиндан манзур бўлди, ўзбек ҳофизларининг овозига жўр бўлди, улар устоз санъаткорлар қаторидан ўрин олди. Бир қанча эрон, ҳинд ва араб достонлари, эртаклари ўзбек ёзувчилари томонидан ижодий қайта ишланди, таржима қилинди. Ўзбек адабиётида турли ирқ ва халққа мансуб бўлган кишилар образи яратилди. Худди шунингдек, ўзбек ёзувчилари асарлари ҳам бошқа халқларга манзур бўлиб, уларнинг қалбидан жой олди, адабиёт аҳллариининг диққат-эътиборини қозонди. Адабий алоқаларнинг бир самараси сифатида турли халқ шоирларининг бир-бирларининг шеърларига назира тарзида ёзган асарлари, ғазалларига боғлаган тахмислари вужудга келди ва ҳатто, бир тилга хос бўлган айрим элементлар баъзан иккинчи бир халқнинг бадий асарларидан ҳам ўрин олди (масалан, Фузулий асарлари таъсири билан ўзбек шоирларининг баъзи шеърларида озарбайжон тилининг айрим элементлари ҳам кўринади).

Бу давр адабий ҳаётининг муҳим жиҳатларидан бири Нодира, Увайсий ва Маҳзуна каби истеъдодли шoirларнинг етишувидир. Маълумки, эксплуатацияга асосланган жамият хотин-қизларнинг ҳақ-ҳуқуқларини поймол этади, уларнинг фаолият доирасини уй-рўзғор билан чеклаб қўяди, интеллектуал (маънавий) қобилиятларининг ўсишига имкон бермайди. Ислом дини ҳукмрон мафкурага айланган Шарқ феодал мамлакатларида хотин-қизларнинг аҳволи янада мудҳишроқ эди. Уларга бир буюм деб қаралар эди. Лекин, шундай даҳшатли қоида ва одатларга қарамай, айрим хотин-қизлар не-не машаққатлар остида санъат ва адабиёт билан шуғулландилар; натижада

улар орасидан истеъдодли санъаткорлар ва шоирлар етишиб чиқди. XIX асрда яшаб ижод этган Нодира, Увайсий ва Маҳзуна шулар жумласидандир.

XVIII аср ва XIX асрнинг биринчи ярми адабий ҳаётининг, прогрессив адабий оқимининг ижобий тенденциялари асосан шулардан иборат. Бу тенденциялар хусусан Равнақ ва Нишотий, Мужрим ва Хиромий, Махмур ва Гулханий, Мунис ва Огаҳий, Нодира ва Увайсий каби забардаст қалам аҳлларининг ижодиётида равшанроқ кўринади. Бу ёзувчилардан ҳар бирининг ўзига хос ҳаёт ва ижод йўли, диди ва истеъдоди, услуби ва манераси бор. Лекин, шунга қарамай, уларнинг асарлари инсонпарварлик ва халқпарварлик, ватанпарварлик ва маърифатпарварлик мотивлари, феодал-клерикал муҳитнинг айрим иллатларини танқид қилиш, олижаноб инсоний фазилатларни тарғиб этиш, халқ оғзаки ижодига ва классик адабиёт традицияларига ижодий муносабатда бўлиш каби жиҳатлари билан бир-бирига яқин туради, бири иккинчисини тўлдиради. Шубҳасиз, прогрессив адабий оқим намояндаларининг ижоди феодал-клерикал муҳитнинг зиддиятларидан, дин, тасаввуф ва фанатизм реакциясининг таъсиридан холи эмас эди. Бу ҳолат уларнинг ижодиётида мадҳхонлик ва эротика элементларини, умидсизлик ва бадбинлик кайфиятларини вужудга келтиради, бадий тавсифи, услуби ва поэтикасига салбий таъсир этади.

Прогрессив адабий оқим мана шундай зиддиятларига қарамай, ўз даврининг тараққийпарварлик фикр-қарашларини илгари сурди, омманинг манфаатларини ифодалади, феодал-клерикал муҳитнинг бир қанча иллатларини фож этди. Шунинг учун ҳам реакцион феодал-клерикал адабиёт тараққийпарвар ёзувчиларга қарши курашди, уларнинг ижодиётини бўғиб ташлашга, сохталаштиришга, уларни камситиш ва хўрлашга ҳаракат қилди. Баъзи шоирлар моддий муҳтожлик туфайли феодал-сарой доираси билан алоқада бўлишга, феодал ҳукмдорларга атаб қасидалар ёзишга мажбур бўлган эдилар. Аммо уларнинг кўпчилиги бахтсизликларга йўлиқди, феодал аристократларнинг таънаси ва таъқибига дуч келди, хўрланди ва камситилди. Жумладан, Фазлий тузган «Мажмуаи шоирон» тўпламидаги тараққийпарвар шоирларнинг фожиясини кўрсатувчи фактлар ҳамда аристократ шоир Фазлийнинг тараққийпарвар ва халқпарвар шоирларга бўлган муносабати бунга яққол кўрсатади. Хусусан, Махмур ва Гулханийнинг саргузаштлари, феодал аристократларнинг уларга муносабати ва Фазлийнинг уларга берган тенденциоз баҳоси ҳам бунга равшан кўрсатади. Бу ҳақда биз китобнинг Махмур ва Гулханийнинг ҳаёти ва ижодиётига доир бобларида мах-

сус тўхтаб ўтамиз. Ҳозир эса «Мажмуаи шоирон»дан бир неча бошқа мисолларни кўриб ўтайлик.

Чунончи, Муштоқ Шаҳрисабзий Амирийнинг «ангушт» радифли шеърига мажбурий расмийта кўра назира ёзган. Аммо у ўз назирасида хонлик ва ҳукмдор ҳақида ҳеч нарса демаганлигидан бўлса керак, Фазлий уни таъби расо бўлса ҳам, шеър ёзишда шоир ҳам эмас, моҳир ҳам эмас эди, деб калака қилган:

Агар чанд дар шеър моҳир набуд,
Ки таъби расо дошт шоир набуд.

Шоир Муштоқ «гапур» радифли ўзбекча шеърида:

Воизо, қўй жаннату дўзах рижоу хўфани
Жон рамаққа етти ул лаъли Масиҳодин гапур.

Вомиқу Яъқуб ким Фарҳоду Мажнун қошиға
Лайлию Ширину Юсуф бирла Узродин гапур —

каби «риндона» байтлар тўқиб, ўзини «гурбат гулханида кул» бўлган деб ёзгани учун бўлса керак, Фазлий Муштоқни «Ажаб содда лавҳу парешон хаёл», деб ундан кулган.

Бухоролик Мирзо Латиф Қўқон мадрасаларининг бирида яшаб, билимдон бўлиш ниятида ўз устида ишлар ва «Латиф» тахаллуси билан шеър машқ қилар эди. У ўзининг Умархон шеърига назира тарзидаги «Як тараф» радифли шеърининг сўнгги мисраларини:

Ҳосил нашуд мақсуди ту дар жусту-жўйи дил, Латиф,
Акнун шавем аз ҳам жудо ту яктараф мо яктараф —

(Шунча ҳаракат қилганинг билан, Латиф, кўнглингдаги мақсадларингга ета олмадинг, энди ажралиб, у ёқ бир тараф, сен бир тараф бўлсанг) — деб тугатгани учун бўлса керак, Фазлий уни «Буд... дар шеър бедасту по» («Шеър ёзиш борасида... қўл-оёқсиз эди»), деб мазақ қилган эди. Бу бежиз эмас эди, албатта. Чунки Мирзо Латиф — «тўти» радифли шеърида, «Эй тўти, сен бирон кун ул остонага кириб қолгудек бўлсанг, бизнинг латиф аҳволимиздан ҳам озроқ гапириб қўй», мазмунида:

Ту ба он остон гар бор ёби ногаҳон рўзе,
Зи аҳволи Латиф онжо бигўи камтар, эй тўти —

дер экан, бу унинг хон даргоҳидан анча узоқда эканлигидан далолат беради.

Маълумки, ўша даврларда хонлар ўртасида рақобат ва низо-адоват ҳукм сурар эди. Бинобарин, аристократ шоирлар шу рақобат ва низо-адоват туфайли бошқа жойлардаги шоирларни (ёки бошқа жойлардан келган шоирларни) камситар эдилар. Фазлий ҳам Бухоро ва Хоразм хонликларидан келган

шоирларга худди шундай муносабатда бўлди. У шоир Кошиф Бухорийни камситиб, «Бухорода ақлу дониш эгалари қаерда, унда ақли ҳунар ҳам, ақли хирад ҳам йўқ», деб бутунлай бе-маъни, бўлмагур гапларни ёзди.

Фазлий Бухорода таълим олиб, Қўқонга келган шоир Туробий Хоразмийни ақл-фаросатда Кошиф Бухорийга «қарин», ундан фарқ қилмайдиган даражадаги шоирдир,— деб масха-ра қилди.

Фазлийнинг Кошиф ва Туробийга берган бу салбий харак-теристикаси унинг Махмур, Маъдан, Гулханий каби демокра-тик йўналишдаги адабиёт вакиллари ижодига берган баҳосидан фарқ қилмайди.

Тараққийпарвар шоирларнинг бир қисми бошпана ва мар-ҳамат излаб шаҳарма-шаҳар кезишга ёки бир хонликдан ик-кинчи бирига ўтишга мажбур бўлар эдилар. Лекин бу билан уларнинг аҳволи яхшиланмас эди. Умархон саройининг Адо ва Фазлий каби маддоҳлари хон саройи ҳақида: «Бу ерда илм-фан, адабиёт даргоҳи ҳаммага очиқ, ҳамма ҳимоят ва рағбат топади»,— деб жар солар эдилар. Аммо Ҳирот, Марв, Балх, Қашқар ҳамда Самарқанд, Бухоро ва Шаҳрисабз каби жой-лардан Қўқонга келган кўп шоирларнинг аҳволи ачинарли бў-либ, бахтсизликларга гирифторм бўлар эдилар. Масалан, Муж-рим — Обидга Бухоро амири қаландар бўлишни «маслаҳат» кўрган бўлса, бу шоир Қўқонда ҳам ҳамият ва иноят тополма-ди. Шунинг учун у бир шеърда алам ва ҳасрат, киноя ва за-ҳарханда билан шундай деган эди:

Фалотун таъблар бирла ўзимни тенг билур эрдим,
На билдим, беҳирад, девона бўлмоқ бор экан охир.

Шоир Толибийнинг тақдири ҳам Мужримникидан яхши бўлмади. Толиб — Толибий қаландар бўлиб яшашга мажбур этилди, унинг юзи «каҳрабо янглиг» саргайди, ўзи «хору хас» сингари беқадр қилинди; шоир сўзлашдан — ижод этишдан ҳам маҳрум этилди:

Ўзимни дар қафас қилдим,
Ба қадри хору хас қилдим.
Тилимни сўзламас қилдим,
Неча ҳифзи нафас қилдим...

Толибийнинг фикрича, фалак (замон) жоҳил ва адолатсиз кишиларни парвариш қилиб, нокасларни ҳимоя этаётган бир шароитда, ақли расо халойиқ хушомад қилишга мажбур бўл-моқда:

Жоҳилу бедодгарларга бериб завқу сурур,
Пайрави нафсу ҳаво бирлан қилур кибру гурур,
Гардиши чархи фалак доим ҳимоят еткурур,

Жабридин қўрқиб халойиқлар хушомадлар қилур,
Неча кори нораволарни раво қилди фалак...

Толибийнинг тожик тилида ёзилган қуйидаги мисраларни ҳам юқоридаги байтлар мазмунига ҳамоҳангдир:

Золимон дар фикри бадкори ба худ доранд гурур,
Мезананду, мебаранду, мекунанд завқу сурур...

(Золимлар ёмон қилғиликлар фикру хаёли билан гурурланадилар, улар калтаклайдилар, талаб олиб кетадилар, завқу сурур — айш-ишратда кун кечирадилар.)

Феодал-клерикал зулм, адолатсизлик, инсофсизлик, мод-дий муҳтожлик ва бошқа жабр-ситамлар тараққийпарвар ва халқпарвар шоирлар ижодидаги норозилик мотивларини ку-чайтирди; бу норозилик мотивлари кўпинча исёнкорлик руҳи-да ва баъзан умидсизлик кайфиятида кўринар эди. Чунончи, шоир Равнақ ўз муҳитидан шикоят қилиб, қуйидагиларни ёз-ган эди:

Мунча жавринг дегил эй чархи ситамкор недур?
Кимки доподур ани айламагинг хор недур?

Ёки:

Қадримиз оҳки дунлардин эмас мингдин бир,
Юз фалотундин агар бўлса расо донишимиз...

Ёки:

Эй бахт, қачон бир кун ҳолим сўра келгайсен?

Ўз номининг охирига «Ғариб» лақабини қўшиб ишлатган қорамозилик Нурмуҳаммад Ғариб Андалиб эса мана бундай мисраларни тўқиган эди:

Фигонки бўлминам ўз шаҳру кишваримда ғариб,
Кишим йўқ ани жанозамга қилғали тарғиб.

Ёки:

Бошимда юз ошуб эрур,
Ғамдин таним маъюб эрур.

Ёки:

Бу чархи кажнинг шеваси,
Макру фусундир лўъбаси,
Тазвир эрур иши баси,
Олдарға кўндур ҳийласи.
Беҳуда эрмас ноласи,
Йўқ Андалибнинг кулбаси.

XVIII асрнинг 40-йилларида, бир тарафдан, Нодиршоҳнинг босқинчилиги, иккинчи тарафдан, вабо-ўлат тарқалиши на-тижасида, халқнинг қирилиб, уй-жойсиз хароб бўлиб кетаёт-ганини кўрган шоир Равнақ вабо-ўлатга ҳам, ажал ёғдирувчи доираларга ҳам ғазаб билан тикилиб:

Ҳар неча минг қон тўкарсан теги бедодинг била,
Эй ажал, йўқ сен киби бир қотили жаллод ҳей, —

деб шикоят қилади.

Шоир Нишотий ғариблик ва мусофирлик машаққатлари ҳақида:

Не манго маъвою не манзил аён,
Ваҳ на дедим турғали қайда макон?

деган бўлса, шоир Равнақ қаерга бормасин ҳамма ерда «ноошнолик» зўрайиб, «мурувватли» бирор киши тополмаганини баён этган эди.

Жуда кўп лирик шеърларнинг, Навоий ҳамда Фузулий ғазалига боғланган ўнлаб мухаммасларнинг ва «Хусну дил» достонининг авторлари бўлган, бошпана қидириб вақтинча Хоразмдан Бухорога келган ва у ерда ҳам кўп қийинчиликларни бошидан кечирган Нишотий:

Кимки қозар охир ўшул тушгуси,
Кимки ёқар охир ўшул пишгуси —

деб гўё халққа чоҳ қазиган, кишилар уйини ёндирган золимларга ҳукм чиқарди.

Тўғри, феодал-клерикал муҳитнинг даҳшатли зулмига қарши порозилик ва исёнкорлик руҳи баъзан пассив шикоят ва умидсизлик кайфиятлари орқали ҳам ифодаланган. Масалан, бунга Роқимнинг қуйидаги мисралари мисол бўла олади:

Дариғо олам аҳли сарбасар ноошно кўрдим,
Мурувватлиғ не бою, не фақир, не гадо кўрдим...

Бироқ бундай мисралар ҳаётдан воз кечиш эмас, балки ҳаёт иллатларидан нолиш ва шикоят ифодаси эди.

Мулло Вайснийез Зийрак «этгай» радибли қуйидаги ғазалида ўша даврнинг «андуху ғам»идан баҳс этиб, «бедод»лик, ноинсофлик, шоҳлар ишратпарастлиги ва фуқарога эътибор бермасликни қаттиқ танқид қилиб, ўз даврининг қуйидаги сиёсий лирикасини яратган эди:

Шаҳиким, май ичиб ишрат тузуб кўнглини шод этгай,
Гадодиким ютар қон ҳажрдин не навъ ёд этгай.

Қачон парвоси андуҳу ғам ичра нола қилгандин,
Бировким хотирин созу тараб оҳанги шод этгай.

Етушган зулм элидин дод этар шаҳга мусулмонлар,
Менингдек шаҳдин бедод этган кимга дод этгай.

Фақир аҳволидин кўп юмма кўз оч, э гани бераҳм,
Ки очиб юмғуча кўзни бу давлат хайрбод этгай.

Бўлур жаннат баҳори сабззорига арақ шабнам,
Агар бир ҳарф Зийрак хатти сабзингдин савол этгай.

XVIII аср охири ва XIX аср бошлари шароитида Қўқон хонлиги территориясида ҳаёт кечирган шоир Ғозийнинг:

Букулди қоматим бори ғаму андуҳи меҳнатдин,
Дегул роҳат муяссар то ўланча ранжу кулфатдин.

Ғалат эрмиш жаҳонда меҳра меҳру киная кина.
Менга ҳосил жафову жаврдур меҳру муҳаббатдин.

Мену бечора кўнглим мудлатидур гунжи меҳнатда
Дутуб хў ғам била навмид ўлмиш баъзи ишратдин.

Дегул мумкин қутулмоқ бир замон, бир лаҳза, бир соат
Кўнгул дарду аламдин, жон балодин, тан машаққатдин...

мисралари билан давом этган шикоят ва ғазаб руҳидаги лирик ғазали тўғрисида ҳам Зийрак шеърини юзасидан айтилган гапларни такрорлаш мумкин. Бу шоирларнинг услуби, ифода ва иборалари ўзига хос хусусиятларга эга бўлса ҳам, уларнинг мотиви ва методида ҳукмрон доиралар шеърини тескари бўлган бирлик, ҳамоҳанглик сезилиб турибди.

Яна бир муҳим нарса шуки, ўз ижодларида ҳаёт ҳақиқатини куйлашни бош мақсад қилиб қўйган шоирлар мумкин қадар тақлидчиликдан, беҳуда ва бемаъни назирагўйликдан узоқлашиб, мустақилликка интилдилар, адабиётда ўз овозлари ва ўз услублари борлигини кўрсатиш пайида бўлдилар. Бу жиҳатдан шоир Жунайдулло Ҳозикнинг қуйидаги байтлари жуда мароқли эди:

На маро соян тўбно на кавсар даркор,
Қади чун сарви сиҳию лаби шаққар даркор,

Шеъри мо ҳужжати қатъест дар исботи камол,
Тегро жавҳар агар ҳаст, чи дигар даркор!

Дар сухан роҳи тақлид напемаймом,
Килки моро набувад сархату мистар даркор...

(Менга тўбонинг сояси ҳам, жаннат кавсари ҳам керак эмас. Менга қадди-қомати сарв сингари келишган, лаби шаққар керак. Шеъримиз камолимиз исботининг қатъий ҳужжатидир. Тиғнинг жавҳари бўлгач, унга яна нима керак? Сўзларимизда тақлидчиликни ёқтирмаймиз; бизнинг қаламларимизга тайёр сархатлару, тайёр қолиблар керакми?!)

Аммо бутун гап шунда эдики, бу шоирлар кўпинча бир парча нонга зор бўлиб, зўрға ҳаёт кечирар эдилар. Ҳукмрон доиралар баъзан уларга инъом-эҳсон ваъда қилсалар ҳам (мажбуран ёзган қасида ва мадҳиялари учун), кўпинча бу қуруқ гап бўлиб қолар эди. Чунончи, Ҳозик Қўқонда яшаган чоғида Амир Умархон унга боғ беришни ваъда қилади, аммо,

шоир айтганидек, «Гул фасли икки-уч кундан ортиқ бўлмас-лигига қарамай, шоир боғ ҳам кўрмади, гулбундан гул ҳам теролмади».

Чаҳорбоғеки, хисрави олам
Ваъда фармуданд, он нарасид.
Фасли гул беш нест як-ду се рӯз,
Кай гуле хоҳамаш зи гулбун чид?

Шоир таъбири билан айтганда, «назмда гавҳаргуфторликлар осон эмас» эди, бунинг учун «ғамдан кўнгилнинг холи» бўлиши ва чўнтакда чой чақа бўлиши лозим эди:

Хозиқ осон набувад гавҳари гуфтор ба назм,
Дили холи зи ғаму кисан пур зар даркор...

Нодира ва Увайсий каби истеъдодли шоираларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳам турли дард-алам билан ўтди; Нодира фожияли равишда ўлдирилди. Демак, ҳаёт ҳақиқатини куйлаган шоирлар ғоят катта моддий муҳтожликда кун кечирар эдилар. Уларнинг (адабиётни чинакамига равнақ топтиришга ҳаракат қилувчи ҳақиқий қаламкашларнинг) яшаш шароитлари ниҳоятда оғир ва қайғули эди. Лекин, шундай бўлишига қарамай, улар ҳақиқатни тўғри айтишга интилдилар ва ўз даврига кўра диққатга сазовор асарлар яратиб қолдирдилар.

ПРОГРЕССИВ АДАБИЁТ ВА ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ

Халқ оғзаки ижоди ёзма адабиётнинг тараққиётига самарали таъсир этувчи бой манбадир. Бу манба ёзма адабиётга ғоявий-бадий озиқ беради, ёзма адабиёт намояндalarига таълим ва илҳом бахш этади, уларни янги-янги асарлар, образлар яратишга йўллайди, намуна бўлиб хизмат қилади.

XVIII асрдаги ва XIX асрнинг биринчи ярмидаги прогрессив адабиётнинг ўсиб, такомил топишида халқ оғзаки ижоднинг роли ва таъсири бениҳоя каттадир. Халқнинг асрлар давомида яратган ва куйлаб келган асарлари, шу билан бирга, XVIII—XIX асрларда пайдо бўлган халқ китоблари прогрессив ёзувчиларга бир мактаб бўлиб хизмат қилди, уларнинг ижоди учун ғоявий-бадий озиқ берди.

Биз шу даврда яратилган ёзма адабиёт билан халқ оғзаки ижоди намуналарини бир-бирига қиёслаб, синчиклаб ўрганиб чиқсак, ўзбек адабиётининг бу икки соҳили вакиллари ижодидаги ўзаро алоқани, муштараклик ҳолатларини равшан кўрамиз. Халқ оғзаки ижоди хоразмлик Нишотий, Равнақ, Мунис, Огаҳий; Қўқондаги Гулханий, Махмур, Маъдан; Бухородаги халқчил адабиёт намояндalари Собир Сайқалий,

Мужрим — Обид, Шавқий, Мирза Қурбон Хиромий, Муҳаммад Очилди Мирий асарларига катта материал берган. Сайқалийнинг «Баҳром ва Гуландом», «Адҳамнома», Хиромийнинг «Юсуф ва Зулайхо», Дилафкорнинг «Раъно ва Сухангул» каби дostonларининг сюжет линияларини ташкил этувчи қаҳрамонлар саргузаштининг ғайри табиий эпизодлар ва кучли фантазия орқали берилиши, ижобий қаҳрамонларнинг ўз орзуларига етишлари, бу асарлар тилининг соддалиги фикримизга далил бўла олади. Дилафкор дostonидаги баъзи кулли ва қизикарли эпизодлар ҳамда юмористик элементларнинг учраши ҳам, шунингдек, халқ дostonлари услубига хос бўлган:

Ўзи моҳдир, қизи қирқин ситора,
Бу ойни ишқидан ой кўкси пора...
Қўлида қарчиғо, белда садоқлар,
Қуюндек кўкни кўзлар аргумоқлар...

каби халқ иборалари билан музайянлашган байтларнинг учраб туриши ҳам дostonнавис шоирларнинг халқ оғзаки ижодига хос тасвирий приёмлардан, образлар фантазиясидан, халқ асарларини безаган бадий омиллардан анча фойдаланганликларини исбот этади.

XVIII аср охири ва XIX асрнинг биринчи ярмида ижод этиб, муҳим асарлар яратган Гулханий, Махмур, Мунис ва Огаҳий ҳам, Мужрим — Обид ва Шавқий Каттақўрғоний ҳам ўз асарларининг тили ва услуби устида ишлаганда, халқ донишмандлигининг меваси бўлган ажойиб нақллардан, оталарнинг ҳикматли сўзидан, образли иборалардан, халқ юмори ва аскияларидан усталик билан фойдаланиб, ифодаланаётган поэтик мазмунни чинакам бадий чиқаришга интиланлар. Масалан, Шавқий қуйидаги байтида охират азобларидан, ҳажр балосидан ваҳимага тушмасликка, қўрқмасликка чақириб:

Балойи ҳажридин кўп қўрқма Шавқий,
Масалдур: қўрққан кўзга тушур важр —

мақолини адабий бир нозиклик билан шеър мисраларига сингдириб юборган.

Шоир Шавқий халқ мақол ва афоризмларидан фойдаланиш билан бирга уларни ижодий қайта ишлайди, ўзи ҳам мақол ва афоризмлар характеридаги мисралар тўқийди. Қуйидаги мисралар халқни ҳушёрлик ва эҳтиёткорликка даъват этувчи «сўнгги пушаймон — ўзинга душман» мақолининг қайта ишланганидир:

Ҳар иш айларда аввал эҳтиёт айлаб тафаккур қил,
Қўлингдин ўтса вақти, сўнгра суд этмас пушаймонлик.

Ёки шоирнинг:

Кушодарўй бўлибон айлагил тилинг чучук,
Агар десанг бўлойин олам ичра сарвари ноз.
Ўзингга айла тавозу тариқасин пеша,
Юзингни қилма совуқ халқ ичида мисли калос...

байтлари ҳам халқ ибора ва мақолларини давр ва шароитга, вазн ва қофияга мослаб қайта ишлашнинг санъаткорона намунасидир.

Халқнинг бой оғзаки адабий меросидан, тил бойлиги ва гўзаллигидан таъсирланиш Шавқий лирикасидаги фразеологик ибораларда, турғун бирикмаларда ҳам кўринади. У халқ орасида машҳур бўлган, субъектнинг руҳий дунёсини очишга хизмат қилувчи турғун сўз бирикмалари ва ибораларини кўп қўллайди ва шу йўл билан ўз байтларининг халқчиллигини, реалистик элементлар билан суғорилишини таъмин этади.

Мисоллар:

Кўргил не жабрларни чарх анга кўрди эп,
Ул анда доғ бўлди-ю, бул бунда бўлди доғ...

* * *

То буржи шарафдин ул моҳ рафъи ниқоб этди,
Кўз ёшимни қон айлаб, бағримни кабоб этди...

* * *

Мушкул иш экан ишқ, они билмас эканман,
Ранжу аламин кўзга ани илмас эканман...

* * *

Агар даврида юрсанг посбондек тарки хоб этсанг,
Дамодам хизматин айлаб юрак-бағринг кабоб этсанг.

Келтирилган байтлардаги «кўрди эп», «доғ бўлди», «қон айлади», «бағри қон», «кўзга илмас», «юрак-бағримни кабоб этди» каби иборалар халқ нутқида хос турғун бирикмалар, идиомалар бўлиб, улар ҳозирги жонли тилимизда ҳам кенг қўлланилади.

Шоир тасвир этилаётган объектга нисбатан китобхонда хайрихоҳлик туйғусини пайдо қилиш учун айрим ҳажвий шеърларида, халқ тилидаги *ҳийлаю макр*, *зоғу калхат* каби синонимик сўзлардан ҳам, *шайтон*, *ҳайвон*, *гурги биёбон*, *дунгу дағал* каби ҳақоратомиз иборалардан ҳам усталик билан фойдаланаверади.

Мисоллар:

Бу янглиқ фазл ила найлай чиқиб ғурбат йўлин тутмай,
Бухоро ичра мансаб топдилар ҳар *зоғу-калходе*...

Ҳийла-ю макр ила элни ўзига қилди мурид,
Сурати шайхнамо, сийрати *шайтон* янглиқ

Маърака садри бўлиб, бермайин илм аҳлига жой,
Билмайин илму адаб расмини *ҳайвон* янглиқ.

Назр деб *ҳийла-ю талбис* ила эл молин олиб,
Ҳазар этмай едилар *гурги биёбон* янглиқ...

Бундай мисолларни халқпарварлик услубидаги бошқа шоирлар ижодидан ҳам кўплаб келтириш мумкин. Чунончи, Мирза Қурбон Хиромийнинг (1810—1885) қуйидаги байти ўзининг лексик состави, синтактик қурилиши, умумий услуби билан халқ жонли сўзлашув тилига жуда яқиндир:

Яна очга нону яланғочга тўн,
Кимеким тилаб бир, бериб анга ўн.

Хиромий ўз асарларида халқ тили бойлигининг битмас-туганмас имкониятларидан мақол, масал, ҳикматли сўзлардан санъаткорона ва ўринли фойдаланади. Чунончи, «Чор дарвеш» қиссасидан олинган қуйидаги мисоллар бу фикримизни тўла тасдиқлайди:

Демишларки, ҳар кимни келганда кўр,
Бўлубтур масал: сўзни сўрганда сўр...

Дедимки, мабодо хижолат этар,
Хижолат эрур юз ўлимдан батар.

Борур меҳмон ўз ризоси била,
Келур мезбон иқтизоси била.

Хиромийнинг «Раъно ва Зебо» номли асари XVIII—XIX асрлар дostonчилигида муҳим ўрин тутаетди. Бу дostonда ўз даври учун муҳим бўлган ижтимоий проблемалар кўтарилган. Дostonда прогрессив масалалар ижобий ва салбий образларнинг ўзаро кескин маънавий ва жисмоний тўқнашувида усталик билан ҳал қилинган. Шоир дostonчилик жанрининг кенг имкониятларидан фойдаланиб, XIX асрдаги ўзаро феодал урушларини, тож-тахт талашларини, ахлоқий тубанликни, хотин-қизларни камситиш каби ҳолларни фош этиб ташлайди. Ижобий фазилатларга бой образлар воситаси билан ахлоқ, одоб, софлик, мардлик, ватанпарварлик, инсонга ишониш, аёлларни ҳурмат қилиш, уларнинг кучига тан бериш каби қатор қимматли ғояларни илгари суради. Бундай ҳаётбахш ғоялар истеъдодли дostonнавис томонидан ҳарорат билан куйланади. Асарда яхшиликнинг ёмонлик устидан, софликнинг нопоклик устидан ғалабаси, ижобий қаҳрамонлар ўй-фикрларининг тантанаси, воқеалар жараёнида салбий образларнинг

тарбияланиб, ижобий образларга айланиши «Хусну дил» достонидаги воқеаларнинг тугашига ўхшайди. Бу ҳолат дostonнинг оптимизмини оширган. Асарда илгари сурилган гоёлар ўз вақтида катта аҳамият касб этганидек, бизнинг давримиз учун ҳам тарбиявий аҳамиятга эгадир.

Ўзининг «Тўтинома» асарида: «Қилич билан қазган ерда гул уммас...», деб золим ҳукмдорларни қаттиқ ва ҳақли равишда огоҳлантирган мулло Қурбон Хиромийнинг «Раъно ва Зебо» достони ўзбек дostonчилигида муҳим воқеа эди. Халқпарварлик тенденциясидаги шоирлар «Юсуф ва Зулайхо», «Фарҳод ва Ширин», «Вомиқ ва Узро», «Тоҳир ва Зуҳра», «Ёзи ва Зебо», «Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам» каби машҳур халқ дostonларини тилга олганларида, уларни халқнинг орзу-ҳаваслари тараннум этилган афсоналар деб билар эдилар. Чунончи, Собир Сайқалийнинг «Қиссаи Баҳром» асарида бу афсоналар тилга олинди:

Бу эрлар ҳар бири бир дostonдур,
Куҳан афсонаи халқи жаҳондур —

дейилиши, уларнинг «афсонаи халқ» деб таъкидланиши бежиз эмас эди.

Келтирилган мисол ва мулоҳазалар халқ оғзаки ижодининг прогрессив адабиётга бўлган таъсирини, бир даража бўлса ҳам, равшанлаштиради. Биз прогрессив ёзувчилар ижодида халқ поэзиясининг таъсири масаласи тўғрисида яна тўхтаб ўтамиз ва шу фикр-мулоҳазаларимизни тўлдириб борамиз. Ҳозир эса прогрессив адабиётга мансуб бўлган ёки унга яқин турган айрим ёзувчилар билан қисқача танишайлик.

Хувайдо. Хожаназар Ғойибназар ўғли Хувайдо XVIII аср бошларида Уш шаҳрида туғилди. Унинг ота-онаси аслида чимёнлик бўлиб, Ушга кўчиб боришган эди. Хувайдо ўз ижодий фаолияти билан ўзининг яшаган даври адабиётида ўзига хос мавқега эга эди. Унинг асарларида худо ва пайғамбарга аталган ҳамд ва наът, чаҳорёрларга эътиқод, рўза, намоз, тоат, ибодат, ҳаж, закот каби ислом ақидаларига сажда қилиш, жаннат ва дўзах ҳақидаги хурофий тушунчалар хийлагина ўрин тутди.

Аммо Хувайдонинг ижодиёти шу билангина характерланмайди. Хувайдо ижодида яшаган муҳитининг ижтимоий воқеалари, фалсафий, ахлоқий-таълимий масалалар ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Шоир ўзининг бир қатор шеърларида яшаган муҳитига қарши исён кўтаради. Чунончи, қуйидаги байтлар шоирнинг бахту толеи йўқлигидан шикоят қилганининг, фалак дастидан дод солганининг, замона шароитларидан фарёд кўтарганининг бир ифодасидир:

Қимга бориб айтийин золим фалакдин додни,
Уқмагай аҳли замона нолаву фарёдни.

Айб қилманг оҳ урсам ман нечук оҳ урмайин,
Шод ҳаргиз топмадим ман хотири ношодни.

* * *

Қаю ишга қадам қўйдум манго андин зиён бўлди,
Менинг бетолеим, эй дўстлар, кўп имтиҳон бўлди.

Хувайдо айтадур золим фалакнинг илгидин сад дод,
Манга қолганда ул золимни чархи каж равон бўлди.

* * *

Қайси кун келдим жаҳонга бўлмадим шод, эй кўнгил,
Бўлмадим, зиндон ғамидин ҳаргиз озод, эй кўнгил.

* * *

Дунёда Хувайдо нафасе урмади шодни,
Ҳайҳот анинг бағрида кўп хори ситам бор.

• Шоир девонида мағрурлик, худбинлик, мансабпарастлик ва пасткашликка қарши қадрдонлик, камтарлик, дўстлик, ростгўйлик ва хушфаҳмлик фазилатларини тарғиб қилувчи ҳикматли мисралар ҳам бор:

Даруго, ҳайф, одам бир-бирини қадрини билмас,
Қилур ўлғонидин сўнг ҳар нечук одам қадр пайдо.

Ўзингга нозиш этма эл аро ибни фалон ман деб,
Неча ибни фалонга бўлди ер остида жо пайдо.

* * *

Эй Хувайдо, хизмат этмай дўстдин қилсанг тамаъ
Оқибат сандин узулгай бора-бора пои дўст...

* * *

Рост айғил эгри ҳаргиз сўзлама
Эй Хувайдо, келса бошингга қилич...

* * *

Зоеъ этма яхши сўзни фаҳми йўқ бефаҳмга
На билур ширу шакарни лаззатини самағас...

Хувайдо «ишқи илоҳий»ни таъриф ва мадҳ қилувчи шеърлар ҳам битган. Аммо унинг кўпгина ишқий шеърлари илоҳиётга алоқаси бўлмай, реал севгига, ошиқ-маъшуқларнинг орзу-мақсадлари ифодасига, висол иштиёқи ва ҳижрон изтироби тасвирига бағишланади. Мисоллар:

Қолмас эрди заррача кўнглимда армоним менинг,
Ўлсам эрди олдида гулдек жамолига қараб.

* * *

На қилай жаннатни ман анда юзингни кўрмасам,
Саҳл эрур маҳшар азоби бул манго қаттиқ азоб...

* * *

Хур ила жаннатинг нетай анда юзингни кўрмасам,
Хаста Хувайдо оҳига ҳавз ила кавсаринг куяр...

* * *

Дарди йўқ бедард кишилар дард қадрин на билур,
Дунёда номард кўпдур, мард қадрин на билур.

Жон узиб жон аврадим жон чекиб жононага
Фаҳми йўқ бефаҳмлар пайванд қадрин га билур.

* * *

Дарди йўқ тинни Хувайдо тан дема
Бўлмаса бир зарра анда дарди ишқ...

* * *

Ҳама эл айтур дўзах ўтидин қаттиқ ўт йўқ деб,
На қаттиқ ўт экан дўстлар тирик ўлмаи жудо бўлмоқ.

* * *

Бўлмаса ул тан аро ишқу муҳаббатдин асар,
Сурати девор эрур билгил анингки, жони йўқ...

Хувайдо, кўпинча худди Машраб сингари, дунёда ҳалоқат кўролмаган, нотинч шароитда умр ўтказган; золимлик ва мазлумлик, давлатмандлик ва хорлик, маишатпарастлик ва гадоийлик ҳамда бехудлик ва бенаволикларнинг ижтимоий сабабларини ахтариб тополмаган, турли-туман социал воқеаларнинг синфий моҳиятини англай олмаган, оқибат-натижада художўйликка, бадбинлик касаллигига ҳам гирифтор бўлган.

Хувайдо фақат Ўрта Осиёдагина эмас, балки Туркия, Эрон, Афғонистон ва Покистонда ҳам маълум даражада шухрат топган. Аммо турли социал табақалар унинг меросига турлича муносабатда бўлиб, турлича талқин қилдилар. Ҳукмрон доиралар уни худо, пайгамбар, азиз-авлиё, шайху зоҳид куйчиси, ислом ақидаларининг маддоҳи, таркидунёчи сўфизм намояндаси каби бир шахс деб талқин этдилар ва аҳолига уни худди ана шу руҳда танитиб, ундан ўз эксплуататорлик манфаатлари учун фойдаланишга интилдилар.

Тараққийпарвар кишилар эса шоир меросидан бошқача мақсадда фойдаландилар. Улар Хувайдо шеърятидаги халқчиллик тенденцияларига эътибор бериб, бу тенденцияларни ижобий баҳоладилар. Шоирнинг асрдошларидан Мужримдан тортиб, кейинги аср қаламкашлари Махмур, Гулханий, Огаҳий, Муқимий ва Фурқатларгача унинг ижодий бойликларидан, ижобий тенденцияларидан баҳраманд бўлдилар, унинг муҳим фикрларини тарғиб этдилар, шеърларига назиралар боғладилар. Худди шу жиҳатдан қараганда, Хувайдо ва мазкур шоирлар ижодидаги яқинлик, айниқса, қуйидаги байтларда яққол кўзга ташланиб туради:

Саҳарларда меннинг ҳолимга мурғони чаман йиғлар,
Фигонимдин яқо йиртиб қизил гул пираҳан йиғлар.

(Хувайдо)

Гулистон нчра кирсам ҳолима сарву суман йиғлар,
Қилур булбул фиғону нолалар бирла чаман йиғлар.

(Мужрим)

Дарди йўқ бедард кишилар дард қадрин на билур,
Дунёда номард кўпдир, мард қадрин на билур.

(Хувайдо)

Билмаган ўз қадрини, не билгуси сўз қадрини
Ҳайфдур доно демак нодони беирфонга сўз.

(Огаҳий)

Туну кун этганим гуноҳ қилмагон ҳеч савоб ўзум,
Парвариш айлабон бадаи англаки, хўрду хоб ўзум.

Элнинг кўзича зуҳд этиб еб ичибон канорада
Зарра ҳаром шубҳани қилмағай ижтиноб ўзум.

(Хувайдо)

Даври фалакда, дўстлар, сарсари танги роҳ ўзум,
Гирди жаҳонни чарх уриб сайқали меҳру моҳ ўзум.

Початалоши каллалар зиллакаши маҳаллалар
Ўғрии эски саллалар шом ўзум, пагоҳ ўзум.

(Махмур)

Бу шоир ҳақида «Мажмуаи шоирон»да:
Шоир Ғозий.

Ҳамедошт сўҳбат бо Акмал мудом
Бо ҳам будаиш он муттафиқ даркалом.

(Ҳар доим Акмал билан сўҳбатдош эди, у билан сўзда иттифоқдош эди), деб маълумот берилади. Ғозий XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошида ижод этган йирик шоирдир. У бир девон тузиб қолдирган. Бу девон хилма-хил жанрларда битилган шеърларни ўз ичига олади. Ғозий ўзбек ва тожик

тилларида ижод этди, ширу шакарлар битди. У ишқий лирик шеърлар билан бирга, яшаган муҳитининг зулм-зўрлигидан, ҳасадчилик, хасислик ва бошқа шунинг сингари иллатларидан шикоят қилувчи шеърлар, байтлар яратди. Масалан, у бир тарихида Мулло Муҳаммадшариф деган бир хасисни «жаннатнинг юзини кўрмасин, бу баччағар», деб қарғади:

Ефтам тарихи фавти ин хасис,
Рўйи жаннатро набинад баччағар.

Шоир «табъи равшан»ларнинг тақдири «нокомлиғдан» иборат эканлигидан қаттиқ қайғурди. У:

Даҳрдин нокомлиғ важҳини, Ғозий, англадим,
Боис эрмиш тира айёмиға табъи равшаним.

Мени Ғозий бу ноқис шайхларға йўқдур ихлосим,
Муҳаббат муршидим, дарду аламдур хатту иршодим —

деб шайхлар, зоҳидлар ва хурофот аҳллари шарманда қилди. Феодал зодагонлардан истеҳзо қилиб:

Либоси зар била нокас кас ўлмағай ҳаргиз,
Эшак эшакдир, агар неча қилсанг атласу жул...

каби ўткир мисраларни битди.

Ғозий Навоий, Фузулий ва Бедил каби машҳур классикларнинг традицияларидан илҳом олди, баҳраманд бўлди.

У ҳақиқат излаган, халқпарвар бир шоир бўлиб етишди; ўз қаламини феодал саройини мадҳ қилишга қаратмади. Шунинг учун ҳам Ғозий халқнинг суюкли шоирларидан бири бўлди.¹

Шоир Маъдан. Одинамуҳаммад Авазмуҳаммад ўғли Маъдан 1762 йилда ҳозирги Ашт (Тожикистон ССР) районининг Понғоз деган жойида камбағал деҳқон оиласида дунёга келди. Фазлий Намангоний «Мажмуаи шоирон»да бу ҳақда:

Чу Маъдан ба гавҳар тарози бувад,
Ки аз мавъизи Панжғозий бувад —

деб кўрсатади. Шунинг учун ҳам уни Маъдани Понғозий деб юритганлар.²

¹ Қаранг: А. П. Қаямов. «Қўқон адабий муҳити», Тошкент, 1961, 78—109-бетлар.

² Бу кунгача кўзга кўринган манбаларда бошқача таъбирлар ҳам йўқ эмас. Чунончи, шоир Фазлий «Мажмуаи шоирон» китобининг 9-бетига Маъдани Ришдони деса, 114, 153, 352-бетларида Понғозий деб атайди. Тожикистондаги адабиётшунослардан Ш. Ҳусейнзода «Шарқи сурх» журналининг 1946 йилги 3-сонига мақоласида Маъдани Ашти деб юритади. Бу фактлардан маълум бўладики, Маъдан шу жойларда кўпроқ бўлган бўлса керакки, унинг ўша ерларда ёзган шеърларига жойлар номини ҳам қўшиб, шоир тахаллуси билан бирга уни Ашти, Ришдоний, Понғозий деб атаганлар.

Ўз қишлоғида хат-саводини чиқариб олган Маъдан сўнгроқ Понғоз яқинидаги Пунук қишлоғига қатнаб, замонасининг пешқадам зиёлиларидан Муҳаммадаминхожа қўлида тарбия топган. Муҳаммадамин ҳам шоир, ҳам адабиётшунос ва хилма-хил ҳунарларнинг эгаси ҳам бўлган. Бу ҳақда Фазлий тубандагича ёзган эди:

Дар ин аҳд Мулломуҳаммад Амин
Бувад дар фани шеър сеҳрофарин.
Ба ҳар санъату ҳар ҳунар чародаст,
Ки меояд аз дасти, ў, ҳар чи ҳаст.

(Мулломуҳаммад Амин шу куннинг шеър фани сеҳргарларидандир. Ҳар бир санъат ва ҳунарда чапдаст, унинг қўлидан ҳар қандай иш келади.)

Ана шу устод қўлида шеър ёзишни машқ қилган шоир дастлаб Камина, кейинча Маъдан тахаллуси билан шуҳрат топа бошлаган. Маъдан Понғоз далаларида чўпонлик қилади, кишиларнинг хизматини қилиб, машаққат билан тирикчилик ўтказади. Маъдан хушсўхбатлиги, латифагўйлиги ва ҳажвчилиги билан адабиёт аҳллари орасида танила бошлади. Чунончи, бир сўхбатда ундан маъноси бир-бирига ўхшамаган *гул, шамшер, нон* ва *танбур* каби сўзларни ишлатиб шеър айтишни сўраганларида, у қуйидаги рубоийни тўқиган:

Гул бар сарам неҳу рангам бин,
Шамшер ба дастам деҳу жангам бин,
Ҳамчу танбур шиками холи дорам,
Нон ба дастам деҳу оҳангам бин.

(Бошимга гул санчигилу рангимни кўргил,
Қўлимга қилч бергилу жангимни кўргил,
Танбур сингари қорни очлардан ман,
Қўлимга нон бергилу оҳангимни кўргил).

Шу фактнинг ўзи ҳам шоирнинг камбағал табақага мансуб эканлигини кўрсатади.

Маъдан аристократ доирадаги шоирларнинг мадҳхонлиги ва эротикасига қарши халқчил шеърлар битди. Яшаган муҳитидан, ўз машаққатли ҳаётидан нола-фиғон чекди. Чунончи, шоир бир муҳаммасида бундай деган эди:

Фалак паймонидин бир лаҳза лаззат кўрмаган жоним,
Харобот гармидин бир толе давлат кўрмаган жоним,
Кезиб юз минг чаман ранги латофат кўрмаган жоним,
Ниҳоли ошноликдин назокат кўрмаган жоним,
Жафо чеккан, алам торган ҳаловат кўрмаган жоним.

Маъдан ўзбекча ва тожикча шеърларида Махмур ва Гулханий қаторида туриб, қалам тебратади. Чунончи, Маъдан-

нинг Махмур томонидан ёзилган Хапалак харобаларига доир машхур шеърига ҳамоҳанг бўлган «Понғоз» радифли мухаммаси ҳам шуни тасдиқлайди. Шоир бу мухаммасида Понғоз ва Шайдон қишлоқларидаги аҳолининг азоб-уқубатини, хон сиёсати ва солиқларнинг оғирлиги туфайли вайроналар кўпайиб кетганлигини, бу қишлоқларнинг «Ихтиёри аблаҳлар қўлига ўтиб, улар юзлаб, бўрилар бўлиб» йиртқиқлик қилганликларини, Понғоз аҳолисини талаб, «итсимон тўйинганликларини», қашшоқ аҳолидан «тангаю тилло, симу зар» сўраб, яна ўзларини «Жамшиду Искандар» деб билганликларини заҳарханда билан тасвирлайди:

Диёнат рафт ёраб, аз диёри мардуми Понғоз,
Ба дасти аблаҳон шуд ихтиёри мардуми Понғоз,
Ба вайрони муқаррар кишту кори мардуми Понғоз,
Сагон серанд аз сайру шикори мардуми Понғоз,
Қ-ни номардакон хасми кибори мардуми Понғоз.

Саду си гурги золим бар хилофи кор чўпон шуд,
Ба таҳрики залолат дар масофи гўсфандон шуд,
Балон Понғозу ғорати мулки Шайдон шуд,
Намерўяд гиёҳе аз кори мардуми Понғоз

(Ераб, Понғоз диёри кишиларидан диёнат кетди, Понғоз аҳолисининг ихтиёри аблаҳлар қўлига ўтди. Понғоз элининг экин-тигини вайронликка юз тутди, итлар понғозликлар шикори билан тўйиб олдилар; бу номардлар Понғоз элининг кибор душманларидир. Аксига олиб, бир юз ўттиз бўри чўпон бўлиб, қўйлар сафини тушкунликка судрамоқда. Улар Понғозга бало, Шайдон мулкини ғорат қилувчилар бўлди, бинобарин, Понғоз еридан бир гиёҳ ҳам уммас бўлди).

Маъдан тожикча шеърларида кўпроқ Абдураҳмон Жомий, Ҳилолий, Бедилга, ўзбекча шеърларида эса Алишер Навоийга эргашади ва уларнинг машхур газалларига тахмислар битади. Шеъриятнинг ғазал, мухаммас, рубоий, қитъа, маснавий шаклларида асарлар ёзиб, «Девон» тартиб берган бу шоир ўз ижодининг дунёвий руҳдаги мотивлари, сатирасининг ҳукмрон доираларга қарши қаратилганлиги, замон ва шароит руҳини моҳирлик билан акс эттира олганлиги жиҳатидан ўзбек ва тожик адабиётини диққатга сазовор сиймолардан биридир. Маъдан 1838 йилда ўз қишлоғи Понғозда вафот этган эди.¹

Шоир Жоний. Мулла Қурбон Жоний XVIII аср охири ва XIX аср бошларида Бухорода яшаб ижод этган. Шоир Сайфийнинг марсия тарзида:

Хирад пири деди уйқумга тарих айлагил Сайфий,
Дедим минг икки юз эллик бошида Жоний жон берди —

¹ Қаранг: А. П. Қаюмов. Қўқон адабий муҳити. Т., 1961., 212—217-бетлар. Н. Маъсуми. Адабиёти тожик. Душанбе, 1962, 77—86-бетлар.

деб ёзганидан маълум бўлишича Жоний ҳижрий 1250 (мелодий 1834) йилда вафот этган. Жоний классик адабиётнинг Жомий, Навоий, Фузулий каби улуғ намояндалари асарларидан ва ўз замондошларининг ижодидан анча баҳраманд бўлган шоирлардандир. Чунончи, Муҳаммад Шариф Гулханийнинг:

Лола кўксидек бағрим таҳ-батаҳ қаро қонлар,
Ҳажр ибтилодидур найлай, эй мусулмонлар...

мисралари билан Мулла Қурбон Жонийнинг:

Юраклар пора-пора таҳ-батаҳ қондир жигар, Жоний,
Чаманде сина очиб, гул яқо чокини ноёб эт...

каби мисраларини таққослаганда юқоридаги фикрнинг тўғрилигига шубҳа қолмайди.

Мулла Қурбоннинг нолаю фиғонлари, «мискин»лиги, «замондан сарзаниш» кўрганлиги, ўз орзуларига эришолмай, «бенаво» кун кечирганлиги унинг ҳаётда ҳам, ижодиётда ҳам меҳнаткаш Гулханийга яқин тоифадаги шоирлардан бири бўлганлигини кўрсатади. Шоир бир ғазалида шундай ёзади:

Маломатлар етишди сенга, эй жон, мен ёмондин кўп,
Нечаким менга етди сарзаниш аҳли замондин кўп.

Агар булбул чаман саҳнида юз йил навҳа тортаркан,
Эмасдур бир нафас мен бенаво чеккан фиғондин кўп.

Адамдур, беибодур Жоний мискин, афоқоллоҳ,
Ҳаҳон ичра баҳосин қилмағил аҳли замондин кўп.

Жоний ўз лирикасида маъшуқанинг кулгисидан гул сочиб, қизларнинг нозин кўриб, завқланишни, «сунбул» уни кўрганида қойил қолишини, «сарв» уни ёқимли рафторидан ҳайратланишини истаган, «ҳар ким ўз гулрўйига» мафтун бўлиши лозимлигини куйлаган:

Гунча гуфторин кўриб чирманди хазро пардага,
Сарв рафторин эшитиб, қолди ҳайрон силкиниб.

Ҳар ким ўз гулрўйига маҳв эрди, Жоний, бил ани,
Гул юзин кўрди-ю, булбул қилди афгон силкиниб.

Жоний девонида¹ шеъриятнинг ғазал, мухаммас, рубоий ва қитъа каби формалари кўпроқ учрайди. У ўз даврига кўра юксак маҳорат билан ғазаллар ёзганидек, мисралари пухта ва

¹ Мулла Қурбон Жоний девони икки нусхада (Инв. № 125, 124 varaқ, Қотиб Муҳаммадшукур; инв. № 7483, 136 varaқ) Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик Институтининг қўл ёзмалар фондида сақланмоқда.

мазмундор қитъа ҳамда рубоийлар ёзишда ҳам маълум даражада маҳорат кўрсата билган. Чунончи:

Зулф эмас рухсори жонон узра умредур дароз,
Ул жиҳатдин ҳасратидин кўрмайин жон берсам оз.
Кокулинг торига банд ўлди кўнгул не вайҳдин,
Улса ул нисбат билан саргашталиқда сарфароз.

Шоир Жоний Навоий ва Фузулий газалларига назиралар боғлаганида, тахмислар тўқиганида, шеърнинг фақат вазни, қофияси ва туроқлари жиҳатидангина эмас, балки гоёвий мазмуни жиҳатидан ҳам юксак даражада бўлишига интилан. Чунончи, Жоний Навоийнинг:

Сунбулин Лайли очибдур ел абир осо эмас,
Доғини Мажнун қонатмиш лолаи ҳумро эмас —

деб бошлаган газалига мухаммас боғлар экан, келтирилган бу мисралар олдиан:

Боғи жаннат гулшани ҳуснингча руҳ афзо эмас,
Нахли туби қоматингдек сарви гардунсо эмас,
Не деб олам ичра хатнинг рашкидин савдо эмас, —

деб ёзади. Ёки Фузулий:

Жониминг гавҳари ул лаъли гуҳарбора фидо,
Умриминг ҳосили ул шеваи рафтора фидо —

деб ёзса, Жоний ўз мухаммасида:

Шавқиминг шўҳрати бошинг уза зар тора фидо
Кўнглуминг маҳзани гул орази гулнора фидо —

деб ёзиб, ўз устозининг самимий ошиқлик байтларига жўровоз бўлишга тиришади.

XVIII аср охири ва XIX аср бошларида Бухородаги ўзбек адабиётида лирика соҳасида Навоий ва Фузулий традицияларини давом эттиришда қунт билан ижодий иш олиб борган шоир Жонийнинг ижодкорлиги, шубҳасиз, ўша давр адабий муҳитида маълум мавқега эга эди.

1832 йилда Навоий «Хамса»сини кўчириб, китоб охирида ўз мулоҳазаларини ёзиб қолдирган номаълум котиб — шоирлардан бири Навоийни «ҳазрати қутби даҳр», «жомеи сирру жаҳр» деб таърифлаб, «Хамса»нинг ҳар байтида «жаҳон ганжи бор», «ҳар ганж»да эса «бир жаҳон ниҳон»лигини баён этиб, қуйидагича байтларни келтирган эди:

Туну кун юрур эрдим ошuftаҳол,
Абас ишлар айлаб ғалат қилу қол.

Ўшол ҳиндо тушти манго бир китоб,
На улдур китоб, мажмаи дурри ноб.
Экон «Хамсаи» ҳазрати қутби даҳр,
Навоий ки, ул жомеи сирру жаҳр,
Анинг ҳар сўзидур муаммо мисол,
Анго етмагондин хирад нутқи лол.
Жаҳон ганжи ҳар байтидадур ниҳон,
Ки ҳар ганжидадур ниҳон бир жаҳон...

«Садди Искандарий» вазнида (мутақориб вазнида) ёзилган бу мисраларнинг автори «Хамса» қўл ёзмасини кўтариб, Бухоро кўчаларидан бирида кетаётганида дунёвий адабиётга ихлосманд кишилардан бири китобга қизиқиб қолибди ва котибни «Хамса»ни кўчириб беришга кўндирибди:

Чу бир ён борур ихтиёр айладим,
Анинг кўчасидин гузор айладим.
Баногоҳ мани кўрди ул некхў,
Борурсиз жадал айлабон қайси сў?
Добон жузвдонимни қўлга олиб,
Навоий «Хамса»сига кўз солиб.
Делл: манго лойиқ экон бу китоб,
Беринг манго деб кўплар қилди хитоб.
Анинг сўзини рад қило билмадим,
Анинг ройини аксини қилмадим.
Битиб неча муддат чекиб онча ранж,
Анго айладим тўхфан «Беш ганж».
Ики юзиға боқиб эттим умед,
Томар юзидин нури сурху сафед.
Фақирларга кўп кўргузур илигин,
Гадоларга зоҳир этар эрлигин.
Қилур ҳадясишларга зоҳир карам.
Берур тўхфаликка хазойинни ҳам...

Бу мисралар ўша даврда ҳам Навоий асарларининг халқ ўртасида қанчалик муҳаббат билан ўқилганини, «Хамса»да илгари сурилган ўлмас гоёларнинг кучли мухлислари бўлганлигини кўрсатади.

Шубҳасиз, ана шундай мароқли, жозибали мисраларни яратган котиб — шоир яна бир қанча шеърлар, асарлар ёзган бўлиши мумкин. Лекин бу котиб — шоирнинг номи ҳам, бошқа асарлари ҳам ҳозирча аниқланилгани, ўрганилгани йўқ.

Хилма-хил машаққатларга қарамай, Навоий, Фузулий ва Бедил изидан бориб, дурустгина шеърлар ёзган шоирлардан бири Муҳаммад Шариф Шавқий Каттақўрғонийдир. Умрининг кўпроқ қисми Бухорода ўтган бу шоир Алишер Навоий, Мавлоно Фузулий ва Мирзо Абдулқодир Бедил меросига катта қизиқиш билан қараганини бундай эътироф қилади:

Бурноғи расолари замона,
Гўстардилар эл аро нишона.

Бир неча китоб дебон Навоий,
 Етказди ҳазинлара давое.
 Андин сўнг ўтиб расо Фузулий,
 Ашъори расоларинг қабули.
 Форсий эл аро расоси чўхдур,
 Бедил киби бир расоси йўхдур...

Шавқий Каттақўрғоний Мирзо Бедил асарларига жондан мафтун бўлганини айтади:

Бир неча китоб қолди андин
 Ҳар бириси онинг тотлу жондин.
 Мен Шавқий анинг сўзин асири
 Бел боғлу муҳибларининг бири...

Демак, бу мисраларнинг автори ҳам, унинг яқин сафдошлари ҳам адабиётда Навоий, Фузулий, Бедил изидан бориб, етук асарлар ёза олиш тўғрисида ўйлаганлар ва шу тариқа ўз замонларининг «ҳазинлари» дардига даво ахтариш муаммоларини ечиш тўғрисида қайғуриб, қалам тебратганлар.

Шоирнинг «Дебочан девон ва ғазалиёти Шавқий»¹ китобида:

Ҳижратдин ўтиб минг икки юз йил,
 Йўқдин бу жаҳона келмишам бил.
 Уттизга киранда сайр этиб роҳ,
 «Хатми кутуб» айламиншман, эй шоҳ.
 Толиблара хидмат айладим чўх,
 Уйқу била роҳат айламак йўх...

деб ёзишидан маълумки, у ҳижрий 1200 (мелодий 1785) йилда дунёга келган ва 30 ёшида, демак, 1815 йилда «хатми кутуб» қилган (Бухоро мадрасаларидан бирида таҳсил олган). Демак, Мулла Қурбон Жоний вафот этган йили (1834) Шавқий 49 ёшда бўлган экан.

Шавқийнинг:

Фалакда дуди оҳим, қонли ёшим кўз қароғида,
 Кетиб сабру қарор, ул дилбари ширин сўроғида,
 Юрурмен телбароб Фарҳод янглиғ ҳажр тоғида,
 Хаёлида будур зикрим кўнгил ҳушёр чоғида,
 Не хуш бўлғай иковлон маст бўлсак васл боғида,
 Қўлим бўлса анинг бўйнидаю, оғзим қулоғида...

деб ёзиши Алишер Навоий ғазалиётидан таълим олганлигига гувоҳлик берганидек, унинг:

Ишқ офатидин душди мани бошим савдо,
 Мажнун киби ҳайрон гезарам дашт ила саҳро,

¹ Бу девон ҳижрий 1257 (мелодий 1841) йилда Бухорода шоир томонидан тартиб берилган.

Дун-кун ишим ўлди мени ҳар ерда алоло,
 Олам гўринур кўзима бир шаҳпари анқо,
 Мунис менга ғам, дарду бало кулбаи маъво...

каби мисралари Фузулий адабий меросига кучли иштиёқи борлигини кўрсатади.

Ўзбек, тожик ва араб тилларида 3 девон тартиб берган Муҳаммад Шариф Шавқийнинг ижодий фаолияти, ўша замон шароитига кўра баъзи бир маҳдудланган заиф томонларидан қатъи назар, адабий ҳаётнинг муҳим лавҳаларини ташкил этади.

РЕАКЦИОН ФЕОДАЛ-КЛЕРИКАЛ АДАБИЁТ

Феодал-клерикал адабиёт жамиятнинг озчилигини ташкил этган эксплуататор синфнинг дунёқараши ва манфаатини ифодалаган адабиёт эди. Бу адабиёт ўз моҳияти билан тамомла реакцион адабиёт бўлиб, жамиятнинг моддий ва маънавий бойликларини яратувчи, тарихни ҳаракатга келтирувчи меҳнаткаш халқ манфаатларига бутунлай зид эди. Бу адабиёт меҳнаткаш омманинг онгини турли диний-хурофий афсоналар билан заҳарлашга, уни тобеликда, жаҳолат остида сақлаб, қаттиқроқ эксплуатация қилишга, илм-маърифат тараққиётини бўғишга, меҳнат аҳлларини хўрлашга, хотин-қизларнинг ҳақ-ҳуқуқларини поймол этишга қаратилган эди. Феодал-клерикал адабиёт гақлидчилик ва шаклбозликка асосланган адабиёт эди. Феодал-клерикал адабиёт ғоявий-эстетик йўналиши ҳамда реакцион бадний услуби билан реалистик тенденцияга қарши қаратилган ҳамда қуруқ мадҳхонлик ва ваъзгўйликка асосланган адабиёт эди.

Феодал-клерикал адабиётнинг бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган икки тармоғи бор: сарой аристократ адабиёти ва диний-мистик адабиёт. Бу икки тармоқнинг тематикаси, образлари ва адабий услубида маълум фарқ — тафовут бўлса ҳам, лекин улар ғоявий-эстетик йўналиши. Ўз олдига қўйган мақсад ва вазифаси билан бир хил эди. Бири феодал ҳукмдорларни мадҳ этиб, уларни идеаллаштириб, феодал саройининг қабих традицияларини кўкларга кўтариб мақтаб эксплуататор синф манфаатларига хизмат қилган бўлса, иккинчиси ҳам дин ва хурофотни тарғиб этиб, меҳнаткаш омманинг онгини заҳарлаш билан феодал синфига хизмат қилган. Бу икки тармоқнинг ўзаро узвий бирлигини шу нарса ҳам равшан кўрсатадики, сарой шоирлари мадҳхонликдан иборат қасидалар билан бирга, диний-мистик руҳда ҳам шеърлар яратган бўлсалар, диний-мистик тармоқ намояндалари феодал ҳукмдорларни кўкларга кўтариб мақтовчи мадҳиялар ҳам ижод қилдилар.

Сарой аристократ адабиётининг намояндалари сарой аёнлари ва улар атрофига тўпланган мансабпараст, хушомадгўй ёзувчилар эди. Шафқатсиз эксплуатация ва ўзаро урушлар ҳисобига бойлик орттирган феодал ҳукмдорлар ўз саройларини айш-ишрат маконига айлантирган эдилар. Маддоҳ шоирлар эл-юртни хароб этувчи ўзаро урушларни мақтар, унга тарафкашлик қилар эдилар. Улар хушомадгўйлик ва тамагирлик билан золим ва жоҳил хонларни, амалдорларни ўта муболағалар билан мақтаб, уларни «раиятпарвар», «сахий», «до-нишманд» қилиб кўрсатишга уринар эдилар. Сарой шоирлари эксплуататорларни айш-ишрат суриш учун, меҳнаткашларни эса азоб ва машаққат чекиш учун яратилган деб саройдаги жирканч айш-ишратларни мақтаб шеърлар битдилар, хотин-қизларга шаҳвоний эҳтиросларининг бир объекти деб қарадилар.

Шу билан бирга, сарой ёзувчилари ижодида реакцион феодалларнинг руҳий тушқунлиги, умидсизлик кайфиятлари ҳам ўз ифодасини топади. Бундай тушқунлик ва пессимистлик кайфиятлари айниқса уларнинг марсияларида, тарихларида равшан кўринади. Сарой шоири бирор хон ёки амалдорнинг ўлимига бағишлаб марсия ёки тарих битар экан, у ўз ҳаётини ҳам тугагандек ҳис қилар, феодал синфининг заифлашиб бо-раётганидан ваҳимага тушар эди.

Ғоявий қашшоқлик ва шаклбозлик сарой аристократик адабиётининг асосий хусусиятидир. Ғоявий қашшоқлик феодал синфи маънавий тушқунлигининг ифодаси бўлса, шаклбозлик шу билан боғлиқ ҳолда вужудга келган «санъат санъат учун» руҳидаги «санъати алфоз» шиорининг ифодаси эди. Сарой шоирлари сўз санъатига бир кўнгилочар восита, овунчоқ деб ҳам қарар эдилар. Шунинг учун улар адабиётни шаклбозликка тобе этишга интилдилар. Сарой адабиёти тақлидчилик руҳидаги адабиёт эди. Сарой шоирлари кўпинча мансаб ва мартабаси ўзидан юқорироқ бўлган шоирнинг шеърларига тақлид қилиб, саёз шеърлар битганлар. Сарой адабиётига ҳос тақлидчилик ва шаклбозлик Амир Умархон саройи адабиёти мисолида равшан кўринади. Амир Умархон шон-шавкат ва ишратга берилган феодал ҳукмдор, ўзини Ҳусайн Бойқарога ўхшатишга интилган мутакаббир ва мақтанчоқ хон эди. Амир Умархон ўз саройи атрофига кўпгина шоирларни тўплаган эди. Бу шоирларнинг анчагина қисми Фазлий, Нусрат, Адо ва Хижлатга ўхшаган маддоҳ, хушомадгўй шоирлар эди. Бу шоирлар дағдага билан қасидалар ёзар, эротик шеърларида ишратпарастликни куйлар, кўпинча Амирий шеърларига ҳамда бир-бирларига тақлид қилиб байтлар битар эдилар. Сарой адабиётининг тақлидчилиги айниқса Фазлий тузган

«Мажмуаи шоирон»да равшан кўринади. Бу тўпلامдаги шеърларнинг кўпи тақлидий битилган, ғоявий-бадий қашшоқ ва саёз шеърлардир.

XVIII асрда ва XIX асрнинг биринчи ярмида Бухорода ҳам, Қўқон ва Хоразмда ҳам ҳукмрон доиралар ўз манфаатлари, ўз шаъну шавкатлари йўлида ҳақиқатни ерга уриб, ҳақни ноҳаққа чиқариб, истаганларича вайсадилар ва адабиётдаги прогрессив йўналишга қарши шафқатсиз кураш олиб бордилар.

Ҳукмрон доиралар «Ҳожа калон»лар, қози ва муфтилар, аълам-арбоблар, имом ва сўфиларни «покдин», «пок эътиқод» кишилар деб ардоқлар эди. Шунинг учун Фазлий «Мажмуаи шоирон»да шоир Адо ва Ошиқнинг Хўжа Аҳрор авлодидан, Нола ва Маъюснинг «Насли авлиё»дан, «бузрукворлардан», Хожихон Мужримнинг «Ҳожаи покдин» эканлигини алоҳида-алоҳида уқтирган эди.

Шундай қилиб, учала хонликда ҳам аристократик адабиёт худо, пайгамбар ва чаҳорёрларни ҳамда хонларни, сарой аҳллари ни мақташга қаратилган эди. Феодал-клерикал йўналишдаги шоирлар билан прогрессив-демократик тенденциядаги халқпарвар, инсонпарвар шоирларнинг эстетик завқи бир-бирига тамомила зид эди.

Сарой аристократ шоирлари хонларни — худонинг ердаги сояси, хурофотчи руҳонийларни — пайгамбарнинг ноиби, шариат ҳимоячиларини — адолат қўриқчилари, деб мақтар эдилар, халқпарвар шоирлар эса хонларни ва уларнинг таянчи бўлган руҳонийларни шафқатсиз, золим ҳукмдорлар ва макру ҳийла, алдамчилик, порахўрлик билан яшовчи текинхўрлар деб тасвирлар эдилар.

Сарой маддоҳлари ислом динида бўлмаган кишиларни кофир, бегона ва ғайри мазҳаб деб, омма орасига диний адоват уруғини сочуви асарлар ёзар эдилар. Халқпарварлик тенденциясидаги шоирлар эса ўз ижодларида кишиларга уларнинг диний ва миллий тафовутларидан қатъи назар, энг яхши инсоний фазилатлари нуқтаи назаридан баҳо берар, аввало улардаги одамгарчиликни куйлар эдилар. Маддоҳ шоирларнинг асарларида уруг-аймоқчилик тенденциялари, рақобат, тарафкашлик кайфиятлари устун турарди, халқпарвар шоирлар ижодида эса одамларнинг тенг ҳуқуқли бўлиши лозимлиги идеяси назарда тутилар эди.

Сарой маддоҳлари ўз бойликлари ва ҳузур-ҳаловатларини куйлардилар, халқпарвар шоирлар мамлакат ободлигини, инсон ҳаётининг фаровонлигини истаб қалам тебратардилар. Сарой маддоҳлари санъат ва адабиётнинг биринчи навбатдаги вазифаси ислом ақидаларини тарғиб қилиш деб билиб, одам-

ларни диний таълимотни ўрганишга, «тақдир»га бўйсунушга, хурофотга чорласалар, халқпарварлик тенденциясидаги шоирлар ўз китобхонларини кўпроқ илм, ҳунар, фалсафа ва ҳикмат ўрганишга, яшаш шароитларини яхшилашга қўл келадиган билимларни эгаллашга даъват этдилар.

Сарой шоирлари хотин-қизларга паст назар билан қараб, уларни ўз шахсий айш-ишратлари нуқтаи назаридангина «назокат» пардаларига ўраб тасвирласалар, халқпарвар шоирлар хотин-қизларни жамиятнинг ҳақиқий аъзолари сифатида, доно ва қаҳрамон, илм-ҳунарга ғоят ҳавасманд, вафодор ва садоқатли, ифбатли ва номусли кишилар тарзида, кишиларнинг ҳаёти, тинчлиги, осойишталиги ва мамлакат ободонлиги учун курашувчилар сифатида зўр самимият ва ҳурмат билан тасвирладилар.

Шунингдек, сарой аристократик адабиёти билан прогрессив-демократик тенденциядаги адабиётнинг турли жанрларидаги асарларда «Ёқуб — чуқур қайғу-ғам, Сулаймон — буюк паҳлавон, Юсуф — гўзаллик, нафосат; Айюб — сабр-тоқат; Довуд — хушовоз; Исмоил — фидокор, Иброҳим — жасорат» символи тарзида тилга олинса-да, уларда бир-бирига зид бўлган икки хил ғоя-мақсадлар кўзга чалиниб туради.

Диний-мистик ёзувчилар дин ва хурофотни тарғиб этиб, Аҳмад Яссавий, Сулаймон Боқиргоний ва Сўфи Оллоёр каби реакцион шоирларнинг изидан борадилар. Диний-мистик адабиёт ҳам, диннинг ўзи каби эксплуататор синфнинг мафкуравий қуроли бўлиб, меҳнаткаш оммани раҳмсиз суратда эксплуатация қилиш, уни жаҳолат ва нодонликда қолдириш учун хизмат қилар эди.

Феодак сарой ёзувчилари ҳам, диний-мистик адабиёт вакиллари ҳам эксплуататор синфнинг — феодак синфининг дунёқараши ва манфаатини ифодалар эди.

* * *

Бу давр адабиётида хонларга ва бошқа феодалларга лаганбардорлик қилувчи котиб ва шоирлар оз эмас эди. Чунончи, Шермуҳаммад Мунис замондошларидан бири бўлган, Мунший тахаллуси билан шеърлар ёзган Ниёзмуҳаммад Котиб «келди» радифли бир мадҳиясида Муҳаммад Раҳимхоннинг Дашти Қипчоқда Султон Темурхон устидан талаба қозониб, аҳолини талаб, жуда кўп ўлжалар билан Хоразмга қайтиб келганлигини шундай тасвирлайди:

Шукрким, кишвариға хон келди,
Альамон барчаси амон келди.

Беридин эрди мамлакат жонсиз
Филмасал, руҳ ила равон келди.

Обрўйи тамом бирла бориб
Марҳабо хисрави жаҳон келди.

Шоҳ бўлғай жаҳон аро сарвар
Ҳар неча даври осмон келди...

Халқнинг оғир аҳволдан, таланган аҳолининг кулфатларидан тамоман кўз юмиб, Муҳаммад Раҳимхонни «мамлакат жони», «жаҳон аро сарвар», «осмон қуёши», деб мақтаган котибнинг бу мадҳиясидаги:

Муншиё сўзни мухтасар қилғил,
Эшитур элга кўп гарон келди —

мисраларигина ҳақиқатга яқиндир. Чиндан ҳам бундай нотўғри гаплар халққа ёқмас, меҳнаткаш аҳолига, кенг жамоатчиликка маъқул бўлмас эдики, буни шоирнинг ўзи ҳам истаристамас эътироф этишга мажбур бўлган.

Мунис замондошларидан яна бири Сайид Аҳмадхўжа Фаррух (у «Хожа» ва «Фаррух» тахаллуслари билан шеърлар битган) бўлиб, «гул» радифли бир ғазалида:

Назм гулзорида шаҳ мадҳин қилурда дoston,
Хожа таъби булбулин назм ичра гўё қилди гул —

деб мадҳхонлик қилди.

XVIII—XIX аср адабиётида Мулло Ашурмуҳаммаднинг Бухоро хони золим ва мутаассиб Амир Ҳайдарни:

Султони дин, имоми замон, хусрави замин,
Дорон аср, амири жаҳон, шоҳи номдор...

деб беҳуда мақтаб ёзган қасидалари бор эди. Бундай асарлар, шубҳасиз, худди шу даврдаги Мунший, Хожа (Хоразм), Адо, Фазлий, Риндий (Қўқон) каби шоирларнинг қасидаларига, мақтов тарзидаги шеърларига ҳамоҳанг эди.

Диний-мистик адабиёт намояндаларидан бири Муҳаммад Тоҳир эшон Хоразмий XVIII асрнинг 40-йилларида вайронага айлантилган Хоразмни, Хожа Баҳоваддин нақшбанднинг гулзори, деб мақтайди.

Бу эшон Эрон шоҳи Нодирга Бухоро вилоятининг тақдирини икки қўллаб топшириб қўйган Абулфайзхонга мадҳиялар тўқиди. Унинг ота-боболарини мақтади, уларни идеаллаштириб кўрсатди.

Муҳаммад Тоҳир эшон Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқиргоний ҳамда уларнинг изидан борган «Кул Убайди» (Убайдуллохон)нинг диний-мистик қарашларини тарғиб қил-

ди. Шундай қилиб, унинг XVIII асрнинг 50-йилларида яратилган «Силсилат-ул-авлиё» китоби бошдан-оёқ қора гуруҳчи руҳонийларни — «азиз-авлиёлар»ни кўкларга кўтариб мақтаган, диний-мистик ғояларни тарғиб қилган китоб эди.

Юсуфий, Фазлий, Ишратий тахаллуслари билан байтлар тўқиган бухоролик Муҳаммад Юсуфхўжа «ҳақ йўлида жустужў» қилишни, нариги дунё орзуси билан яшашни тарғиб этиб шеърлар битган эди.

Шундай қилиб, икки адабий оқимнинг ижтимоий ҳаётга, воқеликка муносабати ҳам, мақсади ҳам бир-бирига қарама-қарши эди. Бу қарама-қаршилик эса синфий курашнинг бадий адабиётдаги маълум инъикоси эди.

Адабий жанрлар. Адабий жанрлар масаласига келганда шуни алоҳида уқтириш лозимки, Лутфий ва Навоийнинг адабий-бадий ижоди билан юқори чўққига кўтарилган ғазалнавислик бу даврда ҳам икки қарама-қарши услуб — икки хил эстетик завқнинг ўзаро кураши фонида давом этди. Ҳукмрон доиралар ғазал жанридан ҳам ўз манфаатлари учун фойдаландилар. Уларнинг ғазаллари ўз мазмуни ва ғоявий йўналиши жиҳатидан қашшоқ, шакли жиҳатидан формалистик ҳолдаги қайтариқли ташбеҳлар, сийқаси чиқиб кетган ифода-иборалар билан тўлиб-тошган, ўқувчини қизиқтирмайдиган, эрмак — сўз ўйини тарзидаги ғазаллар эди. Хон ёки сарой амалдори, қози ёки шайхулислом, хуллас, юқори мансабдаги шахснинг ғазалига тақлид қилиш, унинг изидан бориб, ўша қофия, ўша вазнда шеър битиш назирчиликда расмиятга айланди, ғазалчиликнинг маза-матрасини кетказиб, ғоят даражада шаблонлаштириб юборди. («Ангуштам» радифида 15 шоир (Амир, Адо, Хотиф, Хижлат, Пари ва ҳоказолар), «Омад бурун» радифида 19 шоир (Амир, Рамзий, Риндий, Ҳасрат ва ҳоказолар)нинг шеър ёзганини эсланг.)

Бу вақтда яратилган қасидаларнинг объекти Улуғбек ва унга ўхшаш кишилар бўлмасдан, адолат, фаровонлик, ободонлик ва донишмандлик фазилатлари золим, мутаассиб, ахлоқсиз ва хиёнатчи ҳукмдорларга нисбат берилганлиги учун улар халққа манзур бўлмас эди, улар қанчалик кўп, қанчалик узундан-узоқ ёзилган бўлмасин, жанр эътибори билан ҳеч бир қизиқарли эмас эди, таъсири жуда кам эди. Аристократик завқ билан ғазаллар ёзган Адо, Ашурмуҳаммад Рамзий, Фазлий, Зийнат ва Мунший қасида жанрида асарлар ёзишда ҳам адабиёт аҳллари буйруқ қилиб, уларни сафсатабозликка ундар эдилар.

Бир-бирининг ерига кўз олайтириб, бири иккинчисини «ютаман» деб турган Бухоро, Хева ва Қўқон хонликларидаги сарой шоирлари ўзларига «ҳомийлик» ва «саховатпешалик»

қилувчи хонни хушомадгўйлик билан бошқа хонлардан афзал ва кучли деб мақтар, уни «жаҳонни мусаххар қилиш» га (эгаллаб олишга) ундар эдилар. Ана шундай шоирлардан Фазлий, Адо, Хотиф, Хижлат, Нола, Холис ва бошқалар Бухоро хонлигига қарши сарой ҳажвиётини вужудга келтирдилар. Чунончи, сарой шоири Адо Қўқон хонини Бухоро хони Ҳайдарнинг территориясини босиб олишга ундайди:

Ба Фарғона гар бофароғат нашинад
Ажаб нест созад жаҳонро мусаххар.
Умар ном дорад, ба адл аст шомил
Ки афзал бувад дар хилофат зи Ҳайдар.

(Умархон Фарғонада фароғат қилиб ўтирмай, жаҳонни эгаллаб олса ажаб эмас. Чунки у халифаликда Ҳайдардан афзалдир.)

Бундай тенденция Хоразм сарой адабиётида ҳам бор эди. Хоразм сарой шоирлари

Муҳаммад Раҳим олдида топса жой,
Умар тобеъ ўлмасми, Ҳайдар мутеъ...

каби мисралар билан тўлиб-тошган қанча-қанча қасидаларни бунёдга келтирган эди.

Прогрессив руҳда ва демократик йўналишда асарлар ёзган Равнақ, Нишотий, Мужрим, Гулҳаний, Махмур, Ғозий, Шавқий ва Маъдан каби шоирлар қаламида ғазал бошқача бир йўл билан давом эттирилди. Уларнинг кўпчилик ғазаллари ҳаёт ҳақиқатига қаратилганлигидан ёр ва дилдор, ошиқ ва маъшуқ, ақл ва идрок, дониш ва эътибор, зулм ва истибод, хорлик ва зорлик ҳақидаги ҳис ва ҳаяжон тароналари, ростгўйлик садолари билан битилиб, қизиқарли, мазмундор ва жозибадор чиқар эди. (Уларнинг мадҳ ва зам тарзида ёзган қасидалари ҳам ҳукмрон доираларнинг қасидасидан фарқ қилиб, ҳукмдорларни адолатга йўллайди. Шу билан бирга, тараққийпарвар шоирлар ҳажвий қасидалар ҳам яратдилар. (Чунончи, Махмурнинг «Дар ҳажви Хожа Мир Асад» қасидасини эсланг.)

Ҳажвия — сатира ва юмор ҳам ўсди. Халқчил шоирлар феодал-клерикал муҳит иллатларини, зодагонларни ростгўйлик билан танқид қилгани учун ҳукмрон доираларнинг қувғини, таъқиб ва жазосига дучор бўлдилар. (Чунончи, Амир Умар ўлимидан сўнг Бухорога ўтиб кетган Ҳозик Амир Насруллонинг Самарқандга қилган сафариди бирга бўлиб, унга қарши ҳажв айтади; Насрулло бунни билиб қолиб ғазабланади, шунинг учун шоир бошпана қидириб Шаҳрисабзга йўл олади; лекин Насрулло унинг кетидан маҳсус қотил юбориб, уни ўлдиртиради.)

Адабиётда маснавий, рубоий, мухаммас, мусаддас, мусаббаъ, мусамман, мутассаъ, муашшар, муфрадот, мустазод, муқаттаъ, мушоира ва муаммо, чистон ва тарих формалари орқали ҳам лирика тури давом эттирилди. Фазлий маснавийлари билан Огаҳий маснавийлари, Адо рубоийлари билан Мунис рубоийлари, Вазир мухаммаслари билан Махмур ва Увайсий мухаммаслари, Ғозий ва Махмур тарихлари билан Роҷий тарихлари, Мунис ва Огаҳий чистонлари билан сарой завқ-шавқидан четга чиқмай қолган шоирларнинг чистонлари ўртасида катта тафовут бор эди.

Туркманларнинг машҳур классиги Махтумқули:

Ул нимадир, емадилар, тўйдилар?
Ул нимадир, қиёмата қўйдилар?
Ул ким эди, тобонидан сўйдилар?
Шоир бўлсанг, шундан бизга хабар бер!

деб мурожаат этганида, хевалик шоир Турди:

Ул дийдордур, емадилар, тўйдилар,
Ул намоздир, қиёмата қўйдилар,
Насимийни тобонидан сўйдилар,
Биздан салом бўлсин, жавоб шундайдир —

деб жавоб қайтарган эди. Бу эса халқ дostonларида кўпроқ учрайдиган шеърий савол-жавобларнинг ёзма адабиётга кўчирилган мушоира формаларидан бири бўлиб, мушоирада ҳам реал масалалардан баҳс этилганидан далолат беради.

Бу мушоирадан равшанки, ҳар иккала шоир ҳам дийдор кўришувни ғанимат (кўрмасликка ҳам рози бўлганлар); XV асрда асоссиз қатл этилган озарбайжонлик шоир Насимий фожиасига ачинганлар.

Фазлий билан шоира Маҳзуна ўртасидаги машҳур мушоира эса шоиранинг ҳозиржавоблигини; ўткир фикрлигини, мисраларининг мазмун тийранлигини, бадний баркамоллигини кўрсатади.

Демак, мушоиранинг китобий формаси бўлиши билан бирга, халқ оғзаки ижоди формалари асосида ёзма адабиётга кўчирилган формалари ҳам мавжуд эди. Шунингдек, бу даврда ўтмиш адабиётда бўлганидек, лирик ишқий мухаммаслар ёзиш билан бирга, ижтимоий мотивларни (баъзи ҳолларда ҳажвий штрихларни) киритиб мухаммас ёзиш ёки «мухаммаси муламмаъ» деб аталган (Махмурнинг «Айладинг» радифли мухаммасини эсланг) қочиримлар, киноялар билан тўлиб-тошган мухаммаслар тўқиш ҳам расм бўлган эди.

Тарих шеърларида, одатда мақтов, фотиҳа, ҳайрихоҳлик ниятлари ифодаланган бўлса-да, бу даврда шеърнинг шу ту-

ридан танқид, ҳажв, ўч олиш учун фойдаланиш ҳоллари ҳам кўринади. «Шариф йўрға» (Ғозий), «Дар сифати Муҳаммад Олимхон» (Махмур) каби тарихлар шулар жумласидандир. Ҳоким синфнинг адабиётдаги намояндалари ҳамма асарларида мазмунни суюқлаштириб, шаклга сунъий пардоз берар эдилар. Тараққийпарвар шоирлар қаламида лирик турнинг бу шакллари ҳам ўқувчиларга ҳурмат ва эътибор билан қўлланилар ва муҳим натижалар берар эди.

Бу давр адабиётида сатира ва юмор, масал ва мақол, эртак ва нақлиёт жанрлари ривожланди. Бадий умуллама образлар воситаси билан сатира яратилгани каби, бевосита айрим конкрет шахслар ҳақида ҳам сатирик асарлар яратилди. Чунончи, Шавқий кўпроқ умумлашган — абстрактлаштирилган образлар билан, Махмур конкрет шахслар образи билан сатира битди, Нишотий эса тўқима образлар яратди, Нишотий:

Даҳр элининг эрди суҳанчинни ул,
Умр ўтибон демас эди чинни ул...

деб ёлғончи, айёр, фитна, золим Ваҳми бало образини:

Бор эди бир дуни фалокат маоб,
Эрди нажас сурату наҳс интисоб...

деб, соф севги, тўғрилиқ ва ҳаққоният йўлларига ғов солувчи «Форуқан жодувон» образини ёки «На завқ, на нур, на илм, на ақл»дан дарак бўлмаган риёкор шайх Зарқнинг ифлос қилмишларини чизиб кўрсатиш билан ўз замонасида мавжуд бўлган қабих кишиларни қаттиқ ҳажв қилди, уларни фош қилиб ташлади.

Махмурнинг «Амаким», «Домулло Атои Аштий», «Авсофи Қозиниёз» каби сатирик асарлари ўша даврдаги қози, муфти, домулло, аълам, амалдорлар қиёфасини очиб беришга қаратилган бўлиб, улар заҳарханда остига олинган. Муҳими шуки, шоир бу борада умумийликдан конкретликка ўтиб, адабиётнинг таъсир доирасини активлаштиришда катта ҳисса қўшган, прогрессив одим ташлаган. Сатира шеърининг маснавий, ғазал, тарих, рубоий, қитъа, муфрадот, таржеъ, таркиб формаларида ҳам яратилган эди.

Адабиётнинг эпик тури бўлган дostonнавислик, Навоий замонидаги «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Садди Искандарий» полотноларидай йирик ва етук ҳолда бўлма-са-да, фантастик ва реалистик шаклларда давом эттирилди. Нишотийнинг «Хусну Дил», Сайқалининг «Баҳром ва Гуландом», Хиромийнинг «Чор дарвеш», Нодирнинг «Ҳафт гулшан» дostonлари XVIII—XIX асрлар адабиётининг бу турдаги

муҳим намуналаридан эди. Нишотийнинг «Хусну Дил» достониди фантастик воқеалар фониди тасвирланган символистик образлар орқали тинчлик, осойишталик, ободонликка, оилавий ҳаётда эрку ихтиёрга эътибор бериш масалалари диққат марказида туради.

Шоир Нодирнинг 1824—1825 йиллар ичида ёзган «Ҳафт гулшан» асарида адолатли подшоҳ, садоқатли ошиқ, саҳий дўст, вафодор ёр, ўз сўзига амал қиладиган олим образлари яратилади, Нодирнинг ҳам шоира, ҳам давлат арбоби сифатидаги хизматларига доир муҳим материаллар берилади ва унинг портрети чизилади.

* * *

Шоир Мутрибнинг «Шаҳномаи девона Мутриб» ва Андалибнинг «Шаҳномаи девона Андалиб» асарларида 1842 йилда Қўқон билан Бухоро хонлиги ўртасида бўлиб ўтган қонли уруш ва унинг оқибатлари тасвирланган эди. Шоира Увайсий эса «Шаҳзода Ҳасан» ва «Шаҳзода Ҳусайн» достонларини ёзди, «Воқеоти Муҳаммад Алихон» номли шеърини манзумасини яратди (Бу ҳақда Увайсийнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятига доир бўлимда батафсил тўхтаб ўтилган).

Қизиги шу ердаки, Мутриб ва Андалиб ўз асарларида ўша даврдаги воқеаларнинг шохидлари сифатида ғоят муҳим тарихий фактларни тилга олдилар, ўз достонларида реал шахсларнинг образини бердилар. Айрим ҳолларда наът, ҳамд ва чаҳорёрлар тўғрисидаги анъанавий мурожаатлардан четга чиқиб (Андалиб), тўппа-тўғри реал воқеалардан гап бошладилар.

Мутриб ўз достониди Муҳаммад Алихон ҳақида гапириб:

Баъзини ба никоҳ қайдига олди,
Баъзини бе никоҳ олдиға солди...

каби мисраларда фоҳиш-бузуқ одам эканлигини фош этди.

Халқ оғзаки достонларидан фойдаланиб яратилган бу достонда Нодирнинг муҳим фазилатлари тасвирланади, Амир Насруллонинг жаллодлиги нафрат билан тилга олинади.

«Шаҳномаи девона Андалиб» да эса Амир Насруллонинг қилмишлари, Қўқонга ҳоким қилиб тайинланган Иброҳим парвоначининг тахтдан туширилиши, Насруллонинг кетма-кет бир неча марта зарбага учраганлиги, ғазабланган Фарғона аҳолисининг жаллодларга қарши қатъий отланиб чиқиши, Насруллонинг Хевадан Бухорога ҳужум бошланганини эшитиб чекиниши тасвирланади. Чунончи, бир ўринда уруш манзараси:

Ул лашкар элини ҳой-ҳўйи,
Қонлар оқибонки, жўй жўе,
Бозори ажал у кун қурилди,
Манғит эли арпадек қурилди.
Отдин йўқилурди мисли борон,
Ҳамгаштлари қилурди афгон...

деб тасвирланса, бошқа бир ўринда Насруллонинг золимлик қиёфаси ҳақида:

Ул зоти бузуғ амири бадкор,
Бадтурқу сиёҳу гурги хунхор —

дейилиб, амирнинг қотиллиги, қонхўрлиги чизиб кўрсатилади.

Ҳар иккала дoston ҳам бадий томондан старли даражада пухта ва юксак бўлмаса-да, лекин тарихий ҳақиқатнинг маълум даражада реал лавҳаларининг гавдалантирилиши жиҳатдан ўша давр адабиётида замонавий темадаги дoston сифатида муҳим аҳамиятга эгадир.

Бу давр адабий муҳитида Муҳаммадризо Огаҳий сингари тараққийпарвар, маърифатпарвар шоир ва ёзувчилар томонидан Низомий Ганжавийнинг «Ҳафт пайкар»; Саъдийнинг «Гулистон»; Жомийнинг «Саломон ва Абсол», «Баҳористон», «Юсуф ва Зулайхо»; Ҳилолийнинг «Шоҳ ва дарвеш»; Восифийнинг «Бадое-ул-вақое» номли асарлари, «Чор дарвеш», «Мақфилоро», «Тўтинома» каби халқ китоблари, Мирхонднинг «Равзат-ус-сафо», Хондамирнинг «Ҳабиб-ус-сияр» каби тарихий асарлари форс-тожик тилидан ўзбекчага таржима қилинди. Сайид Ҳусайн Хоразмий, Киромий, Огаҳий, Волидхожа қабиларнинг таржимонлик соҳасидаги хизматлари ўзбек қаламкашларининг маданий савияларини ошириш ва айниқса ўзбек, тожик, озарбайжон ёзувчилари ўртасидаги адабий алоқаларни ривожлантиришда катта аҳамиятга эга эди.

* * *

Шундай қилиб, XVIII аср ва XIX асрнинг биринчи ярми адабиётида бир-бирига қарама-қарши икки йўналиш (феодал-клерикал адабиёт ва прогрессив-демократик йўналишдаги адабиёт) мавжуд эди.

Феодал-клерикал адабиёт, гарчи ҳукмронлик мавқеига эга бўлсада, ғоявий жиҳатдан реакцион, бадий жиҳатдан шаклбозлик, радифгўйлик тарзидаги истиқболсиз адабиёт эди. Хонларнинг маддоҳ шоирлари ижодида ўз моҳияти билан бир-бирига яқин икки хил тақлидчилик ҳукмрон эди. Сарой шоирларининг ўтмиш классикларига қилган кўр-кўрона тақлидида ҳам, уларнинг ўзаро бир-бирига қилган тақлидида ҳам

амир, хонлар ва бошқа феодалларнинг манфаати кўзда тутилган ва адабиётни юксалтиришга омил бўладиган ҳеч қандай янгилик, ижобий ҳодиса кўринмас эди. Диний-хурофий асарлар (Муҳаммад Тоҳир эшоннинг «Силсилат-ул-авлиё» асари) ҳукмрон табақаларга қўл келарди. Ишқий темалардаги сафсатагўйлик, қасидалардаги мадҳхонлик, сарой ҳажвчилигидаги мотивлар гоёвий қашшоқ ва бадний саёз бўлиб, тушқунликка юз тутган эди. Аммо, шунга қарамай бу маддоҳ шоирлар ўзларини Низомий ва Жомий, Навоий ва Бедил каби улкан санъаткорлардан устун қўйиб, китобхонларни ғазаблантирар эдилар. Амирий, Адо, Фазлий, Хотиф, Хижлат, Нола, Мунший, Хожа, Холис, Рамзий, Риндий ва Қасрат ана шу адабиётнинг намояндалари эди.

«Санъатнинг жамият манфаатига хизмат қилиш ҳуқуқини тортиб олиш уни улуғлаш бўлмай, балки тубанлаштиришдир; чунки бундай қилиш уни ҳаётий кучдан, яъни фикрдан маҳрум этиш, уни қандайдир кайф-сафо, ҳузур-ҳаловат берадиган нарсага, такасалтанг ялқовларнинг эрмагига айлантириш демакдир. Бундай қилиш уни, ҳатто, маҳв этиш демакдир...»¹

Феодал-клерикал адабиёт ана шундай хусусиятга эга эди. Прогрессив-демократик йўналишдаги Гўлханий, Махмур, Маъдан, Мужрим, Равнақ, Нишотий, Мунис, Зийрак каби шоирлар, Нодира ва Нодир, Увайсий ва Огаҳий каби тараққийпарвар қаламкашлар ижодида, давр, замон ва шароитга кўра, маҳдудликнинг хилма-хил кўринишлари мавжуд бўлишидан қатъи назар, ҳаёт ҳақиқатини куйлаш асосий ўринни эгаллар эди. Бу ижодкорлар ўша даврнинг озарбайжонлик шоирлари Шикаста Ширин, Видодий, Малолий, Воқиф, Нотавон; тожик шоирлари Музҳаб, Имло, Ирсин Ҳисорий, Ансоби Бухорий, Дониш Бухорий, Раҳими Самарқандий, Закии Бухорий, Муҳаммадзамони Самарқандий, Лисонин Хўжандий, Мирзо Олимжон, Ҳасрати Ҳисорий; туркман шоирлари Давлатмамед Озодий, Махтумқули, Сеидий, Залилий ва Камина давр азиятларидан алам чеккан, халқнинг потинчилигидан фиғон қилган, унинг азоб ва кулфатларига шерик бўлган қаламкашлар эдилар. Буларнинг ғазалида, қасида ва қитъаларида, рубоий ва чистонларида, зарбулмасал ва дostonларида халқ ҳаётига ачиниш, унинг орзу-умидларини куйлаш, пок инсоний ишқ-муҳаббат дардларига шериклашиш, илм-маърифатнинг равнақи, тинчлик ва ободонлик учун кураш мотивлари ўз ифодасини топган эди. Ҳаётийлик бу шоирлар ижодининг асосий хусусияти бўлгани учун уларнинг ғазаллари, дostonлари ҳам

¹ В. Г. Беллинский. Собрание сочинений в трёх томах, III том, ОГИЗ ГИХЛ, М., 1948, стр. 797.

замонавийлик руҳи билан суғорилган эди; улар, ҳатто афсонавий сюжетлар асосида ёзган асарларида ҳам ҳаётий масалаларга ишора қилдилар; улар машҳур сўз усталарига нисбатан ўзларини камтар тутдилар, уларни қадрладилар, ҳурмат қилдилар, ўз назираларида улардан ўргандилар ва ўз замонларига алоқадар бўлган янги фикрлар айтдилар, меҳнат, ижод ва яшаш эркинлиги орзулари билан қалам тебратдилар.

XVIII аср ва XIX асрнинг биринчи ярмидаги ўзбек адабиётининг умумий тарзда қайд қилиб ўтилган бу манзараси билан бирга, яна бир қатор муҳим хусусиятлари қуйидаги шоир ва ёзувчилар ижодида мукамалроқ кўзга ташланади.

Паҳлавонқули Равнақ

Паҳлавонқули Равнақ XVIII асрда етишган атоқли сўз санъаткорларидан биридир. Унинг ижодиёти Андалиб, Роқим, Нишотий, Муҳаммад Хоксор каби пешқадам замондошларининг ижоди билан жўр ва Ҷамоҳангдир. Навоий ва Фузулий каби устоз сўз санъаткорларининг традицияларидан таълим олган, уларнинг ғазалларига мухаммаслар битган Равнақ ўз даврининг етук шоирларидан бири бўлиб етишди, замондошлари ва кейинги даврда ўтган бир қатор адабиёт аҳлларининг ижодиётига самарали таъсир этди.

Паҳлавонқули Равнақнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида жуда оз маълумот сақланиб қолган.¹ Равнақнинг айрим шеър ва тарихлари (масалан, ҳижрий 1176 (мелодий 1763) йилда ўлдирилган Темурғозийхон ўлимига бағишлаб ёзган тарихи,² Муҳаммад Амин Меҳтар қизининг вафоти (1785)га бағишлаб ёзган марсияси ва бошқалар) унинг, тахминан, 1730 йилларда туғилиб, XVIII асрнинг охирида вафот этганини кўрсата-

¹ Равнақ ва Равнақий таҳаллуси билан ижод этган шоирлар, чунончи XVII асрда яшаган тошкентлик Мулланиёз қаландар Равнақ (бу шоир ҳақида Малеҳо «Музокир-ул-асҳоб»да маълумот беради), XIX асрнинг бошларида ўтган қўқонлик шоир Равнақ (бу шоир ҳақида Фазлий «Мажмуаи шоирон»да маълумот беради) ва бошқалар ҳам бўлган.

² Мунис «Фирдавс-ул-иқбол» асарида бу ҳақда шундай ёзган эди: «...Сафар дастурхончи ва Абдусатторбой хонни ўлдирдилар. Анинг вафотига Мавлоно Паҳлавонқули Равнақ тарих айтибдурким, тарих:

Шаҳ Темурғозий жаҳондин борғач,
Бўлди тарих анго хуршеди жаноб...»

Сўнги мисрадаги «хуршеди жаноб» сўзларининг ҳарфлар адади (со-ни) абжад ҳисоби билан 1176 дир. Демак, ҳижрий 1176 йил, мелодий 1763—64 йилларга тўғри келади.

ди. Равнақ яшаган давр Хева хонлигининг иқтисодий-сиёсий тушкунлиги даври бўлиб, бу даврда тож-тахт талашлари ниҳоятда авж олган, абулғозийлар династияси ҳукмронлари деярли бир қўғирчоқ ҳукмронларга айланган, нуфузли руҳонийлар ва уруғ аристократлари хонлик жоловини ўз қўлига олган ва ниҳоят, Муҳаммад Амин иноқнинг фаолияти билан абулғозийлар династияси харобазорларида янги династия — қўғиротлар династияси ҳукмронлигининг куртаклари пайдо бўлган эди.

Равнақ ўзи яшаган даврнинг ҳаёт машаққатларига, турли зиддиятларига дуч келди. У баъзан феодал зодагонларга бағишлаб қасида ва тарихлар ёзган бўлишига қарамай, ўз ижодини асосан яшаган муҳитининг ҳаёт воқеаларини, даҳшатларини тасвирлашга, феодал-клерикал истибоднинг иллатларини танқид қилишга, олижаноб инсоний фазилатларни, ҳаёт ва маърифатга муҳаббатни куйлашга, халқ оммасининг манфаатларини ҳимоя қилишга бағишлади, ўзига хос услуб ва овозга эга бўлди, пешқадам шоир бўлиб етишди, халққа ва адабиёт аҳлларига манзур бўлди.¹

Чунончи, Паҳлавонқули Равнақ XVIII асрдаги мудҳиш шароит ва ўша жамиятдаги бахтсизликлар ҳақида шундай ёзган эди:

Чархи носоз била мумкин эмас созишимиз...
Бўлмади хотиримиз қайғудин озод ҳануз...
Оҳ ким мен чекмаган даврон жафоси қолмаиш...
Эй бахт, қачон бир кун ҳолим сўра келгайсен...
Равнақо, ғамхонаи ҳижронда қолдим хору зор,
Қайда бир ҳамлардим, қилсам ғамимни ошкор...

¹ XVIII асрда яшаб ижод этган хоразмлик шоир Паҳлавонқули Равнақ асарлари билан Равнақ (ёки Равнақий) таҳаллусида шеърлар битган бошқа шоирларнинг асарларини аралаштириб юбормаслик учун қуйидаги манбалар асос қилиб олинди:

а) «Девони Равнақ», қўл ёзма; хевалик котиб Муҳаммад Юсуф томонидан кўчирилган (ЎзССР ФА Шарқшунослик институти, инв. № 291—II);

б) «Баёзи мутафарриқа», қўл ёзма. Хевада Муҳаммад Раҳим II даврида тузилган (ўша институт, инв. №6960);

в) «Муҳаммасоти мутафарриқа», қўл ёзма, Хевада котиб Мулло Болта ибн Қурбонийез томонидан тузилган (Шахсий кутубхонамизда сақланмоқда — В. А.);

г) Муниснинг «Фирдавс-ул-иқбол» асарида келтирилган тарих ва Муҳаммад Юсуф Баёнийнинг «Шажараи Хоразмшоҳий» асарида келтирилган ҳажвий парча;

д) Хевадаги Паҳлавон Муҳаммад мазоротида кираверишда (ўнг томонда) Муҳаммад Амин Меҳтар томонидан солинган хона — мақбаранинг эшиги тепасига ўрнатилган мрамор тошга кўчирилган Равнақнинг қуйидаги матлаъли марсияси.

Ераб ул ҳур ерин равзан ризвон этгил,
Нозанин руҳини масти майи ғуфрон этгил..

Бу мисраларда шоир яшаган даврнинг, халқ ва шоирнинг ўз аҳволи ҳам очиқ акс эттирилгандир. «Чархи носоз» билан шоир ҳам, халқ ҳам чиқиша олмайди. Халқ ҳам, унинг дардманд фарзанди Равнақ ҳам «қайғудан озод» бўлишни истайди. Уша даврдаги жамиятнинг бир аъзоси сифатида «даврон жафоси»ни жуда кўп тортган Равнақ ўз аламдийда халқи билан бирга бахтли кунлар келишини сабрсизлик билан кутади.

Бироқ бу зиддиятлар қаршида «бемурувват чарх» ҳар соат жабр-жафо қилади, ажал уруғини сочади, «тиғи бедод»и билан минг-минглаб кишилар қонини тўкади. Бунинг устига, вабо ва ўлат балосидан халқ қирилади:

Бемурувват чарх ҳар соат алингдин дод, ҳей!
Жабру зулмингдин шимдур нолаву фарёд, ҳей!
Ҳар неча минг қон тўкарсан тиғи бедодинг била,
Эй ажал, йўқ сен киби бир қотили жаллод, ҳей!

Равнақнинг бу мисралари унинг кекса замондоши бўлган машҳур туркман шоири Давлат-мамед Озодий (1700—1760) нинг қуйидаги мисраларига жўр ва ҳамоҳангдир:

Ғам тумани босди кўнглимни, очилмас, дод, ҳей!
Барқ уруб, борони раҳматлар сочилмас, дод ҳей!..

Равнақ халқ бошига тушган даҳшатли кулфатларнинг, мусибатларнинг сабабини излаб топишга, шу ҳақда мулоҳаза юритишга интилади. У шундай дейди:

Мунча не солди қаро кунни фалак бошимиза,
Билмадик ким не эди, Равнақ, анго қилмишимиз...

Шоир доноларни хор-зорликка дучор қилган «нодон азиз» лар, олимларни бадбахтликка учратган жоҳиллар, «сурайё» гача кўтарилган мағрур, пасткаш, «дунлар», давлат ва амалга маҳлиё бўлиб, фуқарони, ҳатто, таниш-билишни, ёру дўстни ҳам эсдан чиқариб юборган нокас, номардларни халқ бошига тушган кулфатларнинг асосий сабабчидир, деб ҳисоблайди. Шоир, улар бутун бойликни талончилик йўли билан қўлга киритганлар; уларнинг бошига дунёнинг осмонидан «абри найсон киби дур-гавҳар» сочилади, «ишга яраб эл» эса хор-зор бўлиб мамлакатни харобазорга айлантирувчи «мардуми нокор»лар эътиборлидир, деб фарёд чекади:

Мунча жавринг дегил, эй чархи ситамкор недур?
Ҳар не этмоқ бу қадар зулми падидор недур?

Кимки нодондур этиб они жаҳон ичра азиз,
Кимки донодур ани айламагинг хор недур?

Кимки жоҳилдур ани лойиқи иқбол кўруб,
Кимки олимдур ани қисмати идбор недур?

Кимки дун ўлса сурайё уза они чиқариб,
Сарфароз айламагинг они бу миқдор недур?

Кимки нокасур ўзин давлата етказ унутиб,
Қайда билгай они ким дўст недур, ёр недур?

Кимки номард эрур бошига даврони сипеҳр,
Абри найсон киби ҳар лаҳза дурарбор недур?

Ўз замонаси ҳақида бундай танқидий фикрларни жасорат билан қаламга олган шоир мамлакатни ҳалокатдан қутқариш, фуқарони тинчликка эриштириш, маданият ва адабиётни равнақ топтириш масалалари ва бошқа масалалар борасида бош қотиради, халқ ва мамлакат андишалари билан қалам тебратади, тарихга назар ташлаб, ўзича ўзгаларга ибратли бўлган хонларни қидириб топишга интилади. Хева хонларидан бўлган Абулғозий шоирнинг кўзига жуда улуг, мўътабар кишидай кўринади. Шоир уни Ҳусайн Бойқарога тенглаштиради; унинг фикрича, Ҳусайн Бойқаро сўз аҳлларига катта эътибор берганидек, Абулғозий ҳам унга тақлид қилиб шу зайлда иш тутган. Шоир ана шундай хаёлларга берилади, лекин ўз кўнглидаги мақсадига эришиш йўлида бирорта йўлбошчи топа олмаганидан ғам-ғусса тортади, қийналади, азоб чекади:

Жаҳонни кездиму бир ҳолдонни топмадим ҳаргиз,
Кўнгилин дўст тутган меҳрибонни топмадим ҳаргиз.

Кимеки дўст билдим, кўргузуб юз меҳр бир соат,
Вафосидин онинг ному нишоне топмадим ҳаргиз.

Бу олам мулки ичра билгучи аҳли суҳан қадрин,
Абулғозий киби шоҳи жаҳонни топмадим ҳаргиз.

Ҳамоно даҳр аро Султон Ҳусайни соний ул эрди,
Суҳанрасликжа андоқ нуктадон топмадим ҳаргиз.

Маълумки, Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоий каби буюк мутафаккирларнинг ташаббуси билан ободончилик ишлари ва маданиятга бир қадар эътибор берган бўлса-да, аммо унинг бу фаолияти изчил эмас эди, у типик феодал ҳукмдор сифатида айш-ишратга берилган, халқ бошига кўп кулфатлар келтирган эди. Абулғозий ҳам шоир ва олим киши бўлганидан, Ҳусайн Бойқаро билан унинг фаолиятида баъзи ўхшашликлар бор эди. Аммо Ҳусайн Бойқаро ҳам, Абулғозий ҳам, Равнақ тасаввур қилганидек, идеал кишилар эмас эди. XVIII аср шароитида Равнақнинг мамлакат ободлиги ва озоишталигини феодал ҳукмдорнинг фаолиятига боғлаши, баъзи бир жиҳатлари билан бошқалардан маълум даражада фарқ қилган ҳукмдорларга ортиқча баҳо бериши табиий эди.

Аmmo шуни таъкидлаш лозимки, шу зиддиятларига қарамай, Равнақнинг фикр-мулоҳазалари унинг осойишталикни, ободончиликни ва маданият равнақини исташи, орзу қилиши заминда туғилган эди.

Равнақ умидсизлик гирдобига тушмади. У яшаган муҳитида тараққийпарвар майлга эга бўлган ўзига ўхшаш кишиларни кўрди. Шунинг учун ҳам шоир, агар кишининг кадр-қимматига етувчи ақлли одамлар бўлса эди, улар Афлотундан юз карра ортиқроқ донишманд бўлган одамлар борлигини кўриши мумкин бўлур эди, деб ёзади.

Шоир, юқорида айтганимиздек, хаёл денгизига чўмиб, ўтмиш даврларни ўйлаб кетади. Хаёл кемаси уни Алишер Навоий давридаги Ҳирӣй (Ҳирот) га олиб боради.¹

Равнаққа маъқул тушган Ҳирот Нодиршоҳ давридаги ёки умуман XVIII асрдаги Ҳирот эмас, албатта. Равнақни маълиё этган Ҳирот XV аср охирларида Алишер Навоий ва унинг маслакдошлари ёрдами билан меҳнаткаш аҳоли томонидан обод қилинган ва Алишер Навоий газалларида ифодаланган Ҳирӣй эди. Равнақ Навоийнинг ана шундай газалларига мухаммаслар боғлаб, Хоразмнинг Ҳиротдек бўлишини, ўзининг эса Алишер Навоийдек бўлишини орзу қиларди:

Эй кўнгил, оламин кездим неча йиллардин бери,
Не Хуросон шаҳри қолди, не Сифаҳон кишварини,
Қоф то қоф жаҳонни сайр қилдим бир сари,
Мен Ҳирӣй шаҳрида кўрдим бир ажойиб манзарини,
Манзар ичра ўлтирибдур ҳур янглиғ бир парини.

Равнақ Навоий ижодиётини ўз дунёқараши ва савиясига мувофиқ тарзда тасаввур қилади, Навоийнинг сермазмун ва бадий етук асарларини ўз ижодининг камолоти учун бир мактаб деб билади. Равнақ Навоий шеърлари изидан бориб, ўзи яшаган муҳит воқеаларини, янги тарихий шароитда туғилган фикр-ўйларини Навоий традицияларига уйғунлаштиради. Чунончи, Навоийнинг «қолмамиш» радибли бир шеърда вафосизликнинг аламли оқибатлари мана бундай тасвирланади:

Ўйла бузмиш меҳнату ғам хайли кўнгулм кишварини,
Ким нишот анда сифингунча фазоси қолмамиш...
Ерким қилмас жафою жабр эрмас раҳмдини,
Ким менга кўргузмаган жавру жафоси қолмамиш.

¹ Равнақ Хуросон шаҳарларини, «Сифаҳон кишиларини» ва бошқа жойларни кўрган бўлиши мумкин (балки, Нодиршоҳ томонидан олиб кетилган хоразмлик йигитлар қаторида Равнақ ҳам мажбурий равишда олиб кетилгандир. Эҳтимол, илгарироқ Элборс томонидан уюштирилган ҳарбий юришларга тортilib, шаҳардан-шаҳарга ўтгандир), лекин бу маълумотлар ҳозирча биз учун қоронғилигича қолиб келмоқда.

Баски ҳар торин бало атфоли уздилар чекиб,
Ваҳни урён жисм уза меҳнат палоси қолмамиш.

Равнақ ана шу газалга мухаммас боғлаб, ўз даврида тортган жафоларини, ҳол-аҳволини тубандагича чизиб беради:

Оҳким ман чекмаган даврон жафоси қолмамиш,
Кўнгулма андин риоят илтимоси қолмамиш,
Сайри боғ айларга табъин иқтисоси қолмамиш,
Менга энди сарв ила гул муддаоси қолмамиш,
Сарв бўйлуқ гулжабинликлар ҳавоси қолмамиш.

Навоийнинг «яна» радибли бир шеърда инсоннинг бошига тушган оғир фожиа мана бундай тасвирланади:

Ақл йитти, ҳуш кетти, кўнгул куйди, чиқди жон,
Шукур эт энди Навоийки сабукбор мен яна.

Равнақ бу газалнинг ғоявий йўналишини давом эттириб, ўзининг беморлиги ва дардига даво қидиришини қуйидагича ифодалайди:

Ераб, бир ойга ошиқи дилдор мен яна,
Тунлар ғамида тонггача бедор мен яна,
Дардим давоси қайдаки, бемор мен яна,
Ҳайҳот ким биров ғамида зор мен яна,
Фарёдким балоға гирифтормен яна.

Демак, бу истеъдодли шоир ҳам ғоявий мазмун, ҳам бадий форма масалалари юзасидан Навоий меросига жуда кўп мурожаат этган, унинг шеърлари изидан бориб, жуда кўп машқлар қилган. Шу сабабдан Равнақ Навоий газалларидаги бадий воситалардан, унинг услуби ва поэтикасидан ижодий фойдаланган. Чунончи, Навоий:

Ҳурски менинг жонима офат етилибтур,
Тубо киби қад бирла қиёмат етилибтур —

деб ёзса, Равнақ қуйидаги мисраларни битади:

Ераб, не ажаб кўргали дилбар етилибсен,
Зебо қад ила сарви санубар етилибсен.

Еки Навоий:

Ўзга бўлди ёру меҳри менда боқийдур ҳануз,
Нотавон кўнгулмда ул ой иштиёқидур ҳануз —

деб ёзган бўлса, Равнақ мана бундай мисраларни ижод қилади:

Бу на толе эдиким, қилмади имдод ҳануз,
Бўлмади хотиримиз қайғудин озод ҳануз.

Бундай байтлар Равнақ девонида анчагина бор. Булардан ташқари, девонда Навоийнинг «барот-закоат», «манзари-пари»,

«тутибмен-унутибмен», «дейин», «яна», «менинг», «санчар» каби қофия ёки радиф билан тугаган ғазалларига Равнақ томонидан боғланган мухаммаслар ҳам учрайди. Чунончи, Равнақ девонидаги 12 мухаммасдан 9 таси Навоий ғазалига тахмис қилинган. Бу мухаммаслардаги мазмун, вазн, қофия ва оҳанг Навоий шеърларига (тахмис қилинган ғазалларга) мувофиқ ишлангандир. Масалан:

Токай мани, эй гардун, ғам хастаси қилгайсен,
Хижрон қиличин тортиб бағрим неча тилгайсен.
Эй бахт, қачон бир кун ҳолим сўра келгайсен,
Санчилган ажал хори ишқ учраса билгайсен,
Қим жонга бало нешин ҳажр ўзгачароқ санчар.

Ханжар чекиб ул қотил қон тўкмак учун келди,
Мужгонларидин ўқлар Равнақ сари отилди,
Қўксига етиб баским, новаклари санчилди,
Жисмин чу Навоийнинг пайкони ниҳон қилди.
Билмонки синон энди бағрига нетак санчар.

Ёки:

То хоки раҳинг сурмасидин кўз ёрутибмен,
Ул рутба била авжи сурайёдин ўтубмен,
Шавқингга кўнгул икки жаҳондин совутубмен,
Ишқинг этагин жон илиги бирла тутубмен,
Сен киргали ёднимга ўзимни унутубмен.

Ғайридин ани ишқиди бу хаста кечибдур,
Қаддимга ризо рашк либосини бичибдур,
Эл оғзига мундин ғалат афсона кечибдур,
Ёринг дедилар ғайр била бода ичибдур,
Таҳқиқина еткунча не қонларки ютибмен.

Бу мисоллар шоирнинг Навоийга тақлид қилишда муваффақият қозонганидан далолат беради.

Равнақ Навоийга тақлид қилар экан, унинг санъаткорлик тажрибасидан (чунончи, муболага, истиора, жонлантириш, ўхшатиш каби тасвирий воситалардан) баҳраманд бўлгани ҳолда, шеърятда ўзига хос тил ва услуб эгаси бўлишга — мустақил қалам юрита билиш маҳоратини оширишга интилади, кўр-кўрона тақлид қилишдан ёки айнан кўчириб олишдан, плагиатлик қилишдан қочади, оригинал ташбеҳлар тўқийди ва ҳоказо. Чунончи, Навоий тубандаги:

Лолазор эрмаски оҳимдин жаҳонга тушди ўт,
Йўқ шафақким бир қароқдин осмонга тушди ўт —

байтида «лолазор»ни ўз оҳидан пайдо бўлган «ўт»га ташбеҳ қилиб, кечки шафақни ҳам қизарган кўз қорачиғидан осмонга тушган «ўт»га — оловга ўхшатган бўлса, Равнақ бундай ташбеҳлардан ижодий фойдаланиб, кечалари осмон этагида

кўринадиган қизғиш шўъла шафақ эмас, оҳимдан пайдо бўлган қизил ўтдир, мазмунидаги қуйидаги мисраларни яратади:

Бўлма ғофил кечалар оҳимдин, эй гул хирмани,
Қим шафақ эрмас қизил ўтдек фалақнинг домани,
Хок ўлуб ишқинг йўлинда Равнақинг жону тани...

Умуман, классик адабиётда, айниқса, Навоий байтларида кўпроқ учрайдиган бадийий приёмлардан бири «тажоҳили орифона» (билиб билмасликка солиниш) дир. Чунончи, Навоий ёр юзидаги тер доналарини дурдоналарга, унинг сўзлашини лаъли лабидан дурдоналарнинг сочилишига ўхшатгани ҳолда, ўзини билмасликка солади:

Қатра терлардин юзида дур нишониму дейин?
Ё такаллум вақти лаъли дурфишониму дейин?

Бундай бадийий приём Равнақ байтларида ҳам учрайди:

Оразинг партавини шамъи шабиссонму дейин?
Ё гули боғи эрам ё маҳи тобонму дейин?

Равнақ ўз шеърларида классик адабиётдаги талмеҳ, тазмин сингари бадийий воситалардан ҳам ижодий фойдаланади. Шоир, одатда, талмеҳ санъати билан бирорта афсонавий ёки тарихий қиссани назокат билан шеърый мисраларга қис-тириб ўтади ёки унга ишора қилади. Мана шу тарздаги санъаткорлик шоир Равнақ шеърларида кўпроқ «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Юсуф ва Зулайхо» қиссаларига ишора қилиш шаклида кўрилади. Масалан:

Юсуфи Мисрий тилар, шоҳо, жамолиндин барот,
Офтобу ой олиб ҳуснинг фурўгидин закот.

* * *

Ёр дидориға, Равнақ, кўзларим муштоқдур,
Айлагандек Юсуфини пири Канъон орзу.

* * *

Дерлар хароби Ширин Фарҳоди кўҳқандир,
Зуннори зулфи онинг банд айлаган расандур,
Мижгонидин қадалгон бағримга юз тикандур,
Лайли ғамида Мажнун девонае экандур,
Маълум бўлди ҳоли ман ҳамнашаст бўлдим.

Демак, Равнақ ўз шеърятда бадийий форма, бадийий тил воситалари, тасвирий приёмлар ва ғоявий жиҳатдан Навоий меросидан фойдалана олган. У ўз даврининг жирканч томонларини, зўравонликларини фош қилади, халқ манфаати тўғрисидаги ўй ва андишаларини Навоийнинг инсонпарварлик ғоялари билан боғлаб боради.

Равнақ Навоий меросига ижодий ёндашади. У Навоий традицияларини давом эттиришда Навоий ғазалларининг айрим бадий жиҳатларини, тайёр ташбеҳ ва истиораларни «ўзлаштирган» Убайдий ва Азий шейриятдан, мактанчоқлик билан ўзига Навоий лақабини қўйган шоир Бақойидан тамомилан фарқ қилади.

Доҳиймиз В. И. Лениннинг таълим беришича: «Тарихда ўтган арбобларнинг кўрсатган тарихий хизматлари тўғрисида ҳукм чиқарганда, уларнинг ҳозирги замон талабларига нисбатан тўғри келадиган нарсалар берганликларига қараб ҳукм чиқарилмайди, балки уларнинг ўзларидан аввал ўтганларга нисбатан қандай янгиликлар берганликларига қараб ҳукм чиқарилади».¹ Демак, Равнақ ижодига шу нуқтаи назардан баҳо бериб айтиш мумкинки, Равнақ Навоий фикрларини такрорламасдан, уларни ўз даври талабларига мувофиқ ижодий равишда ривожлантирганки, бу — шоирнинг эл ва юрт олдидаги хизматидан далолат беради.

Бу ўринда шуни ҳам эслатиб ўтиш керакки, Равнақ XVIII аср шароитидаги адабиётда тилнинг соддалиги учун курашади. «Ишқнинг этаги», «жон илиги», «рашк либоси», «ғам хастаси», «ҳижрон қиличи», «ажал хори», «гул хирмани» каби оригинал метафорик иборалар яратади, «хобгоҳ», «номард», «нокас» каби содда тожикча сўзларни ўз поэтик лексиконига сингдиради; «Эй ажал, йўқ сен киби бир қотили жаллод, ҳей» каби мисраларда интонацияни кучайтирувчи «ҳей» сингари нидо ва хитобларни ишлатади.

Бироқ Равнақ лирикаси фақат ишқ-муҳаббатни, ёр севгиси, висол гашти, айрилиқ дарди каби кечинмаларни ифодалаш билангина чегараланиб қолмади. Шоир ҳатто ишқий ғазалларига замондан шикоят мотивларини ифодаловчи сатрларни киритиб, лирик шеърларининг социал мазмунини бойитади. Шубҳасиз, Равнақнинг бундай муҳим социал мазмунли лирикаси ўз даврида, айниқса, катта эстетик таъсир кучига эга бўлган. Шоир чинакам инсоний севгини тараннум этган, бу севгида зўравон ҳукмдор доиралар завқига қарши бориб, ҳақиқий муҳаббатни улуғлаган.

Мамлакатда ижтимоий тенгсизлик, диний таассуб, чирик урф-одатлар ҳукм сурган феодал ўтмишда бундай фикрларни баён этишга интилиш катта аҳамиятга эга эди, албатта. Бу жиҳатдан қараганда, Равнақнинг «Шавқингда кўнгиликки жаҳондин совутибмен», «Ханжар чекиб ул қотил қон тўкмак учун келди», «Ёр дийдорига Равнақ кўзларим муштоқдир» каби мисраларни ўз ичига олган шеърлари ғоят муҳимдир.

¹ В. И. Ленин. Асарлар, 2-том, 190-бет.

Бу шеърларда Равнақ бахтиёр оилага, қувноқ ҳаётга бошловчи ёр, эркин ишқ-муҳаббат ва ҳис-туйғуларни тараннум этади:

Вайронлиғима боқсанг эди айлағай эрдинг,
Меъмори иноят била кўнглимни иморат...

Булбул каби фарёдиға ет, Равнақи зоринг,
Эй, ғунчан хандони гулистони назорат.

Шоирнинг ишқ-муҳаббат ҳақидаги бир қанча лирик шеърларида замондан шикоят, адолатсиз ҳукмрон табақалардан норозилик каби ўткир социал мазмунли сатрлар бўлиб, уларда лирик қаҳрамон омманинг қайғу-ҳасрати билан ўз қайғу-ҳасратини чамбарчас боғлаб куйлайди. Равнақнинг «Равнақо, ғамхонаи ҳижронда қолдим хору зор», «Қим менга кўргузмаган даврон жафоси қолмамиш», «Бўлмади хотиримиз қайғудин озод ҳануз» каби мисраларни ўз ичига олган шеърлари ана шундай социал мазмунли лирик асарларига яққол мисол бўла олади.

Равнақ бу шеърларида ўз давридаги ижтимоий адолатсизликни фош этиш, социал тенгсизликни қоралаш, бир тўда кишиларнинг тўқ-бадавлат яшаб, кўпчилик аҳолининг чорночор ҳаёт кечиршини дадил очиб ташлаш, меҳнаткаш аҳолининг истак-орзуларини куйлаш даражасига кўтарилади. Шоирнинг гражданлик лирикаси деб аташ мумкин бўлган бундай сермазмун асарларида ижтимоий мотивлар устун туради, маҳкумлиқ исканжасида қақшаганларнинг озодлик, тенг ҳуқуқлилиқ ва фаровонлик ҳақидаги орзу-умидлари барқ уриб туради. Равнақнинг «Бемурувват чарх ҳар соат алингдан дод, ҳей», «Муңча жавринг дегил, эй чархи ситамкор, недур?», «Жаҳонни кездиму бир ҳолдонни топмадим ҳаргиз» каби мисраларни ўз ичига олган шеърлари гражданлик лирикасининг гўзал намуналаридир. Унинг шеърият хазинасида «Кеча нўш айлаб тонг отгунча шароби маъсият» каби ҳажвий шеърлар ҳам борки, улар «Бистари ғафлат»даги ҳукмрон доиралар кирдикорини фош этишга қаратилгандир.

Равнақ нисбий тинчлик, осойишталик ва ободонликни қўмсаб, шу муддаога хизмат қилувчи идеал ҳукмдор тўғрисида романтик фикрларни ҳам илгари суради. Чунончи, у бир шеърда:

Улки даврида жаҳон аҳлининг осойиши бор,
Ахтари давлату иқбол ила оройиши бор —

дейди. Бироқ, афсуски, Равнақнинг бу сўзлари фақат бир хаёл бўлиб қолган эди, Равнақ бундай кишини тополмагандан: «Эй бахт, қачон бир кун ҳолим сўра келгайсен». деб

хитоб қилади. Равнақнинг бу хилдаги шикоятлари атоқли туркман шоири Озодийнинг замон зулмидан, бахт-толе ёр бўлмаганидан ўкиниб қилган:

Йиғларам ким қолмишам дармондан фарқ ичра, вой,
Умрими ўткармишам беҳуда моҳу сол ила —

каби шикоятларига ўхшайди.

Демак, шоир Равнақ ўз замонаси билан ҳам, ҳукмрон доиралар билан ҳам чиқиша олмайди. У XVIII асрнинг диққинафас шароитидан норози бўлган тараққийпарвар кишилар фикрини ифодаловчи қаламкаш сифатида намоён бўлади. Бу эса Равнақ ижодининг ижобий томонидир.

Аммо Равнақ байтларида баъзан худога сизиниб, сенинг ҳажринг билан доимий ҳасратдаман, сенинг ёдинг билан танам тол баргидек титрайди, мазмундаги қуйидаги:

Афтода ба ҳижрони ту дар ҳасрати жовид,
Ларзон шуда барги танам аз ёди ту чун бед...

сингари заиф томонлар ҳам учрайди. Лекин булар шоир ижодининг етакчи томони бўлмай, ўткинчи бир ҳолдир.

Равнақ зуллисонайн шоирдир. У классик адабиётимизда традиция бўлиб қолган «ширу шакар» формасида ажойиб бадиалар яратди, ўзбекча мисраларига тожикча сўзларни пайванд этиб, байтларини жозибадор қилишга интилди. Бу жиҳатдан унинг:

Эй юзи гул нигоримиз қилма жафо чакки-чакки,
Севгили гул узоримиз қилма жафо чакки-чакки...

байти ҳам,

Мастона чиқиб қасдима жоно ба чи маъни?
Ноз ўлди ишинг сарви равона ба чи маъни?

каби сатрлари ҳам мароқлидир.

Шу билан бирга, Равнақ Гиёсий каби шоирларнинг ғазалларига узун-узун мухаммаслар боғлади, турли баҳрларда тожикча ажойиб шеърлар ҳам ёзди. Чунончи:

Дар жаҳон нест касе волаю ҳайрони ту нест,
Кист дар арсаи офоқ ки қурбони ту нест.

Ёки:

Аз чашми пурхумори ту олам хароб шуд,
В-аз оташи узори ту дилҳо кабоб шуд.

Ёки:

Дўш дидам духтареро к-ў ба хуби тоқ буд,
Ҳамчу хуршели дурахшон шўҳрай офоқ буд.

Равнақ улуг озарбайжон шоири Муҳаммад Фузулий традицияларидан ҳам илҳом ва таълим олди.

Ўзбек шеърятининг жуда кўп атоқли арбоблари Фузулийни улуг устод, айниқса, жуда яхши ишқий ғазаллар яратишда ҳассос санъаткор деб билдилар, унга назиралар яратдилар, ғазалларига мухаммаслар боғладилар; унинг ғоявий ва бадиий жиҳатдан пухта ишланган байтларини адабий суҳбатларда намуна қилиб кўрсатдилар; «Баёз», «Ғазалиёт» ва «Мухаммасот» номи билан нашр этилган китобларида унинг шеърларини келтирдилар, алоҳида девонларини, куллиётларини кўчириб, оммалаштирдилар. Бинобарин, XVIII аср шоири Равнақ ҳам Фузулий шеърларига ўхшаш:

Келки бошингга дўнуб нозингга қурбон ўлайин,
Чашми жодуи фусунсозингга қурбон ўлайин...

Ёки:

Ўтар эрди бошимиз тоқи фалакдин Равнақ,
Гар мадад қилса эди ахтари иқбол биза...

Ёки:

Ендим севарим хоҳ инон, хоҳ инонма...
Куйди жигарим хоҳ инон, хоҳ инонма...

каби шеърӣ мисралар яратди. Фузулий таъсири ўзбек адабий тилига озарбайжон адабий тили элементларининг кириб ўзлашиб қолишида ҳам намоён бўлди. Равнақнинг Фузулий ғазалларига боғлаган мухаммасларини кўздан кечирар эканмиз ёки ўзбек ва тожик тилларида ёзган шеърларини ўқир эканмиз, шоирнинг бошқа халқларга ва уларнинг маданиятига ҳурмат билан қараган ўз даврига кўра савияси баланд бўлган ўқимишли, пешқадам одам бўлганлигини равшан тасаввур эта оламиз.

Шоир Равнақ исёнкор шоир Машрабдан ҳам баҳраманд бўлди. Чунончи, у Машрабнинг,

Гулчеҳралар бошингдин бўлсин садоға дилбар,
Раҳм айла синам узра доғ узра доға дилбар —

мисралари билан бошланган ўйноқи шеърига назира боғлаб:

Қурбон ўлай шакардек ширин дудоға дилбар,
Тушмиш азалда завқим бодом қабоға дилбар.

Равнақ бўлур худоға маҳшарда додхоҳинг,
Кўп қилма зулму бедод ул бенавоға дилбар.

Ёки:

Фасли баҳор чиқсанг гар сайри боға дилбар,
Гул ўргулиб бошингдин тушгай аёға дилбар...

каби ғазаллар ижод этди. Прогрессив адабиёт намояндаси бўлган шоир Равнақнинг қуйидаги ғазали ҳам ўзи яшаб ижод этган замона устидан ҳаққоний бир ҳукмдай янграйди:

Не жўраи замонада бор экан эътибор,
Не ошно деганда саботу не устувор.
Не ёру дўст ваъдасида бордурур вафо,
Не пойдор элга муҳаббат, не барқарор.

Не ҳолдони анису не ҳамдард ҳамдаме,
Не бир рафиқи якдилу не ёри ғамгусор.
Мумкин эмас топилмоғи аҳли замонада,
Не ошиқи содиқу не ёри дўстдор.

Дей кимга дарду ҳолими ким журми фазл учун,
Помол қилди гардиши бадмеҳри рўзгор.
Гар ўтса назм мартабаси тоқи аршдин,
Аҳли суханни хор қилур чархи бемадор.
Паймон на юздин айлади тарки вафою меҳр,
Бу дўстларки бор эди Равнақға хосдор.

Бунда шоир ўз замонасининг «аҳли сухан»га бўлган меҳрсизлиги ва шафқатсизлигини маҳорат билан чизиб берган. Қуйидаги шеърда эса Равнақ айшу ишрат, маишатпарастлик билан бўлиб, «тонг отгунча шароби маъсият»дан, «мастлик уйқуси»дан бош кўтармай, «бехудлиг» ва «ғурури жоҳ ила» гердайдган, «ҳукми подшоҳ» билан қаламкашларни фармонбардорликка мажбур этган ҳукмдор доираларни фош қилади:

Кеча нўш айлаб тонг отгунча шароби маъсият,
Масту бехудлиг била ҳолинг табаҳ этмак недур?

Бир кўз очмай рўзу шаб то мастлик уйқусидин,
Бистари ғафлат ўзингга хобгоҳ этмак недур?

Мадфанинг охир қаро ердур ғурури жоҳ ила,
Осмон авжида насби боргоҳ этмак недур?..

Равнақнинг:

Кўз ҳусинга солсам севарим нетди, на бўлди?
Рухсоринга тушса назарим нетди, на бўлди?—

каби байтлари ҳам,

Гул узоро, сен киби дилдор бўлғай? Бўлмағай!
Дилраболар ичра сендек ёр бўлғай? Бўлмағай!

Равнақо, аҳли жаҳон ичра демакка дарду ҳол,
Бир мувофиқ маҳрами асрор бўлғай? Бўлмағай!—

сингари сатрлари ҳам унинг чуқур мазмунни ифодалашга қодир бўлган истеъдодли шоир эканлигидан далолат беради.

Шундай қилиб, Равнақ ўтмиш меросдан самарали фойдаланишга интилди ва шеърятда мавзў, шакл ва бадий маҳорат

рат эътибори билан ҳам мустақил йўл тутди. Гарчи унинг «Девон»ида баъзан ҳукмдорлар шаънига айтилган қасида ва байтлар бўлса-да, булар шоир ижодининг асосий ва етакчи гоъвий йўналишини ўзгартолмайди. Бинобарин, шоирнинг ўз фахрияларидан бирида:

Гулшани маъни аро мурғи хушилҳон Равнақ —

деб айтиши бежиз эмас эди, албатта. Шоир ўз лирикасида маснавий, рубоий, мураббаъ, мухаммас, қасида, тарих, мустазод каби хилма-хил шеърӣ шаклларнинг гўзал намуналарини яратди. У ўз даври учун «Бебаҳо гуҳари ганжинаи ирфон Равнақ» бўлиб, машҳур замондоши Роқим ҳам, XVIII аср охири ва XIX аср бошларида ўтган Шермуҳаммад Мунис ҳам, XIX аср охири ва XX аср бошларидаги шоирлардан Мирзо ҳам унинг ғазалларига мухаммаслар боғладилар. Демак, Равнақ ўзидан кейинги ўзбек шоирларининг ижодига ҳам баракали таъсир кўрсатган. Равнақнинг мазмундор шеърлари XVIII аср ўзбек поэзиясининг гўзал намунасидир.

Муҳаммадниёз Нишотий

Ҳаёти ва фаолияти. Нишотий XVIII асрда етишган истеъдодли лирик ва эпик шоирдир. Унинг «Хусну Дил» достони халқ орасида айниқса машҳурдир. Бу дostonда шоирнинг ҳаётига доир баъзи маълумотлар баён этилган. Чунончи, достоннинг кириш қисмидаги:

Бор эди Хоразм диёри срим,
Ондин эди яхши, ёмон гавҳарим.
Чикмоқа фикр айлабон икки рафиқ,
Ул деди: гурбат сари бошла тариқ,
Мен дағи амриға қилиб инқиёд,
Йўлга тушиб изладим ўзга савод.
Токи Бухоро сари қўйдим қадам,
Оҳ, бу хори аро бўлдим адам.
Гарчи эрур манзили дилкаш бaсе,
Лек мусофирға эмас хуш бaсе—

каби мисралардан кўриниб турадики, шоир Хоразмда туғилган ва умрининг маълум қисмини Бухорода ўтказган. Афтидан, XVIII аср ўрталарида Хоразм тож-тахти учун бўлган ўзаро урушлар вақтида Нишотий хонавайрон бўлиб, бошпана ва осойишталик излаб Бухорога борган бўлса керак. Чунончи, шоирнинг қуйидаги мисралари бунга далил бўла олади:

Чархи дун ногаҳ ўлуб бадмизож,
Дун элиға берди камолу ривож...
Молики амлок ўлуб ул бож ўлуб,
Бизға иложи анинг ихрож ўлуб...

Нишотий Бухорода ҳам кўп қийинчиликларни бошидан кечирган. Таниш-билиши ва турар жойи йўқлиги, озиқ-овқат танқислиги уни кўп машаққатларга дучор этган:

Не манго маъвою не манзил аён,
Ваҳ на дедим турғали қайда макон?
Тўъма учун шому саҳар нолишим,
Тифл киби бармоғи сўрмоқ ишим.
Қай бир алам васфини таҳрир этай?
Еки қаю дардни тақрир этай?

«Хусну Дил» достони XVIII асрнинг 70-йилларида ёзилганлигини эътиборга олганда, Нишотийнинг Бухоро ҳаётидаги оғир дамлар тасвирига доир бу мисралари асосан шу йилларга тўғри келади.

**Нишотий
лирикаси.**

Нишотий нозик ва жўшқин лирик шоирдир. Унинг лирик шеърлари «Ғазалиёт ва мухаммасоти Нишотий» (бу 1903 йилда Муҳаммад Юсуф Чокарий томонидан кўчирилган нусха бўлиб, ЎзССР ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда), «Баёзи мутафарриқа», «Баёзи мажмуаи ашъор» каби манбалардан ўрин олган. Нишотийнинг:

Очганда доли зулфинг, етгач шамоли зулфинг,
Қилди хаёли зулфинг торожи дину имон...

Ёки:

Дилоромим ҳарими ноздин чиққач адо бирла,
Нишотий кўнглини айшу тарабдин ийдгоҳ этди,—

каби самимий севгини тараннум этувчи ғазаллари ҳаётийлиги ва жўшқинлиги билан китобхонларни ўзига мафтун этади.

Дастлаб шунини таъкидлаш лозимки, Нишотийнинг ижтимоий-сиёсий фикр-мулоҳазалари кўпроқ «Хусну Дил» достонида, айниқса унинг кириш қисми ва хотимасида мужассамлашган бўлса, муҳаббат мавзуи билан боғлиқ ҳис-туйғулари, ички кечинмалари кўпроқ лирикасида ифодаланган. Лекин, шунга қарамай, унинг шеърларида лирик кечинмалар билан бирга, яшаган муҳитининг айрим иллатларини фош қилувчи ва қораловчи ижтимоий-сиёсий фикрлари ҳам акс этган. Бундай шеърлар ёки мисралар Нишотий лирикасининг ижтимоий-эстетик қимматини янада оширади. Мисол учун қуйидаги бир парчани кўздан кечирайлик:

Ераб нечук балодур бошимға шони хижрон,
Не дардиға ниҳоят, не меҳнатиға поён.

Не сабру не қарорим, не ҳуш, не ихтиёрим,
Не ёру не диёрим, не жон манго, не жонон.

Ҳар кунда бошқа ғавго, ҳар тунда ўзга савдо,
Не манзилу не маъво, йўқдур макони имкон.

Шоир Навоий ва Фузулий ғазалларига боғлаган мухаммасларида ҳам кўпроқ ижтимоий ҳаёт воқеаларига эътибор

беради. Айниқса, Навоийнинг «давронидур — ҳижронидур», «обутоб-офтоб» каби қофиялар билан тамомланган шеърларига ва Фузулийнинг «бесукун-толе забун» каби қофиялар билан тугаган ғазалига боғлаган мухаммасларида Нишотийнинг ўз даврига, ўз муҳитига танқидий муносабати, шикоят руҳида ифодалangan фикрлари кўпроқ учрайди. Масалан:

Йўқдурур даврони дунпарвар мадориға қарор,
Инқилобе бирла охир бўлғусидур хор-зор.

* * *

Ваҳ неча ул ой Нишотий бандасин ёд этмагай,
Йўқдурур бирдамки даври чарх бедод этмагай.

* * *

Нўши ишрат, неши меҳнат бирла бордур тавъамон,
Оҳним бу дард қилди гунчан кўнглимни қон.

Шоир XVIII аср ўрталаридаги Хева хонлиги ҳаётидан олган таассуротларини лирик кечинмалар формасида ифодалаб, «даврони дунпарвар» ни қоралаган ва ўша машаққатли айёмдан қониқмаганини яширмай ёзган. Нишотийнинг Навоий ғазалига боғлаган мухаммаснинг қуйидаги банди ҳам мазмуни жиҳатидан шу руҳдадир:

Нечун этмай чархи кажрафтор алиндин додким,
Ғам уза ғам еткурур бедод уза бедодким,
Нега ҳасрат ўтиға куймай мани ношодким.
Сўзи ишқимдин савол этди ул ой фарёдким
Юз жавобим бори йўқ ҳушим демакка бир жавоб.

Озарбайжон халқининг машҳур классик шоири Фузулий ўз кечинмалари фонида феодал муҳитини қоралаб, «бераҳм фалак», «бепарво дўст», «қавий душман» дан норозилигини, дард кўплиги ва толе забунлигини тасвирловчи бир шеърини шундай бошлаган эди:

Дўст бепарво, фалак бераҳм, даврон бесукун,
Дард чўх, ҳамдard йўх, душман қавий, толе забун.

Шоир Нишотий бу мисраларда тасвирланган ҳолатни ўз муҳитида кўргандай бўлади ва Фузулийнинг шу ғамгин ғазалига мухаммас боғлаб, Хева хонлигида кишиларга «ҳамдам — оҳ», «ҳамнафас — афғон»¹ эканини, кишилар руҳи — ҳазин, хотири ғуссаларга тўлиб-тошганини таъкидлайди, мамлакатда фисқ-фужур, азоб ва ўлим ривож топганидан фарёд чекади:

¹ Афғон — фиғон, нола,

Ҳамдам — оҳу ҳамнафас — афғон, балолӣ банд — банд,
Руҳ маҳзун, жон — ҳазин, хотир — ғамин, сўхбат газанд.

Ҳамраҳим — ғам, мунисим — дарду рафиқимдур ано,
Маҳрамин — меҳнат, шафиқим — марг, ҳамдардим қазо.

Қуйидаги парчада шоир ўзини олов ичида қолган сомон парчасига ўхшатади, ақл ва дониш учун нажот йўли қолмаганлигини, фалакнинг тескарилиги ва давлат ишлари тушкунлигини таъкидлаб бундай дейди:

Ваҳ нучук айлай гумон ўзни бу ҳолатда ҳаёт,
Хок аро пинҳонман андоқ охтариб топмас мамот,
Ўтда барги қоҳдек ақлу хирадга йўқ нажот,

Елда барги лоладек тамкину дониш бесабот,
Сувда акси сарвдек таъсири давлат вожгун.

Нишотийнинг бу мисралари XVIII асрнинг 40-йилларидаги ғоят оғир аҳволни кўрсатади. Бироқ шоирнинг ўша муҳит — шароитдан норозилик руҳидаги бу фикрлари фақат шикоятлигича қолаверган; ғазаб ўтида ёнган кенг халқ оммасининг ўткир протести мамлакатда жабр-зулм ва харобаликнинг авж олдирган ҳукмрон доираларга қарши кураш пафосини ифодалаш даражасига кўтарила олмаган.

Мавжуд тарихий шароит билан изоҳланадиган фикрий ожизлик натижасида шоир халқни хон ва бекларга қарши курашга даъват этиш ўрнига:

Зулм этди чархи золим, қилди фузун малолим,
Кўп мушкул ўлди ҳолим, ёраб сен айла осон —

деб худога ёлворади. Шоир шу фикрий ожизлик натижасида нима қилишини билмай, майхонада ҳушдан кетганча ичиб, ором олишни истайди, «аҳли хирад»дан ажралмоқчи бўлади, «ор ила номус»га ҳам нафрат изҳор этади, боши берк кўчага кириб қолади:

Тутинг эй аҳли хирад ҳар бирингиз ўзга мақом,
Кунжи майхона аро мен дағи айлай ором.
Кутулиб бир йўла сиздин бўлайин масти мудом.
Қочинг эй ор ила номус, кетинг эй нанг ила ном.
То бакай риштаи дониш била пайваст бўлай?
Қўйинг аҳбобки лояқил ўлай, маст бўлай.

Бу — шоирнинг оғир фожиаси эди. Нишотийнинг турмушдаги воқеаларга актив аралашмаганлиги, ҳаётни яхшилашнинг ҳақиқий йўллариини англамаганлиги, ҳукмрон доираларни фош қилишда етарли даражада дадиллик кўрсата олмаганлиги, тинчлик ва осойишталик учун кураш йўлини тополмаганлиги шунга олиб келдики, унинг айрим шеърлари-

да қайта-қайта ишлатилиб, сийқаси чиқиб кетган формалар, ташбеҳлар, ифодалар такрорланди ва шоир ўз қайғуларини, ғам-ғуссаларини, шайхлар, зоҳидлар ва воизларга қаратилган фикрларини ифодалашда ҳам кўпинча традицион ташбеҳлар ва приёмларни қайта-қайта қўллади. Чунончи, шоирнинг:

Дўстлар панд бу ким, жом ила май нўш қилинг,
Ўзни билмасдек ичиб, шому сахар жўш қилинг,
Зухду тақво била тоатни фаромўш қилинг,
Берибон жоми лаболаб мени мадҳуш қилинг —

каби мисралари бунга мисол бўла олади.

Аmmo Нишотий лирикаси традицион образ ва бадиий воситалар доирасида қолиб кетмайди. Шоирнинг бир қатор шеърларида замонасининг соғлом нидоси, феодал-клерикал муҳитдан нолиш барала эшитилади. Шоир ўз давридаги ақлу дониш аҳллариининг мусибатли ҳаётидан изтироб чекиб:

Ақлу биниш била то бошдин оёқ зор ўлдум,
Сабр зиндонда донишга гирифтор ўлдум,
Барчадин зор Нишотий киби безор ўлдум...

каби аламли мисралар битади.

Шоирнинг ишқий-интим шеърларида ҳам бундай зиддиятларни кўриш мумкин. Шуни алоҳида уқтириш лозимки, шоир қаерда конкрет ҳаётга яқинлашиб, кўз олдида гавдаланган ошиқ-маъшуқлар ҳақида, жонли одамлар тўғрисида қалам тебратса, ўша ўриндаги мисралар жозибаторлиги ва ҳароратлилиги билан ажралиб туради. Чунончи, унинг:

Ҳар бир куним эди ой, ҳар ойнм эрди бир йил,
Ул зулфу юзни кўргач хуш бўлди моҳу солим.

Дедимки: шоми ҳижрон тўл эрди ҳам қоронғу,
Дедики: кўзинг ойдин топдинг бу тун висолим —

каби байтлари ҳаётийлиги, ҳаққониятлиги билан мароқлидир. Шоир бошқа бир шеърида ошиқ ва маъшуқа ўртасидаги айрилиқнинг ғам-ғуссасини ифода этиш фониди ўзи яшаган даврининг ғурбат ва аламларини тасвирлайди:

Қайда ул бедилға оё сабру ёрому шикёб,
Азм этиб ғурбатға ул қолса ватан ичра ҳабиб.

Нишотий ёр ҳақидаги баъзи шеърларини реал таассуротлар асосида ёзмаган, шунинг учун бу шеърларида мавҳум манзара ва лавҳалар, таъсирсиз, кучсиз муболағалар, сунъий ташбеҳлар учрайди. Бундай шеърлар ёки байтларда қош камонга, киприк тирга (ўққа), зулф каждум (чаён)га ёки

илонга, қад-қомат сарв дарахтига ёки ниҳолга, оғиз пистага, хол қора зогга, бел қилга ўшатилади, ошиқ ва маъшуқларнинг хулқ-одатлари, бир-бирларига муносабатлари, оилавий ҳаётдаги, муҳаббатларидаги самимийликлари реал тарзда акс эттирилмайди.

Шоирнинг айрим шеър ёки байтларидаги бундай нуқсонларга қараб, унинг шеърятдаги истеъдодини камситиш нотўғри бўлар эди. Чунки Нишотий ҳаётий ва ижодий тажрибага эга бўла борган сари ғоявий-бадиий камолотга етиб, бундай нуқсонлардан қутулиб боради.

Нишотий шеърларининг анчагина қисми Навоий ғазалларига боғланган мухаммаслардан иборат. Шоир Навоийни «ақл-донишда ғуррон паланг» деб таърифлаган ва унинг ғазалларига 15 дан ортиқ мухаммас боғлаган. Бу мухаммасларнинг баъзилари Навоий мисраларига ғоявий-бадиий жиҳатдан ҳамоҳангдир, баъзилари эса Навоий мисраларига ғоявий-бадиий жиҳатдан мос келмайди.

Лекин, бундай камчиликлардан қатъи назар, Нишотий лирикаси XVIII асрдаги ўзбек поэзиясининг гўзал намунаси.

«ХУСНУ ДИЛ» ДОСТОНИ

«Хусну Дил» достонининг сюжети форс-тожик ва туркий тиллар адабиётида кўпдан бери кенг тарқалган ва қайта-қайта ижодий ишланган сюжетдир. Чунончи, XV асрда шоир Фаттоҳий (1450 йилда вафот этган) «Хусну Дил» сюжети асосида насру назм услубида тожикча достон ёзган эди. Бу достоннинг қўл ёзмаси Тожикистон ССР Фанлар академияси тил ва адабиёт институтининг Шарқшунослик бўлимида сақланмоқда. Шу фондда сақланаётган «Равзат-ул-ушшоқ ва ҳикояти Ибодуллоҳил Ғафури Нишопурий ва Риёз-ул-латоиф» номи қўл ёзма китобнинг 89—137 бетларида ҳам тожикча «Хусну Дил» достони берилган. Бу достон ўз сюжети, насрий ифодаси, вазни ва бошқа жиҳатлари билан, қисман бўлса-да, Фаттоҳий вариантыдан фарқ қилади. Шунингдек, машҳур тожик ёзувчиси Мушфиқий ҳам (XVI аср) «Гулзори эрам» достонида «Хусну Дил» сюжетини ижодий равишда қайта ишлаган (1571 йил). Форс-тожик адабиётида «Хусну Дил» достонининг бошқа вариантлари ҳам бор.

«Хусну Дил» достони ўзбек адабиётида ҳам хийла узоқ тарихга эгадир. Жумладан, XVI асрда ўтган ошнозлик шоир Оҳий «Хусну Дил» сюжетида достон ёзган. (Бу достоннинг бир қўл ёзма нусхаси Озарбайжон ССР Фанлар академиясининг Низомий номидаги қўл ёзмалар фондида сақланмоқда.) «Хусну Дил»нинг халқ орасида кенг тарқалган вариантлари-

дан бири шоир Нишотий достонидир. Нишотийнинг «Хусну Дил» достони шу сюжет асосида яратилган бошқа достонлардан тубдан фарқ қилади. Бу достоннинг кўпгина қўл ёзма нусхалари Тошкент, Хева, Бухоро, Самарқанд ва бошқа жойларда бор¹.

Достоннинг қисқача мазмуни.

Ақлшоҳ деган шоҳ ва унинг Фуод деган ўғли бўлган экан. Шаҳзода Фуод «обиҳаёт»ни ва «обиҳаёт» чашмаси яқинида яшаган Хусн деган қизни излаб топиш тараддудига тушибди. Фуоднинг хизматкори ва дўсти Назар унга кўмаклашмоқчи бўлиб, сафарга чиқибди, йўл юриб, мўл юриб «Шаҳри офият»га етиб борибди ва бу жойнинг ҳукмдори шоҳ Номусдан «Обиҳаёт»нинг мақтовларини эшитиб, яна йўлга тушибди. «Шаҳри шуҳрат»га етиб, бу жойнинг ҳокими «Фоҳири пуршавкат» ёки шоҳ Фоҳир номли ҳукмдордан обиҳаётни излаб топишга маслаҳат сўрабди.

Шоҳ Фоҳир Назарнинг бу сўзларига истеҳзо билан қараб: «Обиҳаёт» деганинг аслда симу зар (олтин ва кумуш)дир. Симу заринг қанча кўп бўлса, ҳамма мақсадга эришасан, ҳатто, дев ва парилар ҳам сенинг бандингга дучор бўлурлар,— дебди.

Бу сўзлар Назарга ёқмабди. У яна йўл юриб, «Жабли масеҳо» деган жойга етиб борибди ва тоғ этагига қўниб, «Зарқ» номли шайхга дуч келибди. Бу шайхнинг турар жойи ва хулқи ҳақида шоир бундай дейди:

Кўҳ қирғоғида топибдур сабот,
Зулмат аро ўйлаки обиҳаёт,
Умри ўтиб сумида сарбасар,
Гўлу шаётинга эди роҳбар...

Назар шайх Зарқни ана шундай ҳолда кўриб, унинг фикру зикри, аҳволи ва маънавий қиёфасини зимдан қузатиб олиб олгач, ўзини сўфиларга ўхшатиб муомала қилибди. Лекин шайх Зарқнинг: «Обиҳаёт, кўз ёши тўкмоқ демакдир. Бу дунёда қанча кўз ёши тўксанг, жаннатга шунча яқинлашасан»,— деган ваъзхонликлари Назарга маъқул бўлмай, у ердан дарҳол жўнаб кетибди. У жазирама саҳрога чиқиб, ундан бир амаллаб ўтиб олибди ва «Бешаи беоб» (сувсиз жангалзор)га кириб, турли жониворлар ва йиртқич ҳайвонларга йўлиқибди. Оқшом чоғи аждарсимон жониворлар чангалдан қутулиб, «Дарси ҳайрат»га чиқибди ва бир кемага тушибди. Аммо кема катта тўлқин зарбидан парчаланиб кетибди. Назар бир тахтага илиниб, дарёда оқа-оқа «Баҳри таҳайюр» денгизига етибди. Бу денгизнинг қирғоғида «Фавзи нажот» бешаси бўлиб, ундан «Шаҳри Ҳидоятга» ўтиш лозим эди. У бир кемага тушиб кетаётганида, қаттиқ шамол туриб кема бир тошга урилибди ва шикастланиб, сувга чўкибди. Назар ел ёрдамида бир амаллаб қирғоққа чиқиб олибди ва «Шаҳри Ҳидоятга» етибди. Бу жойда Ҳиммат деган киши ҳукмдор экан. Назар шоҳ даргоҳига бориб, унга Фуодни мақсадига етказиш учун ҳаёт чашмасини қидириб юрганини айтибди. Ҳиммат эса Назарнинг бу гапига шоҳ Фоҳир ва шайх Зарқдан кўра бошқачароқ жавоб қайтариб, бундай дебди:

¹ Нишотий ва унинг «Хусну Дил» достони ҳақида ушбу дарслик авторининг бир неча мақолалари бор: «О поэте Нишати и его поэме «Хусну Дил» (Труды Таджикского учительского ин-та им. С. Айни т. 3, 1955); «Хоразмдаги XVIII аср адабиётида мафкуравий кураш» (А. Навоий номидаги СамДУ асарлари, янги серия, 63, 1956); «Хокоср ва Нишотий» (СамДУ нашриёти, 1960).

Ҳар кишига таъбичадур барча ком,
Бирдек эмас олам аро субҳу шом.
Ҳар кишидин ком муяссар эмас,
Ҳар қора тош гавҳару афсар эмас.
Мандин эшит оники, таҳқиқ эрур,
Чашмаи ҳайвон сўзи тасдиқ эрур.
Лекин анинг бўлди ҳусули маҳол,
Жон анга таъйину вусули мажол...

Ҳиммат «Шаҳри Ҳабиб»нинг шоҳи «Қомати пуршавкат» исмига ном ёзиб, Назарга кўмаклашишни илтимос қилибди. Назар бу номдан хурсанд бўлиб, йўлга чиққач, «Диёри саксор» деган жойга бориб қолибди. Бу жойда маймунсимон тоғалар ва тўрт кўзли девларга йўлиқибди. Улар Назарни талаб қийнабди. Шунда Назар оғзига бир гавҳар солиб, кўзга кўринмас ҳолатга кириб, улардан қутулибди, аммо Рақибни Афёрга дуч келибди. Рақиб Назардан «зар» сўзини эшитиб, унга йўл кўрсатмоқчи бўлибди; улар биргаликда «Шаҳри Ҳабибга» етиб келибдилар. Шоҳ Қомат билан учрашганларида Рақиб ёлғон гаплар сўзлаб, бемаънилик қилибди. Қомат номани ўқиб, Назарнинг кимлигини билгач, Рақибни суҳбатдан четлатиб, Назарнинг гайрагига қойил қолиб, унга таҳсинлар ўқибди:

Деди шаҳ: эй ёри фақир гуриб,
Сўзинги де эмдики, кетди Рақиб.
Фитратингга, Ҳимматингга офарин,
Меҳнат ила хизматингга офарин.
Кимса жаҳон ичра сенингдек жафо,
Чеккан эмас айлабон аҳду вафо...

Назар ҳам Қомати пуршавкатдан бу хил мақтовларни эшитгач, унинг ҳурмати ва марҳаматидан хурсанд бўлиб, ўзининг касб-камали ва маънавий фазилатларини сўзлабди. Қомати пуршавкат Назарни Жилва билан бирга «Манзили мақсад»га йўллабди. Бу жойнинг отини «Мулки Адаб» дейишар экан. Жилва Назарни «Мулки Адаб»да қолдириб, қайтибди. Гесу номли қиз Назарга «Мулки Адаб» ҳақида, бу мулкнинг ҳукмдори Ҳаё ҳамда унинг назирлари Ифбат билан Исमतлар ҳақида гапириб берибди. Суҳбат давомида Назар ўз отасининг туркистонлик, онасининг ҳиндистонлик эканлигини сўзлабди; шунда Гесунинг она жиҳатдан унга қариндошлиги маълум бўлиб, бир-бирлари билан танишибди:

Билди ани ўзига сирдош эмиш,
Она тарафдан яна қардош эмиш.
Сўрашибу топишибу мунграшиб,
Ўнди юзин бир-бирини йиғлашиб...

Гесу Назарга Ҳусннинг жойини кўрсатибди ва сочининг бир толасини бериб: Агар ўтга солиб тутатсанг, ёрдамга тайёрман,— деб уни жўнатибди.

Назар анча йўл босиб, «Қалъаи дийдор»га етиб келибди. Унинг саҳнида «Гулшани рухсор» деган манзил бор экан. Назар боққа кираётганида ҳинд қўриқчилари уни ўғри гумон қилиб, асир олибдилар ва Хол номли йигитнинг олдига олиб борибдилар. Хол эса Назарнинг ўғли эди. Бир вақтлар Хўтан мулкида Хитой қароқчилари Холни ўғирлаб Ҳиндистонга олиб кетган ва «Гулшани рухсор»да қолдирган эдилар. Назар ўз ўғлини таниган бўлса ҳам, унга билдирмай, таъзим билан салом берибди. Хол бошлаб унинг илтимосига кўнмаган бўлса ҳам, сўнгра Ҳусн олдига киришга рухсат берибди ва унга девлардан асрайдиган тумор тутқазибди. Назар ушлаб ётган қизга яқин борган экан, қиз уйғониб,

бошини кўтарибди. Назар унга ўзининг «Гамзан Гаммоз» деган ёрининг «турктоз» пайтида шу тарафларга асир тушганини сўзлаб берибди. Қиз Гамзани унга кўрсатибди. Назар Гамза ёрдамида Хусн билан учрашибди. Хусн Обиҳаётдан хабар бергач, Назар Фуодни ишонтириш учун бирор чора кўришни илтимос қилибди. Хусн Назарга икки ғулomini (Хаёл ва Нағмаи ширин деган қулларини) қўшиб ҳамда «Чашмаи ҳайвон» нишонаси бўлган «ақиқ муҳр»ни (ҳотам лаълнини) топшириб: «Муҳрни оғзингга солиб, таъми билан истаган жойга бора оласан»,— дебди.

Назар икки ёнига Хаёл билан Нағмаи олиб, оғзига «ақиқ муҳр»ни солганича «Гулшани қудсий»га қараб йўл олибди. «Мулки бадан»га борганларида, Хаёл сурат чизиб, Фуодга тақдим қилар экан, Нағма унга кўмаклашибди. Фуод қувончга тўлиб, Назардан сафар саргузаштларини сўрабди. Назар «Обиҳаёт» манзилини, Хусннинг «Қалъаи дийдор»даги маскани «Гулшани рухсор» эканлигини ҳикоя қилиб берибди. Фуод «ақиқ муҳр»ни кўзига суртганида ажойиб бир олам намoён бўлибди. Жаҳонгашта бўлган наққош Хаёл «Чашмаи ҳайвон»нинг подшоси «Хусни жаҳонбол» эканини айтибди.

Фуод Хусннинг суратини кўргач, ўзидан кетиб қолибди. Назар «ақиқ муҳр» ёрдамида уни ўзига келтирибди. Фуод ишқ ўти ичида тўлганиб, Хусн ёнига боришга аҳд боғлабди. У «Шаҳри бадан»нинг шоҳи бўлган ўз отаси Ақлшоҳга билдирмай, тонг саҳарлаб Хаёл билан Хусн томонга яширин ҳолда бормоқчи бўлибди. Лекин девор орқасида пойлаб туриб, уларнинг гапини эшитиб олган Ақлшоҳ вазири Ваҳми бало бу ҳақда шоҳга хабар қилибди. Ақлшоҳ ғазабланиб, ўзининг ишонган одамлари билан биргаликда Фуод ва унинг дўстлари кетидан қувиб кетибди. Йўлда уларнинг олдидан шайх чиқиб қолиб, кўп ёлғон гапларни айтибди. Шоҳ ҳам ўйлаб ўтирмай, унинг айтганларини савоб деб билиб Фуод, Назар, Хаёл ва Нағмаи тугиб зиндонга солибди. Фуод шериклари билан бирга зиндонда азобланиб ётганда, ҳақимлар ўртага тушиб, унинг ишқ дарди билан қийналаётганини фаҳмлаб олибдилар. Шунда Фуод зиндондан чиқарилибди.

Ақлшоҳ бутун жаҳон шоҳларини йиғиб, Кўҳи Қофга жўнабди. Ақлшоҳнинг икки паҳлавони Гам билан Андуҳ «Қалъаи дийдор»ни ва ундаги Хусн қўшинининг ҳаммаси хотин-қизлар бўлишига қарамай, барчаси дов юрак ва шердил эканлигини мақтаб гапирибди.

Ақлшоҳ ҳам Хусн томонга лашкар тортибди. Қўшинлар орасида Фуод ҳам бор экан. Ақлшоҳ ўз лашкари сафининг тифизлигини кўриб, Хусн қўшини устидан ғалаба қозониш хаёли билан мағрурланиб, йўлида давом этибди.

Ақлшоҳнинг хом хаёлларга берилиб кетаётганлигидан фойдаланган Назар «ақиқ»ни оғзига солиб, кучга тўлиб, бандларни узибди ва зиндондагиларни қутқариб, «Қалъаи дийдор»га етиб келиб, Хуснга Ақлшоҳнинг қўшин тортиб келаётганини айтибди...

Кейинги эпизодларда Хусннинг ўз яқинлари билан кенгашиб, турли жойларга мактублар юбориб, кучларни бирлаштиришга чақиргани, Хусн ва унинг отаси Шаҳриёри Ишқ бошлиқ бир қанча элатлар қўшини билан Ақлшоҳ бошлиқ элатлар қўшини ўртасида қаттиқ жанг бўлгани, жангда Ақлшоҳ мағлубиятга учраб, ўзи зиндонга ташланганлиги, Ишқ ва Хусн ғалаба қозонгани, Хусн билан Фуод дийдор кўришиб, дардлашганликлари, Рақиб девнинг қизи Форуқанинг Хусн билан Фуодни ҳижрон ўтида ёндирмоқчи бўлгани ҳикоя қилинади.

Бу воқеалар давомида Ақлшоҳнинг аслида Ишқнинг қариндоши эканлиги билиниб, у зиндондан қутқарилибди. Ишқ уни ўзига вазир қилиб тайинлабди; Ишқ ва Ақл биргаллашиб, «ранятга рноя» қилибдилар; «Элга амну амон» берибдилар...

Зулмат лашкари қириб ташланибди. Еруғлик элати кундан-кун камол топа борибди. Ранж ва азоб чекканларга кўмаклашибдилар.

Хусннинг талаби билан ҳамма «Боғи Вафо»да тўпланишиб, 40 кунлик тўй-томоша бошланиб кетибди.

Шундай қилиб, Фуоднинг Обиҳаёт деб билган орзуси ушалибди: у Хуснга эришибди, бир-бирларига иззат ва ҳурмат кўрсатиб, кун кечира бошлабдилар. Фуод Хусн висолига эришганидек, Назарга Гамза, Ақлга Он, Ҳимматга Вафобону, Сабрга Қарашмабону, Қоматга Зебо муяссар бўлибди. Буларнинг мақсадлари Ишқ раҳбарлигида рўёбга чиқибди.

Шоир худди шу ўринда Ишқ ҳақида гапириб, кишилар мурад-мақсадларига етсин, севган севганини олсин, деб реал ҳаёт гашти ва оила бахтини улугловчи мароқли байтлар келтиради. Шоир оптимистик руҳда тугалланган бу дostonнинг ёзилиш тарихини қуйидагича баён этади:

Сўҳбат ила ул эл ўлуб муҳтарам,
Бўлди фароғатда нучукким қалам.
Муддати тарихини этсам баён,
Хатми Дилу Хусндур эй нуктадон!

**Дostonнинг
образлари
ва ғоявий
мотивлари.**

«Хусну Дил» дostonнинг бу қисқача мазмунидан равшанки, шоир ўз даврининг илғор ғоялари мавқеида туриб, ажойиб афсонавий сюжет формасида тинч ва осойишта ҳаёт ҳақидаги олижаноб инсоний идеалларни ифодалаган. Шоир, ақл ва ишқ, фаҳм-фаросат, ҳиммат-муруват, онг-идрок билан иш кўрган тақдирдагина олий ниятларга эришиш мумкин, деган оқилона хулосалар чиқарган. Нишотий мамлакатда ранжу ситам уруғига барҳам бериш ва оламни ҳар қандай «хору хас»дан тозалаб, «Даҳр элига «файз ва завқ» бағишловчи бог-роғлар яратиш ғоясини қуйидаги мисраларда яққол ифодалаган:

Кимки биров қасдига ўтни ёқар,
Чарх ани ул ўт уза охир ёқар.
Ранжу ситам тухмини экса биров,
Ургусндур ҳам они вақти даров.
Эй нахуш ул субҳи саодат насим,
Наҳхат анга бор эса давлат шамим.
Баҳравар андин бўлибон бог-роғ,
Даҳр элига бўлса муаттар димоғ.
Қилса жаҳон саҳнини гулзорваш,
Қолмаса ул гулшан аро хору хас.

Дostonдаги образлар орасида Ақл, Фуод, Назар, Ишқ, Хусн, Ҳиммат, Қомат, Он, Хаёл, Вафобону, Гамза, Ишва, Қарашма кабилар айниқса муҳим роль ўйнайди. Нишотий бу образларнинг қиёфаси ва фаолиятида тинчлик, осойишталик, ободонлик ва фаровонлик ғояларини мужассамлаштиради.

¹ «Хатми Дилу Хусн» сўзларидаги ҳарфларнинг ададлар сони ҳижрий 1192 (мелодий 1777) йил бўлади.

Достондаги иккинчи гуруҳ образлар эса Ваҳм, Рақиб, Форуқа, Фохир, Шайх Зарқ, Шоҳи Фасод кабилардан иборат бўлиб, улар зулм ва зўравонлик, қаҳр-ғазаб намояндалари сифатида гавдаланади. Демак, зиё ва зулмат кучларини мужассамлаштирган мажозий образлар ўртасидаги кураш достондаги конфликт асосини ташкил этиб, унинг характерини белгилайди.

Ақл образи. Нишотийнинг тасвирича, Ақл Юнонда (Грецияда) подшоҳ бўлиб, зўр ақли, донишмандлиги, шоирлиги ва ахлоқлиги билан ажралиб турар экан. Унинг адолатидан «Мулк маъмур» ва яхши ишларидан «халқ масрур» бўлган экан:

Илм ила ҳикмат аро Луқмон эди,
Фаҳм ила фикрат аро бурҳон эди.
Етмагудек фаҳми Фалотун анго,
Ўзга эди расм ила қонун анго.
Мулки жаҳон ичра қилиб адлу дод,
Доди била эрди жаҳон мулки шод.
Адли била мулк эди маъмур анго,
Фазли била халқ эди масрур анго.
Илму адаб бобида моҳир дағи,
Қофиясанж эрдию шоир дағи.
Бўлганидин зоти қабули ином,
Даҳр эли отин дор эди Ақли том.

Аммо Ақл, шунча билим ва дониш эгаси бўлишига қарамай, бир даража паришонхаёл ва бепарво экан. У ўзининг вазири Ваҳми бало ва ишонган маслаҳатчиси Муршиди Илҳон деган шайх касофати туфайли ана шундай бўлиб қолган экан. Ақл шундай камчиликлари сабабли қаттиқ жазоланади. Бу эса унинг ўз вазири Ваҳмнинг ёлғон гапларига ишонганининг оқибати эди. Бунинг натижасида Ақл нотўғри тadbир-чоралар кўради. Ҳатто у Ваҳмнинг чақимчилиги ва Шайхнинг бўҳтонларини ўйлаб ўтирмай, Фуод, Назар, Хаёл ва Нағмани асир олиб, зиндонга солиш ҳақида буйруқ беради.

Фуоднинг аҳволи ёмонлашиб боради. Ҳакимлар унинг касалини «ишқ касали» деб айтадилар. Ақл эса яна ўзининг Ваҳми бало сингари маслаҳатчиларининг гапига кириб, Ишқ ўлкасига қарши жангга отланади ва бир ҳамла билан Ишқ ўлкасини босиб олмоқчи бўлади. Аммо у Ишқ ўлкасининг қудратини эътиборга ҳам олиб ўтирмайди. У ўз кучларига ортиқча баҳо беради, мағрурланади. Шоир айтганидек:

Ҳар бирида нахвату ужбу гурур,
Ончаки ўздин эдилар бешуур.
Бор эди ул элга мунингдек хаёл,
Борғач этиб Ҳусн элин поймол.
Айлагамиз мулку диёрин хароб,
Гулшани Ҳусн ҳисорин хароб.

Нишотий Ақлшоҳдаги бу салбий сифатларнинг XVIII аср ҳукмдорларига хос эканлигини назарда тутиб, ана шундай қаҳр-ғазабга тўлган жоҳил ва зolim шоҳларга яқин йўламаслик кераклиги тўғрисида бундай дейди:

Қимки қияур қурбати шаҳни ҳавас,
Қаҳр ўтига ёнғуси андоқки хас.
Шоҳ демак кимсага ўйла ҳавас,
Охир анга оҳ бўлур ҳамнафас.
Шоҳ қусуридин ўзинг айла дур,
Токи санга шаҳ дегай эл беқусур.

Демак, Нишотий Ақлшоҳнинг саводи ва илмини мақташ билан бирга, унинг камчиликларини ҳам танқид қилади. Шоир Ақлшоҳ табиатида содир бўлган қаҳр-ғазаб унинг ярамас маслаҳатчиларига ишонганининг натижаси эканини қайд этиб, XVIII аср ҳукмдорларида ҳам бундай салбий сифатлар борлигига ишора қилади.

Фуод образи. Фуод¹ Ақлшоҳнинг ўғли. У дунёга келганида ҳикмат эли биргалашиб, маслаҳат билан унга ном қўйишган. Фуод эсини таний бошлаши биланоқ, ҳикмат эли тарбиясида бўлиб, фаҳм-фаросатини ошира борган. Шоирнинг ёзишича, Фуоднинг зеҳни ўткир бўлганидан, у етти ёшидаёқ кироатни ўрганган, аста-секин ҳар қандай илмни ҳам ўрганиб, «ҳар неки мажҳул» бўлса, фикр юритиб ўзлаштира борган. У кўпроқ тарих ўқиш, шеър санъати устида муҳокама юритиш билан шугулланган.

Фуод «Қалъаи жисм» деган жойда ўсади. «Қалъаи жисм» қасрлари олдида 360 наҳр ва 440 анҳор бўлиб, бундан бутун мамлакат фойдаланар эди. Ақлшоҳ шу жойнинг ҳукмронлигини ўғли Фуодга топширди. Фуод бу жойни адолатпарварлик билан идора қилди:

Ўғли дағи кўрсатибон адлу дод,
Мамлакатин айлади ободу шод.
Адл ҳуруфи каби кўз бирла дил
Халқ анга боғлаб эди муттасил.

Фуоднинг ёшлик йиллари турли фанларни ўрганиш билан ўтади. У илм ва ҳикмат аҳлларини ҳурмат қилади. Аммо ўз ўғлини гоят севган Нафисбонунинг унга «Даҳр ёмон-яхшиси»ни билдирадиган, бошдан оёқ «Ишқ ила Ҳусн» таърифидан иборат китобни тақдим қилиши билан Фуод ҳаётида ўзгартиш пайдо бўла бошлайди. Энди Фуод ишқ-муҳаббат ҳаёлига берилиб кетади ва гамгин воқеаларга дуч келади:

Лек ичибон жоми муҳаббат мудом,
Чеҳралари бор эди гулгун давом.

¹ Фуод — дил, юрак, қалб демакдир.

Нишотий тасвирича, Фуод кўп билимлардан хабардор бўлган ва айни замонда Ҳусни зўр оташ билан севган, ишқ йўлидаги ниятларидан сира қайтмаган ошиқ йигитдир. Аммо у айрим камчиликлардан ҳам холи эмас. Чунончи, кўп ичиб, маст бўлганлиги натижасида Форуқанинг қўлига тушиб, жафо чекади:

Ваҳки на хуш деди ўшул муҳтарам,
Маст паришон эса кўргай ситам.

Фуоднинг бошига тушган ташвишлар унинг ақлу фаросат ва сергаклик билан ҳаракат қилмай, ит билан оҳуни, зог билан булбулни фарқ қилолмай қолишининг натижаси эди. Нишотий Фуоддаги бу нуқсонларни умумлаштириб, унга ҳам, «жавҳари идрок»ка бепарқ қаровчиларга ҳам танбеҳ беради:

Кимда ким йўқ жавҳари идроки илм
Кўнгли эмас оннаи поки илм...

Ит била оҳу бўлибон ҳамнафас,
Зог ила булбулга бир ўлди қафас.

Нишотий ўз қаҳрамонларидаги бу камчиликларни танқид қилиш билан бирга, унга ёрдам қўлини чўзган Ҳуснига таҳсин ўқийди ва унинг галабасидан хурсанд бўлгани ҳолда ўз замонида ана шундай меҳр-муҳаббат, ор-номус йўқлигидан шикоят қилиб, ўз аҳволига ачинади:

Оҳки ман хастага йўқ ёру ор,
Ваҳ на дедим бал манго қайда диёр?!
Улсам агар сўргали йўқдир кишим,
Ваҳ на ажаб ёқса кўки нолишим...

Назар образи.

«Ҳусну Дил» достонидаги образлар орасида Назар образи ўзининг маънавий бойлиги, ғайрати, шижоати, ҳаракатчанлиги ва тадбиркорлиги билан диққатга сазовордир. Аслида «Шаҳри Бадахшон»лик бўлган Назар халқдан чиққан (ота-боболари қоровул, қарол бўлиб ўтган) ва «пурҳунар» киши бўлиб, шаҳзода Фуоднинг хизматкори эди:

Хизматида бор эди бир пурҳунар,
Зоти қаровул эди, оти Назар.

Назар Фуоднинг аҳволини билгач, ҳар қандай хавф-хатарга қарамай, «Чашмаи ҳайвон каноридаги жонон»дан (Ҳусндан) хабар олишга жўнайдики, бу унинг жасурлигидан ва инсонга бўлган ғамхўрлигидан далолат беради. Достонда тасвирланишича, у денгизлардан жасур «маллоҳ» (матрос) сифатида сузиб ўтади, даҳшатли дашту саҳроларда ботир сайёҳ сифатида кезиб юради:

Қулзуму Уммон аро маллоҳ эди,
Дашти жаҳон саҳнида сайёҳ эди.

Назар шоҳ Фохирнинг ҳам, шайх Зарқнинг ҳам ёлгон гапларига ишонмайди, уларнинг сўзига кириб ўз олдига қўйган мақсадидан қайтмайди. У шайхнинг бемаза ва «сидқу сафо»дан маҳрум сўзларидан ҳамда бошдан оёқ бемаъни ва тартибсиз ваъзхонлигидан унинг маънавий қашшоқлигини билиб олади:

Чунки Назар онглади онинг сўзин,
Кўрмади ул шайх сўзининг тузин.
Ваъзи аро йўқ эди нашъу намо,
Чунки йўқ эрди анго сидқу сафо.
Хуллас онинг сўзин эшитти тамом,
Бошдин оёқ бор эди муҳмал низом.

Назар шайхни назар-писанд қилмайди ва ақлу фаросати билан уни мулзам қилиб ташлайди. Бу эпизоддаги шайх мисолида мутаассиб руҳонийларнинг риёкорлиги, Назар тимсолида ҳақиқат ахтарувчи оддий кишиларнинг ҳалоллиги, поклиги намён бўлади. «Дарён ҳайрат» эпизодида эса Назарнинг паҳлавонлиги гавдаланади. Шоирнинг тасвирича, Назарнинг паҳлавонлиги турли билим ва ҳунарларни эгаллашида ҳам зоҳир бўлади. Назар образидаги бундай маънавий фазилатлар «Шаҳри Ҳабиб» эпизодида унинг шоҳ Қомат билан учрашувиде алоҳида намоиш эттирилган. Шоҳ Қомат Назарнинг садоқати ва баҳодирлигига қойил қолади.

Бу ўринда шоир Назарга шундай характеристика беради:

Деди Назар борман анингдек фақир,
Ҳар фан аро таълим эрур беназир.
Илми нужум, ҳикмату адвор ҳам,
Билгум эрур сиҳр ила ашъор ҳам.
Илми риёзию илоҳий манго,
Таълим аро барча камоҳий манго...

Назар Ваҳми бало ва Муршиди илҳон шайх касофати билан зиндонга солинганида ҳам умидсизланмайди. У зиндондан қутулиш йўлларини излар экан, фақат ўзинигина эмас, балки Хаёл, Ғамза каби дўстларини ҳам қутқаришни кўзлаб ҳаракат қилади:

Ҳар кишиким бор эди йўлдош анго,
Меҳнати зиндон аро сирдош анго,
Ечди алар бандини доғи равон,
Чиқтилару қочтилар элдин ниҳон...

Хуллас, Назар ўз орзулари билан яшовчи, келажакка умид кўзи билан қаровчи ижобий образ бўлиб, кўп жиҳатлардан «Фарҳод ва Ширин»даги Шопурга, «Алпомиш»даги

Қоражонга ўхшаб кетади. У ўзининг ҳаракатчанлиги, курашчанлиги билан Фуоддан анча устундир.

Ҳусн образи. Ҳусн Шаҳриёри Ишқнинг қизи бўлиб, у гўзал, билимдон, тадбирли, бардошли бўлиши билан бирга, вафо ва садоқат тимсоли ҳамдир. Ҳусн наққошлик, бинокорлик, музика ва шеърятни жуда севади. Хаёл унинг ёнида наққошлик қилса, Ғамза мақомнавозлик қилади. Ҳусн «Қалъаи дийдор»да яшаб, хотин-қизлар билан бирга бўлади; ор-номуси ва юрт ҳимояси учун мардона курашда шерга тенг келадиган бу хотин-қизларга ҳомийлик қилади.

Ҳусн Назарни самимият билан кутиб олади. Фуод ишқининг нишонаси сифатида «Чашмаи ҳайвон» ақиқини бериб, наққош Хаёл билан нағманавоз Ғамзани унга қўшиб юборади. Аммо «Қалъаи дийдор»га лашкар тортган Ақлшоҳга қарши курашга отланишга мажбур бўлади. У адашмаслик учун кенгашиб иш қилишни бирдан-бир тадбир деб билади. Шунинг учун ҳам у ўз фармонида қуйидагиларни айтади:

Деди қилинг жам аозимлари,
Сафҳан девондаги нозимлари,
То на кенгош қилғай алар ошкор,
Топғамиз ул маслаҳат узра қарор.
Неки кенгош бирла топар иртиқоб,
Бўлғуси албатта хатосиз савоб...

Ҳусн Ақлшоҳ қўшини билан Шоҳи Фасод устидан ғалаба қозонгандан сўнг, Фуодни зиндондан қутқариш тадбирларини ўйлаб, бу ҳақда Вафобону билан маслаҳатлашади. Бу билан шоир ғалабага эришиш учун кенгашиб иш тутиш керак, деган тўғри хулоса чиқаради.

Ҳусн — ишқ сирини ҳар кимга ҳам бермайдиган, ўйлаб иш қиладиган, ҳаёли, ифбатли соҳибжамол қиз:

Урмас эди дегали ғам элда дам,
Топмас эди маҳрами асрор ҳам...

Унинг қалбига энг яқин кишилардан бири Вафобону эди. Назар Фуодга қанчалик садоқат билан хизмат кўрсатган бўлса, Вафобону ҳам Ҳуснга шунчалик вафодор ва фидокор эди. Шунинг учун ҳам шоир уни Вафобону деб атаган. Ҳусн ўз муҳаббатини яшира олмайди; буни Нишотий қуйидагича ифодалайди:

Мушкни гар сақласанг элдин ниҳон,
Қилғусидур иси-уқ они аён.
Мушк ила ишқ ўлмағуси ёширун,
Зоҳир этар ўт бор эканни тутун...

Ҳусн фақат ўз севгиси, бахт-саодати учунгина эмас, балки дўстлари омадининг келиши, ҳаётининг қувноқ бўлиши учун

ҳам жонбозлик қилади. Чунончи, у Нозни Назарга, Вафобонуни Ҳимматга, Қарашмани Сабрга унаштириш ишига ара-лашади. Нишотийнинг фикрича, Ҳусн ўзи ва дўстларининг муҳаббатини эл осойишталиги, ватан ободонлиги, виждон поклиги учун кураш билан чамбарчас боғланган деб билган номусли ва қаҳрамон қиздир.

Шаҳриёри Ишқ. Ишқ — идеал шоҳ образи. Нишотийнинг тасвирича, Ишқ кишиларни қадрлаш, дўстликка ривож бериш, маслаҳат билан иш кўриш, юрт ободонлиги учун ғамхўрлик қилиш каби олижаноб инсоний хислатларга эга бўлган. Шоир Ишқнинг ғалабасидан, риёкорликнинг маҳв этилишидан қувонади, шеърига қанот боғлаб, замонига етиб келади. Ўзининг замон «Зарқи риёларидан узоқ турган ҳолда, Ишқнинг фазилатларига ихлосмандлигини билдириб:

То топаин Зарқу риёдин халос,
Айлаин ихлосга жонимни хос —

деб ёзади.

Ақлшоҳни енгган Ишқ бу ғалаба билан чекланиб, мағрурланиб қолмайди, балки Ақлшоҳнинг юрти «Мулки бадан»ни эгаллаб олган Шоҳи Фасодга қарши кураш ҳам очади. Ҳамма жойда тинчлик, осойишталик ўрнатмоқчи бўлади. Кўпчиликнинг маслаҳати билан Ақлшоҳни зиндондан қутқаради ва ўзига вазир қилиб белгилайди. Ҳамма жойда «амн-амонлик», нисбий тинчлик учун курашади, ҳунар аҳллариининг ҳам қадр-қимматини оширади:

Аҳли ҳунар қадрини қилди баланд,
Этти ипод аҳлини хору нажанд...

Нишотий бу идеал шоҳликда ишқ ва ақл ҳам, дил ва ҳиммат ҳам борлигини ифодалайди ва ҳиммат бўлмаган жойда дунё «Чоҳи бало»дан иборат бўлади, деб яна ўз замонидан шикоят қилади:

Ераб этиб сабр ила ҳимматни ёр
Ишқ жанобида манго бер қарор.
Ҳиммат агар бўлмас эса доварим,
Ақл ила дил бўлмадилар ёварим,
Ҳиммат ила бўлмас эсанг дастгир,
Чоҳи бало ичра эрурман асир...

Ишқнинг суянган кишилари Ҳиммат ва Файратдир. Улар дўстни душмандан фарқ қилиб, Ишқ салтанатига ривож берадилар. Бинобарин, Нишотий тасвирича, Ишқ қўшини зиё-ёруғлик бахш этади; душман томони эса «Лашкари Шом» — зулмат бўлиб, у ўлимга маҳкумдир. Нишотий бундай мажозий

образлар орқали, «олам эли комёб» бўлиши керак, деган халқ орзу-умидларини ўз поэтик нияти билан улаб, романтик тасвир яратади:

Ишқ эрур шоҳи муалложаноб,
Андин эрур олам эли комёб,
Зот анго аксар эрур кимё,
Туфрога ул қадр берур ҳам бақо...

Рақиб образи. Рақиб разил кучлар ва девлардан иборат бўлган «Лашкари Фурқат» (айрилиқ лашкари)нинг бошлигидир. Рақиб — зиё душмани. Шоир Рақиб мисолида мужассамлантирилган қора гуруҳларга нафрат билан қарайди, «мол эгасига ўхшамаса, ҳаром ўлади» деган халқ мақолига ишора қилиб, уларнинг мудҳиш қўшини ва туғларидан кулади:

Туғи анинг бор эди андоқ фароз,
Ҳашр кунинин қади эрда дароз,
Чунки эрур эл аро бу хушқалом,
Ўхшамаса мол эгасига ҳаром.

Рақиб «Дўзахнишон» бўлган ўз қизи Форуқанинг макрларига таянади. Унинг гапига кириб, Фуод билан Назарни дорга осмоқчи, сўнг уларнинг жасадини ўтда ёқиб, кулларини кўкка совурмоқчи бўлади. Лекин қўлга тушганидан кейин турли найранглар ишлатиб, ғоят «фирибгар» товламачи эканлигини кўрсатади. Чунончи, Ҳиммат уни асир олиб, Фуод ва Назар ҳақида сўроқ қилганида, у маккорлик билан шундай дейди:

Халқи жаҳон матлаи огоҳ эмас,
Танимагон сийламаса айб эмас.

Нишотий тасвирича, Рақиб кишилиқ жамиятига нуқул «ранжу ситам» уругини сепадиган қора кучлар намояндасидир. Шунинг учун ҳам Ишқ шоҳнинг ланкарбошилари Ҳиммат билан Ғайрат унинг илдизини қуритиш чораларини кўриб, уни ўзи қазиган чоғга (қудуққа) ташлайдилар.

Форуқа образи. Форуқа Рақибнинг қизи бўлиб, «Қалъан ҳижрон»нинг посбонидир. У ўз қиёфаси ва хулқи билан Ҳусн, Вафо, Ғамза, Адо, Ишва ҳамда Карашмага сира ўхшамайди. У ғоят бадбашара, ёмон хулқли, ҳаромтабиат ва пасткашдир. Шоир Форуқани шундай тавсифлайди:

Бор эди бир дунни фалокатмаоб,
Эрди нажас сурату наҳе интисоб,
Умри ўлуб золи фалакдин зиёд,
Қиз эди эр топмайин ул бадниҳод,
Талъат анга бор эди дўзахнамой,

Хилқат анга оташи қаҳри худой,
Юз уза чурук ёғоч эрди бурун,
Ҳар ера ул борса, бориб ул бурун,
Баски совуқ юзлик эди тиражон,
Қочмоқи андин тилар эрди йилон,
Оти анинг Форуқан жодувон,
Қўрқар эди ҳайбатидин инсу жон,
Отасининг оти Рақиб муҳиб,
Ҳокими дарбанди «Висоли ҳабиб»...

Форуқа жодугарлик ҳам қилади. У маст бўлиб қолган Фуодга ўзини Ҳусн сифат қилиб кўрсатишга ҳаракат қилади, Фуод билан Ҳусн турмушини бузмоқчи бўлади. Лекин сири фош бўлгач, ғазабланиб, Фуод билан Назарни дорга осмоқчи бўлади. Аммо Шаҳриёри Ишқнинг зарбасига учраб, тоғдан-тоққа қочиб, қилмишига яраша жазоланади.

Нишотий Форуқани энг ёмон ва зарарли оғуға ўхшатади ва бундай кишиларни жамиятдан қувиб, таг-томири билан супуриб ташлашга ундайди. Пировардида Ҳиммат билан Ғайрат уни ўтга ташлайди.

Шайх Зарқ образи. Нишотий риёкор шайхларни кишиларни жаҳолатга судрайдиган қабиҳ шахслар сифатида тасвирлаб, шайх Зарқ ва Муршиди Илҳон образларини яратади.

Шайх Зарқда «на завқ, на нур, на илм, на амал» бор. У — бидъат-касофат намояндаси; у ҳатто «ғўлу шаётин»га ҳам раҳбарлик қилади:

Зикр аро йўқ эди жуз нақш фикр,
Кайфи паршон бор эди анга фикр...
Шайх дема бир ях эди фавқшин,
Анда на илму на амал, на яқин...

Шайхнинг ичи ғоят қора бўлиб, бировга яхшилиқни раво кўрмайди, доим ваъзхонлик қилиб, кишиларни алдашга ҳаракат қилади. Шайх Зарқ ва унинг муридлари, доим кўз ёши тўкиш керак, чунки кўз ёши кимёдири, у билан молу иқболга етиш мумкин; хазина топиш учун мол-жонни назр қилиш зарур, деб кишиларни аврайди:

Назр қилиб халқ анго, чун молу жон,
Топғуси ул даҳр аро ганжи равон...

Ваҳми бало образи. Ваҳми бало Ақлшоҳнинг вазиридир. Ваҳми бало исмининг ўзиёқ унинг халқ бошига балолар келтирувчи киши эканини кўрсатади. Шоир таъбири билан айтганда:

Оти анинг Ваҳми балоҷў эди,
Баддилу баддин эди, бадғў эди...

Ваҳмининг энг ярамас ва хавфли хислати унинг чақимчилигидир. Кутилмаган жойларда пайдо бўлиб, бировларнинг гапини тинглаш ва чин гапни қўйиб, ёлгон сўзлаш унинг одатидир. У ана шу ярамас одати туфайли, Фуод ва Назарнинг бошига кулфат солади, Ақлшоҳни Ҳусн ва Ишққа қарши қўшин тортишга мажбур этади.

Достонда келтирилган масаллар.

Нишотийнинг «Ҳусну Дил» достонида «Шаҳбоз ва Булбул», «Гул ва Даф», «Най ва Шамшод», «Қосаи Чин ва Наргис», «Бинафша ва Чанг» каби масаллар ҳам келтирилган бўлиб, улар достоннинг узвий қисмини ташкил этади. Шу билан бирга, бу масаллар, достондаги воқеалардан қатъи назар, мустақил асарлар сифатида ҳам кўзга ташланган турадики, уларни кўздан кечириш мақсадга мувофиқдир.

«Шаҳбоз ва Булбул».

Кунларнинг бирида, баҳор айёмида, Булбул билан Шаҳбоз мунозара бошлабди. Булбул келишган ҳусни ва хушхонлигини пеш қилиб, Шаҳбозга мақтанбди, унинг «жаҳл асар»лиги, «баджамол» ва «бадмақол»лигидан кулибди:

Бир чамане саҳнида фасли баҳор,
Боз ила Булбул эдилар сўз гувор.
Бозга Булбул деди, эй жаҳласар,
Санда қани савту наводни хабар?
Қушлар аро сан каби бир бадмақол,
Мумкин эмас бўлмоғи, эй баджамол.
Манман ўшул Булбули гўёхваш,
Нағмам эрур эл аро довулваш.

Булбулнинг танқидидан, «Савту наво»дан хабардор бўлиш, ширин сўзли бўлиш керак, деган хулоса чиқадики, бу тарбиявий аҳамиятга эгадир. Лекин Булбулнинг ҳам камчиликларидан кўз юммаслик керак. Масалан, у Шаҳбозни танқид қилар экан, ўз фазилатларидан мағрурланади, «манман»ликка берилади. Гарчи Булбулнинг сўзлари Шаҳбозга оғир ботса ҳам, у Булбулга шоир тилидан, «иззат тиласанг, бекордан-бекорга вайсама, юз иш қилганингда, бирини айт, худбинларнинг иқболи паст бўлади», деб ғоят оқилона жавоб қайтаради:

Боз деди онга, ки: хомуш бўл,
Бўлма тил иззат тиласанг гўш бўл.
Англа яқинки, мангадур ёзу қиш,
Юзни қилиб бирни демаслик равиш.
Ҳар киши худбин эсаю худпараст,
Сен киби иқболи нетонг бўлса паст.
Манзили мақсад тиласанг сода бўл,
Жода киби сар-басар афтода бўл.
Ҳар киши худбину аъмо эрур,
Чунки кўзи хокаро маъво эрур...

«Шаҳбоз ва Булбул» масали ҳеч нарсани писанд қилмай, Ҳусн устига қўшин тортиб бораётган Ақлшоҳнинг мағрурлигини фош этиш учун келтирилган.

«Гул ва Даф». Достон персонажларидан Меҳри диловар тўй қатнашчиларини «Гулзори баҳор»га таклиф қилар экан:

Ҳар не ки, ул базмга даркор эди,
Ғайри талаб барчаси тайёр эди —

деб, у ерда илм эли шеър билан бадеҳа айтаётганини, нуктадонлар маънолар денгизида сузаётганини, соз аҳли нағмалар куйлаётганини баён этади. Шу пайт Гулга кўзи тушиб қолган Даф (чилдирма) унга қараб:

Гарчи қадим ғам юкидин дол эрур,
Шакл манго аҳсанул ашкол эрур...

дейди.

Гул унга шундай жавоб қайтаради:

Гарчи сени қўлга кўтарди гадо,
Бўлди наво истабон ул бенаво.
Лек мени боши ўза шоҳлар
Қўйдилар ул моҳи фалакжохлар...

Кўрамизки, бу масалда Дафни қўлига олиб, наво истовчиларнинг бенаво бўлиб қолганлигига, бипобарин, шоир яшаб ижод этган даврда санъат аҳллариининг камол топиши учун ҳеч қандай шаронт бўлмаганлигига ишора қилинади.

«Най ва Шамшод». Шу тўйда Шамшод дарахтининг савлат билан гердаиб туришини кўрган Най гапга аралашиб: Сен ҳавойи, худбин ва мағрурсан. Оёқларинг лой ичида бўлса ҳам, аммо димоғинг кўкка кўтарилган. Баҳор кела берса, ғурурланиб, янада баландроқ кўтариласан. Аммо шунини ҳам билиб қўйки, хазон ели бир кун сени хароб қилиб қўяди,— дейди:

Отинги Шамшод этибон шоҳсан,
Нахли баруманди ерга банд...
Аслинг эрур банди балойи ҳаво,
Сен киби йўқ даҳр аро бир худнамо.
Лой ародур банд оёғинг сенинг,
Баски етар кўкка димоғинг сенинг.
Фаҳри баҳор ила кўп ўлма баланд.
Боди хазон қилғуси бир кун нажанд.

Шундан кейин Най ўз шакли ва сифатлари ҳақида гапириб, бундай дейди:

Манман ўшал тўғни шаккар насиб,
Бандам эрур нола чоғи андалиб,
Меҳр киби ич била тошим ёруғ,
Чарх киби кўз била кўнглум очуқ.
Дуди дамим шўъладур ул бод эмас,
Пеша манго беҳуда фарёд эмас.

Шамшод эса уни «икки бошли ўлик илон»га ўхшатади ва ўз соясини мақтаб, ундан шоҳу гадо (яъни ҳамма) баҳраманд бўлишини айтади:

Этсанг ҳақиқатда ўзинга назар,
Зотинг эрур мурдаи мори дусар,
Соя манго ўйла саодат шиор,
Қўнса ҳумо бўлғусидир тождор.
Манман ўшал соҳиби баргу наво,
Мандин олур баҳрани шоҳу гадо.

Демак, Нишотий Най ва Шамшоднинг фойдали томонларини қайд этиб, уларнинг мақтанчоқликларини қоралайди ва бир-бирини писанд қилмаслик жамиятда ёмон иш эканлигини уқтириб ўтади. Шоир, бировларни назар-писанд қилмай, димогини кўтариб юривчилар бир кун хазон ели билан яксон бўлурлар, деб «қиссадан ҳисса» чиқаради. Шоир ички дунёси ҳам, ташқи кўриниши ҳам «меҳр киби» (қуёш сингари) ёруғ кишиларни улуглайди.

«Косаи Чин ва Наргис»
Ғамзанинг «Равзан жаннатобод»идаги суҳбатда Коса билан Наргис мунозараси берилади. Суҳбатда қўлдан-қўлга ўтиб юрган Косанинг кўзи ҳеч кимни писанд қилмай гердайиб ўтирган Наргисга тушади:

Косаи Чин Наргиса солди назар,
Дидаи маълул ила ул бобасар,
Бори такаббурдин эди саргарон,
Илмас эди кўзига яхши-ёмон.

Шунда Коса Наргисга қараб:

Кўр кўзинг бирла недур бу ғурур?
Илллати суғро била не бу сурур?
Сен киби йўқ даҳр аро бир бобасар,
Юзингда йўқ нақши ҳаёдин асар.
Ҳар киши ўз рутбасида хуб эрур,
Ҳарнимма ўз ҳаддида марғуб эрур.

Шому саҳарлар тилабон симу зар,
Кўз санго кўр ўлди, қулоқ доғи кар —

дейди ва ўз нақшу нигорини таърифлайди:

Ҳар неки бор даҳр аро, нақшу нигор,
Боқ бу тарафким, манго юз онча бор.

Наргис эса унинг сўзларига шундай жавоб қайтаради:

Жонинг эрур хайр тамаъ ғор-тан,
Қайда таом ўлса очарсан даҳан.
Бошинга гар бўлмаса мунча нифоқ,
Демас эдилар отингни эл аёқ.
Сурат эли нақшга мағрур эрур,
Маъни эли нақшдин ул дур эрур.
Кимки қилур дидаи жонон савод,
Нисбати зотим анго бордур мурод.

Бу масалда Нишотий Коса ва Наргис образлари орқали жамиятдаги «Нақши ҳаёдин асар»и бўлмаган нодонларга, кеча-кундуз фикру хаёли «симу зар» (кумуш, олтин) тўплаш билан банд бўлган «сурат эли»га таъна қилиб, «маъни эли»га хайрихоҳлик билдиради.

«Бинафша ва Чанг».
Гесу тўй қатнашчиларини ўз бинафшазорига олиб чиқади. Бинафша тўшалган бу жойда кишилар ҳам бинафша либосида намоен бўладилар. Ҳамма маст бўлиб, йиқилиб қолганида, қора кийимли, бошини қуйи солиб ўтирган Бинафша улар ўрта-сида шайхга ўхшаб кўринади:

Боши қуйи эрди, либоси қаро,
Шайх эди бу расм ила ул эл аро.

Бинафшани бу аҳволда кўрган Чанг унга қараб:

Фикр санго тийра либосинг қаро,
Хона санго тору палосинг қаро.
Пеша санго бўлди сияҳкорлиқ,
Дин йўлидин иш санго безорлиқ.
Лойиқ эмас бўлмоғинг ушшоқ аро,
Ваҳ на дедим бал бу куҳан тоқ аро,—

деб, ўзини мақтайди:

Кўр мани ким, фойиқи офоқ ман,
Сарвари сардафари ушшоқ ман.

Бинафша эса унга жавобан:

Мажлис аро сен киби ғамгин қани?
Маҳфили зотинг аро тамкин қани?
Тайин мақомот ила кўп урма дам,
Кўз санга кўр ўлди дағи шал қадам.
Каж бўйинну, кал бошу бадмўйсан,
Эгри қўлу, ҳам қаду бадхўй сан.
Ишқ сўзи бирла кўп этма ғулўъ,
Лойиқ эмастур санго бу гуфтуғў...

дейди ва у ҳам ўзини мақташга киришади:

Бил мани аттори гулистони ишқ,
Мандин олур бўйни гулистони ишқ.

Гулнинг эрур ранги била бағри сув,
Мандин эрур ер била кўк мушкбў.
Билдим ани даҳр вафосиз эмиш,
Умр деган усру бақосиз эмиш.
Оннинг учун бўлди либосим қаро,
Ўлдуму ҳам тутдум ўзумга азо.
Ушбу ўлимдурки, муаббад ҳаёт,
Дерлар ани йўқтурур онга мамот.

Бу сўзлар Чангни ҳазин бир ҳолатга солади:

Чанги ҳазин этди бу оҳанги гўш,
Бош қўйи солдию бўлди хамўш.

Бу масалда ҳам шоир Бинафша ва Чанг сингари аллегорик образлар орқали ўз замонасининг ноҳўя хатти-ҳаракатлари устидан кулади, «Дин йўлидин иш санго безорлиқ» каби мисралар билан мутаассибларнинг безорилигини очиб ташлайди.

Достоннинг тили
ва бадий
воситалари.

«Хусну Дил» достонининг тили асосан классик эпик поэзия услуби билан узвий боғлангандир. «Наҳри ҳаёт», «Айни садоқат чашмаси» каби таъбирлар Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги ўшандай ибораларга, «гулгула», «валвала» каби сўзлар эса «Садди Искандарий» достонидаги сўзларга ҳамоҳангдир. Чунончи:

Чекти келиб наъраи пургулгула,
Тўлди фалак дашти аро валвала.

Шунингдек, Нишотий достонидаги:

Ҳар на ёмон бор эса ондин ёмон,
Бор эди ҳолим менинг эй нуктадон —

каби мисраларнинг тузилиши ва лексик хусусиятида Навоийнинг «Ҳайрат-ул-аброр» достонида шайхлар ҳақида битилган:

Бу эл эрур барча ёмондин ёмон,
Ҳар не йўқ, ондин ёмон, ондин ёмон —

байтининг таъсири яққол кўринади.

Нишотий лексиконида Фузулий шеърятининг баракали таъсирини ҳам кўриш мумкин. Чунончи, достонда тушум келишиги қўшимчаси (-ни) -и шаклида (Келтурунг Ақли деди кишварситон), қаратқич келишиги қўшимчаси (-нинг) -инг шаклида (Қоматинг оғушига қилди нигоҳ) қўлланилган.

Достоннинг тилида Хоразм шеvasига хос элементлар бор:

Хуш дедиму амрига қилдим шурўъ,
Сўз қопуси сориға эттим ружўъ...

Шунингдек, достонда Бухоро шеvasига хос сўз ва иборалар ҳам тез-тез учраб туради (бу — достоннинг Бухорода ёзилганидан бўлса керак). Масалан, феодал ўтмишда ёмон хулқли кишиларга, золим ҳукмдорларга ўлим тиланар экан, уларнинг кийими, савлати ва юриш-туришига киноя қилиниб, «марги нав муборак» (янги ўлим муборак) дейилар экан. Шаҳриёри Ишқнинг элчиси Ғампаҳлавон Ақлшоҳнинг олдига бориб, у билан сўзлашганида гап орасига шу тожикча қочиримни қистириб ўтади:

Шаҳға дуо дер чоғи элтиб гарав,
Деди: «Муборак санго бу марги нав».

Достон классик эпик поэзиянинг маснавий формасида, арузнинг «ҳафифи мусаддаси маҳбуни маҳзуф» баҳрида яратилган бўлиб, 7092 байт (15584 мисра)дан иборат. Айрим боблардаги тавсифлар эса қофияланган мусажжаъ — Шарқ насри услубида ёзилган. Масалан, «Ҳиммати синаҳдор, сабри фалак иқтидор, гайрати солор... Диёри Саксорга... Фуоди гирифторма» бордилар... — «Хусни дилнавоз, Вафобонуи Соҳиб эъзоз ва Нози Танноз, Ғамзаи ғаммоз, Гесуи фусунсоз ва Маҳлиқон оинапардоз ва Моҳтақаллуми сеҳрпарвоз ва Меҳрбонуи босўзу гудоз, Қоматсардори баландпарвоз, Сарви сарафроз, яъни Фуоди соҳибнӣз...» хизматга тайёр эдилар.

Нишотий шеърини сатрларнинг мумкин қадар содда, маъноли, раво ва образли бўлиши учун ҳаракат қилган; асарнинг эстетик таъсир кучини ошириш мақсадида хилма-хил бадий приёмларни ишга солган. Достондаги байт ва мисраларда ўхшатиш, истиора, киноя, муболаға, сифатлаш, мажоз, қарама-қарши қўйиш каби приёмларни жуда кўп учратиш мумкин. Бу бадий приёмлар воқеий манзараларни ёрқин ифодалашга ёрдам беради. Масалан, Назарнинг сувсиз саҳрода кезиб ҳолдан толиши қуруқликка ташланган балиқ талвасасига ўхшатилиб, муболаға билан қуйидагича бўрттирилган:

Толпинибон ўйлаки сувсиз балиқ,
Жон йўқ эди онга бугун тонглолиқ.

Ишқнинг лашкари билан Ақлнинг навкарлари ўртасидаги жанг тасвирида: «Шер ҳам бу талашлардан қўрқиб, ҳатто қорнидаги боласини ташлаб юборди», деб муболаға қилинган:

Бўлди аён турфа қитоли кабир,
Қўрқусидин ташлади ҳамлини шер.

Тубандаги мисралар Ит билан Оҳу, Зоғ билан Булбул, Шаҳд билан Оғу кабиларни қарама-қарши қўйиш (тазод) йў-

ли билан битилган бўлиб, улар Фуод билан Фуруқа ўртасидаги воқеани ёритишга қаратилгандир:

Ит била Оҳу бўлибон ҳамнафас,
Зоғ била Булбулга бир ўлди қафас.
Шаҳд ила Оғу топибон имтизож,
Ишқ ила ишратга бор эрди ривож.

Инкор маъносини таъкидловчи **на** боғловчиси бир неча марта қайтарилган сатрларда такрор приёми қўлланилган:

Онда на завқу, на ҳузуру на нур...
Онда на илму на амал, на яқин...

Қуйидаги мисраларда бирин-кетин фикрни кучайтирувчи сифатлашлар берилади:

Оти анинг Ваҳми балоҷў эди,
Бад дилу баддин эди, бадгў эди.

Достонда халқ эртақларига хос бўлган («Бир бор эди, бир йўқ эди» каби) муқаддима ҳам кўзга ташланади:

Бор эди Юнонда биров подшо,
Эрди жаҳон шоҳи анга хоки роҳ.

Достонда халқнинг ҳикматли сўзлари ва ибораларини кенг қўллаш — асар тилини оммабоп қилишга интилиш сезилиб турадики, бу мақтовга лойиқдир. Чунончи, Фуоднинг маст бўлиб Фуруқанинг домига тушганлигини англатиш учун «маст паршонхотир бўлса, ситам кўради» афоризми айниқса ўринли ишлатилган:

Ваҳки на хуш деди ўшул мўҳтарам,
Маст паршон эса кўргай ситам.

Шунингдек, достонда «Ош эгаси билан тотли» мақоли Фуод тилидан қуйидагича ифодаланган:

Лек демиш кимсаки диққатлидир,
Ош эгаси бирла еса тотлидир.

Эки достонда «Айтилган сўз — отилган ўқ» мақоли:

Бир сўз агар чиқса оғиздан равон,
Келмаги йўқ қайтиб оғизга гумон —

мисраларига: «Аввал ўйла, кейин сўйла» мақоли:

Ҳар кишининг бор эса гар ақли туз,
Аввал анга кўз керагу сўнгра сўз —

байтига; «Элчига ўлим йўқ» мақоли эса:

Сўйгай эдим тутмаса бу сўз қўлим,
Ким дер улус: Элчига йўқдир ўлим —

байтига моҳирлик билан сингдирилгандир.

Шунингдек, тожикча «Чоҳ кандаро чоҳ дар пеш» мақоли ёки шу мазмундаги ўзбекча «Қим бировга қудуқ қазиса, ўзи тушади» ҳикматли сўзи Нишотий мисраларига бадий соддалик бахш этган:

Ушбу масал бордурур эл нчра фош,
Зоҳиру равшан эрур андоқ қуёш;
«Қимки қозар оқибат ул тушғуси,
Қимки ёқар охир ўшул пишғуси».

Тожикча «Қабўтар бо кабўтар, ғоз бо ғоз» мақоли ёки ўзбекларнинг шу мазмундаги «Тенг тенги билан...» ҳикматли сўзи ҳам Нишотий достонида ишлатилган:

Ҳар киши ўз рутбасида хуб эрур,
Ҳар нима ўз ҳаддида марғуб эрур.

Шоир халқ мақолларини усталик билан ўринли ишлатиш натижасида ўзи ҳам мақол формасидаги мисралар битиш — мақоллар яратиш даражасига кўтарилади. Чунончи:

Суврат эли нақшга мағрур эрур,
Маъни эли нақшдин ул дур эрур.

Эки:

Тўю азо хуштурур аҳбоб ила,
Шодию ғам ҳам яна атроб ила.

Эки:

Бўлмағуси лоф ила одам далер,
Қимса тахайюл била ёхуд амир.

Эки:

Ишки ўтар анга пушаймон на суд,
Қуш ки тутилди анга афгон на суд.

«Ҳусну Дил» достонининг тилидагина эмас, балки ғоявий мазмуни ва бадий формасида ҳам Навоий ижодиётининг таъсири сезилиб туради. Навоий:

Жаҳон ким зоҳир айлар нолаю боғ,
Эрур ул боғ зиндон, лоласи доғ —

каби мисралари билан ўз замонасига танқидий қарашини ифодалаган бўлса, Нишотий ҳам бу мазмунни ўз муҳитига татиқ этиб:

Ераб ўзинг лутф ила осон манго
Айлаки, боғ ўлди чу зиндон манго —

деб ёзган эди.

Навоий ўзининг «Фарҳод ва Ширин» достонидаги:

Дилорому Дилорою Дилосо,
Гуландому Суманбўю Сумансо,

Паричеҳру Паризоду Париваш,
Парипайкар зиҳи ўн исми дилкаш —

каби мисраларда Шириннинг надима (суҳбатдош)ларидан ўн-та олима қиз номини эслатиб ўтганидек, Нишотий ҳам Ҳусннинг атрофини ўраган қизлар номини қуйидаги мисраларда бирин-кетин тасвирлаб беради:

Барча дилором эди анда тамом,
Ҳар бирига ном эди бир эҳтиром.
Ғамзаву Ишва дағи Ону Адо,
Шева Қарашма дағи Меҳру Вафо,
Яна бири Нози фусунсоз эди,
Бири ани Сарви сарафроз эди.

Достоннинг қофияланишида ҳам сўз санъатининг хилма-хил намуналарини учратиш мумкин. Кўп ўринларда бир сўз бир неча маънода қўлланилади. Чунончи, туюқни эслатувчи:

Юз уза чурук ёғоч эрди бурун,
Ҳар ера борса, борибон ул бурун —

омонимик қофияли байтнинг биринчи мисрасидаги «бурун» одам органларидан бири, иккинчи мисрасидаги «бурун» эса илгари, олдин маъноларида қўлланилган.

Умуман, «Ҳусну Дил» достонининг автори Навоий ва Фузулийнинг бадий тилидан файз ва завқ олиш билан бирга, ўзбек ва тожик тилидаги халқчил ибора ва ифодалардан, ҳатто, маҳаллий шева элементларидан ҳам баҳраманд бўлиб, ўз асарини содда тил ва равон услубда яратиш учун катта ижодий меҳнат қилган.

Достонда адабиёт ва унинг улуғ намоёндалари ҳақида айтилган фикрлар. «Ҳусну Дил» достонидан Нишотийнинг сўз санъати ва унинг улуғ арбоблари Низомий, Хисрав Деҳлавий, Жомий ва Навоий ҳақидаги фикрлари алоҳида аҳамиятга эгадир. Шоир XVIII асрнинг 70-йилларида Хоразмда ўзбек адабиёти жонлана бошлаган бир шароитда улуғ классиклар изидан бориб тил ва адабиётга доир муҳим назарий хулосалар чиқаради. Унинг фикрича, сўз дури жон гавҳаридан ҳам азиздир. Сўз кишига жон беради. Сўзсиз одам деворга ўхшайди. Биров хунук, чўлоқ ва шол бўлса ҳам, лекин ширин ва бамаъни сўзлай олса — кишилар унинг ёнига борадилар, албатта:

Сўз дуриду жавҳари жондин азиз,
Балки эрур икки жаҳондин азиз.
Сўздин эрур ҳар тан аро жон дағи,
Жон демайин гавҳари имон дағи.
Бўлса биров шакли забундин забун,

Қомат эса ҳам анго андоқки нун.
Қўл анго шал бўлса оёқ доғи ланг,
Бошдин оёқ бўлса агар ору нанг.
Лекин анго бор эса дурри мақол,
Борғусидир ёнига аҳли савол.
Сўз дуридин келтуруибон анга дил,
Тиргузур они гар эса мурда дил.

Нишотий сўзнинг икки қисмдан — «қабих» ва «малиҳ»дан иборат бўлишини, қабих барча ёмондан ёмон эканини, малиҳ эса, эл таъбирича, жоннинг сути эканини уқтиради. Унинг таърифича, қабих сўзлар — «гилоб» (лойқа) бўлса, малиҳ сўзлар «гулоб»дир. Бинобарин, қабих сўзламасдан, малиҳ сўзлаш, унга маъно билан ранг бериш лозимдир. Маъносиз сўз «гарду бод»дир:

Мантиқ эли қилганида жонда фарқ,
Қилдилар ҳайвон била инсонда фарқ.
Сўздин эрур маъний рангин мурод,
Бўлмаса ул сўзни дегил гарду бод.
Кимки ёмон сўзни дер инсон эмас,
Сўзки ёмондир ани ҳайвон демас.

Нишотийнинг фикрича, «ганжи роз» дунёда шу қадар кўпки, уни олиш билан тугамайди. Сўзга зебу зийнат бериш лозим. Уни дилу жон деб аталмиш «айвонда» (қалбда) парвариш қилиб чиқариш керак. Сўз шундай таъсирчан бўлсинки, уни тингловчи «жон» десин. Сўз санъатининг назми ҳам, насри ҳам нозик адо бўлиши, латиф либосга ўралиши лозим:

Аршининг остида эрур ганжи роз,
Олмоқ ила бўлмағай ул ганж оз.
Сўзки маллоҳат била марғуб эрур,
Зийнат анго бўлса агар хўб эрур.
Ҳар киши сўз бикрини пайдо қилур.
Бошдин оёқ зеб ҳувайдо қилур.
Парвариш айлар ани айвон аро,
Ваҳ қаю айвонки дилу жон аро.
Нукта адосин дағи осон дегай,
Сўзни эшитганда улус жон дегай.

Нишотий сўз санъатининг улуғ устозлари Низомий, Хисрав Деҳлавий, Жомий ва Навоийнинг ижодий хизматига юксак баҳо беради, уларнинг муқаддам кишилар бўлганлигини ва ҳар қайсилари адабиёт соҳасида алоҳида бир улуғ денгиз эканликларини зўр фахр билан қуйлайди:

Шеър элидин ул ки муқаддам эди,
Ҳар бири бир баҳри муаззам эди.
Дурри балоғат қилиб онлар ниҳон,
Мавжи фасоҳат қилур эрди аён.
Дема алар васфини шоир эди,
Мусо эди йўқ эса соҳир эди...

Шоирнинг эътирофича улар назм элининг сардафтарлари, суҳан аҳллари тожларининг қимматбаҳо гавҳарларидир:

Улки эрур назм эли сардафтари,
Аҳли суҳан афсарининг гавҳари:
Тўрт киши бордур онлар аён,
Ҳар бири ҳайрон эрур баҳру кон.
Бирда ниҳон «Махзани асрор»и ҳақ,
Бирда аён «Матлаъи анвор»и ҳақ.
Сўз бирида «Тўҳфат-ул-аҳрор» эди,
Тил бирида «Ҳайрат-ул-аброр» эди.
Ул бирисин Шайх Низомий дегил,
Мамлакату мулк низоми дегил.
Бу биридур Хисрави олижаноб,
Торами назм узра мунир офтоб.
Ул бириси ҳазрати Жомий эрур,
Даҳр элининг пок каломи эрур.
Яна бири булбули дostonсаро,
Яъни Навоий эрур ул хушнаво...

Нишотийнинг таъбирича, Низомий, Хисрав, Жомий ва Навоийлар шундай ижод боғларини яратиб ўтганларки, у боғларга боди хазон ҳам зиён етказа олмайди, у ижод боғлари абадий яшнаб қола беради:

Хисрав ила Шайх Низомийни кўр,
Мирали ҳам ҳазрати Жомийни кўр.
Тўртовни тўрт боғ ила бўстон нишон,
Айладилар қилгани андин макон,
Ҳар бири ўз боғида дoston-саро,
Бўлди алар бўлғуча рўзи жазо.
Боғлари боди хазондин амон,
Ходисадин ўзларига йўқ зиён.
Чекди алар меҳнат ила дарду ранж,
Топди анинг ҳар бириси «Панж ганж»
Тўртовни чун «Хамса» қилиб иртиқоб,
«Хамса» лақаб топди аларга китоб.

Шундан кейин Нишотий ўзини ана шу улуг устозларнинг содиқ шогирдлари сингари камтар тутиб, «Хусну Дил» дostonининг автори «ғариб» ва «мулку диёридин бенасиб» бўлган шоир сифатида қуйидагиларни ёзади:

Езмоқ эрур пеша манга дам-бадам,
Лек нетай бўйла ёзибдир қалам.
Сўзима саҳван агар этсанг назар,
Тўла хато кўрсанг агар сар-басар...
Нуқсима бордур ўзима эътироф,
Сан дағи этгил анинг айбин маоф...
Мунча била доғи бор эрдим ғариб,
Мулку диёримдин эдим бенасиб...

* * *

Хуллас, Нишотийнинг «Хусну Дил» дostonида шоир яшаб ижод этган жамият ҳаётининг тасвири ва умум фойдасига қаратилган андишалар муҳим ўрин тутди. Дoston 62 бобдан иборат бўлиб, дастлабки бобларда шоирнинг ер, сув, осмон, офтоб, табиат, инсон (1—5-боблар); ҳаёт, одам ва унинг ишқи (2-боб), авторнинг ёр-диёрга муносабати (6-боб), асарни яратиш тараддуди (7-боб), сўз санъати ва унинг қадру қиммати (8-боб) ҳақидаги фикр ва мулоҳазалари, ҳис-туйғулари акс этган.

Дoston сюжети мураккаб ситуациялар, ҳаётий лавҳалар билан ривожланиб боради. Ақл-фаросат, ишқ-муҳаббат, илм ва ҳунар, дўстлик ва садоқат сингари олижаноб инсоний хислатлар улуғланади. Демак, адолат, инсонпарварлик, дўстлик, ободонлик, инсоний севги ва маърифатни, сўз ва сўз санъатини бундай улуғлаш, шоир замонасининг шароитига кўра, муҳим ва шарафли хизматдир. Шоир қачонлардир яхшиликнинг ёмонлик устидан ғалаба қозонишига ишонади:

Дун элининг дунлиғ эрур пешаси,
Яхши элинг яхшидур андешаси.

Ўз даврида халқнинг хонавайрон ва оёқ ости қилинишидан нолиган шоир нисбий тинчликка, осойишталикка ундайди, ўз давридаги қўполлик ва дағалликларга қарши:

Чарх киби сан дағи бўлма дағал —

деб хитоб қилиб, ғам-алам, кулфат ва машаққатлардан мустасно бўлган янги бир дунё қуришни орзу қилади:

Ким йўқ анда аламдин нишон,
Меҳнату кулфат била ғамдин нишон...

Бироқ шоирнинг бундай прогрессив романтик фикр ва ғоялари қоқ замонасининг шароитлари билан маҳдудланган — чекланган эди. У ўз давридаги ҳукмдорларни яхшиликка, инсофга чақириш йўли билан ўз орзусига эришмоқни хаёл қилар эди. Бунинг устига, шоир жамият ҳаётини яхшилаш ҳақидаги романтик ғояларини художўйликка боғлайди ва бахтёр ёр бўлиш учун «худо»дан лутф, иноят ва мадад тилайди.

Шоирнинг китобхонларга мурожаат қилиб ёзган:

Бор эса кўп ҳар неча саҳву хато,
Айлагил ислоҳини онинг ато.
Зайли карамдин анга ёпқил ниқоб,
Айламагил руҳима қаҳру итоб...

каби байтлари, традицион хотима тарзида бўлишидан ташқари, ҳикматли байтлардир. Замонасининг шароитлари билан изоҳланадиган фикрий ожизлик орқасида туғилган «саҳву хато»лардан қатъи назар, асарга халқ орзуси ва замон руҳининг сингдирилиши, унда нисбий тинчлик ва фаровон ҳаёт ҳақидаги, яхшилик ва муҳаббатнинг ёмонлик ва айрилиқ устидан ғалаба қозонишига ишонч каби илғор фикрларнинг акс эттирилиши гоят муҳимдир.

Мавлоно Нишотийнинг «Хусну Дил» достони ана шундай ғоявий-бадий фазилатлари билан салафларининг дostonларидан фарқ қилади. Бинобарин, «Хусну Дил» достони XVIII аср ўзбек дostonчилигида гоят муҳим ўрин эгаллаган ажойиб шеърӣ қиссадир.

Мужрим—Обид

Ҳаёти ва адабий
фаолияти ҳақида.

Мужрим — Обиднинг ҳаёти ҳақида тўлароқ маълумот берувчи манба ҳозирча топилган эмас. Лекин Мужрим ўзининг бир шеърӣда:

Гаҳе руҳим мазаллатнинг ғуборидин сўрамоққа,
Эрур ҳар саҳфаи девонда забт ўлғон рақам мерос —

деганидек, унинг бизгача етиб келган адабий меросидаги айрим автобиографик материаллар, хусусан, «Ҳасби ҳол» шеърӣ асосида унинг ҳаёти ҳақида фикр юритиш мумкин. Мужрим тахминан XVIII асрнинг 40-йилларида туғилиб, 80 ёшлар чамаси умр кўрган (унинг бир шеърӣда 76 ёшда экани таъкидланади).

Ўзбекистон ССР Фанлар Академиясининг Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланаётган Мужрим—Обид девонларидаги прозаик муқаддима ҳамда айрим шеърӣ парчалардан маълум бўлишича, шоир Бухорога илм олиш учун борган. Мужрим шеърларининг тили эса унинг Бухорога яқин бир жойдан эканлигини кўрсатиб туради. Бир ғазалида шоир ўз манзили Қумушкент эканини айтиб, қуйидаги мисраларни ёзган:

Қумушкент ўлкаси манзил,
Қолибмен анда по дар гил.
Ишимдур назми беҳосил,
Ки ёлғон сўзга чин бўлдим.

Бинобарин, Мужрим ҳозирги Бухоро областининг Вобкент районидаги Қумушкент деган жойда туғилиб, дастлабки маълумотни ҳам шу ерда олган, сўнг ўқишни давом эттириш учун Бухорога келган, деган хулоса чиқариш мумкин. Зотан

девонда шоирнинг ўзи ҳам ўн бир ёшгача туғилиб ўсган қишлоғида устоз қўлида тарбияланганини, қобилияти ва зийраклиги туфайли ўқитувчисига ёрдамчи бўлганини, сўнгра отаси (шоир Миррак) ва акаси (хаттот Назир) ёрдами билан Бухородаги «Мирараб» мадрасасига ўқишга борганини таъкидлайди.

«Арзи аҳволи бу фақир ҳазин» мисраси билан бошланувчи маснавийсида шоир ёшлик пайтларидаги ҳаёти тўғрисида қуйидагиларни ёзади:

Қайда бир базм бўлса ҳозир эдим,
Қўп томоша кўрарга нозир эдим.
Ҳама эл сўҳбатимга толиб эди,
Орзулар кўнгулда голиб эди.
Иззатим, ҳурматим фузувроқ эди,
Ҳар тараф борғали йўлим оқ эди.
Бандадин эҳтиёж йўқ эди.
Кўнглимиз бу сабабдин тўқ эди.
Қунда кўп меҳмон кузатмак ила,
Бирин олиб бирин узатмак ила,
Йўллари узра интизор эдим,
Эл аросида эътибор эдим.

Шундай қилиб, «қариллик қирқ ёш мобаъди» бўлганга қадар Мужрим иззат-ҳурматда турмуш кечиради. Бундан кейин эса:

Бўлди фарзандлар бариси кабир,
Манга бўлди бу муқтазои замир —

деб шодланади ва ширин орзулар оғушига берилиб, умрининг қолган қисмини ўз фарзандлари соясида ўтказиш умидида бўлади:

Ким алар соясида бўлсам пир,
Ула турғонда қилғуси тавфир,
Жоним осойиши алар билладур,
Шомнинг зийнати саҳар билладур.
Яъни фарзандлар мулозим эрур,
Хизматим барчасига лозим эрур.
Бўлишурлар ўларгача манга ёр,
Ҳар на амр айласам эрур тайёр.

Шоир ўзи тарбиялаб вояга етказган фарзандларидан ана шундай умидвор бўлиб, кеча-кундуз уларга ғамхўрлик қилади. Аммо шоирнинг орзуси ушалмайди, умидлари хомхаёл бўлиб чиқади:

Ғалату беҳаво деб эканман,
Сўзларим кўб хато деб эканман.
Хайф молу манол беҳуда сарф,
Ки они айлағай зиён ила ҳарф.

Хусусий мулкчиликка асосланган жамиятда кишилар орасидан, ҳатто ота билан бола ўртасидан меҳр-оқибат кўтарилиши ҳеч бир ажабланарли нарса эмас, албатта. Шоир айтганидек, ўша даврда:

Кўтарилди халойиқ орасиндин меҳр ила шафқат,
Ота-ўғил, она-қиз бир-бира номехрубон бўлди.

Феодал тузум кишиларни шахсиятпараст қилиб тарбиялайди. Шунинг учун ҳам Мужримнинг бошига тушган алам-изтироблар ўша давр иқтисодий тузуми, ижтимоий ҳаёт шароитлари билан изоҳланади:

Икки ўғилу беш қиз бариси,
Ҳар бири бўлдилар бир уй эгаси.
Ҳар ким ўз рўзгори бирла хуш,
Кўҳна вайронада ману бойқуш.
Кўрдиларким, атода йўқ дирҳам,
Рафту омадни қилдилар барҳам...
Ушбу қарридин этмадилар ёд.
Анинг учун ману кўнгул ношод,
Рўзгор аҳли ичра хор ўлдум,
Удбони аҳли рўзгор ўлдум.

Орзу-умидлари амалга ошмаган шоир дунёнинг барча иссиқ-совуғидан кўнглини узиб, умидсизликка берилади:

Бир қуруқ чўби бед бўлмишман,
Ҳаммадин ноумед бўлмишман.
Энди манда на орзу, на ҳавас,
Ғайри туфроқ уза кўмилмағу бас.

Демак, шоир ҳаётининг сўнги йилларида ҳаддан ташқари муҳтожлик ва азоб-уқубат билан кун кечирган.

Мужрим—Обиднинг ўзбек ва тожик тилларида ёзилган икки шеърини девони бизгача етиб келган. Мужримнинг шу девонларидаги шеърини ижодидан маълум бўлишича, у ўз замонасининг илғор кишиларидан бўлиб, прогрессив адабиётнинг тараққиётига маълум ҳисса қўшган. У дастлаб (чунончи, Амир Шоҳмурод ҳукмронлиги даврида) Мужрим таҳаллуси билан шеърлар ёзиб, шуҳрат топган. Адабиёт ва санъатни менсимай, дин ва хурофотга қаттиқ берилиб кетган Амир Ҳайдар эса унинг адабий таҳаллусини ёқтирмаган, Мужрим таҳаллуси ўрнига Обид таҳаллусини олишни буюрган. Бу ҳол шоирни қаттиқ ранжитган. Шоир Обид (ибодат қилувчи) таҳаллусини кечираётган ҳаётига, хатти-ҳаракатига мос келмаганлиги ҳамда ўзи диний хурофотларга — шайх ва зоҳидларга танқидий муносабатда бўлгани учун ўзига эп кўрмаган. Лекин у Амирнинг талаби билан бу таҳаллусни ҳам қўлланишга мажбур бўлганини эътироф этади.

Мутаассиб Амир Ҳайдар бу билан ҳам қаноатланмай, шоирга шеър ёзишни ташлаб, қаландарлик қилишни буюради. Лекин шоир бундай текинхўрлик йўлидан бормайди, ижодий иш билан шуғулланиб, фақирона ҳаёт кечиради. Шунинг учун шоир шеърда Обид бўлгани билан ҳеч қандай моддий имтиёзга эга бўлмаганини айтиб шундай мисраларни битган эди:

На Обидлиғда масрурам, на Мужримлиғда маҳжурам,
Чу толе ёр йўқ, миқдор йўқдур мунча номимга.

Ёки:

На бир Мужрим бўлиб аҳли жаҳон олдиға йўл топдим,
На бир Обид экан деб ҳам жаҳонга эътиборим йўқ.

Ёки:

Обид ўлгондин бери Мужримлиғ исмим бўлди маҳв,
Қоили ҳар иккаласи роқим осорим қалам.

Шунингдек, шоир Обид бўлиб, ибодат қилувчилар сингарни хонақоҳ кунжини ўзига макон қилмаганини, Мужрим — гуноҳкор бўлиб, «маҳбуси зиндон»га ўхшамаганини, бу тахаллуслар унга мададкор бўлолмаганини зўр изтироб билан шундай ифодалайди:

На обидларга ўхшаб хонақоҳ кунжин макон этдим,
На мужримлар киби маҳбуси ҳар зиндона ўхшарман.

**Классик адабиёт
традициялари.**

Мужрим—Обид классик адабиётнинг ғазал, мухаммас, маснавий, қитъа, рубоий каби шеърӣй формаларида ижод этди. Унинг шеърлари тематик жиҳатдан анча кенг ва хилма-хилдир. Мужрим классик шоирларимизнинг асарлари билан жуда яхши таниш бўлган шоир сифатида адабиёт майдонига кириб келади. У устоз шоирлардан таълим олади, шеърӣят қонун-қоидаларини ўрганади. Дастлабки ижодий излашлари даврида классик шоирларнинг айрим ғазалларига назиралар боғлаган Мужрим бора-бора ўз мустақил поэтик овози ва лирик созига эга бўлган санъаткор бўлиб етишади.

Мужрим—Обид ижодида Алишер Навоӣй, Бадриддин Ҳилолий, Мирза Бедил, Бобораҳим Машраб ва Хожаназар Ғоӣйбназар ўгли Ҳувайдонинг таъсири борлиги сезилиб туради. Масалан, Алишер Навоӣйнинг:

Юз туман меҳнат ўқи андуҳлик жонимдадур,
То ҳаводин сарзаниш сарви хиромонимдадур —

деб бошланадиган ғазалига Мужрим — Обид қуйидагича назира ёзади:

Охир ул бедодгар қасди менинг жонимдадур,
Ёки, тиғин тез этарга мударо қонимдадур?

Кўнглим афғор ўлганин андин халойиқ фаҳм этар,
Қим хароши доғ кашфи оҳу афғонимдадур.

Мужрим англаб халқи олам кўрдилар кўзга ҳақир,
Билмадилар хосиятлар банду зиндонимдадур.

Ёки Навоӣй:

Ўйрулай бошинггаю беҳушу ҳайронинг бўлай,
Бир замон садқанг бўлай, бир лаҳза қурбонинг бўлай —

деб ишқӣй лириканинг ажойиб намунасини яратган бўлса, Мужрим ҳам шоирлик маҳоратини намоӣйиш қилиб:

Ман асири қомати сарви хиромонинг бўлай,
Ё бошингдан ўргулай, ҳар лаҳза қурбонинг бўлай.

каби лирик сагрлар яратади.

Мужрим ўша даврда машҳур бўлиб кетган Бобораҳим Машрабнинг ижодидан ҳам фойдаланиб, унинг шеърлари таъсирида асарлар ёзди. Чунончи, унинг:

Кўрмакка орзуманд, ёй дилбари хирадманд,
Дилбар, кўзим йўлингда кўп интизор бўлди.

Ёки:

Қўйсанг қадам кўзимга, бошим етар самоға,
Гаҳ ман салом қилсам, гаҳ сен салом қилсанг.

Мужримга қил нигоҳе, ҳарчанд кўп гуноҳи,
Сан ҳусн аҳли шоҳи мундоғ низоом қилсанг

каби мисралари Машрабнинг «дилбар» радифли машҳур ғазалининг маъно, мазмун ҳамда вазнига ҳамроҳандир.

Одатда шоир бошқа бирор шоирнинг байтига тахмис тўқиш орқали ўзининг ўша шоир ижодига бўлган муносабатини кўрсатади. Чунончи, Мужрим Навоӣй, Бедил каби ажойиб сўз усталарининг ғазалларига мухаммаслар боғлаган экан, бу ҳол унинг илгари ўтган шоирлар билан шеърӣятда ҳам гоё, ҳам фикр бўлиши учун мусобақа қилишга, улар сингарӣ етук шеърӣй асарлар ёзишга бел боғлаганидан дарак беради. Масалан, Алишер Навоӣй:

Меҳр кўп кўргуздим, аммо меҳрибоне топмадим,
Жон баса қилдим фидо, ороми жоне топмадим —

матлаъли ғазалида лирик қаҳрамоннинг севгида муваффақиятсизликка учраб оғир руҳӣй азобда қолишини, ёрининг вафосизлигидан шикоятини тасвирлаган. Боши умр бўйи азоб ва кулфатдан чиқмаган Мужрим—Обид Навоӣйнинг шу ғазалига мухаммас боғлаб, Навоӣй ғазалига ҳамроҳанг мисра-

лар яратган. Жумладан, мухаммаснинг матлаъ бандида шундай мисралар тўқиган:

Олами фонийда қулфатсиз маконе топмадим,
Ғайри андуҳу ғаму оҳу фиғоне топмадим.
Бир аниси шоду ғам, ширип забоне топмадим.

Лекин Мужрим бу мухаммасни Навоий билан мусобақалашини учунгина эмас, балки худди Навоий сингари, ўз замонасидаги ижтимоий тенгсизликдан норози бўлгани, ўзига муносиб ҳамдард, дўст топа олмагани учун ҳам ёзган.

Худди шунингдек, Алишер Навоий:

Кўнғил жон бирла бўлди ҳамраҳинг, ман дардла ўлтурдум,
Санга жон бирла кўнғимни, сани тенгрига топшурдум

матлаъли ғазалида ёрини сафарга жўнатган ошиқнинг ички кечинмаларини ифодалаган бўлса, шу ғазалга тахмис боғлаган Мужрим ундаги мазмунни ривожлантириб, қуйидаги мисраларни пайванд қилган:

Сафарга озим ўлди ёру оҳу алвида урдум,
Фиғону нолами тўққуз фалак саҳнидин ошурдум,
Кўзимни тутди ашким, на еру на осмон кўрдим.

Шу мухаммаснинг охириги бандида шоир иккала тахаллуси ҳам шуҳрат келтирмаганидан, кишилар орасида таъна-маломатга қолганидан изтироб чекиб, шундай ёзади:

На мужримликда ҳосил, айғонимда шавкату шаъне,
На обидликда ёр ўлди сўзимда лаззату маъни,
Мани, Обид, бу ерда қилди охир марду зан таъни,
Мақон гулхан кулин айлаб Навоий телбадек, яъни,
Жунун торожидин охир қаро туфроққа ўлтурдим.

Мужрим—Обид тожикча шеърларида Бедил ғазалларига ҳам муваффақият билан мухаммаслар боғлаган. Чунончи:

Обидо, бар хеш бингар, ҳасби ҳоли мо мапурс,
Хомни таъби маро диди, хаёли мо мапурс,
Мужрими дорем тарҳи инфиоли мо мапурс,
Шахси тасвирем, Бедил аз камоли мо мапурс,
Ҳарфи мо ногуфтанию, кори мо нокарданист.

(Эй Обид, ўзимга қара-ю ҳоли аҳволимни сўрама, шеърларимнинг хомлигини кўрдинг, хаёлимни сўрама, гуноҳкорлигимиз бор, ҳолимизни сўрама, тасвир кишисимиз, Бедил, қамолимиздан сўрама, бизнинг сўзимиз айтилмайдиган, ишимиз қилинмайдигандир).

Демак, Мужрим—Обид ўз поэзиясида илғор бадий традицияларни давом эттиради ва такомиллаштиради.

Мужрим ижодида замонасидан зорланиш, ижтимоий ҳақсизликни қоралаш мотивлари катта ўрин тутлади. Шоир халқчил поэзия позициясида туриб, икки хил фикр, предмет ва мухолифларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш орқали феодал жамиятдаги тенгсизлик ва адолатсизликка норозилик билдиради, феодал-клерикал муҳитдаги антагонистик конфликтни очади:

Замона ҳар кима бир тарз рўзгор қилур,
Бировни восили давлат, бировни хор қилур.

Бировни қўлига берур мадори мулки жаҳон,
Бировни то даме ўтгунча бемадор қилур.

Бировни ғам била, қайғу била адо айлар,
Бировни ишрати оламга пойдор қилур.

Бировни дийдан бийносидин жудо айлаб,
Тамоми умрин асокашга интизор қилур.

Бировга симу зар беҳисоб рўзи этар,
Бировни бир пул учун йўл юзида зор қилур.

Бировни кўнғлида кибру, ғуруру, завқу ҳузур,
Бировни куйи ғарибликда хоксор қилур.

Ҳақиқатан ҳам хусусий мулкчилик ҳукмрон бўлган феодал жамиятда бир тўда текинхўрлар — бойлар роҳат-фароғатда ва халқнинг энг катта кўпчилигини ташкил қилувчи меҳнаткашлар оммаси эса оғир моддий муҳтожликда яшарди, бутун жамият бойликларининг эксплуататорлар қўлида тўпланиши бу бойликларни, барча неъматларни ишлаб чиқарувчи кишиларнинг — «мамлакат гули бўлган меҳнаткаш омма»нинг (В. И. Ленин) қашшоқланишига сабаб бўлар эди. Мужрим сингари қалам аҳллари бу сабабларни англаб ета олмаган бўлсалар ҳам, бу ҳақда танқидий фикр ва мулоҳаза юритганлар. Шоир замона ва бахт ҳақидаги ўз мушоҳидаларини шеърӣ мисралар орқали умумлаштиради. Чунончи, шоир жаҳон айвонини кезиб чиқар экан, ҳамма жойда ҳам ўзи каби иждоқор — меҳнат аҳлларининг хору зор, зулм ва ситам остида инграб, изтироб чекканини кўради:

Ман харобот ичра бу кун айларам дафъи малол,
Анда ўзимга муносиб неча бағри пора бор.

Шунинг учун ҳам шоир меҳнаткаш омманинг дард ва аламини, қайғу ва ҳасратини куйлайди, ўзи каби жафокашларга ҳамдард бўлиб, умум фикри ва кечинмаларини ўзининг лирик

қаҳрамони орқали умумлаштиради. Шоир қўлида қалами бор экан, замонасининг зулмидан, даврон жафосидан нолиб, тинмай куйлашини дадиллик ва самимият билан ёзади:

Езарман то қалам илгимда даврони жафолардин,
Камолим қайғу бўлди, билмадим, бир кун заволим бор.

Шоир кишилар аҳволига ачинади, улар хору зорлигининг ҳақиқий сабабларини излашга интилади. Шоир жамиятда тенгсизлик ҳукм сураётганлигини кўради, аммо ўша кулфат ва аламларнинг боиси шу тенгсизлик эканини фаҳмлай олмайди. Шубҳасиз, реакция руҳонийлар «тақдири азал» тўғрисида тинмай ваъзхонлик қилаётган феодал ўтмишда шоирнинг социал тенгсизлик сабабини иқтисодий тенгсизликдан излаши мумкин ҳам эмас эди. Жамиятдаги социал тенгсизликнинг сабабини билолмай боши қотган шоир баъзан умидсизликка тушади, баъзан келажакдан умидвор бўлади. Унинг ўй ва фикрларида ана шундай кучли ва заиф нуқталар учраб туради. Бу жиҳатдан шоирнинг қуйидаги шеъри айниқса характерлидир:

Дариф, айланмади чархи фалак бир кун маромимға,
Тазарви бахт илинмай, ром бўлмай ўтди домимға.

Яқосига қўлим етмай, чолиб домонидин тутмай,
Фалак не қилғонимға айлаибдур интиқомимға.

Қоронғу рўзгорам, балки хорам, жони афгорам,
Ажаб йўқдур агар табдил топса субҳ шомимға.

Бу шеърий парчанинг оптимистик руҳдаги кейинги сатри (шом субҳга — кеча кундузга айланади сатри) диққатга сазовордир. Умуман, мудҳиш замондан ва унинг жабру жафоларидан нолиш Мужрим ижодида марказий ўринни эгаллайди. Чунончи, шоир бир шеърида ўзини қанотидан айрилиб «сокини вайрона» бўлиб қолган қушга ўхшатади:

Қулоғим тинди, шамъим сўнди, жоним ишрати синди,
Ҳамоно чуғзи бепар, сокини вайрона ўхшарман.

Шоир алам ва қайғудан жаҳонни бузгудай кучли оҳ чекади, унинг дард-алам тўфони билан қопланган уйига ҳатто қуёш ҳам киришга қўрқади, кўзидан оқизган ёши дарё бўлиб эшигини тўсиб қўяди. Шоир ўз аҳволининг оғирлигини ана шундай маънодаги муболағали мисралар билан ифодалайди:

Бу кунларким жаҳонни бузгудекдур шиддати оҳим,
Қуёш қўрқиб киролмас мунча тўфонлиғ мақомимға.

Уйим атрофини селоби ашким қилди дарёе,
Эшик масдуддур, эй ғам, бугун келма саломимға.

Шоир, айниқса ўз фарзандларидан бевафолик кўргач, аччиқ азоб билан ўтган умрига ачинади:

Бевафолик баски хўб кўрдим жаҳон абносидин,
Ҳайф охир ўтди умрим субҳдин то шом талх.

Азоб-уқубатлар, алам-ҳасратлар шоирга шунчалик таъсир қиладики, у саҳроларга чиқиб ўз «ғунчаи таъби»ни очишни истайди:

Тушубдир бошима савдон ғурбат,
Бўлибман волан шайдон ғурбат.

Ватан ичра топилмас хушёре,
Ичай бир неча кун саҳбон ғурбат.

Бўлибман қофиласолори ҳижрон,
Ғаму дарду алам колон ғурбат.

Бу маъвода очилмай ғунчаи таъб,
Ҳавас айлар кўнгили маъвои ғурбат.

Кўрибман бевафолик шаҳр элидин,
Бўлай оворан саҳрон ғурбат.

Шоир:

Обиди саргаштаи маҳжур кўп доғи алам,
На анису, на касу, на кўю на дамсози бор —

байтида ёлғиз ва кимсасиз қолганига ишора қилади ва жамиятда орзу-умидларини амалга ошириш имкони йўқлигини ҳис қилиб, шундай хулосага келади:

Уй ичра сўзларнинг бозор савдосига рост эрмас,
Дегонингча йўқ эркан бу жаҳони бевафо Мужрим.

Мужрим ўз замонасининг турган-битгани ғам-аламдан иборатлигини, унинг оддий халқ учун зиндон эканини, унда биров бировни ғамдан озод қила олмаслигини, кишилар молдавлатига қараб иззат-ҳурмат қилинишини кўрсатади. Шоир фарзандларининг унга бевафолик, оқибатсизлик қилганини ўз фикрига далил қилиб келтиради. Фарзандлари вояга етгач Мужримни кўҳна вайронада қолдириб, ўз вақти хушликлари билан бўлиб кетишлари унинг қалбини тирнаган ғам-алам боисларидан бири эди. Бунини шоирнинг «ҳасби ҳол»и дейиш мумкин бўлган маснавийсида яққол кўриш мумкин. Бу — шоирнинг бутун умр бўйи эсидан чиқмайдиган, уни доимо ҳаяжонга солиб келган алам-изтироб эди. Шоир бу аламли фожиани зўр ҳасрат ва надомат билан эслаб:

Қўйнимни холи кўрди авлод юмди кўз,
Азбаски ошно экан, онлар пулим билан —

деб ёзади.

«Меҳр излаб, қаҳр кўрган», меҳнат қилиб, роҳат кўрмаган шоир тазод (қаршилантириш) санъати билан ёрқин ифодаланган қуйидаги лирик сатрларида кишини тўлқинлантирадиган дарду ҳасратларини тўкиб ташлайди:

Айтингиз оламда мандек бенавое бормикин?
Бедилу, бечораю ғам мубталое бормикин?

Ҳеч биродардан менга келган эмас бўйи вафо,
Аҳли оламда манингдек пур жафое бормикин?

Меҳр излаб қаҳр кўрган, шарбат излаб заҳр нўш,
Рўйи роҳат кўрмаган меҳнат адое бормикин?

Исонлик шаънига иснод келтирадиган қабиҳ нарсанинг — кишини молу давлатига қараб баҳолашнинг, камбағал шоирни кўҳна вайронада қаровсиз ва эътиборсиз қолдиришнинг боиси — хусусий мулкчиликка асосланган жамиятнинг қонун ва одатлари эди. Ҳақиқатан ҳам феодализм шароитида мол-давлати йўқлиги учун қўли калта ва ўзи эътиборсиз бўлиб қолган халқчил ва истеъдодли шоир Мужримнинг ҳасби ҳоли барча меҳнаткаш халқнинг ҳол-аҳволини ифодалаши жиҳатидан ҳам характерлидир:

Таъсир йўқ сўзимдаю, ўзимда эътибор,
Молим йўқидин ўлса тилим лол, найлайин?!

Мужримнинг форс-тожик тилида ёзган ғазалларини ўз ичига олган девонида ҳам замонидан шикоят ва норозилик кайфиятларини ифодаловчи шеърларни кўп учратиш мумкин. Масалан:

Чи захмҳо ба дили зору нотавонам кард,
Чи фитнаҳо ба ман, эй шўх, ин жаҳонам кард,

Хуши зи модари айём дидамаш дар мадҳ,
Ки ҳар чи кард бо жонам, ҳамин замонам кард

«Замона менинг нотавон кўнглимда қанча-қанча яралар ҳосил қилди, менга не-не фитналар кўргузди. Мен фақат онадан тугилган вақтимда бешикдагина шодликни кўрдим, менинг бошимга қандай жафолар тушган бўлса, ҳаммасини ана шу замонам қилди) ва ҳоказолар.

Шоир бир шеърида, мен юрагимдаги дарду ғамимнинг мингдан бирини қайд қилсам, уни ўқиган китобхон ақлдан озади, дейди:

Ман аз ҳазор якеро қайд кўнам,
Девона мешавад ки бихонад китоби мо.

Обид зи дарду ғуссаи айём меравад,
Ҳар каски по ниҳад ба мавжи сароби мо.

Шоир ижодида ўз замонасидан норозилигини ифодаловчи шеърлари шунчалик кўп эдики, у, ҳатто, бойлардан қанча «молу ҳашам» мерос қолса, ўзи вафот этгандан кейин ундан «ранжу алам», «туганмас дарду ғам» мерос бўлиб қолишини очиқ эътироф этишга мажбур бўлади:

Кетарман даҳрдин бир кун, қолур ранжу алам мерос,
Ки қолгандек ғанийлардин неча молу ҳашам мерос.
Эмасдур ҳеч давлатманд манго монанд мустағний,
Қолур мандин ҳамоно ҳеч туганмас дарду ғам мерос.

Ҳақиқатан ҳам, шоирнинг замонасидан норозилигини, яъни ўзи каби жафокашларнинг қатъий норозилигини ростгўйлик билан ифодалаган ҳам ғамгин ва ҳам жўшқин поэзияси мерос бўлиб қолди, бу поэзия феодал ўтмишни қораловчи айбнома сифатида катта маърифий ва тарбиявий аҳамият касб этди.

Мужрим сатираси. Мужрим замонасидаги ижтимоий тенгсизликни қоралаш билан бирга, унинг маҳсули бўлган ярамас иллатларни фош этувчи сатирик шеърлар ҳам яратди. У сатирик шеърларида реакцион шайхларни, ёмон хулқ-атворли кишиларни гоёат моҳирлик билан фош этиб ташлади. Масалан, унинг «шайх» радифли ғазалида халқ орасида улугвор деган ном қозониш учун ҳийла ва найрангни, макр ва ёлғонни дастур қилиб олган шайхлар аччиқ танқид қилинади. Мужрим—Обид шайхларни танқид қилишда буюк Навоийнинг илғор бадиий традицияларини ривожлантирди, ҳажвчилик маҳоратидан ўринли ва усталик билан фойдаланди. Агар Алишер Навоий:

Хонақоҳда ҳалқан зикр ичра гавго қилди шайх,
Аҳли диллар нақди авқотини яғмо қилди шайх —

деб, «эгри ёғоч узра чиқиб эчкудек» ҳийла ва маккорлик билан халқнинг терисини шилган риёкор руҳонийларни сатира қамчиси остига олган бўлса, Мужрим—Обид ҳам ўз замонасидаги шайхларнинг гоёат тубанлашиб кетганлигини, ҳийла, макр ва ёлғонни сув қилиб ичиб юборганларини ва ҳар қандай уятни бир чеккага йиғиштириб қўйганликларини очиб ташлайди:

Эл фиребиға узатди турраи дастор шайх,
Токи бўлғай халқ ичра оти бузруквор шайх.

Шомдин хилват чироғи тонг дегунча шоблар,
Кундузи борур мувоқибға вали изҳор шайх.

Алдаб эл молин егунча заҳр нўш этган қулай,
Ҳолиё даврон ғанимат, айла истиғфор, шайх.

Мужрим «оғзига ҳар на келса деб, олдига ҳар на келса еб» юрадиган, уйига тиламчи келса, унга қаҳр қилиб заҳрини сочадиган бадавлат бойлардан фойда кутиб, улардан ошна орттирадиган тамагир ва лаганбардорларни ҳам ўткир ҳажв қилади. Шу мақсадда шоир Навоийнинг «Оғзига келгани демак нодоннинг иши, олдига келгани емак ҳайвоннинг иши» каби ҳикматли ифодаларига ўхшаб кетадиган таъбирларни ишлатади:

Оғзига ҳар на келса деб, олдига ҳар на келса еб.
Ўзини хуш маош этиб, самъини хуш адо қилур.

Келса тиланчию гадо, эшигин очмас аввало,
Бўлса зарур очмоғи, қаҳр эшигини во қилур.

Кўрдики, кимда бордир, давлат анга дучордир,
Нафъи етгай хаёлига ўзини ошно қилур.

Билди бировни бедирам, бошлади анга дарду ғам,
Ҳўйлаву макр ила фусун ҳожатини раво қилур.

Севги лирикаси. Мужримнинг ўзбек ва форс-тожик тилларидаги девонларига кирган шеърларнинг кўпчилиги қисмини муҳаббат лирикаси ташкил этади. Шоир лирика бобида ҳам классик поэзиянинг илғор бадий традицияларини муваффақият билан давом эттиради. Шоир лирик шеърларида ёрга садоқат, уни ҳеч қандай ҳуру париларга алмаштирмаслик ва ёрнинг жафосига ҳамма вақт вафодорлик билан жавоб бериш мотивларини олға суради; «На хушдур ҳар кишига ишқ ўтидин асар бўлса»,— деб ёзган шоирнинг ўзи лирикасида севгилисига содиқ олижаноб бир инсон сифатида гавдаланади:

Сансиз эй маҳваш, кўнгул сайри гулистон истамас,
Балки жисми нотавоним роҳати жон истамас.

Шаҳдинг жондин сучукдур, бир табассум қилғонинг,
Лаззати лаълингни кўрган оби ҳайвон истамас.

Ёки:

Эй қарчиғай нигоҳим, кўнглим шикор, қилдинг
Мастона кўзларингга жоним хумор қилдинг.

Ёки:

Ўзингни гул дедим, сочингни сунбул, кўзларинг нарғис.
Сўзинг шаққар, тилинг руста, лабинг лаъли бадахшоним.

Шоир маъшуқанинг гўзаллигини тасвирлаш учун «қарчиғай нигоҳим» сингари халқчил образли иборалардан ва классик адабиётдаги турли бадий приёмлардан ўринли фойдаланиб, оригинал ўхшатишлар ҳам ижод қилади. Чунончи, шоир ижодида:

Лабингдин ғунча кулмак истару, нарғис нигоҳингдин,
Тараҳҳум айла помол ўлмасун гул, кирма гулзора —

каби мисралар билан бирга, унинг поэтик маҳоратини намойиш этувчи сўлим ва ўйноқи байтлар ҳам бор:

Кўнглим очилур гулдек ёргинамни бир кўрсам,
Хизмат айларам қулдек ёргинамни бир кўрсам.

Ул моҳи парипайкар илгида зару зевар,
Ҳар каломи жонпарвар ёргинамни бир кўрсам.

Тоза дилбарим келсун, меҳрпарварим келсун,
Шўри маҳшарим келсун, ёргинамни бир кўрсам.

Доғи мубталодурман, ҳамдами балодурман,
Бошдан ўргулодурман, ёргинамни бир кўрсам.

Мужрими адойиман, зору бенавойиман,
Кўйида гадойиман, ёргинамни бир кўрсам.

Бу мисралар Мужримнинг халқ оғзаки ижодидан, айниқса, халқ қўшиқлари вазнидан баҳраманд бўлиб, санъаткорлик намуналарини яратганини кўрсатади. Шоир моддий дунё гўзалидан юз ўгириб, афсонавий ҳуру парилар тўғрисида вайсаган зоҳидларнинг фикрига қарама-қарши ўлароқ, ер гўзалидан ёри бўлган кишиларни бахтиёр кишилар деб билади. Шоир шу дунёдаги гулзор ичида бир сарвност билан бирга бўлиш кераклигини айтади, соф муҳаббатни улуғлайди:

Эй хуш улким, базми гулзор ичра сарви нози бор,
Сарви нозеким, чаман ичра қадн мумтози бор.

Қадди мумтозеки, яамшод бирла тўбо рашкидин,
Ўзларин оро бериб, машшотаи пардози бор.

Турфа пардозеки, устози анинг филмонидур,
Турфа шогирдеки бир уйлик анинг устози бор.

Қаю манзилдаким, ул хушнигоҳ абру ҳилолим бор,
Борай дерман қошига, талпинарман то мажолим бор.

Бу ғазалдаги байтлар мантиқан бир-бирига чамбарчас боғланган бўлиб, шоир ошиқлик дардини нафис ифодалаш мақсадида ғазални бошдан оёқ ташбиҳ (ўхшатиш) приёми асосида қурган ва шу йўл билан фикрий бутунликни таъминлашга эришган. Қўйидаги мисраларда эса шоир соҳибжамол дилдор образини яратади, унга бўлган жўшқин севгисини чуқур эҳтирос ва самимият билан куйлайди:

Ман асири қомати сарви хиромонинг бўлай,
Е бошингдин ўргулай ҳар лаҳза қурбонинг бўлай.

Хирмани гулдек ўтир, бошингдин айлантир мани,
Молу мулким, хонумоним садқаи жонинг бўлай.

Сунбули зулфингни юз узра парижон, айлама
Эй пари, ошуфтаи зулфи парижонинг бўлай.

Васлинг умедиға бормен, бир кўрарға интизор,
Тобакай жони кабоби доғи ҳижронинг бўлай.

Обиди зоринг, муҳаққар Мужриминг овоз қил,
Ман асири қомати сарви хиромонинг бўлай.

Шоирнинг таърифича, маъшуқа гулдан ҳам латиф ва на-
зокатли, агар у сайри гулистон этгудай бўлса, барча гуллар
ўз баргини, бор бисотини унинг йўлига пояндоз қилади:

Сан нечук ҳурсан, ниҳоли сарвсанким ҳар тараф,
Айласанг майли хиром, айлар қадингдин ноз гул.

Бу назокат бирла гар сайри гулистон айласанг,
Баргу борини қилур йўлингда пояндоз гул.

Шоир баҳор мавсумида гулзор ичида сайр қилишни сева-
ди, табиат гўзалликларидан завқланади; унинг кўнгил қуши
хурсандлигидан кўкка парвоз қилишни, севгилисини мана шу
гулзор орасида кўришни хоҳлайди:

Гарчи очилган эди ҳар боғ ичинда ёз гул,
Мансуми дай боғ аро кирди очилди боз гул.
Шодликдан кўкка учмоғлик тилар кўнглум қуши,
Ҳар ёнимдан сафҳ чекиб айлайди бир парвоз гул.

Шоир Мужрим замон ва ноқулай шароит тақозоси билан
баъзан умидсизлик кайфиятларига тушса ҳам, лекин табиа-
тан қувноқ, завқ-шавқли, хушчақчақ киши эди. Шоирнинг
ўйлашича, одам дунёга бир марта келади; шундай экан, бу
дунёдан қўл ювиб узлатга чекиниш, тарки дунё қилиш ўта-
кетган жоҳиллик ва моддий дунё ноз-неъматларига онқўр-
лик қилиш бўлади. Шунинг учун шоир зоҳидликка қарши
намойишкорона бир тарзда ҳаёг гаштини суриш ҳақида шун-
дай оптимистик, қувноқ сатрлар яратади:

Дило, беш кун макон қилмоққа бу фоний жаҳон яхши,
Жаҳон хушдур вале ҳамроҳи ёру дўстон яхши.

Не танҳо вақти хуш топсин кўнгул бенашъаю танҳо,
Муҳиблар бирла қилгон сайри боғу бўстон яхши.

Муҳими шундаки, шоир бу мисраларда яккалик ва худ-
бинлик майлларини қоралаб, дўстлар билан, омма билан
бирга яшаш, бирга шод-хуррам бўлиш ғоясини куйлайди.

Шоир шу фикрини давом эттириб, яхши кечирилган кун
инсоннинг умрини узайтиришини, нохуш ўтказилган кун эса
уни заҳарлашини таъкидлайди:

Гарчи бордур жисм ичинда жон лазиз,
Лек андин ҳам ғами жонон лазиз,

Соқиё, навбат аёғин тўла тут,
Нўш бори соғари даврон лазиз.

Нохуш ўткарган кунингдур заҳр, лек —
Хуш кечурсанг умри жовидон лазиз.

Ахлоқий-
таълимий
фикрлари.

Мужрим — Обид девонларида тарбиявий
шеърлар ҳам бор. Шоир бу шеърларида
сахийлик, камтарлик, дўст билан душман-
ни ажрата билиш, эл билан маслаҳатлашиб иш қилиш каби
яхши хислатларни улуғлайди:

Душманни ўзингга маҳрами жон қилма,
Ўз жонингга мунча жабру нуқсон қилма.
Эл машварати бирла ҳар иш топар салоҳ,
Иш қилма ўз олдингга, пушаймон қилма!

Ёки:

Ҳар мажлис аро ўзни суханвар қилма,
Ялғон сўзинги чинга баробар қилма,
Дўстингдин агар биров шикоят этса,
Зинҳор анинг қавлини бовар қилма.

Шоир «сарф» радифли тожикча бир шеърида умрни бе-
кор ўтказмасликни, ўқиминшли, донишманд кишилар билан
ҳамсуҳбат бўлишни, умр агар юз йил бўлса ҳам, ғариблар
билан бирга бўлишни маслаҳат кўради:

Умр меҳоҳи ба дунё бо табибон соз сарф,
Ҳар чи дори дар бисотат бо ҳакимон соз сарф.
Давлати жовид хоҳи дил ба даст оварданаст,
Умр агар сад сол бошад, бо ғарибон соз сарф.

(Дунёда умр кўришни истасанг, табиблар билан алоқада бўл, бисотинг-
да нимаики бўлса, ҳакимларга сарф эт. Абдий давлат тиласанг — бу
биронинг кўнглини хуш қилмоқдир, агар умринг юз йил бўлса ҳам, уни
ғариблар билан ўтказ.)

Шоир 68 ёшида ёзган бошқа бир ғазалида ҳам бу фикри-
ни такрорлаган:

Эй кўнгул, ман сенга айтдим яхшиларга ёр бўл,
Сўҳбати аҳли таманнодин қочиб безор бўл.

Мужрим Навоий ғазалига боғлаган бир мухаммасида
умрнинг қадрига етишга даъват этиб, майпарастликка бери-

лувчилар, оқарган соч-соқолини бўяб юрувчилар устидан кулади:

Йигит тутиб ўзингни қофингни танг этма
Кўнглинг ойинасини муҳити занг этма,
Май ичма ёшлар ила бошинг гаранг этма,
Шабоблик ҳавосидин соқол ранг этма,
Оқарса сабза кўкармоқлик яна на имкондур.

Шоир қуйидаги рубойида илмсиз жоҳил кишиларни танқид остига олиб, илм-маърифатнинг аҳамиятини улуглайди, кишиларни илм олишга даъват этади:

Ул ким ҳаваси жоҳ ила манзил қилди,
Чун сарв ўзини пой даргил қилди,
Илми билла жаҳлни муқобил қилди,
Билмаски бу умрдин на ҳосил қилди.

Шоир Бедилнинг «Кам аст» радибли шеърига боғлаган мухаммасида «Маънии дилхоҳ агар сад нусха бошад ҳам кам аст» (Дилга ёқиб тушадиган гаплар юзлаб бўлса ҳам камлик қилади), деб халққа манзур бўладиган сўзлар айтишга, асарлар ёзишга чақиради ва бунда у ўз асарлари билан намуна бўлади.

Шоирнинг фикрича, гапни ўз ўрнида билиб гапирадиган киши суҳбатдошларининг эътиборига сазовор бўлади, ҳар бир сўзи гавҳардек қабул қилинади, кўз билан чироқ маъракаи зийнатлаганидек, маъракада айтилган яхши сўз ҳатто ўликка ҳам жон киргизади:

Доно машома ичра ҳарифи суҳан бўлур,
Ҳар бир сўзи ба манзили дурри Адан бўлур,
Жон киргузур ўлик танига яхши сўз билла,
Чашму чироқ маъракада анжуман бўлур.

Демак, шоир халқнинг ҳикматли сўзларидан унумли фойдаланган, ҳатто ўзи ҳам ҳикматли сўз даражасидаги мисраларни яратган.

Мужрим—Обид «қалам» радибли шеърида қаламнинг хизматларини тасвирлаб беришга ҳаракат қилган. Қаламни шоир яккаю ягона суянчиги, дўсти, сирдоши, шодликда ҳам, қайғуда ҳам унга шерик бўлган ҳамкори сифатида гавдалаңтиради:

Умрлардур ҳоли зоримдин хабардорим қалам,
Боши бирлан хизматим қилмоққа тайёрим қалам,
Бошга меҳнат тушса ё роҳат йўлиқса шоду ғам,
Айтибу йиглаб ёзарда соҳиб асрорим қалам.

Хотима. Мужрим — Обид поэзияси мазмун ва форма жиҳатидан ранг-баранг бўлиб, ундаги энг муҳим нарса шоирнинг ўзи яшаб турган давр воқеа-ҳодисаларини акс эттирувчи ўринлардир. Ўзбек адабиёти тарихида,

айниқса, унинг XVIII—XIX асрлар тарихида ўчмас из қолдирган, гўзал асарлари билан уни бойитган Мужрим—Обид бир шеърида:

Етмиш олти ёш, бош бўлса омон шукрини қил,
Санга бундин ўзга не орзуо, не армон ўлим —

дейдики, бундан Мужримнинг анча кексайиб вафот этганини англаш мумкин.

Шоир яқинида ўз даврида қадрланмади, бунини ўз кўзи билан кўрган шоир кўп афсусланган эди. Аммо у ўз шеърларининг келаси авлод томонидан қадрланишига, кишиларнинг уни ҳурмат билан эслашларига ишонар эди. Шунинг учун ҳам шоир келажакка зўр умид ва ишонч билан қуйидагиларни ёзиб қолдирган эди:

Сўзларим халқни замона ичра исми боқидур,
Гарчи бу кун бору, тонгло йўқу, фонийман ўзум.

Ёки:

Ҳаётим қолмаганда ҳамки отим даҳрдин кетмас,
Ғазал айтур бу Мужрим, анга ҳар аҳли суҳан ворис.

Мужрим—Обиднинг умиди бекор кетмади. Совет кишилари шоирни ҳурмат билан эсда тутадилар, унинг поэзиясидаги барча илғор, прогрессив ўринларни авайлаб сақлайдилар ва улардан баҳра оладилар.

Шермуҳаммад Мунис

Шермуҳаммад Мунис ўз замонасининг етук шоири, адиби, тарихчиси, таржимони, мураббийси ва маърифат куйчисидир. У фақат замонасидагина эмас, балки кейинги даврларда ҳам халқ ўртасида, хусусан, маданият мухлислари, шоирлар, олимлар, санъаткорлар ва толиби илмлар ўртасида сезиларли даражада шуҳрат қозонган эди.

Муниснинг фаолиятини ва адабий меросини ўрганишда маълум ютуқлар қўлга киритилди. Дастлаб шарқшунослар Муниснинг «Фирдавс-ул-иқбол» (давомини Огаҳий ёзган) асарини ўрганиб, унга кўпроқ мурожаат қилдилар. Муниснинг тарихий асарини ўрганишда В. В. Бартольд, П. П. Иванов маълум хизмат қилдилар. Кейинги йилларда эса С. П. Толстов, Я. Фуломов, М. Йўлдошев ва Қ. Мунировлар Мунис ва Огаҳийнинг «Фирдавс-ул-иқбол» асарини ўрганишда катта муваффақиятларга эришдилар.

Адабиётшунослигимизда Мунис ҳаёти ва ижодиётига доир анча ишлар қилинди. Чунончи: шоирнинг ижодий меросига алоқадор бўлган қўл ёзма ва литографик асарлар Хева, Урганч, Самарқанд, Бухоро ҳамда Душанба кутубхоналарида ва айниқса, Тошкентда кўпроқ тўпланди; Муниснинг адабий фаолиятига доир бир неча мақола ва тақризлар бунёдга келди, кандидатлик диссертациялари ёзилди. Мунис асарлари хрестоматия ва дарсликларга, антология ва тўрт томлик «Ўзбек адабиёти»га киритилди. Шоирнинг 10000 мисрача шеъри алоҳида «Девон» қилиб нашр этилди. Бинобарин, бу фактларнинг ҳаммаси Совет ҳокимияти йилларида Муниснинг ижодиётини ўрганиш анча кенг қулоч ёйиб, унинг ижодий меросини китобхонларга етказишда катта ютуқлар қўлга киритилганлигидан далолат беради.

МУНИСНИНГ ҲАЁТ ЙУЛИ ВА ИЖОДИЙ МЕРОСИ

Мунис шоир сифатида «Мунис-ул-ушшоқ» девонини, педагог сифатида, «Рисолаи савод» манзумасини, тарихчи сифатида «Фирдавс-ул-иқбол» асарини яратди, таржимон сифатида Мирхонднинг «Равзат-ус-сафо» асарини (биринчи томнинг ҳаммаси ва иккинчи томнинг ярмини) таржима қилди, хатто сифатида XVIII аср ўзбек шоири Роқим кабиларнинг девонини кўчириб, бой мерос қолдирди. Муниснинг ҳаёт йўлини ўрганишда шоирнинг ўзи томонидан ёзилган асарлар (девон дебочаси, айрим шеърлари, айниқса қасидалари), тарих китобидаги хотиралари, замондошларининг ёзишмалари, котиб сифатида кўчирган асарлари муҳим маълумотлар беради.

Мунис 1778 йили Хева яқинидаги Қиёт қишлоғида Аваз мироб оиласида тугилди. Отаси Аваз Хева хонлигида бош мироб ва кемалар нозири эди.

Муниснинг болалик ва ёшлик йиллари (дастлаб Қиёт қишлоғида, сўнгра Хевада) масжид ёнидаги мактабда, кейинча мадрасада ўқиш, китоб мутолаа қилиш билан ўтди. Унинг ўқиши ва тарбиясига қўшниси Сайидэшонхожа каби олим ва шоирлар раҳбарлик қилди. «Фирдавс-ул-иқбол»да баён этилишича, Мунис Сайидэшонхожага қўшни бўлганлигидан, унга келиб-кетадиган пешқадам кишиларнинг суҳбатидан баҳраманд бўлар эди. Сайидэшонхожа кейинча Хева мадрасаларидан бирида мударрислик қилиб турганида, Мунис ундан дарс ҳам олган эди.

«Фирдавс-ул-иқбол»да қайд қилинишича, мадрасада «илму фазл»га чанқоқ Мунис каби ёшлар «базми китоб» қилишга уринар эдилар. Муҳаммади Хоксор томонидан 1798 йилда Хевада ёзилган «Мунтахаб-ал-луғот»да фойдаланилган ўнларча дунёвий руҳдаги асарлар ана шу «базми китоб»ларда мунозара ва мушоҳадаларнинг асосий объекти бўлган. Чунончи, Муниснинг ўзи «Фирдавс-ул-иқбол»нинг 1770—1780 йилларга доир бобида «базми китоб» суҳбатлари ҳақида гапириб, ундай пайтларда «...шеършунослиғ ва латифагўйликдин ўзга сўз жорий бўлмас эди», деб уқтирган эди.

Муниснинг адабиётга бўлган ҳавасини ўстиришда, уни шеър машқ қилишга ва классикларни пухта ўрганишга рағбатлантиришда ўша замоннинг Қиромий, Равнақ, Мавлоно Нишотий, Андалиб каби пешқадам ва тажрибали қаламкашлари муҳим роль ўйнаган эдилар. Чунончи, Мунис Мавлоно Қиромийнинг шоирликда ўзига устоз бўлганини кейинроқ ўзининг бир шеърида қуйидагича баён қилган эди:

Тонг эмас Мунис, агар бўлсам кироми қадр ким,
Устода зоҳиру ботин Киромийдур манго...

Мунис ўз ижодида Равнақдан ҳам ўрганган. Масалан, Равнақ бир ғазалини:

Сарвнормки, эрур моҳлиқолар сараси,
Дуди оҳимдек эрур бошда қора қарқараси —

мисралари билан бошласа, Мунис шунга ҳамоҳанг бўлган:

Менинг ҳабибим эрур рашки ҳурлар сараси,
Тутун киби кўринур боши узра қарқараси —

каби мисраларни битган. Лекин бу ўринда шуни таъкидлаш лозимки, Муниснинг дастлабки шеърлари ҳамма вақт ҳам муваффақиятли чиқавермаган, албатта.

Мунис мактаб ва мадрасада ўқиб юрган йилларида турмушнинг аччиқ-чучугини тотмаган, тирикчилик ташвишини бошидан кечирмаган эди. Бу ҳақда шоирнинг ўзи «Мунис-ул-ушшоқ» асарида қуйидагиларни ёзган эди: «...Ул овони саодатнишонда (Авазбий ипоқ ҳукмронлиги давридаги ҳаёти тўғрисида гапираётир — В. А.) ...вақт муқтазоси ва шабооб айёмининг ҳавоси билан... риндлик ва ошиқлиғ сифатиға мавсуф бўлиб, беҳудлиғ оламиға тушдим... лайливаш маъшуқлар висолнинг таманносидин телбалик дастига мажнунвор қадам урдум ва ширинвисол маҳбублар жамолининг тамашосидин бало кўҳсорига Фарҳод янглиғ ўзумни етурдум, маснавий:

Гаҳи телбалар бирла гулхан аро,
Суруб дардкашликка юз можаро...
Гаҳи риндлар базмиға йўл топиб,
Ҳамоноти мақсудға қўл топиб,
Гаҳи мактаб ичра кириб шод ком,
Гаҳи мадраса сори айлаб хиром.
Қаю ерда аҳбоб базм айласа,
Тараб иртиқобиға азм айласа,
Ўзимни алар ичра солур эдим,
Қўнгул қонгунча баҳра олур эдим...

Ана шундай ҳолларда «...не замон инқилоботидин зарра ғамим бор эрди, не жаҳон ҳодисотидин лавҳан аламим... Ва лекин ул аснода табиати жибиллий ва кайфият иқтисоси билан аҳёнан фузало хизматиға мойил ва китобхонлиғ суҳбатига дохил бўлур эрдим». Ана шундай пайтларда Мунис олим ва донишмандлар суҳбати таъсирида шеърлар ҳам ёзар эди: «Шарафи хизмат натойижи ва асари суҳбати маёмини билтабъимга кайфиятлар юзланиб ва ҳолатлар даст бериб, назм

силкида мубайян вазн зевари била музайян бўлур эрди». Чунончи:

«Мунис талаб эт камол эрурсан чу йигит,
Ким яхшидур этса фазл учун қайғу йигит.
Ўқ қилган ишин ё қилбилмас ҳаргиз,
Қарилар ила баробар ўлғайму йигит».

Демак, Мунис ўз ижодининг аввал баҳориданоқ ҳаётни — яшашни севиш, умрини қувноқ ўтказиш орзуси билан нафас олган. Шунинг учун ўз ҳаёт йўлининг кейинги даврларида у ҳар хил монельликларга дуч келса ҳам, яхши яшашга интилиш Мунис ижодий фаолиятида етакчи ўринни эгаллаган эди.

Кўп вақт ўтмай Мунисни ғам-ғуссалар чулғаб олади. Бир томондан, шоир мамлакатда авж олиб бораётган зиддиятлардан қайғурса, иккинчи томондан, оилавий нотинчликлар, отаси ва оға-иниларининг бирин-кетин дунёдан ўтиши ҳамда рўзғор ташвишлари унинг қалбини тирнайди. Бу ғам-ташвишлар айниқса 1800 йилда, отаси Аваз мироб қазо қилгандан кейин, — XIX асрнинг дастлабки 10 йили ичида авж олиб кетади. Бу ҳақда «Мунис-ул-ушшоқ»нинг дебочасида шоирнинг ўзи қуйидагиларни ёзган эди:

«Насиб ғам уза ғам бўлди чархи гардондин,
Мусибат уза мусибат етушди даврондин.

Андоқким, ото ва оқо иними бекас (лик) ибтилошиға сазовор ва мотамкашлик балосиға гирифторм қилди. Назм:

Тийра қилдим дуди оҳимдин жаҳон кошонасин,
Ҳар бирининг сўк андуҳидин айлаб нолалар.
Лахта-лахта ашки хун олуд ила қилдим равон,
Ҳар бири ҳажрида бағримни қилиб парголалар...

мундин ўзга яна навоийб ва оломиким, шарҳ ва итноби мужиби кудурат дурур насибим бўлди. Ҳар бирининг хазон тундбодидек, замирим гулистониға гузар қилмоғидин умедим гули кулли сўлди».

Бу даврда шоир ижодининг мазкур воқеаларга алоқадор бўлган намуналари унинг оилавий турмушида ҳамда мамлакат ҳаётида рўй берган воқеаларнинг инъикоси сифатида кўпроқ мотам марсиялари, оҳ-фиғонлар акс эттирилган шеърининг тарих формаси ва қасида жанрларида майдонга келди. Чунончи, шоир «Мунис-ул-ушшоқ»да отасининг вафоти муносабати билан яратган тарих формасидаги марсиясида ўз ҳасрат-аламларини ифодалаб, бундай деб ёзган эди:

Фигонким, чархи кажрав доми зулмидни эмас озад,
Агар худ аҳли фақр ўлсун ва гар худ соҳиби асбоб.

Хусусан кимга дод айлайки, бир беги ҳумоюнфол,
Анинг бедодидин бўлди ажал туфроғига ноёб...

Дедим пири хирадга бу на шўр иш айт тарихин,
Деди Мунис фиғон қилким, «эрур сўки Аваз мироб»¹.

Мунис 1801 йилда Тўрамурад фитнасининг мағлубияти муносабати билан ёзган 36 байтлик қасидасида Хева хони Авазбий иноқ шаънига мақтовлар тўқиди. Чунки Мунис отасининг вафотидан бирмунча вақт ўтгандан кейин хон томонидан бош мироблик мансабига тайинланган эди. Шундай қилиб, Мунис хон саройига хизматга киради.

Мунис мазкур қасидасида Авазбий иноқни мақтаб, Тўрамурад сўфини лаънатлади. «Фирдавс-ул-иқбол»да баён этилишича, 1801 йилда хонликнинг шимолий қисмидан — Қўнғирот, Орол, Манғит, Кот районларидан Тўрамурад сўфи таъсирида хонликка қарши бошланган сепаратистик ҳаракат 1811 йилгача гоҳ сулҳ, гоҳ хуруж ҳолатида давом этган эди. Албатта, бу ҳаракатнинг турли шаклларида узоқ вақт давом этиши ва унга қатнашганлар сонининг кўплиги хон ва сарой амалдорларининг адолатсизлигига, уларнинг солиқ сиёсатига, чексиз зулмига қарши халқ норозилигининг ифодаси бўлган бўлиши турган гап. Бироқ бу норозиликдан Тўрамурад сўфи (у хонликнинг шимолий қисмини ажратиб олиб, ўзи идора қилмоқчи бўлган) ўзининг сепаратистик мақсадида фойдаланган. Бинобарин, у кенг омма манфаатини эмас, балки бир гуруҳ руҳонийлар, оқсуяклар манфаатини кўзлаб иш кўрган. Бу эса халққа ва мамлакатга зарар етказар эди.

Ана шунинг учун Мунис бу фитнани қоралаб, Тўрамурад сўфи ҳақида шундай мисраларни тўқиган:

Тўра сўфи улким, ямонларга бош,
Хусумат иши бирла айлаб маош.
Топиб элни ғофилроқ ўз ранжидин,
Хабарсиз замон гардиши сахтидин.
Баногоҳ сешанба келиб вақти субҳ
Кириб Котгаву қилдилар усру қубҳ,
Бале гар ажал етса, ҳар сайдга
Келур ўз оёғи била қайдга...

Бу мисралардан аниқ кўриниб турибдики, шоир Тўрамурад сўфини «хусумат» юзасидан «ямонларга бош» бўл-

¹ «Сўки Аваз мироб» сўзларининг абжад ҳисобида ифодаланган рақами ҳижрий 1215 (мелодий 1800) йилдир.

ганлиги ва Кот, Қиёт каби жойларнинг аҳолисига жуда кўп зарар етказганлиги учун қаттиқ койиган. Авазбийнинг галабасини эса маъқуллаган.

Муниснинг фақат шу қасидасида эмас, бошқа қасида ва шеърларида ҳам бирор ўринда унинг Авазбий шаънига ошкор нафрат баён қилгани сезилмайди. Ҳамма ўринда Мунис бу ҳукмдорга хайрихоҳлик билан қарайди. Албатта, бундан Мунис Авазбийнинг қилчи дамидан оққан қонларни (Тўрамурад фитнаси туфайли қурбон бўлган беғуноҳ кишилар қонини) кўрмаган ёки ҳисобга олмаган, дейиш тўғри бўлмас эди. Чунки мазкур қасидадаги:

Ериб баъзи кўксини ханжар уруб,
Эзиб баъзи жисминини шашпар уруб,
Кесиб бошларин маҳв этиб номини,
Аёқ остига ташлаб ажсомини...

каби мисраларда ифодаланган ҳалокатга дучор қилинганлар фақатгина Тўрамурад сўфилар бўлмай, алданганлар, беғуноҳлар бўлиши ҳам мумкин.

Муниснинг Авазбий ҳақидаги мақтовли сўзларининг сабаби шундаки, бу вақтларда Хева хонлигида бир қадар тартиб ва нисбатан тараққиёт кўзга ташланмоқда эди. Авазбийнинг рус медицинасига хайрихоҳлиги, «Мунтахаб-ал-луғот» каби китобларни бунёдга келтиришдаги ҳомийлиги, Навоий дostonларини назмдан насрга айлантиришда Умар Боқий кабиларни рағбатлантириши, илм-фан ва адабиётга қизиқиши, Муҳаммад Хоксорга ёққани каби, Мунисга ҳам маъқул тушган бўлса керакки, ҳукмдорни мақташни раво кўради.

Лекин Авазбий вафот этган (1804)дан кейин унинг катта кичик саккизта ўғли орасида тахт талашини, низо ва адоватлар бошланиб кетди. Бу бошбошдоқликлар мамлакат ҳаётини издан чиқариб, аҳоли бошига, жумладан, Мунисга сон-саноксиз ташвиш ва кулфатлар келтирар эди.

Анъанага кўра, тахтга Авазбийнинг катта ўғли Элтузар ўтириб, ўзига «хон» титулини қабул қилди. Мунис шу муносабат билан ёзган қасидасида Элтузарнинг иниси (Авазбийнинг кичик ўғли) Муҳаммад Раҳимга насихатлар қилиб, уни Элтузарни ҳам ака, ҳам ота ўрнида кўришга, ҳурматини сақлашга, ўлкани баҳамжиҳат идора қилиш йўлида кўмаклашишга даъват этди:

Мунингдек ўзунгни ҳазин қилма кўп,
Кўнгул мотамидин гамин қилма кўп,
Киши йўқдурур даҳрдин етмагон,
Фано манзили сори азм этмагон.

Чу мундоқ эса фурсати зиндалик,
Қилиб сабр қилмоқ керак, бандалик.
Ағонг Элтузарбеги фархундарой,
Амири фалак қадр кишваркушой
Анинг давлатидур, сенинг давлатинг,
Анинг ҳашматидур, сенинг ҳашматинг.
Худо шукрига шокир ўл дамба-дам,
Иноётини онглағил муғтанам.
Агар топса сарве шикасту завол,
Ниҳоли сиҳиларга етсун камол.
Вагар кўҳна шохига етсун хазон,
Гули тозалар жилва қилсун аён.

Албатта, Авазбий вафотидан кейин пайдо бўлган вазиятда ҳукмрон доираларни келиштиришга, хон ва хонзодалар ўртасида бирлик ҳосил қилишга интилиш, хонликни идора қилишда одатда бўлиб турадиган низоларнинг (ака-укалар ўртасидаги тахт талашларининг) олдини олишга уриниш жиҳатидан бу мисраларнинг муҳим аҳамияти бўлган.

Элтузар хонликда бирмунча тартиб ўрнатиб, идора ишларини йўлга қўйгач, ўз ҳукмронлиги даврида Хоразм тарихини ва ота-боболарининг ҳукмронликларини ёздириб, бир китоб қилдириш фикрига тушади. Бу вақтларда Муниснинг яқинларидан бири уни хон олдига даъват этади:

Хотир аро меҳнату ғам бор эди,
Ранжу ано жон аро бисёр эди..
Дедики, юрмак ишини жазм қил,
Шоҳ жанобиға туруб азм қил..

Мунис Элтузар олдиға боради. Элтузар Хоразм тарихини ёзишни унга буюради:

Гарчи кўлдур латифағу шуаро,
Нуктасанж аҳли фазлу диққат аро,
Назм тиғи била жаҳон очғон,
Наср базми аро гуҳар сочғон.
Лек сендин кўруб баса иҳлос.
Сени бу хизмат ичра қилдуқ хос.
Нукта узра қаламдек айла иштоб,
То егушгай ниҳоятиға китоб.

Албатта, бу таклиф Мунисни беҳад қувонтирган эди. Шоир топширилган вазифанинг ижросига киришади:

Агар подшоҳ айласа илтифот,
Бўлуб ман балоғатфазон нуқот,
Урай дасту по қувватим борича,
Қилай жустужў қудратим борича.
Неким келса қўлдин даринг этмайин,
Илик чекмайин го бу иш битмайин.

Шундай қилиб, Мунис бир гўшадан жой олиб, Хоразм тарихига доир ўзининг машҳур китоби «Фирдавс-ул-иқбол»ни ёза бошлади. Шеър машқ қилиш ва тарих ёзиш билан ўз ғам-ғуссаларига даво топмоқчи ва жамият учун қўлидан келганча хизмат этиб қолмоқчи бўлган Мунис феодализм шароитида яшаганлиги учун, албатта, Хева хонининг «марҳамати ва илтифотиға» муҳтож эди. Бунинг устига бу вақтларда унинг саломатлиги ёмонлаша бошлаган эди:

Тутубман гўшае лек эл ҳужумидин ҳамул гўша,
Мани ошуфтага андоққи саҳрон қиёматдур.
Яна таълимға даҳр ашголидин зафъе эрур тори,
Бале савдон ўлганға на имкони саломатдур.
Маломат қилмангиз нуқсонима гар бўлсангиз воқиф,
Кишиким бўйла ҳоли бўлса не жойи маломатдур.

Мана шундай ҳолат ва потинч кайфиятда Мунис «Фирдавс-ул-иқбол» китобининг Шерғозий ҳукмронлиги давригача (1715—1728 йилларгача) бўлган қисмини ёзиб тугатади. Аммо бу орада Элтузар фожиаси (1806) рўй беради, яъни Бухоро амири Ҳайдар билан бошланган урушда унинг кемаси Аму дарё тўлқинлари гирдобига ғарқ бўлиб, Элтузар ҳалокатга учрайди. Шундан кейин хонликда яна фитна-фасод авж олади ва ҳар хил кўнгилсиз воқеалар рўй беради, натижада Муниснинг китоби ёзилмай қолади:

«Чун қалам бу ерга етишди Хоразми эрамбазм диёрида
фитнау фасод жозиб бўлиб, султони махфиратнишон Элтузар
Муҳаммад баҳодирхон...нинг воқеани ҳойиласи вуқуъ топди.
Ул жиҳатдин бу китоб таълифи... муддати мадид таъхир топди,
балки матрук бўлди».

Ҳокимият янги хон қўлига — Элтузарнинг иниси Муҳаммад Раҳим (1806 йили) қўлига ўтди. Муҳаммад Раҳим Мунисдан ёш эди, Элтузарнинг хонлиги даврида шоир панднасихат тарзидаги айрим байтлари билан Муҳаммад Раҳимни акасиға (Элтузарға) самимий биродарлик руҳида тарбиялашга уринган эди. Энди Муҳаммад Раҳим менга — ўз насиҳатгўйиға қандай муносабатда бўлар экан? деган фикр билан Муниснинг кўнгли анча вақтгача ғаш бўлиб, у китобни давом эттириш ва шоирлигига ривож бериш учун қулай шароит ахтариб, ҳукмдорнинг феъл-атворини кузатиб юрди. Ниҳоят, Муҳаммад Раҳим хонликда ўз таъсирини ўтказиб, бутун ишларни ўз қўлига олиб бўлганидан сўнг, Мунисни чақирди ва ўз «воқеоти»ни ҳам қўшиб, китобни давом эттиришга ижозат берди:

«...Бу китоб таълифин итмомға еткур ва бизнинг воқеоти-мизни дағи таҳрир силкиға кетур».

Кўрамазки, Мунис XIX асрнинг дастлабки ўн йилидаёқ шеърятда танилганидек, тарихшуносликда ҳам шуҳрат топа олган эди. У поэзияда ҳам, прозада ҳам замондошларидан устунлик қила бошлади.

Мунис умрининг кейинги қарийб йигирма йили Муҳаммад Раҳим ҳукмронлиги (1806—1825) даврида ўтди. Бу давр Муниснинг ижоди камолотга етган ва жуда чиройли ғазаллар, қасидалар ёзган давридир. Мунис бу даврда фақат шоир ва тарихнавис бўлибгина эмас, таржимон сифатида ҳам шуҳрат қозонди (у Мирхонднинг «Равзат-ус-сафо» асарини таржима қила бошлади); унинг ягона лирик девони «Мунис-ул-ушшоқ» даги шеърларнинг кўпчилик қисми шу даврдаги ижодий меҳнатининг маҳсулидир.

Бу даврда Хева хонлигининг территорияси анча кенгайди, Тўрамурад сўфилар хуружи тамомила бартараф қилинди ва босиб олинган ўлжалар ҳисобига хон ва бекларнинг бойлиги анча ошди.

Мунис мана шу имкониятлардан фойдаланиб, Хоразмнинг ободонлиги, маданий тараққиётига, илм-ҳунар ривожига эътибор беришни, пешқадам илм аҳллари рағбатлантириш принципларини изчил суратда ҳимоя қилиб чиқди. У ўзининг бутун фаолиятини ва барча ижодий меҳнатини шу йўлга хизмат эттиришга уринди. Шоир девонидаги ҳукмдорга (хонга) қаратилган кўпгина қасидалар ва бошқа бир қанча шеърлар ана шу принцип асосида ёзилган.

Хоразмда XVIII асрнинг иккинчи ярмида бошланган бинолар, мадрасалар қуриш иши бу йилларга келиб нисбатан ривож топган эди. Олимлар, шоирлар ҳам ўтган асрдагига қараганда бирмунча кўпайган эди. Мунис шу муҳитнинг йирик намояндаси бўлганлигидан, уни қуршаб олган шароитдан кўз юмиб ўтолмас эди. Чунончи, Мунис ўзининг «Мунис-ул-ушшоқ» девонига кирган «Хоразм» шеърларида ҳаддан ташқари мақтовлар тўқиб (бундай усулда шеър ёзишнинг кўпдан-кўп сабаблари бўлган) қуйидагиларни ёзган эди:

Бош кўкка чекиб ҳисори Хоразм,
Оламгадур ифтихори Хоразм.
Дур маҳзани, илм мазҳаридур,
Ҳар махфию ошкори Хоразм.
Жаннат чаманин қиёс қилсун,
Қим кўрмаса марғзори Хоразм.
Даҳр эли кўзига тўтнёдур,
Хоки раҳи хоксори Хоразм.
Сукроти замону Бу Алдур,
Ҳикмат аро ҳушёри Хоразм,
Хевақғаки маркази жаҳондур,
Бир доирадур мадори Хоразм...

Бироқ у вақтда Хоразм ва ундаги ҳаёт бу мисраларда тасвирлангандай гўзал ва обод эмас эди, албатта. Мунис бундай шеърларни, бир томондан, ўзининг она юртига бўлган ватанпарварлик туйғуларини ифодалаш ва халқни ватанга муҳаббат руҳида тарбиялаш, иккинчи томондан эса, қўшни давлатлар олдида Хоразмнинг куч-қувватини, аҳамиятини ошириб кўрсатиш мақсадида ёзган эди.

Аммо бу даврда Хоразмнинг маданий ҳаётида бирмунча силжишлар бўлишдан қатъи назар, меҳнаткаш халқ ҳаддан ташқари қаттиқ эксплуатация қилинар ва мислсиз азоб-уқубат остида яшар эди. Муниснинг шахсий ҳаёти ҳам оғир аҳволда эди. Бинобарин шоир ижодиётида Муҳаммад Раҳимхон замонидаги ҳаёт кўпроқ акс этган эди. Масалан, Мунис бир қасидасида ҳар хил енгилликлардан «маҳрум... нотавон... танҳолиғ» балосига гирифтор фуқарога ачиниб, Муҳаммад Раҳимхондан элга (шу жумладан, ўзига) эҳсон, моддий ёрдам бериб туришни илтимос қилади:

Бо вужуди маҳрамят топмишам маҳрумлик,
Ҳар неча қилсам тааммул билмон онинг иллатин,
Бир дуоғуи ҳақири бекасу дилхастамен,
Кўрмадим ҳолимға шомил ҳеч кимнинг шафқатин.
Бир кишим йўқдурки даргоҳингда мандин ёд этиб,
Айласа маъруз то бу нотавоннинг ҳолатин
Умрлардурки бўлиб мен хонумонимдин жудо.
Рўзи айлаб чарх танҳолиқ балову меҳнатин.
Борчадур ид оқшоми маҳбуби бирла комрон.
Менда йўқ маҳбуб то ёқсам чароғи вуслатин.
Қ-ондин илкимни кўтаҳдастлик кўтоҳ этиб,
Фаҳм этар мен зор кўнглумда маломат шиддатин.
Ҳар кунинг ид ўлсину, ҳар оқшоминг қадр оқшоми,
Элга эҳсонинг қилиб фархунда ишрат сўҳбатин.

* * *

Муҳаммад Раҳимхон вафоти (1825) дан сўнг, ҳукмронлик унинг катта ўғли Оллоқулига ўтди.

Мунис ўз ҳаётининг кейинги тўрт йилини Оллоқули ҳукмронлиги (1825—1842) даврида ўтказди. Шоирнинг бу хонга ва унинг тадбирларига қараши дастлабки пайтларда аввалгидай, яъни Муҳаммад Раҳим давридагидай қола берди. Шунинг учун Мунис ўзининг бу даврда яратган байтларида Оллоқулини мамлакат ободонлиги, эл осойишталиги учун ҳаракат қилишга даъват этиш пайида бўлди. Шу жиҳатдан хоннинг Хуросон, Машҳад, Серахс, Курдистон, Марв, Дашти қипчоқ тарафларига уюштирган ҳарбий юришларини ҳам ўз қасидаларида қайд эта борди.

Маълумки, Муҳаммад Раҳимхон даврида босиб ва талаб олинган катта бойлик унинг ўлиmidан сўнг Оллоқули ихти-

ёрида қолган эди. Бу хон ҳарбий ғалабаларини нишонлаш, ўз номини пештоқларга, мрамр тошларга ёзиб қолдириш мақсадида айрим биноларни (чунончи, 1811 йили Муҳаммад Раҳим вақтида Хевада солинган «Полвон Пир мадрасаси»ни ва кўҳна аркни) ремонт қилиш, баъзи янги иморатларни (ўзи ва оила аъзолари учун солинган кошинли «Тош ҳовли» ва бошқаларни) қурдириш учун шу тайёр маблағлардан фойдаланар эди. Лекин бу бинолар хон ва унинг яқин кишилари манфаати учун қурилган бўлса ҳам, уларнинг қурувчилари халқ усталари, Хева ҳунарманд, наққош ва меъморлари эди. Бино пештоқлари ва эшикларига шоирларнинг шеърлари, бинонинг тарихига доир байтлар ёзилган эди.

Демак, бу қурилишлар ҳунармандлар, олимлар ва шоирларнинг ўйлаш, фикр қилиш, ёдгорлик қолдириш, ижодда янгилик яратиш учун интилишига объектив суратда катта ёрдам берар эди. Шунинг учун Хева, Ҳазорасп каби шаҳарларда солинган бинолар ва мадрасаларни Шермуҳаммад Мунис Хоразмнинг зийнати — маданиятнинг анча илгарига қараб силжиши деб тушунди, шеърларида таърифлади:

Хевақки назоҳатда гулистони жаҳондур,
Ҳуро киби ҳар тарафда юз офати жондур.

Хоразмки жонбахш дурур обу ҳавоси,
Ул тағға мушобиҳ дуру бу руҳнишондур.

Ҳар тоза чаманзорки серсабзадур онда,
Рашки эраму ғайри бўстони жинондур.

Қўргони ўтуб рифъат аро авжи фалақдин,
Бозуси уза чиқғали коҳқашондур.

Мунис айрим қасидаларида Оллоқулини мақтади ва шу йўл билан шоирларнинг ижодий ишига шароит туғдириш, шеърятни юксалтириш орзусига эришмоқчи бўлди.

Бироқ сарой аҳлларининг қилмишлари кўпинча Мунис ва у каби кишиларнинг орзуларига тескари борар эди. Хон атрофини реакцион тўдалар қуршаб олган эди. Ҳийлакор руҳонийлар ҳукмдорни ўз макр тузоқларига олишга интилмоқда, Мунис таъбири билан айтганда, шер ўрнини тулки эгалламоқда эди:

Замона шаҳларини ҳийлагар зоҳид қилур тасхир,
Ажаб ҳолатдурурким шерларни сайд эгар тулку.

Шунинг учун шоир шоҳдан ҳам, вазирдан ҳам «карам» — саховат топа олмай қолади:

Мунис ғамини кимга дейин қилмаса карам,
Дастури аъзаму шаҳи волотабор ҳам...

Шоир бир тўда амалпараст, молпараст, маишатпараст, бахил ва пасткаш кишилар олдида ўз қадри, насру назм ва илму ҳунарнинг қадр-қиймати пасая борганидан ғазабга келади ва бундан ҳам баттарроқ бир аҳвол пайдо бўлиб қолмасин, деб ғоят катта ташвишга тушади.

Неча арзу ҳунар қилсам сўз ичра,
Тутарлар ул ҳунарга айб ила ном.
Агар фаҳм этса ҳолим эҳтиёжин,
Қилур изҳори бухлу хиссати том.
На шаҳ олида бор бир қулча қадрим,
На қуллардин манго бир итча икром.
На насрим ҳосили жуду суюрғол,
На назмимга сила таҳсини инъом.
Мунго шукр айлагил Муниски мундин,
Батарроқ қилмағай иш бахти худ ком.

Муниснинг бу даврдаги қасидалари ҳам бошқа бир тус («мадҳу зам» тусини) олган эди, яъни шоир ўз қасидаларида аслзодаларни мақтаган бўлиб туриб, аслида уларни калтаклар, ҳажв қилар эди. Мунис бундай қасидаларида кўпинча ўз аҳволининг оғирлигини тасвирлагандан сўнг, айрим шахсларнинг «мақтовиг»га ўтади:

Балоғат раҳши ромимдур фасоҳат тиги таслимим,
Нетонг тасхирим ўлса мулки дониш кишвари ҳикмат.
Музайян мисраи баржасталардин дафтари шеърим,
Хиёбон сарвлардин ўйлаким гулшан топар зийнат.
Оғиз очсам тўкар тўтин нутқим шаққари маъни,
Рақам сурсам сочар ғаввоси килким гуҳарн диққат.
Валекин чархи дунпарвар қилиб ҳар лаҳза юз бедод,
Вужудимни этибдур хок яшғлиғ мужибн накбат.
Кўриб шаҳ қурбидин маҳрумлик ҳолимга ондур,
Маломат аҳлдин таъну арозил хайлидин хиффат.
Фаромуш ўлмишам аҳбоб ёдидин анингдекким,
Ўтуб йиллар топа олмон аларнинг ёдиға қурбат.
Вазирнинг ройи бордур Осафосо соҳибн девон,
Низомул мулки валдавла муиззуддини вал миллат.
Вазорат авжининг хуршиди Юсуф меҳтари аъзам,
Бўлиб ройи муниридин мунаввар олами нисфат.

(«Мунис-ул-ушшоқ».)

Ёки бошқа бир қасидасида қуйидагиларни тасвирлайди:

Мунунг бирла бас қилмайин зулму озор,
Қилур мубталои нифоқи арозил.
На шеър иртифои топодур на шоир,
На фазл эътиборе топодур на фозил.
Хусус улки бечорасе мадҳ боглаб,
Агар мунъими базмиға бўлса дохил.
Сила ўрниға кўргузуб юз тамасхур,
Ани маҳзул айлар арозилни фозил.

Шикоят ёзордин қалам асра Мунис,
Амири замон мидҳатиға очиб тил.
Муҳаммад Ризо қушбеги беги даврон,
Қарампарвари ҳазрати шоҳи одил.
Вакили умура хилофатки бордур,
Ҳамеша мамолик миҳомиға кофил.

(«Мунис-ул-ушшоқ».)

Хуллас, шоир доим кўзига қафас бўлиб кўринган хонликнинг бу даврини баъзи андишаларга бориб истар-истамас «гулшан» деб айтишга ва умрининг сўнгги дамларини феодал зулми авж олган ана шу қафас ичида чуқур мусибатлар билан ўтказишга мажбур бўлган эди:

Мудом андиша айларман ҳавасни,
Ўзимга гулшан англарман қафасни.

Лекин ўзи айтган ана шу қафасда зўрға нафас олиб туриб, Роқим каби шоирларнинг «Девон»ларини чиройли қилиб кўчиради, шеър ёзишни машқ қилиб боради, неча минг мисралаб байту ғазаллар, қасида ва қитъалар ёзади, уларни тўплаб, «Мунис-ул-ушшоқ» («Ошиқлар дўсти») номли девон тартиб беради; «Фирдавс-ул-иқбол» китобида эса — Хоразм тарихининг қадим замонлардан бошлаб Муҳаммад Раҳим I (1806—1825) ҳукмронлигининг 1813 йилгача бўлган воқеаларини ёзиб улгуради, машҳур форс-тожик тарихчиси Мирхондининг «Равзат-ус-сафо»сини ўзбекчага ўгириш устида ишлаб, биринчи жилдини бутунлай таржима қилиб бўлади, иккинчи жилдининг таржимасини битказа олмай, вабо касали билан 1829 йилда дунёдан кўз юмади.

«МУНИС-УЛ-УШШОҚ» ДЕВОНИ ҲАҚИДА

Муҳаммад Раҳимхон ҳукмронлигининг еттинчи йили Мунис ўз шеърларини тўплаб, «Девон» тартиб бера бошлади. Девонга киритилган шеър турлари ва байтларнинг сони ҳақида шоирнинг ўзи «Мунис-ул-ушшоқ»нинг дебочасида қуйидагиларни ёзди: «... Фарро қасидалар, дилкушо ғазаллар, фасоҳатойин таркиббандлар, латофат тазъийн қитъалар, шариф мусаддас ва мухаммаслар, латиф рубоий ва муаммолар, ширин маснавий ва рангин туюғлар ва ғайр ҳам тахминан олти минг байтдур».

Классик поэзиянинг хилма-хил турлари бўйича яратилган байтларни ўз ичига олган ана шу «Мунис-ул-ушшоқ» девонининг бир қўл ёзма ва икки тошбосма вариантлари бор. Ҳижрий 1297 йилда (мелодий 1879 йилда) Хевада «Матбааи Хуршид»да нашр қилинган нусханинг ҳажми 668 саҳифадан иборатдир.

«Мунис-ул-ушшоқ» девони авторининг ўзбек адабиёти хазинасига қимматбахо дурдоналар қўшиш йўлида, шеър санъати устида қандай ишлаганини: шеърларининг тематик доираси, гоъвий мазмуни, бадий савияси қандай эканини, классиклардан ёки замондошларидан кимлар унга устодлик ва ҳомийлик қилганини бирмунча умумий тарзда бўлса ҳам, шу девоннинг 18-шеърда кўриш мумкин. Шеърятга ниҳоятда қизиқиш, Низомий, Хисрав ва Жомий меросини ўрганиш, Ансорий, Ҳофиз ва Аттор меросидан баҳраманд бўлиш, Фирдавсий ва Ҳоқоний меросидан файз топиш, Саъдий ва Анварий асарлари билан таънини равшанлатиш, Ироқийнинг ишқий байтларига меҳр қўйиш, Бедилдан маъно ўрганиш, Навоий руҳини ўз ижодкорлигига ҳомий деб билиш ва, ниҳоят, ўз замондоши — устози Мавлоно Киромий қўлида тарбияланиш Муниснинг шоирликда камол топишига сабаб бўлган эди:

Воли мулки тариқат гар Низомийдур манго,
Манзили маънига хизри роҳ Жомийдур манго.

Хотиримга Хисравийдин ҳар замон шўре етиб,
Банда давронинг бори ширин каломидур манго.

Пир Ансорий сўзидин чошни нутқим топиб,
Сўзда ҳосил шарбати юҳилизомийдур манго.

Ҳофиз Шероз лутфидин тараққийлар топиб,
Жилвагоҳ аҳли тасаввуфнинг мақомидур манго.

Юзима Аттор ҳар лаҳза дўкони файз очиб,
Доим андин атрпарвар жон машомидур манго.

Файзи Фирдавсий гаҳи кўнглум очиб, фирдавседек,
Гоҳ Ҳоқоний футуҳнинг паёмидур манго.

Гоҳ таълим Анварий нури била равшан бўлиб,
Гоҳ Саъдий жомининг файзи мудомидур манго.

Топибон ишқи Ироқийдин замирим нашъае,
Ҳосили аҳли ишқнинг шўри тамомидур манго.

Нусхаи таъйид Бедилдин топиб файзи сухан,
Маъни ичра номаи иқбол номидур манго.

Қилса ҳосид даҳли бежо сўз аро йўқтур ғамим,
Ким бу маънида Навоий руҳи ҳомийдур манго.

Тонг эмас Мунис агар бўлсам кироми қадрким,
Устоди зоҳиру ботин Киромийдур манго.

Албатта, бу мисраларда эслатилган машҳур классиклар, забардаст қаламкашлар билан бирга, шоирнинг хоразмлик

замондошлари Равнақ, Андалиб ва Нишотийларга ҳам мурожаат қилганини, уларнинг кузатиши ва кўмаги натижасида қаламкашликда балоғатга ета борганини ҳам эсда тутиш лозим.

Маълумки, Муниснинг ҳаёти Хева хонлигида сарой доираси билан боғланган ҳолда ўтди. Лекин у сарой муҳитида яшган бўлса-да, ўзининг фикр-хаёли билан халқ томонига интилиб, иш олиб борган эди. Бинобарин, «Девон»даги шеърларнинг тематик доираси ва ғоявий мазмунини кўздан кечирганда бунга алоҳида эътибор бериб, шоирнинг даврга, ҳукмдор доираларга, турли ижтимоий гуруҳларга, илм-ҳунарга, адабиёт-маданиятга, ишқ-муҳаббат ва дўстлик масалаларига бўлган қарашларини кенгроқ ва чуқурроқ текшириш лозим. Чунки шундай қилинганда Муниснинг XVIII аср охири ва XIX асрнинг биринчи чорагидаги ўзбек адабиётида тутган ўрни ва салмоғини яхшироқ билиш мумкин бўлади.

Мунис феодал зулми авж олиб халқ, оғир аҳволда яшаган, шоирнинг ўз таъбири билан айтганда, қафасга ўхшаган даврдан ва ўша даврдаги ҳукмрон доиралардан норози эди. У ўзининг ана шу норозилигини ифодаловчи бутун бир шеър, қитъа ва бадий парчалар яратган, баъзан эса ишқий лирик ғазаллари ичига шундай норозилик руҳидаги фикрларини айрим мисра ёки байт шаклида қистириб кетган. Чунинчи, Мунис:

Не мурувват кўз тутарсен чархи дундин ким қилур,
Хасм отони ўғулга, ўғлин отодин бошқалаб —

байтида отани ўғилга ва ўғилни отага қарши қилиб қўйган «чархи дун»дан нолиса, қуйидаги байтларида кишилар ўртасидаги ошналик, виждон ва аҳду-паймон пул ва давлат билан ўлчанганини фош этади; меҳнат ва ҳунар аҳллариининг ғоят хор-зор бўлиб, майиб ҳолатга тушиб қолганларига қайғуради:

Давлатинг бориди дурлар барча олам ошно,
Қайтғач давлат жаҳонда топилур кам ошно.

Баски даврон хоҳиши бегоналиғ солмоқгадур,
Бир-бирига бўла олмас икки ҳамдам ошно.

Қимки бўлди ошно бот айлади бегоналиғ,
Топмадим бу давр аро бир аҳди маҳкам ошно.

* * *

Даврон ичрадур баским ҳунар айб,
Ҳунар аҳли каби йўқ элда маъюб.

Шоирнинг тожикча ғазалларининг айрим байтларида ҳам худди шундай ўткир норозилик мотивларини учратиш мумкин:

Забон ба ком кашидам ба муқтазон хамуши,
Вагарна шикваи айёмро ниҳоя надорам

(Сукут сақлаб, тилимни танглаймга тортдим, йўқса, замонадан шикоятларимнинг охири йўқдир).

Ёки:

Дарин замона тавозеъ нишонан хорист,
Мадон зи хори такаббур гули тағофули мо

(Бу замонада иззат-ҳурмат хорлик аломатидур. Аммо, сен бизнинг кишилар кўриб ўзини кўрмасликка солган гулимизни такаббурлик тиканидан деб билма).

Шоир меҳнаткаш халқни талаб, зўрлаб, қўрқитиб, «хайвон каби» семириб юрган қозилардан, шафқатсиз ва раҳмсиз беклардан нафратланди. Улар кўп еб, майшат қилиб семир-ганлари билан бугун ё эртага ўлиб кетиб, қуртларга ем бўладилар, дейди:

Кўп ебон хайвон киби тани семиртурмоқ недур,
Ким бу кун ё тоғладур айлар тановул они қурт.

Шоирнинг таъбирича, қозининг ҳам зўр бериб халқдан мол йиғиши дўзахда ўз жонининг ёқилиши учундир:

Жонин ёқарга дўзах аро жам этар ўтун,
Қозики мол йиғнар этиб майли иртишо.

Бекларнинг эса муҳтож кишига бирор нарсани инъом этиб, кетидан мақтаниб, миннат қилиб юриши сахийликдан бўлмаганидек, берганини қайтариб олиши ҳам нокасликдир-ки, бундай қилиғи учун у лаънатларга сазовордир:

Фалонбек ким бировга қилди инъом,
Валекин айлади изҳори миннат.
Агар ул ёна беклик этса даъво,
Қилур ўзига бўлмас ишни тўхмат.
Вагар бу нокас ул инъомин олса,
Мунингдек нокаси дунга лаънат.

Зоҳид доимо «эл сайди учун» ҳар хил ҳийла-найранглар ишлатиб юради:

Зоҳид эл сайди учун кўргузур афсуларким,
Онинг олида дурур сомри андоқким бузов.

Нокаслардан инъом олган зоҳид ўша нокасларнинг манфаатини ёқлайди, халққа хиёнат қилади. Агар зоҳиднинг заррача уяти бўлганда эди, бу уят уни эритиб, сув қилиб юборар эди:

Талошмоқдур ишинг нокаслар инъоми учун доим,
Сени қилғай эди бўлса уётинг бу талошдин сув.

Шайхлар ҳам ёлғондан панд-насиҳатлар қилиб, кишиларнинг юрагини сиқадилар. Уларнинг жамиятдаги зарар-қунандалиги зоҳидларниқидан қолишмайди, дейди шоир.

Халқнинг қашшоқлик билан ҳаёт кечиришининг асосий негизи феодализм тузумининг халқ оммаси манфаатларига тамомила зидлиги ва катта ер эгалари — бойлар, бир тўда ҳукмрон аристократ гуруҳлар манфаатига хизмат қилиши эди. Аммо шоир шу тузумнинг ҳеч қандай ўзгаришсиз меҳнат аҳли манфаатларига мос бўлишини истар эди. Бунинг учун эса у ҳукмрон доираларнинг, айниқса, хоннинг маърифатпарвар, халқпарвар киши бўлиши кифоя, деб билар эди. Шу сабабдан у: «эй шоҳ, шундай бир адолат қонуни тузилсинки, зулм расми жаҳонда қолмасин, йўқса халққа қаратиб ёқилган зулм ўти шўъласининг тутуни билан сенинг рўзгоринг ҳам қоп-қора бўлиши турган гап; ғарибларга вафо қилиш, бева-бечораларни шодлантириш билан давлатинг боқий бўлади. Подшоҳлик неъматини топган киши айни замонда чўпонлик ҳунарини ҳам касб қилсин, агар у раиятга тишини қайрайдиган бўлса, қўйга қурт ёпишгандай бўлади», деган фикрни илгари суради:

Зулм ўтин, эй шоҳ, ёқма халқ аро ким ногоҳон,
Қилмағай ул шўъла дуди рўзгоринг қап-қаро.

* * *

Гар тиларсен жоҳу иқболингни, эй шаҳ, мустадом,
Беваларни шод тут, айтом бошини сийпалаб,

* * *

Эй ки шаҳлиғ неъматин топдинг шўбонлиғ пеша қил,
Тишни тез этма раоёга нечукким қўйга қурт.

Мунис «адолат мулкини тузатиб», ўз қўли остидаги фуқаронинг оч ва тўқлигидан хабардор бўлган ҳукмдорни шоҳ деб билади:

Шоҳ улдурким адолат мулкин тузатиб,
Бўлса ғамгин фуқаро очига, хуррам тўқиға.

Шундай қилиб, Мунис мамлакат ҳокими ва унинг халққа қандай муносабатда бўлиши кераклиги ҳақида ўз даври учун муҳим бўлган фикрларни олға сурди. Ниҳоят, шоир хонликда давом этиб келган қабилачилик, уруғ-аймоқчилик низоларини қоралади ва мансабга учмай, «соҳиби файз» бўлиб, бирини «қўнғиротлик», иккинчисини «қиётлик» демасдан, бу низожанжалларга хотима беришга чақирди:

Киши улдур насабдин урмаса дам бўлса соҳиби файз,
Насуд ондинки гар у қўнғиротлиғ ё қиётлиғдур.

Шоирнинг ҳаёти ва ижодиётида асосий эътибор ватан ҳамда халқнинг осойишталигини ўрнатишга қаратилган эди. Чунки мамлакатда қозониладиган ҳар қандай муваффақият халқ кучи билан бўлади, ҳукмдорнинг ҳам мўлжаллаган зафарлари халқ ҳаракати билангина амалга ошиши мумкин: «Хайлу сипоҳ билан топар шоҳлар зафар...»

Шоирнинг фикрича, раият, яъни халқ, айниқса, унинг меҳнат билан тирикчилик қиладиган табақалари ўз ҳаётларининг осойишта ва фаровон ўтишини таъминлаш ҳақидаги талабларини ҳукмдор олдиға кўтариб чиқишга ҳақлидир. Агар бу ҳақли талаб қондирилмаса, халқнинг ҳуқуқлари оёқ ости юринса, зодагонларнинг олам-олам миннатини кўтариб юришдан кўра, камбағаллар орасида, қийинчиликлар билан бўлса ҳам, миннатсиз кун кечириш минг мартаба афзалдир. Шоир камбағал халқнинг «нони жавини» (арпа нони) ва «ёвғон ўмочи» шоҳнинг «қандин куложидин» ва «олтин табақидаги» паловидан кўп марта яхшироқ. Камбағал халқ «арбоби ғино» (давлатмандлар)нинг ит жулиға ўхшаш тўнларига кўз тикмайди дейди:

Нони жавини фақр элиға хуштуруп баса,
Шаҳ суфари наволида қандин куложидин.

* * *

Хуш туруп хони қаноат аро ёвғон ўмоч,
Бўлмаса бўлмасун олтин табақу анда палов.

* * *

Арбоби ғино тўнни фақр аҳли на қилсин,
Итнинг жулидин кимсаға сажжода бўлурму?

Демак, шоир ўзининг бутун онгли ҳаёти давомида меҳнаткаш халққа хос бўлган самимийлик, пок виждонлилик, тўғрилик руҳида тарбияланди ва унинг ўзи ҳам бошқаларни шу руҳда тарбиялашга уринди. Шоир қабилавий устунлик майлларини қоралади ва ҳар хил фитналарга сабаб бўлувчи мансабпарастликни қаттиқ танқид қилди; ўзларининг ҳийланайранглари билан бундай фитналарни авж олдирадиган шайхларга, зоҳидларга қарши турди; шоҳни адолатга, халқпарвар ҳамда ватанпарвар бўлишга чақирди.

Хуллас, Мунис XIX аср бошларидаги адабий ҳаётда ўзининг прогрессив фикрлари билан муҳим ўрин тутган. Муниснинг аристократик сарой муҳитида туриб, ўз дунёқарашини билан эл қатламлари ичига кириши, ўз халқидан ажралмай, халқ манфаатларини, ватан манфаатларини кўзда тутиб ил-

гари сурган прогрессив фикрлари шоир ижодиётини демократик изга солди ва халқ ҳурматиға сазовор қилди.

Мунис «Мунис-ул-ушшоқ» девонида ўз давридаги халқ манфаатларига номувофиқ бўлган шароитни тузатиш, ижтимоий ҳаётни тараққиёт изига солиш учун илм-ҳунарға ва маданиятға эътибор бериш лозимлигини уқтирди ҳамда ҳукмдор доираларни шунга мос хислатлар эгаси бўлишға дэват этди. Шоир зодагонлик, насл-насаб, мансаб ва бойлик билан ғурурланишни нодонлик деб ҳисоблади ва ҳеч вақт мағрурликка бормай, элга фойда келтирадиган «касби фазл» бўлишға чақирди:

Ғурур этма аслинға, қил касби фазл,
Эрур мўътабарроқ насабдин ҳасаб.

* * *

Аҳли дониш бирла ҳар дам айланғиз базми китоб,
Жамъи нодонлар била изҳори улфат қилманғиз.

Илм-ҳунарда камол топишнинг энг муҳим фурсати «фасли шабоб» — ёшлик давридирким, шоир илм ўрганишда бу ғанимат фурсатни қўлдан бермаслик лозимлигини уқтириб ўтади:

Камол касбида Мунис шитоб қилки эрур,
Ҳаёт фурсатиким бедаранг фасли шабоб.

Аммо эски мактаб ва мадрасалардаги схоластик таълим усулининг жуда ҳам мушкул томонлари кўп эди. Улардан бири шундаки, бола масжид ёнидаги мактабға берилар экан, у бирданига арабча «Ҳафтияк» ва бошқа китобларға дуч келиб, саводини тезроқ чиқара олмас эди. Савод чиқаришға қулайлик туғдирадиган методик қўлланмалар, китоблар бўлмаганлигидан, боланинг умри неча йиллаб ҳарфларни қийнаб ҳижжалаш билан ўтиб кетар эди.

Гарчи Мунис «Хева» таърифига бағишланган шеърида мадрасаларнинг аҳамияти ҳақида гапириб, айрим мударрисларни мақтаб «Жорулло алар саҳнида бир «Қофия»хондур,¹— деб фахрланса ҳам, лекин «Қофия»хонликкача болалар ҳеч бир нарсани била олмас, уларнинг неча йиллик умри

¹ Жорулло — «Қофия» китобининг автори хоразмлик Алломан Замалшарийнинг лақабидир (1075—1144); у олим Маккаға бориб, араб тилини яхши ўрганиб олган ва Қазбада туриб, ўз тафсири — «Қашшоф»ни («Қашшоф» маъно очувчи, кашф қилувчи дегани) ёзган; у Қазбада кўп тургани сабабли Жорулло — худонинг қўшниси лақабини олган. «Қофия» — арабча наҳв (синтаксис) мавзуида ёзилган бир китоб бўлиб, у эски мадрасаларда ўқиларди. Мавлоно Жомийнинг «Шарҳи мулло» асари ҳам «Қофия»нинг шарҳидир.

«қироатхонлик» билан беҳуда ўтиб кетар эди. Чунки улар араб тилини тушунмагани учун ўқиганини англамай, қуръондаги сураларни кўр-кўрона ёдлар эдилар.

Мунис таълим усулидаги ана шу қийинчиликлар тўғрисида ҳам кўп бош қотирди, болалар ва ёшларнинг хат-савод чиқаришларини, илм ўрганишларини бир қадар осонлаштириш мақсадида ўзининг «Саводи-таълим» ёки «Рисолаи савод» асари (1803)ни яратди.

Муниснинг «Мунис-ул-ушшоқ» девонининг охирида келтирилган 250 мисралик бу асари икки қисмдан иборатдир. Унинг биринчи қисмида хат ва саводнинг маданият тараққиётидаги аҳамияти уқтирилади, илм-донийшмандликнинг хат орқали қоғоз саҳифаларига кўчирилиши ва йўқолиб кетмаслиги таъкидланади:

Ҳар сўзки кўнғилдин ўлди мавжуд,
Хат бўлмаса бўлғай эрди нобуд...
Бу навъ буюрди шоҳи аброр,
Қим илм ёри хатдур эй ер.
Бас мундоқ эса хат эътибори,
Иззаг дарин оч хат аҳли сори...

Шоир ўқувчиларни чиройли ёзишни ўрганишға, бунинг учун қалам учларини яхши йўниб, «рақамлар»ни қоғоз саҳифаларига яхши туширишға, «хатти хуб»ға — ҳусни хатға эътибор беришға ундайди:

Вар яхши йўнулмаса қаламлар,
Шак йўқки ямон тушар рақамлар.
Зебо қамишини найшакар бил,
Нўғида анинг шакар самар бил.
Ҳарфидин оқиб шароби маъни,
Эл андин эрур хароби маъни.
Олам иши интизоми андин,
Олам элининг низоми андин.
Ул бўлмаса бўлмағай китобат,
Бу бўлмаса қолмағай ҳикоят,
Хатдин мақсуд эрур хати хуб,
Таълим қавонди билан жуб.

«Рисолаи савод»нинг иккинчи қисмида шоир ҳарфларнинг таърифи, шакли, имлоси тўғрисида бир қанча маслаҳатлар беради. Масалан, у арабча ҳарфлар билан таништирар экан, болаларға савод ўргатишда бадийий тасвирдан — сурат солиш воситаларидан фойдаланишнинг аҳамиятини уқтиради. Чунончи « **ق** » (қ) ҳарфи ҳақида шоир шундай ёзади:

Қоф аввали фо бошиға монанд,
Нун ҳалқасига валеқ пайванд

Шунингдек, «**ج**» (л) ҳарфини ёзиш учун «**و**» (н) билан «**ا**» (алиф)ни бир-бирига боғлаш лозимлигини уқтиради.

Гар ломни истасанг мураттаб,
Нун бирла алифни қил мураккаб.

Бироқ савод чиқариш, адабиёт ўқитиш методикасига оид китоблар бўлмаган бир замонда «таълим ишини осон» этиш мақсадида «Саводи таълим» рисоласини бунёд этган шоир бу йўлда қанчалик меҳнат сарф қилмасин («жидду жаҳд» кўрсатмасин), барибир, у даврда таълим иши жуда ёмон аҳволдалигича қолаверган эди. Аммо муҳими шундаки, Мунис бу рисола билан бир маърифатпарвар, «элнинг» ғамхўри сифатида майдонга чиқади. Шоир элнинг саводсизлигидан қайғуради, элни саводхон, билимдон ҳолда кўриб, «аламдан озод» бўлишини истар эди. Шу мақсадда у элни ўз рисоласига рағбатлантириб, ундан савод чиқаришини истайди.

* * *

«Мунис-ул-ушшоқ»да худо, пайғамбар ва ислом дини ақидаларини мақтаб ёзилган анчагина шеърлар ҳам бор. Лекин шоир ўз эътиқоди рамкасида худони зулмга душман деб тушунтиради ва шу йўл билан ўз замонидаги шоҳларни интизомга, элга раҳмдил бўлишга, «шоҳи ҳақиқий»нинг жазосидан қўрқишга чақиради:

Эҳсон қил элга, эй шаҳу, оғритма кимсани,
Ким неку бадга шоҳи ҳақиқий берур жазо.

Мунис ислом дини ва унинг шариат қоидаларига ҳам шу нуқтаи назардан ёндашади. Ислому расму таомуллари шу принципга тўғри келмас экан, шоир унинг масжиди, шайхи ва зоҳидларига ҳам эътиқод қилмайди; шайх ва зоҳидларнинг риё-найрангларидан ҳазар қилади; зоҳиднинг масжиддан юқтирадиган касофатидан, шайхнинг алдовидан қочиб, майхонага боришни афзал кўради:

Масжидингда файз йўқ, зоҳид, ҳузурингда футўҳ,
Еткузур соқий футўҳ эл кўнглига майхона файз.

* * *

Майхона сари борки шарофатлар ондадур,
Масжидга кирма етгуси зоҳид касофати.

* * *

Борма масжид сори ким рўй берур,
Санга юз навъ риёлар онда.

* * *

Шайхлар пандидин ўлдим тангдил,
Лутф ила бўл дулкушо, эй муғбача.

Мунис рўза ҳақидаги ажойиб шеърда бу диний урф-одатни қоралайди, рўза тутиш саломатликка зарар келтиришини уқтиради:

Рўза бисёр мени танг этмиш,
Баданим суст, аёғим ланг этмиш,
Табъима ҳар дам оғирлик еткуруиб,
Қоф тоғи била ҳам санг этмиш.
Заъф уйидин чиқоримга қўймас,
Ҳар қадамни неча фарсанг этмиш.
Бода махмурлигининг рўза,
Мени ўлтурғали оҳанг этмиш.

Реакцион гуруҳлар халқни ислом дини ақидалари билан заҳарлаб ва қўрқитиб олган бир даврда шоирнинг уларга қарши антиклерикал руҳдаги фикрлар билан чиқиши унинг энг яхши истакларидан бирининг маълум маънодаги ғалабаси эди.

* * *

Шоир ўз девонини «Мунис-ул-ушшоқ» деб атади, чунки бу девондаги кўпчилик шеърлар (ғазаллар) ишқ-муҳаббат темасидадир.

Шоир ишқий ғазалларида ўзини ошиқларга «қибланома» деб атайди; маъшуқанинг юзини қуёшга, ўзини унинг олдидаги заррага тенглаштиради; дилбарининг жафокор эмас, балки вафодор ва раҳмдил бўлишини истайди; дилбар сарв қоматининг соясини жаннатдаги «тубо» (гўзал дарахт)дан ва «хоки кўйи»ни жаннат гулшанидан ортиқ деб билади. Шоирнинг фикрича, муҳаббат икки томондан бўлмаса, ошиқ ва маъшуқа ўртасидаги севги дил ва тил билан мувофиқ бўлмаса, икки ўртадаги муҳаббат мўътадил ривож топмайди, балки бахт йўлига ғов бўлади. Иккала томоннинг ҳам севиши ва севилиши ишқнинг асосий шартидир. Ана шу принцип асосида ишқни «таназзул»дан мўътадил тараққиёт ҳолатига келтириш зарур:

Ҳамеша бошим урармен йўлуи сари санамо,
Магарки ишқ аро бўлмиш мен элга қибланома.

* * *

Оразинг гар бўлмаса ҳусн авжи узра офтоб,
Нечун олиндо қилурмен зарра янглиғ изтироб.

* * *

Сояя сарв қадинг тўбодин ортиқ дилрабо,
Хоки кўйинг гулшани жаннатдин ортиқ дилфиреб.

* * *

Вафову лутф ила Мунисни хуррам айла мудом,
Жафову жавр ила кўп қилдинг они озурда.

* * *

Муҳаббат икки ёндин бўлмаса кўшиш абас бўлғай,
Илоҳи ул пари кўнглини Мунисга гирифтор эт.

* * *

Керакдурким, тараққий топса ишқ аҳли таназулдин,
Чиқиб ҳомундин эй сели сиришким азми кўҳсор эт.

Демак, шоир ўзининг ишқий шеърларида ҳақиқий ёрни — самимий ошиқ ва вафодор маъшуқани мадҳ этади. Зўрма-зўраки севиш ва севилишнинг ҳеч қандай фэйзи бўлмаслигини таъкидлайди; Фарҳод ва Ширинларни, Лайли ва Мажнунларни улуғлайди; ибн Салом ва Хисрав кабиларни аёвсиз савалайди.

* * *

«Мунис-ул-ушшоқ»да шеър ва шоирлар, адабиёт масалалари ҳақида ёзилган айрим байтлар ва бадий парчаларни ҳам учратиш мумкин. Мунис яхши шеърни «сели ҳодисот»дан ҳам бузилмайдиган «маҳкам иморат» билан тенглаштиради; унинг мерос бўлиб қолишини эса кишининг фарзандидан ҳам афзалроқ бўлган абадий мерос деб баҳолайди:

Шеър — ул неъмат эрурким, ҳар неча базл этсалар,
Лаззати ортар дағи қадрига топмас нуқс роҳ.

Шеър ул маҳкам иморатдурки, сели ҳодисот,
Айламас ҳар неча бўлса тунд бунёдин табоҳ.

Балки шеър афзалдурур фарзандинким шеърн
Насли боқидин бақолиғдур дер аҳли интибоҳ.

Мунис шеърни жамиятга таъсир ўтказиш кучи ва тез тарқалиши жиҳатидан тиғи дудамга (қиличга) ўхшатади:

Шеър ул тиғи дудамдурким, жаҳонни фатҳ этар..

Лекин Мунис ўз даврида аксар шоирларнинг, худди бошқа ҳунар аҳллари сингари, хор-зорликда яшаганини, чунки эдамларнинг «симу зар»га берилиб кетиши натижасида шеърга ва шоирга эътибор берилмай қўйилганини кўради:

Ривожи шеър умедин бу давр аро, Мунис,
Кўтарки, барчага манзур симу зар ўлди.

Бироқ бундан шоирларнинг умидсизликка тушиб, ўз касбларидан воз кечишлари тўғри бўлмас эди, деб уқтиради Мунис. Шунинг учун ҳам шоирнинг ўзи, турли машаққатлар билан бўлса-да, фахрли ишга киришиб, сўзга «дурри маъни мунтазам» қилиши, «жавоҳирсанж» бўлиши лозим деб билар эди:

Бўлай десанг мутасарриф висол гуҳариға,
Ниёз ашки била Мунис ўл жавоҳирсанж.

* * *

Мунис сўзингга қил дурри маънини мунтазам,
Лекин замона аҳлидин этма тамаъ сила.

Мунисни шеърятда ҳар жиҳатдан кўпроқ қизиқтирган устод ўзбек халқининг гениал шоири Алишер Навоий эди. Мунис Алишер Навоийни маънолар йўлида ўзига «пир» — буюк устод деб билар эди:

Сўз ичра Навоийки жаҳонгир дурур,
Мунисга маоний йўлида пир дурур.

Шоир халқ учун хизмат қилишда ўз замонининг Навоийси бўлишни истар эди. У худди шу ниятни кўзда тутиб, Муҳаммад Раҳимхонга ёзган бир қасидасида Навоий даражасигача етиш учун ўзига ҳомийлик қилишни сўраган эди:

Бас эрур, вожиб санго айлаб ҳамеша тарбият,
Манки Мунисман ман қилмоқ Навоий дастгоҳ.

Муниснинг Навоий ва унинг меросига қанчалик муҳаббати борлигини «Девон»даги кўпгина шеърлардан англаб олиш мумкин. Бу шеърлардан маълум бўлишича, Мунис фикрни таъсирчан, мукамал ифодалашда, сўз санъатини, вазн, қофия ва адабий приёмларни яхши билишда Навоий сингари моҳир киши бўлишни истаб, практикада асосан бир-бирига жуда яқин бўлган икки йўлни: 1) Навоий газалларига мухаммаслар боғлаш ва 2) Навоий газалларига назиралар айтиш йўлларини тутган.

Мунис меросини ўрганиш ва яхши натижаларга эришишда бу икки йўлнинг бир-биридан фарқи шундаки, мухаммасларда беш мисралик ҳар банднинг кейинги икки мисраси (4-, 5-мисралари) Навоийдан келтирилган (бу умуман мухаммас боғлашда асосий шартдир) ва ҳар банд охиридаги мисраларнинг радифи, қофиялари, вазни, оҳанги, фикрни ифодалашини ҳисобга олиб, 1-, 2-, 3-мисралар мослаштирилиб яратилган. Чунончи:

Барқи ишқинг шўъласига токи бўлдим мубтало,
 Утлиғ афғоним шарори бирла ўртанди само,
 Раҳм этиб ҳолимға ҳаргиз қилма васлингдин жудо,
 Оразу холингни бир дам кўрмасам, эй дилрабо,
 Ўйладурманким кўрунмас кўзимма оқу қаро.

Муниси дилхастаға ҳамдам эрур бир сарв қад,
 Уқ отарда ғамзаси шастига ҳайрондур хирад,
 Етса ондин гар санго бир шаст шукр эт беадад,
 Эй Навоий, новакидур хаста кўнглимға мадад,
 Рост андоққим, берур заъф аҳлиға қувват асо.

Шоир Мунис Навоийнинг «кўрдинг — еткурдинг», «бўлғу-си», «манго», «афсонадур — фарзонадур», «савдо — ғавго», «оромим — жомим», «нетайин», «айлаб», «маҳбуб» каби қофия ва радифлар билан тамомланган кўпгина ғазалларига ана шундай мухаммаслар боғлаган бўлиб, уларни «Мунис-ул-ушшоқ» девонига киритгандир.

Мунис назираларининг боши ёки ўрталарида баъзан тазмин тарзида Навоий ғазалларидан:

Эй қошинг меҳроби тарҳ айлаб янги ой ҳайъатин,
 Вақф анго қилмиш малойик хайли нақди тоатин —

каби байт ёки мисраларни келтиради; кўпинча эса ҳеч қандай мисра ва байт келтирмасдан ҳам Навоий ғазаллари шаклида байтлар яратади. Чунончи, унинг:

Рухпарвар лаълига руҳи равонимдур фидо,
 Жонфизо ширин сўзингға хаста жонимдир фидо —

байти Навоийнинг:

Гулу гулзор сенинг боғи жамолингға фидо,
 Сарву шамшод даги тоза ниҳолингға фидо —

байтига шакл жиҳатидан ўхшашдир ва ҳоказо.

Демак, Мунис тақлидчилик қилмаган ва Навоийнинг сўзлари ёки мисраларини айнан кўчирмаган; у Навоий шеъриятидан ўрганиши натижасида мустақил фикр юритишга, шеъриятда Навоий изидан бориб, янгиликлар яратишга муваффақ бўлган. Хуллас, Мунис Навоий ва унинг замондошлари ҳамда кейинги давр шоирлари традицияларини ижодий ўрганиб, Хевадаги адабий ҳаётда мустақил ва йирик шоир бўлиб танилган.

* * *

«Мунис-ул-ушшоқ» девонида классик шеъриятнинг ғазал, қасида, маснавий, рубоий, мухаммас, мусаддас, мусамман, мувашшаҳ, қитъа, фардиёт, туюқ, чистон каби турли хилларининг намуналари бор.

Албатта, шоир ҳаётининг турли даврида яратилган бу намуналар шакл ва мазмун жиҳатидан бир хилда силлиқ ва кам-кўстсиз эмас эди. Шоирнинг ёшлик йилларида, эндигина шуҳрат қозонаётган вақтларида яратган байтларида фикрнинг бўш ифодаланиши, қофия танқислиги, вазн оҳангидаги сакталик каби камчиликлар йўқ эди, деб бўлмайди. Чунончи, унинг 1800 йилда отаси Авазбий мироб вафоги муносабати билан ёзган марсия тарзидаги шеъри ҳам бадий жиҳатдан анча бўш чиққан эди. Бу шеърнинг қуйидаги мисраларидаги сўзлар бир-бирига яхши боғланмаганидан, айтилмоқчи бўлган фикрни англаб олиш қийин, яъни охириги мисрадаги «фарзандлик» сўзини чўзиброқ ўқишга тўғри келади, одатда, қадимий адабиётда «имола» деб аталадиган бу ғализ ҳолатга классиклар йўл қўймасликка интилар эдилар:

Вале бу мотами ошуфтаға бордур ато онинг,
 Қабулдин бўлуб фарзандлик дурри менга сероб.

Авазбий иноқ ва Тўрамурад сўфи ўртасидаги жанг ҳақида ёзилган қасиданинг айрим мисраларида ҳам «ранжидин» — «сахтидин» қофиялари бир-бирига равон ёпишиб келмаганидек, бир мисрада бирин-кетин «ки» боғловчисининг икки мартаба такрорланиши ҳам равонликни бузган:

Топиб элни ғофилроқ ўз ранжидин,
 Хабарсиз замон гардини сахтидин.
 Ки бу йил ки ҳижрат била то бу дам,
 Минг икки юз эрди ўн олти ҳам.

Шоирнинг Муҳаммад Раҳимга ўғит тариқасида ёзган шеърида эса бир негизли сўзларнинг (қилиб-қилмоқ) бир мисрада такрорланиб келиши, унинг ўрнига лойиқроқ («этмоқ» каби) сўз олинмаганлиги ҳам байтнинг равонлигини бузган:

Чу мундоқ эса фурсати зиндалик,
 Қилиб сабр қилмоқ керак бандалик.

Муниснинг ўзи ҳам «бехудлиғ ҳангомида... усруклик айёмида» яратилган, баъзи нуқсонлардан холи бўлмаган шеърлари борлигини инкор қилмайди. Аммо «Девон»ни тартиб бераётганда мазкур шеърларни тушириб қолдиришни ҳам эл кўрмайди. Мунис нуқсонлари бор шеърларни ҳам яхши шеър ҳисоблашни нодонлик деб билиб, ўз камчиликларига тан беради ва камтаринлик билан, «бедни (тол дарахтини) беҳосиллик журми била, гулшандин» четда қўйилмаслиги ва «сарвни бебарлик хатоси била чамандин ташқари қовмоқ инсоф»дан эмаслигини айтиб, гулшандаги гулнинг ҳам тикани бўлади,—

дейди, шунинг учун айрим камчиликлари бўлган кучсиз байтларни ҳам «Девон»га атайлаб киритганини эслатиб ўтади:

«Гулшанда гул ўлса хор ҳам бўлғусидур,
Бехор гули латиф кам бўлғусидур.
Мунис нухабо яхшилари мажмаида,
Бир неча ёмон бўлса не бўлғусидур...

Ҳар навъ шеър ила ораста ва ҳар заиф назм била пийроста бўлди».

Мунис «иборатлари номарбут... мазмунлари номазбут...» бўлган шеърлардан аста-секин сермазмун ва бадий гўзал шеърлар яратишга кўча борди. Шеърят маданиятини ўрганиш ва ўзлаштиришга ижодий куч сарф этди. Адабий приёмлар, бадий тил, вазн турлари, қофия системалари устида кўп ишлади. Зўр бериб қилган ижодий меҳнати натижасида Мунис оддий ҳаваскордан тортиб йирик адибгача, оддий китобхондан тортиб адабиёт аҳлларигача манзур бўладиган байтлар яратишга қодир бўлди. Мисоллар:

Муниснинг тубандаги сайтлари «талмеҳ санъати» (тасвирланаётган объектга мослаб байт орасида бирор ҳикоя ёки қиссага ишора қилиб ўтиш) билан яратилган:

Нури рухсорнинг бўлуб, Юсуф жамоли зийнати,
Дидаи Яъқубга гарди қудумнинг тутийе.

* * *

Не паридур сенки, Мунис оразинг кўрган замон,
Бўлди дашти ишқ аро Мажнуни саргардон анго.

* * *

Балолар ичра ким солмиш фироқинг,
Эрурмен сабр қилмоқликка Айюб.

* * *

Шоирнинг қуйидаги мисралари «тазмин санъати» (ўз шеърининг таъсир кучини янада ошириш учун бирор машҳур шоирдан мисра ёки байт келтириш) билан яратилган:

Эй қошинг меҳроби тарҳ айлаб янги ой ҳайъатин,
Вақф анго қилмиш малойик хайли нақди тоатин.

Чун бу матлаъ фикрига топди хаёлим эҳтисос,
Кўнглума солди ҳавас бу навъ даъви нахватин.

Ким киши бўлғайму ким, деса бу матлаъга жавоб,
Кўргузуб арзи балоғат ичра таъби ҳиддатин.

Тубандаги мисралар «мутаносиб санъати» ва жонлантириш приёми асосида яратилган:

Жилва қилса қоматинг бўстон аро, эй дилрабо,
Сарв дер: аҳлан ва саҳлан, қумри айтур марҳабо.

Қуйидаги мисраларда ўқувчини қизиқтирадиган, тасвирланаётган объект характериға мос ташбеҳлар ишлатилган:

Оразингдур ганжи ҳусну онда зулфинг аждаҳо,
Бўлмади бу аждаҳодин топғон ул ганжинг раҳо.

Шоир муболаға, киноя, истиора каби тасвирий воситалардан ҳам унумли фойдаланган ва уларнинг кўпгина ажойиб намуналарини яратган. Албатта, бу тасвирий воситаларнинг ҳаммаси бир хилда ишлатилмаган. Объектларнинг талабига ва шоирнинг завқига мувофиқ, бири кўпроқ, иккинчиси камроқ қўлланган. Масалан, девонда ўхшатиш приёмида яратилган ёки ўхшатиш приёми қўлланган шеърлар жуда кўп бўлиб, шоир «дек», «киби», «ёнглиг», «чу», «чун», «бўйла», «бўйлаким» сингари ўхшатиш аломатларидан унумли фойдаланган.

Мунис аруз вазнининг хилма-хил (рамал, ҳазаж, ҳафиф, мутақориб ва ҳоказо) баҳрларида муваффақият билан шеърлар ёза олган. Қофия системалари масаласига келганда эса, шоир тилимиздаги сўз турларининг қарийб ҳаммасини қофияга бўйсундира олган. Мунис энг оддий сўзларни ҳам қофияга олиб, байтларда муҳим маънони — мазмунни ифода этган. Чунончи:

Тез этар жонон ғами ишқим ўтини қўзғолаб,
Куйдурур ул ўтға бир-бир устухонимни қалаб.

* * *

Жонимға урдунг оташи ишқинг тутоштуруб,
Еқдинг сўнгақларимни ул ўтға қолоштуруб.

* * *

Ултурурлар мени ҳар дам кўзу қоши талошиб,
Тиргузурлар икки жон бахш дудоғи ярошиб.

Муниснинг байтларида, бу оддий қофия шаклларида ташқари, бошқаларда камдан-кам учрайдиган қўш қофия, такрор қофия, нарсаларнинг товушини берадиган «лафзий санъат» қўлланган қофиялар ҳам кўп учрайди. Мисоллар:

Олур юз жонни ҳар боққанда не кўзлар дурур ваҳ-ваҳ,
Минг ўлук тиргузур ҳар сўзда не лаблар дурур паҳ-паҳ.

Фироқинг шиддатидин кўзларимдин қон оқар, тим-тим,
Кўриб оми рақиби кинавар ҳар дам кулар қаҳ-қаҳ.

Чекар завқи сиҳи қаддинг била қумри фиғон ку-ку,
Тузар шавқи гули рўйинг била булбул наво чаҳ-чаҳ.

Етар бошимға ҳажринг тиғию ғам тошлари бот-бот,
На бўлди васлдин марҳам етурсанг захмима гаҳ-гаҳ.

* * *

Йиғла саҳарлар ун чекиб, ашқи надоматни тўкуб,
Беҳуда кулмагинг недур тифл киби шоқур-шуқур.

Дўст хаёли бирла сен айла хомушлиғ шиор,
Сўзламак усру зиштдурур қурбақадек вақур-вуқур.

* * *

Очилиб боғи жамолинг гули гулшан-гулшан,
Солди ўт равзаи ризвон аро хирман-хирман.

Қоматинг кўрди муаззин деди қомат-қомат,
Оразинг кўрди бараҳман деди аҳсан-аҳсан.

Гаҳ юзинг очди латоғат гули алвон-алвон,
Гаҳ сўзинг сочди балоғат дури домон-домон.

Тўкулиб хайли бало бошима лашкар-лашкар,
Солдилар хаста танимга яро жавшан-жавшан.

* * *

Узорингда нуре аёндур-аён,
Ки ондин куну ой нишондур-нишон.

Бало ўқларин отгали жонима,
Ики эгма қошки камондур-камон.

Улус келса мандин фиғонга не тонг,
Ишим кеча-кундуз фиғондур-фиғон.

* * *

Мунис поэзия тилининг бадийлигига алоҳида эътибор беради; мисраларни қуруқ, яланғоч ҳолда эмас, балки мумкин қадар маъноли ва чиройли сўзлар билан бойитишга интилади. Жумлаларнинг содда, равон, тушунарли ва таъсирчан бўлиши учун курашади; халқ иборалари ва мақолларини кўп қўллайди ва ўз мисраларини ҳикматли сўзлар шаклида ихчам тузишга ҳаракат қилади. Чунончи:

Аҳбоб топди васлину ёд этмади мени,
Чиндур бу сўзки, йўқ хабари тўқнинг очдин.

* * *

Боқма эл айбиғаю ўз айбинга наззора қил,
Қўрмай ўз айбин киши айбини кўрмак келди айб.

Мунис шеърларида Хоразм диалектидаги *қабоғ, топуқ, қопу, эвур, эврulai, эвруди, юруса, юрумоқ, ботон* каби сўзлар анчагина бор. Бу сўзлар шоир яшаб турган даврдаги халқнинг ҳаётда, муомала-муносабатларда қўллаган сўзларидан олинган бўлиб, улардан баъзилари ҳозир ҳам хоразмликлар ўртасида ишлатилади.

Хулоса.

Шермуҳаммад Мунис XVIII аср охири ва XIX асрнинг биринчи чорагида Хевадаги адабий муҳитда яшаб ижод этган етук шоир ва донишманд тарихчидир. У ўз даврида рўй берган кўпгина воқеа-ҳодисаларни кўздан кечирган, муҳокамасидан ўтказган ва ўз сиёсий қарашларида халқнинг ҳукмдорлар томонидан эзилаётганига ачинган ва норозилигини ифодалаган, ўз шеърларида ҳамда тарихий асарларида, мумкин қадар халқнинг ҳимоясини кўзда тутган халқпарвар ва маърифатпарвар шоирдир. Мунис ижодида турмушнинг кўп томонлари акс этган. Унинг шеърларида шоирнинг ўз давридаги хон, вазир ва бекларга, шайх ва зоҳидларга; шоир ва олимларга, ҳунармандлар ва бошқа меҳнат аҳлларига бўлган қарашлари акс этган.

Мунис поэзиясида жаҳолат ва нодонликка нафрат, илмга муҳаббат, ҳунарга эътиқод, шеър ва шоирга ҳурмат, пок виждонли ва вафодор ишқ аҳлларини ҳимоя қилиш каби мотивлар асосий ўринни эгаллайди. Шоир ҳамма масалалар тасвирида бошда баъзи камчиликлар билан, кейинча эса шеър санъатининг етук вакили сифатида иш олиб борган ва замондошларига ҳамда ўзидан кейинги шоирларга ўрнак бўларли даражада бадий ютуқларга эришган. Буни шоирнинг ўзи ҳам эътироф этиб, жуда кўп қийинчиликларни бошидан кечириб бўлса-да, шеърининг баланд чўққисига кўтарила олганини қуйидагича таърифлаган эди:

То мусаххар айладим сўз бирла маъни кишварин,
Шоҳ мен, эй Мунис, аҳли донишу идрок мен.

Ҳақиқатан ҳам Мунис ўз замонасининг адабий доирасида аҳли донишларнинг шоҳи эди.

Бувад Гулхани шоири кўҳсор,
Асоси суҳанҳои ӯ бемадор.
Ғазалҳои навишта латифу равон,
Ба дастури алфози кўҳистон

(Гулханий тоғлик шоирлардандир, унинг сўзларининг асоси бўшдир, Латиф ва равон ғазаллар битган, бу ғазаллар тоғликлар тили услубидандир).

Муҳаммад Шариф Гулханий

Гулханий XVIII аср охири ва XIX асрнинг биринчи ярмидаги ўзбек адабиётининг демократик йўналишига мансуб вакилларида бири бўлиб, у ўз ижодий фаолиятида ҳажв ва масал жанрини янги босқичга кўтарган шоир ва масалнависдир.

Гулханийнинг бизгача етиб келган адабий меросидан маълум бўлишича, у ўзбек, форс-тожик классиклари асарларини қунт билан ўрганган; озарбайжон адабиётига иштиёқ қўйган, ҳинд адабиётининг ўлмас дурдоналаридан ҳисобланган «Калила ва Димна»ни мутолаа қилган.

Биографиясига доир баъзи маълумотлар.

Гулханий ҳаётининг тафсилоти сўнгги вақтларга қадар равшан эмас эди. Лекин адабиётшуносларимиз томонидан олиб борилган тадқиқотлар бу соҳани анча ойдинлаштиради. Фазлий Намангонийнинг «Мажмуаи шоирон», Қори Раҳматулло Возеҳ Бухорийнинг «Тухфат-ул-аҳбоб фи тазкират-ул-асҳоб» антологияларида Гулханий ҳақида баъзи маълумотлар берилган бўлиб, улардан шоир ҳаётининг баъзи бир томонларини, унинг ижоди феодак-клерикал сарой адабиёти вакиллари билан курашда ўсганини, унинг сўз санъатида жиддий имтиҳондан ўтганини кўрсатади.

Гулханийнинг туғилган йили номаълумдир.

Фазлий Намангонийнинг Гулханий ҳақидаги маълумоти, шоирнинг тожикча ғазалларининг тил хусусиятлари, унинг ғармлик бўлганлигидан далолат беради. Фазлий ўз тазкирасида унинг «Кўҳистон мўлкидан» эканлигини таъкидлаб, қуйидагиларни ёзади:

Аммо бошқа тазкираларнинг авторлари уни гоҳ Намангандан, гоҳ Қўқондан чиққан деб талқин қиладилар. Қори Раҳматулло Возеҳ ўз тазкирасида Гулханийнинг исми Мулло Муҳаммад Шариф бўлиб, асли наманганлик эканини, Умархоннинг сарой шоирларидан бўлганини уқтиради. Шунингдек, тазкира автори унинг дастлаб ҳаммомдорлик ишларига муносабати бўлгани учун Гулханий тахаллусини қабул қилганлигини эслатади ва унинг шоирлик истеъдодига баҳо бериб, «шеърлари вазн жиҳатидан равон ва ўз тенгдош-замондошлари томонидан юқори баҳоланган», деб қайд этади.

Кекса адабиёт ўқитувчиларидан марҳум П. Қаюмовнинг «Қўқон тарихи ва адабиёти» номли қўл ёзма асарида таъкидланишича, «Гулханий... Қўқонда туғилган, онаси ўзбек бўлиб, отаси тожик эди. Шоҳи Қушбегининг юзбошиларидан бўлиб, Қоратегиндан келган ва Хўжандда уйланган. Онаси хон саройида оддий қора хизматда кун кечирган. Боласи (Гулханий кўзда тутилади — В. А.) мадрасани тамом эта олмаган, кейинча аскарлий сипоҳликда пастроқ даражада туриб, сарой доирасида кун кечирган».

Агар, бир томондан, тоғлик тожиклар шеvasида ёзилган «бидеҳ» радибли ғазалининг тил хусусиятлари (чунончи, «нон», «маржон», «дармон», «айвон» сўзларидаги «о» унлисининг «у» билан алмаштирилиб, «нун», «маржун», «дармун», «айвун» тарзида ёзилиши), иккинчидан, Олимхоннинг тоғлик тожиклардан аскар (навкар) олиш воқеаси ҳисобга олинса, Гулханийнинг Ғарм ёки Дарвоздан эканлиги маълум бўлади.

Муҳаммад Шариф Гулханий XVIII асрнинг 70-йилларида дунёга келган, деб тахмин қилинади. Фазлийнинг хабар беришича, унинг ота-боболари тоғ аҳолисининг эътиборли кишиларидан бўлган («Ки буданд ажодди ў дар диёр, Писандидаи мардуми кўҳсор»). Муҳаммад Шариф ўз илмини ошириш ниётида Қўқон хонлигига қарашли Наманган шаҳрига келиб, кияшлар юмушини бажариб юради. Муҳаммад Шарифнинг оғир турмуш шароити унинг Фарғонага келишини ҳам тақозо қилди десак, хато қилмасмиз. Чунки тоғлик тожик аҳолисининг ҳунармандчилиги ва савдо-сотик ишлари бирмунча ривожланган шаҳарларга келиши, шу асосда ғариблик циклидаги кўпгина рубойлар, тўртликларнинг пайдо бўлиши ҳам

буни яққол исботлайди (Бобо Юнус Худёйдодзода, Юсуф Вафо каби тожик халқ шоирлари тақдирини эсланг).

Бизгача етиб келган маълумотларда Олимхон салтанати даврида навкар олиш эълон қилинган пайтларда Гулханийнинг ўз истаги билан сипоҳийликка киргани айтилади. Жумладан, Фазлий бир ўринда Гулханийнинг хон навкарларидан эканига очиқ ишора қилиб, уни сипоҳий сифатида тасвирлайди ва ўз ишига моҳирлигини уқтиради:

Бувад Гулхани шоир кўҳсор,
Ба даргоҳи шоҳист ўро қарор.
Зи мардон корист дар зўру жанг,
Салоҳаш ба каф теғу тиру туфанг.

(Гулханий тоғлик шоирдир, у шоҳ даргоҳида қарор топди, яъни яшамокда. Куч-қувватда ва жангда мардлардандир, тиг ва тир-туфанг отиш касбини яхши эгаллагандир.)

Аммо Муҳаммад Шариф урушларда фаол қатнашиб, ботирлик намунасини кўрсатган бўлса ҳам, у қашшоқликда кун кечирди, қорни нонга тўймади. Уруш маъракаларида кўрсатган қаҳрамонликлари хон томонидан тақдирланмади. Бу ҳақда Фазлий антологиясида бундай дейилади:

Ба давронн жаннатмаконн амир
Чунон буд дар бенавои асир.
Ки нашкаста дар умр ноне дуруст,
На биншаста бар гирди хоне дуруст,
Сипоҳигари карду роҳат надид,
Ки осоиш аз ранжу меҳнат надид.
Мурувват накарди ба ҳолаш амир,
Басе бенавои кашид он фақир.
Зи беилтифотин жаннатмакон,
Ҳаме буд муҳтожи як парча нон.
Ки аз тангдасти ба жон омади,
Зи бемояги дар фиғон омади.

(Жаннатмакон амир, яъни Олимхон даврида у бенаволик асир эди. У умрида бир дурустгина нон ушатмади, яхши дастурхон атрофида ўтирмади. Сипоҳийлик қилдию, лекин роҳат кўрмади, ранж-меҳнат чекдию, роҳат кўрмади, унинг ҳолига амир мурувват қилмади, у фақир яшаб, бенаволик чекди. Жаннатмаконнинг илтифотсизлигидан бир бурда нонга муҳтож эди. Қўли қисқалигидан жонидан тўйди, пулсизлигидан оҳ-фиғон қилди.)

Умархон давридаги Қўқон адабий муҳити қатнашчиларининг маълум маънодаги биографи Фазлийнинг юқоридаги сўзларига шубҳаланмаса ҳам бўлади. Шунини айтиш керакки, Фазлий ўз сўзларини тасдиқлаш, унинг реал заминга асосланганини кўрсатиш мақсадида шоир ижодига мурожаат қилади ва «ғараз сохт дар сурати ҳоли хеш, чунин гуфт дар арзи аҳволи хеш» дея Гулханийнинг навкарлик давридаги аянчли

аҳволини кўрсатувчи автобиографик характердаги «бидеҳ» (бергил — бер менга) радифли ғазалини келтиради:

Ҳазратим очликдан ўлдим, егани нон бер менга,
Кофир ўлғайман агар десамки, баҳмон бер менга.

Мошу бугдою гуруч берким, шулар менга керак,
Ҳеч айтмасман ақиқу лаълу маржон бер менга.

Эғнима ёпиқ бериб қорнимни тўйғиз нон билан,
Сенга биллоқким демасман дину имон бер менга.

Наваринг очликдан ўлса, нега ҳайфинг келмагай,
Эй табиби ҳозиқим, дорую дармон бер менга.

Нону тўн бер, бенаволик дардини қутқар мени,
Мен қачон айтдимки, Қорун ганжидек кон бер менга...

Гулханийни эр йигитлар тўпидан камситмагил,
Фўта бер, от бер, қилич бер, тўну чакмон бер менга.

(Муинзода таржимаси)

Бу шеър Гулханийнинг бизгача етиб келган ғазалларининг каттаси бўлиб, 9 байтдан иборатдир. Шоир ана шу ғазалда сипоҳийлик вақтларидаги кайфиятларини, оғир турмуш шароитини ифодалайди. Ғазал матлаи (бошланмаси) оч қолган кишининг ўз хўжайинидан нон сўраши билан бошланиб, лирик қаҳрамон — навкарнинг қалб аламлари сўнгги байтларда изчил очила боради. Лирик қаҳрамон, очлик, қашшоқлик ҳукм сурган даврда қимматбаҳо тошларнинг, дур ва олтинларнинг аҳамияти йўқ, оч киши учун мош, бугдой ва гуруч ҳамма нарсадан кераклидир, демоқчи.

Бу ғазалга чуқурроқ назар ташланса, унда фақат якка, очликдан тинкаси қуриган айрим шахс ҳақида гапирилмай, балки катта социал проблема ҳақида — амир Олимхоннинг навкарлик режими ҳақида фикр юритилаётгани маълум бўлади. Ғазалда лирик қаҳрамоннинг образи умумлашма образ даражасигача кўтарилган, чунки Олимхон навкарларидан фақат Гулханий хон илтифотига сазовор бўлолмади, деган қарорга келиш янглишдир. Демак, лирик қаҳрамон — навкар ўз бошидан кечирганларини баён қилиш асосида Олимхоннинг навкарларига мурувватсизлигини ва қўшиндаги тартибсизликини фош қилади. Ўз ҳуқуқини ёқлаш билан бошқа навкарларни ҳам ана шундай иш кўришга даъват этади.

Ғазалнинг мақтан (охирги байти) ҳам характерлидир. Унда лирик қаҳрамоннинг ўз ҳазратидан уни «эр йигитлар қаторидан камситмаслик» ҳақидаги истаги ифодалангани. Шеърни маълум маънода сипоҳий сақлаш борасида хонга берилган қўлланма деса ҳам бўлади. Чунки шоир, ҳоким ўз навкарларига қарамоғи, уларнинг очликдан ўлишига йўл қўймаслиги,

уларнинг хизматларини вақт-вақти билан тақдирлаб туриши керак, деган фикрни илгари суришга ҳаракат қилади. Ҳазал марказида ўз давридан норози бўлиб, хоннинг навкардорлик системасини фош этувчи шоир образи туради. Ана шу образнинг мақсади Ҳазал матлаида баён этилади, образ характерининг бошқа томонлари эса қолган байтларда бирич-кетин очила боради. Ҳазал гоҳ зорланиш, гоҳ талаб, гоҳ кесатиш, гоҳ умид оҳанглари билан алмашилиб чорасиз қолган кишининг руҳий ҳолатини, ички оламини равшан кўрсатади.

Умуман, Гулханийнинг навкарлик йиллари унинг ҳаётидаги энг оғир онлардан эди. Лекин, шунга қарамай, шоир ўша йилларда ҳам ўз билимини ошириш, такомиллаштириш учун ғайрат қилади. Бошқача қилиб айтганда, Гулханийнинг сипоҳийлик йиллари ҳам ижодий иш, ҳам ўз билимини тинмай ошириш, ўзбек ва форс-тожик адабиёти намуналарини мутолаа қилиш даври ҳисобланади.

Олимхон вафотидан сўнг тахтга чиққан Умархон ўз истеъдодини навкарлик давридаёқ кўрсата олган Гулханийни сарой адабиётига жалб қилмоқчи бўлди. У ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш, сиёсий мақсадларини амалга ошириш ниятида сарой атрофига бир қатор қалам аҳллариини торлди. Мовароуннаҳрнинг турли жойларидаги қалам аҳллариини, шунингдек, Хуросоннинг баъзи бир шоирларини ўз атрофига тўплади. Масалан, Фазлий эътирофига кўра, балхлик шоир Фоний «шаҳриёр», яъни Умархоннинг шўҳрати ёйилганда ўз ватанини тарк қилиб Қўқонга келган («Жаҳон пур шуд ба шўҳрати шаҳриёр, аз он қард тарки ватан ихтиёр»). Шу шоирлар қаторида Гулханий ҳам бор эди. Унга саройдан жой берилган эди («Кўҳистондин эрмиш латойифшиор муқими дари ҳазрати шаҳриёр»). Бироқ шоирнинг сарой адабий муҳитига тортилиши унинг шахсий ҳаётида жиддий ўзгариш ясай олмади; бошқалар қатори «ба таъби шоҳ», «ба пайрави шоҳ», «ба рамузи шоҳ», «ба майли шоҳ» каби шеър айтиш принципига риоя қилиб, Ҳазаллар битди, уларнинг баъзи бирларида Умархонни тенги йўқ одил шоҳ деб мақтади. Жумладан шоир «Омад бурун» радибли Ҳазалида Умархонни шеър фанида «Фариди рўзгор», яъни ўз даврининг ягона сўз устаси сифатида таърифлаб, хон истеъдоди олдида ўзининг таслим бўлишдан бошқача иложи йўқлигини таъкидлади:

Хомаамро Гулхани ғайр аз хамўши чора нест,
Дар фани шеър он фариди рўзгор омад бурун.

Умархонга ана шундай шеърлар, унинг истеъдодини мақтовчи Ҳазаллар маъқул тушар эди. Саройнинг маддоҳ шоирлари ҳам бунини истар эдилар. Шунинг учун ҳам Фазлий Гулха-

нийнинг Умархонни мақтаб ёзган «омад бурун» радибли Ҳазалини: «Бу рангин Ҳазал Гулханийдин эрур, кўнгил гулшанига тароват берур» деб таърифлаган эди.

Шуни эсда тутиш керакки, Олимхон даврида анча илтифотсизлик, хорлик кўрган Гулханий дастлабки вақтларда Умархонни адолатли ва тадбиркор подшоҳ деб ўйлаб, унга бир қанча Ҳазал ва қасидалар бағишлади. Қасидаларида Умархонни кўқларга кўтариб мақтади, хонга унда бўлмаган яхши хислатларни тақди, уни фуқаропарвар, адолатпарвар, зулм ва ҳақсизликка хотима берувчи киши қилиб тасвирлади ва бу билан хонни ана шундай ижобий хислатлар эгаси бўлишга даъват этди. Аммо Умархон саройидаги фисқ-фужурлар, мунофиқликлар, хон ва уни ўраб олган аркони давлат — давлат таянчлари томонидан халқ бошига келтирилган қора кунлар Гулханийдек ҳассос шоирнинг сарой аҳлига бўлган муносабатини ўзгартириб юборди; энди у баъзан ихтиёрий равишда ва баъзан пайравлик қилиб шоҳни таърифлашдан чекинадиган бўлди, ўз эътирозларини билдира бошлади.

Гулханий ҳаётининг охириги даврларига доир турлича маълумотлар бор. Агар баъзи бир манбаларда Гулханийнинг Умархон вафотидан сўнг ўз ватанига қайтиб кетганлиги тахмин қилинса, бошқа манбаларда унинг Муҳаммадалихон (1822—1842) томонидан алдаб ўлдирилганлиги айтилади. Чунончи, мазкур хон ҳокимиятга келгач, отаси давридаги эътиборли кишиларни таъқиб олади. Жумладан, Гулханийни Янгиқўрганга ҳоким қилиб тайинлаш баҳонаси билан Наманган ҳокими билан келишиб, шоирни жулқопга солиб, Сирдарёга ташлаб юборади. Гулханийнинг бундай фожиали ўлдирилишини УзССР ФА корреспондент аъзоси шоир Бокий (Абдулла Насриддинов) қўлидаги қўл ёзма ҳамда Аваз Муҳаммад Атторнинг «Тарихи жаҳоннамо» ва автори номаълум «Тарихи Хўқанд» қўл ёзма асарлари тасдиқлайди.

Хуллас, Гулханийдек истеъдодли шоирнинг хон ва унинг амалдорлари томонидан ҳалок қилинган бўлиши мумкин.

Гулханий лирикаси. Агар Гулханийни XVIII асрнинг 70-йилларида туғилган деб тахмин қилсак, ўз-ўзидан равшанки, унинг адабий фаолиятининг бошланиши Наманган мадрасаларида ўқиб юрган вақтларига тўғри келади. Адабиёт майдонига эндигина қадам қўяётган Гулханийнинг дастлабки шеърлари тақлидий характердаги хомаки шеърлар бўлиши табиий эди. Лекин у аста-секин камол топа бориб, мустақил ижод қила бошлайди. Албатта, Муҳаммад Шарифнинг дастлабки шеърлари мадрасадаги шеър ихлосмандлари, шаҳарда яшаб ижод этган шоирлар таҳриридан

ўтган бўлиши мумкин. Эҳтимол, Гулҳанийнинг устози ҳам бўлгандир. Лекин шоир ҳаётининг лавҳалари қоронғулигича қола берганлиги сабабли бу ҳақда аниқ бир нарса дейиш ҳозирча амри маҳолдир.

Гулҳаний ҳам ўзбек, ҳам тожик тилларида бемалол қалам тебратган. Фазлий таъбири билан айтганда, у «такаллум қилур туркию форси эрур шеър майдонининг фориси» (от чопари).

Муҳаммад Шариф авваллари ўз тахаллусини Гулҳаний деб атаб келган, кейинчалик эса, маълум сабабларга кўра, уни *Журъат* сўзи билан алмаштирган:

Бу Журъат ки аввал эди Гулҳаний,
Эрур барча ҳазъён демаклик фани.

Муҳаммад Шарифнинг ўзига Гулҳаний тахаллусини олиш сабабини шоир Фазлий ўз тазкирасида қуйидагича изоҳлаган эди:

Хушо Гулхани шоири пурфан аст,
Чи гулхан, ки зеботар аз гулшан аст.
Зи девонаҳуию оташфани,
Тахаллус ниҳода ба худ Гулхани.

(Гулҳаний ҳамма нарсани билувчи шоирдир. У фақат гулхан эмас, балки гулшандан ҳам чиройлироқдир. Девонафъълиги, оловтабатлиги, истеъдодлиги, ўткир фикрлиги туфайли ўзига Гулҳаний тахаллусини кўйган).

Қори Раҳматулло Возеҳ Гулҳанийнинг шеър ва қасидалар девони борлигини хабар қилган бўлса ҳам, аммо у ҳанузгача топилгани йўқ. Бизгача шоирнинг 12 ғазали ва бир қасидаси Фазлий тазкираси орқали етиб келган, холос.

Булар «Ангуштам», «Аз чашми ман», «Омад бурун», «Эй гўти», «Ангушт» радибли ҳамда «Лола кўксидек бағрим таҳбатах, қаро қонлар», «Терламиш май тобидин гулбарги рухсорин кўрунг» сатрлари билан бошланган ғазаллари ва бошқалардир. Улардан айримлари Умархон шеърларига назира тариқасида ёзилган.

Гулҳаний лирикасига назар ташлар эканмиз, шоирнинг адабий традицияга, ғазалчилик традициясига риоя қилганини дарҳол сезамиз. Унда лирик қаҳрамон—ошиқнинг қалб аламлари, руҳий кечинмалари, ички тугёнлари, маъшуканинг ўжарлиги, вафосизлиги, ёрига берган озорлари тасвирланади. Ошиқнинг ёри «жабри жафо мазҳари», «меҳрсиз, оқибатсиз ой», жоду кўзлари харидорнинг уйқусини элтувчи, илтифотсиз ва парвосиздир. Ошиқ ҳамиша ёр висолига интилади, мурод ҳосил қилолмайди, гама ботади. Шоир лирик қаҳрамонининг забун ҳолини кўрсатиш асносида баъзи-баъзида баҳорнинг гўзал манзарасини ҳам чизиб ўтади:

Дар баҳорон баҳри тазъин наварўсони чаман,
Мекашанд дар гўшҳо дурри хушоб аз чашми ман.

(Баҳор чаманининг келинчаклари ўзларига зеб-зийнат бериш учун қулоқларига менинг кўз ёшларимдан ҳалқа тақиб оладилар.)

Айрим адабиётшунослар Гулҳанийнинг Фазлий тазкирасидаги ғазаллари тақлидий руҳда ёзилган ва шунинг учун улар шоир ижоди учун характерли эмас, деган фикрни баён этмоқдалар. Агар Гулҳаний шеърларини синчиклаб мутолаа қилсак, бундай фикрнинг бир томонлама эканлигини, унинг ҳамма ғазаллари ҳам тақлидий ғазал эмаслигини, шоҳ пайравлигига ёзган ғазалларида ишқ ва ошиқлик мавзуда баҳс юритиб ўз шахсий ҳаётини ифодалаганини кўрамиз. Жумладан, Гулҳаний Умархоннинг ўз сиёсий мақсадларини, хонлик территориясини кенгайтиришни кўзда тутиб:

Амири кишвари шаръам, ливои адл дар дастам,
Ки мифтоҳи дари фатҳу зафар бошад ҳар ангуштам—

(Шариат ўлкасининг амириман, адолат байроғи қўлимда бўлганлиги сабабли ҳар бармоғимда голиблик ва зафар эшигининг калити бор), деб ёзган ғазалининг йўналишини усталик билан ўзгартириб, унда ўзининг мавжуд ҳаётдан норози эканини қистириб ўтади:

Хунар ҳар чанд ин жо метаровад аз ҳар ангуштам,
Зи бахти норасо коре надорад бо зар ангуштам.

Ба иззу давлати султон Умар нозам, ки дар аҳдаш,
Ба фарқам тожи иқбол аст чун нохун бар ангуштам.

Ба хушки рондаам киштию умре зиндаам, Журъат,
Нашуд з-ин баҳри беҳосил сари мўе тар ангуштам.

(Бу ерда менинг бармоқларимдан хунар томади, аммо бахтсизлигим туфайли менинг бармоқларим олтин билан ошно эмасдир. Мен Умар султон давлати билан фахрланаман, чунки унинг даргоҳида иқбол тожи менинг бошимга бармоқ этидан ажратиш мумкин бўлмаган тирноқ сингари маҳкам қўндирилгандир. Эй Журъат, умрим кемасини қуруқлик денгизидеда суриб, қийналиб яшадим. Бу ҳосилсиз денгиздан заррача баҳра ололмайдим.)

Гулҳанийнинг бу ғазали «ба таъби шоҳ» шеър айтиш принциpidан четга чиққани ва унда ҳаётда қийинчилик кўрган кишининг овози барала эшитилганлиги сабабли ғазал Фазлий каби маддоҳ шоирга ёқмайди, у ғазал авторини сафсата айтишда айблаб, шеърни «на маъниси маҳкам, на лафзи бажо» деб баҳолайди. Аммо у Гулҳанийнинг Умархон услубини сақлаб қолган «силлиқ», «хавотирсиз» ғазалларини

мақтайди. Масалан, Фазлийнинг тазкирада Гулханийнинг «кўрунг», «омад бурун» радифли ғазалларини келтиришдан олдин уларга берган баҳолари бунга яққол далил бўлади.

Агар Гулханий ғазалларига диққат қилинса, уларда реал турмушдан олинган образлар, ҳаётий лавҳалар тасвири кўзга ташланади. Маълум адабий анъана билан боғланган ғазалчиликда бундай ҳолнинг бўлиши шеърга ҳаётийлик бахш этади, унинг таъсирчанлигини оширади. Чунончи, шоирнинг «этмаз» радифли ғазалида шаҳар табиби, қароқчи, зоҳид образларини учратиш мумкин.

Гулханий ғазалларида табиб образининг яратилиши бежиз эмас, албатта. Маълумки, табиб соғлиги ёмон, бемор кишиларни тузатади, улар ярасига малҳам боғлайди. Демак, касал киши учун табиб катта умид таянчи бўлиб, бемор ўз тақдирини, қисматини ҳаммадан олдин ана шу табиб билан боғлайди. Гулханий ҳам баъзан ўзи яшаб турган жамият ноқулайлиги туфайли хасталанганини таъкидлаб, ана шу табиб образига қайта-қайта мурожаат қилади; ундан ярасига малҳам қўйишни, дардига шифо беришни тилайди. Лекин бундан ҳам бирор мурод ҳосил қилолмагач, менинг оғир дардимни даволаш учун табибнинг меҳнатлари, уринишлари бефойда, деган қатъий хулосага келади.

Гулханийнинг бизга маълум бўлган ғазалларининг ўзи ҳам унинг ғазалчиликда катта маҳорат орттирганлигини, бадий воситаларни топиб, ўз ўрнида усталик билан ишлатганини, шеърнинг равонлиги, бўёқдорлигини таъминлаганини кўрсатади. Унинг байтлар орасига қистириб ўтган баъзи сатрлари катта социал мазмун касб этади. Чунончи ошиқнинг ўз севгилисига қарата айтган:

Дили вайронадин, жоно, таваққуъ қилма доғингни,
Бузилган мулкдин албаттаким султон хирож этмаз...

сўзларида шоирнинг қайси ижтимоий гуруҳ манфаатини ёқлаб гапиргани ўз-ўзидан равшандир. Бу ҳол Навоий ғазалчилик традициясининг кейинги асрларда ҳам давом эттирилганини кўрсатувчи далилдор. Чунки ўзбек адабиётинда ғазал жанрини юқори босқичга кўтарган ҳассос шоир Навоийнинг шеърларида ана шундай характердаги байтлар оз эмас эди.

Гулханий ғазалларида ўхшатиш, сифатлаш, муболаға, талмеҳ каби бадий воситаларнинг қўлланилганини кўриш мумкин. Унинг айрим ғазаллари ёрни сифатлайдиган «Эй бути ширин лаби симин тани рангин қабо» сингари, мисра билан бошланса, баъзи бирларида ошиқ — лирик қаҳрамоннинг ички кечинмаларини очишга ёрдам берадиган муболагани («Дидаи ман бар лаби лаъли майолуде, ки буд, Мегаровад нашъан сад

хум шароб аз чашми ман») учратамиз. «Бири» радифли ғазалида шоир Фарҳоду Ширин, Лайлию Мажнун қиссаларига ишора қилиб, ғазалга янги руҳ, янги маъно бахш этишга эришганки, бу Гулханийнинг талмеҳ санъатини муваффақиятли равишда қўллаганини кўрсатади. Шоир лирикасида халқ ҳикматини эслатувчи сатрлар ҳам бор:

Ўз маконини тилар ҳаргиз қафасдин қочса қуш,
Эйки истарсиз кўнгулни, зулфи ҳам торин кўрунг.

Гулханий ғазалларининг тили ҳам умуман содда ва тушунарлидир. Унинг шеърларида озарбайжон тили (*тошга*—«доша», *истайман*—«истарам», *қиламан*—«айларам», *кўп*—«чўх» каби) ва қадимги тожик тили («намедонам» феълнинг «менадонам» тарзида қўлланиши каби) элементлари ҳам мавжудки, бу ҳол ғазал авторининг озарбайжон адабиётидан хабардор эканлигини, форс-тожик классиклари асарлари устида иштиёқ билан иш олиб борганини кўрсатади.

Бироқ Гулханийнинг «Мажмуаи шоирон» да келтирилган тожик тилидаги қасидасининг ўзиёқ шоирнинг қасидачиликда ютуққа эриша олмаганини кўрсатади. Қасида 52 мисрадан иборат бўлиб, у Умархонга бағишланади. Қасида:

Саҳаргаҳ булбули шўрида нолае сар кард,
Зи хуни дида гули сурх домане тар кард —

матлаи билан бошланиб, ташбиб (муқаддима) қисмида баҳор айёмининг жозибали манзараси тасвирланади. Шундан сўнг шоир асл мақсадга — Умархон салтанатини мақташга киришади. Форс-тожик ва ўзбек классик адабиётининг эскирган шаблон ибораларни, тасвирий воситаларни қўллаб, хон ҳокимиятини таърифлашга киришади, унинг ўзини эса ер юзида энг одил, энг фаросатли ҳоким қилиб кўрсатишга интилади. Қасидада Умархон ҳокимият тепасига келиши билан бутун Фарғона хонлиги ер юзининг жаннатига айланди деб тасвирланади, Умархон куёшдан юқори қўйилади. Шоир қасидани қўйидаги байт билан тугатади:

Ту Гулханий ба худо такъя мекуну мекун,
Ҳар он чи Анварий дар рўзгори Санжар кард

(Сен, Гулханий шоир Анварий Санжар саройида худога сизингидек, ҳамиша худога сизингин).

Қасиданинг мазкур байтида Гулханий машҳур мадҳиячи, қасида жанрининг танилган устозларидан бири, айна вақтда умрининг охирларида шоҳларни мақташдан пушаймон бўлган шоир Анварий ҳаётига ишора қилиб, ўзининг Умархонга бўлган муносабатини равшан кўрсатади.

Умуман эса бу қасида шоир ижоди учун характерли эмас-дир.

Хулоса қилиб шунни айтиш керакки, Гулханий лирикада «ба табъи шоҳ», «ба пайрави шоҳ» принципига амал қилиб шеърлар ёзган бўлса-да, лекин унда бу принципдан четга чиқиш майллари ҳам кўринади. Назира тарзида ёзган ғазалида ўз турмуш шароитини акс эттириш, поэзияни реал турмуш билан боғлашга уриниш ҳоллари сезилади.

«ЗАРБУЛМАСАЛ»

Гулханий ўз турмуш тажрибасида, ижодий фаолиятида ғазалнинг ҳодиса-воқеаларни атрофлича тасвирлашга қулай эмаслигини, унинг маълум адабий анъаналар билан белгилинишини, ғазалнинг бош темаси ишқ ва ошиқлик эканлигини яхши тушунди. Шунинг учун ҳам шоир ўзининг муҳим социал қарашларини, эл-улус тақдирига бўлган муносабатини адабиётнинг бошқа жанрида яхшироқ ифода эта олиши мумкинлигини назарда тутиб, «Зарбулмасал» асарини ёзди.

Гулханий сарой аристократияси билан келиша олмади. Меҳнат аҳлининг оғир, машаққатли ҳаёти унинг кўзини очди. Гулханий сарой базмлари ва кети узилмас майпарастликларнинг халқни талаш ва қийнаш ҳисобига уюштирилганини пайқайди. Бу ҳол, ўз навбатида унинг сарой аъёнларига, зодагонларга, жойлардаги амалдорлар ва катта ер эгаларига нафратини тобора оширди. Лекин шоир ҳукмрон доиралардан норозилигини очиқдан-очиқ ифода қила олмади. Шунинг учун у аллегорик асар ёзишга жазм қилди. Зотан феодал муносабатлари ва исләм дини ҳукмрон бўлган, оддий кишиларнинг ҳақ-ҳуқуқини, манфаатини ёқлаб чиқишга қаратилган ҳар бир уриниш шубҳа остига олинган бир даврда тараққийпарвар кучларнинг ўз прогрессив қарашларини, халқчиллик ғояларини тарғиб қилиш учун энг қулай бўлган бадий формалардан бири аллегория эди. Аллегорияда шоирнинг ҳаётга, ўзини ўраб олган муҳитга, ҳоким табақаларга муносабати тўғридан-тўғри, бевосита эмас, балки жониворлар, қушлар ва шунга ўхшаш аллегорик образларнинг тасвири орқали ифодаланади.

Гулханий «Зарбулмасал» асарини ёзиш учун анча вақт тайёргарлик кўриб юрди; масал жанрининг хусусиятларини яхши ўзлаштирди. Бир неча вақт давомида жамиятнинг турли табақа кишилари билан муомала-муносабатда бўлиб, халқ мақолларини, ҳикматли сўзларни тўплади. Ана шу жиҳатдан Гулханийни халқ оғзаки ижодининг энг ихчам намуналаридан бири саналган зарбулмасал ва мақоллар тўпловчи ёки, бошқача қилиб айтганда, адиб-фольклорист дейиш мумкин.

«Зарбулмасал» шунчаки оддий бир аллегорик асар бўлиб қолмай, қушларнинг характерига, асардаги мавқеига мос равишда усталик билан ишлатилган мақоллар ва ҳикматли сўзларга бой бўлган асардир. Асарнинг ҳам шакл, ҳам мазмун, ҳам бадий-тасвирий воситаларнинг қўлланиши жиҳатидан халқ оғзаки ижодига, ҳаётий-маиший эртақларга ўхшаб кетиши унинг кўзга дарҳол ташланувчи асосий хусусиятидир. Асар, халқ эртақлари сингари, маълум терма билан бошланиб, «муродларига етдилар» ибораси билан тугалланади. Асарнинг ана шу ва шунга ўхшаш бошқа ўринлари унинг халқчиллигини, китобхонлар томонидан севиб ўқилишини таъминлагани. Чунки, В. Г. Белинский айтганидек, «агар адабиёт мустаҳкам ва абадий бўлишни истаса, у албатта, халқчил бўлиши керак».

Асарнинг асосий мақсади фақат Мовароуннаҳрнинг эмас, балки Қўқон хонлигининг ҳам вайронага айланганини, харобазорга юз ўгирганини, ҳукмрон ижтимоий гуруҳларнинг зулмини, ярамаслигини, саройдаги фикс-фужур ва қабоятларни, халқ оммасининг чидаб бўлмас оғир турмуш шароитини ва шунга ўхшаш бир талай масалаларни кўрсатишдан иборатдир. Бу масалаларнинг ҳаммаси қушларнинг қуда-қудағай бўлиш можаролари орқали, қизнинг маҳрига минг чордевор сўраш орқали баён қилинади. «Зарбулмасал»нинг қисқача мазмуни қуйидагичадир:

Фаргона иқлимига қарашли Қайқубод отлиқ подшоликдан қолган бир эски шаҳристонда Бойўғли ва ундан бир ёгонли масофада Япалоққуш яшар эканлар. Бойўғлининг Гунашбону исмли бўйи етган ой юзли, нозли қизи бўлиб, Япалоққуш ўз ўғли Кулонкирсултонга ана шу қизни олиб бермоқчи бўлади ва шу ният билан Кўрқушни Бойўғлининг уйига совчиликка юборди. Қизнинг отаси уруғ-аймоқлари билан кенгашиб бир қарорга келгандан сўнг жавоб беражагини билдиради. Бу хабар қушлар шоҳи Маликшоҳингача бориб етади. Маликшоҳин Бойўғли талаб қилган қалин миқдорини аниқлаш ва тайёрлаб қўйиш мақсадида синалган, ишнинг кўзини биладиган хазиначиси Кордонни Турумтой исмли хизматкори билан қўшиб Бойўғлининг уйига жўнатади. Бойўғли буларни кутиб олгандан сўнг Кордон, «ҳар на тилаган қалинни ўз қулоғим билан англағали келдим», деб мақсадини баён қилади. Аммо иш битмайди. Кордон Бойўғлидан аниқ жавоб ололмай, Кўрқуш олдига бориб, бўлган воқеани унга баён этади. Охири Кўрқуш қизнинг отаси талаб қилган минг чордевор эвазига унинг розилигини олгандан сўнг хутба ўқитиб, Гунашбонуни Кулонкирсултонга никоҳ қилиб беради.

Шунни айтиш керакки, Гулханий қушларнинг бир-бирларига қуда бўлиш можароларини тасвирлаш процессида ўша замондаги ижтимоий муносабатларни, миллий одатларни, жумладан, қизга совчилик қилиш, маҳр сўраш, хутба ўқитиш каби расм-русумларни кўрсатишга муваффақ бўлган. Асардаги Бойўғли, Япалоққуш, Гунашбону, Кулонкирсултон, Кўрқуш

шунчаки оддий паррандалар бўлмай, балки ўша замонда яшган турли кишиларнинг маълум хулқ-атворини ўзида мужас-самлаштирган аллегорик образлардир. Масалан, Гунашбонунинг совчи келгандан сўнг отаси билан бўлган муносабатини кўрсатувчи бир парчани кўздан кечирайлик:

Кўрқуш Бойўғлига қараб: «Қизингизни... Япалоқнинг боласи Кулонкирсултонга муносиб кўриб, совчи бўлуб келдим. Сиз бир ширин жавоб беринг. Англаб бориб тараддуд қилоли» деди.

Анда Бойўғли айтиди: «Оре, боланинг бўйи етибдур, ўзидан сўраб жавоб берсам керак» деб туруб, қизининг олдида кирибди.

Айтиди: «Эй болам, Япалоққизининг боласи Кулонкирсултон ҳавохоҳ бўлиб, совчи юбормиш, на жавоб берурсан?» Анда Гунашбону ойим, нечукким рўзгор қизларининг аълоларидиндур, «Сукут аломати ризо» дегандек, бошини қуйи солиб ўлтурди. Бойўғли қизининг майлини билиб айтиди: «Бу болиғанинг кўнгли эр тилар ўхшар» дегач, қиз тилга келиб айтиди: «Эй бемаъни чол, соқолингдан уял. Хомуш турмоқлик бўйла бўлурму жавоби? Хайр ишига мутакаллим бўлғонинг бўйла бўлурму хитоби?..»

Анда Бойўғли айтиди: «Эй бошинг кесилгур, англағон эмасмусан — «ўлтурган қиз — ўрин топар».

Анда Гунашбону ойим айтиди: «Эртаги савдонинг даҳсар оғирлиғи бор», «Кечки экиннинг хатари бор» ва яна айтибдурларким; «Эртаги ишни кечга қўйғудек эмасдур».

Анда Бойўғли билдиким, «Тадбирнинг энги билан тақдирни яшуруб бўлмас эркан». Ўрнидан туриб Кўрқуш олдида чиқди.

Бу парчада ўз отаси уйда ўтириб қолган иложсиз қизнинг аҳволи тасвирланади. Қиз аввало отасининг сўзига индамайди. У отасининг ўринсиз таҳқирига дучор бўлгач, уни бемаъниликда айблайди; кўнглидаги дард-аламларини бирдан айтиб юборади ва халқ мақоллари билан ўз сўзларини қувватлайди. Демак, бу парчада отаси уйда ўтириб, юраклари сиқилиб, дод солгуси келган қизнинг руҳий кечинмалари ва интилишлари акс эттирилган.

Маълумки, мусулмон оламида қизни эрга бераётган пайтда ота-онаси унинг розилиғи билан ҳисоблашиб ўтирмас эди. Келтирилган парчадан маълум бўлишича, Гулханий, қизнинг тақдири ҳал бўладиган вақтда ота-она ўз фарзандидан унинг фикрини сўраши, унинг арз-додига қулоқ солиши керак, деган ғояни олға суради ва бу билан асарнинг ҳажвий-танқидий кучини оширади.

«Зарбулмасал»да латифага ўхшаш кичик-кичик ҳикоялар, жамиятнинг турли ижтимоий гуруҳ кишиларининг кирдикорлари, хатти-ҳаракатларини фош қилувчи ҳажвий парчалардан ташқари персонажлар тилидан ҳикоя қилинган «Маймун билан Нажжор», «Туя билан Бўталоқ» ва «Тошбақа билан Чаён» масаллари ҳам бор. Бу масаллар асарнинг таъсирчанлигини ошириш учун келтирилган бўлиб, қандайдир бир чекиниш тарзида ҳикоя қилингандир.

**«Маймун билан
Нажжор».**

Бу масал Қашмир ўлкасининг бой пейзажи, сермева жойлари, хушбўй гуллари, киши ҳордиғини чиқарувчи, унга роҳат бахш этувчи ширин сувларининг қўйидаги реалистик тасвири билан бошланади:

«Бор эди Қашмир навоҳсида тоғ,
Боғи эрам рашкидин кўксида доғ.

Анда иморатга яроғлик яғоч,
Етти қулоч, бўйи ўн икки қулоч.

Бор эди кўп неъмату алвонлари,
Хурраму маъмур эди ҳайвонлари.

Зулф каби сунбули хушбўлари,
Роҳатиҷон эрди оқар сувлари.

Шундан сўнг Гулханий ана шу гўзал табиат қўйида, бир гулбута ичида маймуннинг истиқомат қилишини уқтириб, масалнинг иккинчи бош қаҳрамони билан таништиради. Бу бош қаҳрамон ўз ишига моҳир, доно бир дурадгор бўлиб, иш масолаҳи (материал) йўқлигидан анча ўзини ўнғайсиз сезади. Шоир ўз қаҳрамонининг психологиясини, шаҳарнинг димқи-тирувчи шаронтидан қутулиб, дурадгорлик асбобларини олиб тоққа жўнаганини, тоғда тешасини бир ерда эсидан чиқариб қолдирганини ва сўнгра тешани олиб келгани кетганини қўйи-дағича тасвирлайди:

Бир куни нажжори хирадманди фард
Кўнгли яғоч йўқлигидан қилди дард.

Борди ўшал тоғқаки мавқуф эди,
Эзгу яғочлар анда маъруф эди.

Шаҳрнинг зиндонидин озод ўлуб,
Тоғнинг Ширинига Фарҳод ўлуб.

Сонур эди ўзини тоғ Хисрави
Тоғин ўқуб Деҳлавийи маънавий.

Элина навкиссаларни қистари,
Расм эди нажжор яғоч истари.

Эгди у дил гўшасининг пардасин,
Белга суқиб теша билан аррасин.

Бориб анга кесди яғоч решасин,
Қўйди ўшал ерда унут тешасин.

Ўзга тоғқа бордию кесди яғоч,
Ермоғи макрина қилди илож.

Болта била бир учини ёрди ул,
Фона қўйиб, теша сари борди ул.

Ана шундай қулай бир фурсатда ўзини «оқилу — доно» ҳисоблаган маймуннинг кўзи фона қоқилган ёғочга тушиб,

«Айди: улус ичра бу бир касбдур,
Касбини бошина кийсанг насбдур.

Кисан пурзар эмиш элга ҳунар,
Беҳунар элни дедилар ришхар.

Мен дахи нажжорлиги ўрганай,
Болаларим барчасига ўргатай.

Жаҳд қилиб турди равон боргали,
Яъни яғоч қолмишини ёрғали..

Минди яғоч устига нажжордек,
Косиби пуркардан пуркордек.

Кетди ҳунар шавқи била ғуссаси,
Тушди яғоч айрисиға думчаси.

Билки недин бўлди тутулмоқлиги,
Мумкин эмас ўлди қутулмоқлиги.

«Маймун билан Нажжор» масалида шоир бир қатор муҳим фикрларни олға суради; ҳунар ва ҳунар аҳлини улуғлайди; қўлингдан келмайдиган ишга асло уринма, деган фикрни аллегорик образлар хатти-ҳаракати орқали ифодалайди. Масалда Нажжор (дурадгор) образи муҳим ўрин тутди. У ҳаммадан олдин ўз ишини сув қилиб ичган ҳунар аҳллариандир. Нажжор учун ижтимоий-фойдали меҳнат билан шуғулланиш ҳар нарсдан муҳимдир. Шоир «кўнгли ёғоч йўқлигидан қилди дард» сатри билан дурадгорнинг ишсиз туролмаслигини таъкидлаб, унинг кишини димиқтирувчи шаҳар шароитидан бешиб, иш билан машғул бўлиш учун тоққа чиқиб кетганини ва бу гўзал табиат қўйнида ўзини эркин ҳис қилганини кўрсатади. Маймун эса ҳунарнинг катта аҳамиятга эга эканлигини фаҳмлаб, уни ўрганмоқчи ва сўнгра болаларига ўргатоқчи бўлади. Аммо калтафаҳмлиги, фаросатсизлиги туфайли думи ёғоч орасига қисилиб қолади ва думидан айрилади. Шоир масал охиридаги:

Одами жинсида йўқ қиссаси,
Қолди анинг думчасининг ҳиссаси —

байти билан ҳикояга жуда яхши яқун ясаб, қўлидан келмайдиган ишга тутинганларнинг аҳволи ана шундай бўлади, демоқчи бўлади.

«Туя билан
Бўталоқ».

Бу масалда ҳикоя қилинишича, Фарғонада бир сарбон-туячи (халқ орасида бу касб ҳаммоллик деб ҳам юритилади) бўлиб, унинг бола-чақалари анчагина экан. Туячининг бисотида бор-йўғи бир туя бўлиб, у ана шу туяси билан юк ташиб ўз рўзгорини зўрға тебратар экан. Қулларнинг бирида сарбон, одатдагидек, туяга анча юкни ортиб, йўлга тушади. Туянинг орқасидан эмадиган бўталоғи ҳам эргашади. Бўталоқ онасини эмолмай, орқасидан зорланиб кетаверади. Бўталоқ кўп нолиганидан сўнг:

Айди оноси боласига боқиб,
Кўзларининг ёшлари сувдек оқиб.

Кўрки бурундук кишининг қўлида,
Бу кишининг кўзлари ўз йўлида.

Менда агар зарра каби ихтиёр
Бўлса эди, бўлмас эдим зери бор.

Масал туянинг ана шу сўзлари билан тугайди.

Аввало шуни айтиш керакки, ҳажми катта бўлмаган бу масалда меҳнаткаш халқнинг оғир турмуш шароити, ҳуқуқсизлиги, иложсизлиги жуда яхши танлаб олинган образлар орқали кўрсатилади. Воқеанинг типик шароит фонида тасвирланиши Гулханий олға сурмоқчи бўлган фикрнинг китобхон томонидан тезлик билан англаб олинишига имкон беради. Биз масални ўқир эканмиз, туянинг иложсизлигини, оғир меҳнат остида қолганлигини тушунамиз ва маълум маънода унга хайрихоҳлик билдирамиз. Бўталоқ образи туя образини анча тўлдиради. Туянинг пассив протести ана шу Бўталоқ образи ёрдамида ифодаланади. Ниҳоят, Гулханий «қизим сенга айтаман, келиним сен эшит» мақоли юзасидан иш кўриб, сарбон ҳаёти тасвири орқали туянинг оғир турмуш шароитини, меҳнаткаш омманинг эрксизлигини кўрсатишга эришган.

Бу масал, «Маймун билан Нажжор» сингари, арузнинг сарей баҳрида ёзилиб, унинг таъсирчанлиги, оғир сукут билан ўқилиши таъминланган. Чунончи, Бўталоқнинг онасига айтган:

Бўзланиб айди ҳало бераҳм онам,
Кўйдию ёнди-ю туюшти танам.

Аста-аста юрсанг, бўлғай не ғам?
Сийна сутингдин эмайин дам-бадам —

сўзлари жуда ҳазин, мунгли ўқилиб, чорасиз бўталоқнинг қалб аламларини, ички кечинмаларини ифодалайди.

Шуни айтиш керакки, масалда меҳнаткаш халқнинг эксплуататорларга қарши норозилиги жуда пассив шикоят тарзида ифодаланган.

«Тошбақа билан Чаён».
 «Тошбақа билан Чаён» Гулханий масаллари ичида драматизмининг кучлилиги билан ажралиб туради. Бу масал сафар манфаатларини исботлаш мақсадида Кордон тилидан Турумтойга Бозанда ва Навозанда номли икки кабутарнинг саргузаштини ҳикоя қилиб бериш орқали баён қилинади. Бозанданинг сафарга жўнаш учун ошиққанини билган Навозанда унга қараб: «Сафарга кўп ҳарис бўлмаки, анда бир нуқта зиёда бўлса, сақар¹ бўлур. Сафарда рафиқ керак... Яхши рафиқ бирла сафар қилсанг, саодат топарсан ва ёмон рафиқ бирла шақоват», деб ўз сўзини тасдиқлаш мақсадида Тошбақа (Сангпушт) билан Чаён саргузаштига ишора қилади. Шунда Бозанда Навозандадан бу можарони айтиб беришини талаб қилади. Навозанда ҳикоя қилиб беришга киришади.

Навозанда айди: «Андоғ эшитганим борки, Сангпушт Ироқдин Хижоз сари борур эрди. Йўл узасида ночор бир чаёнга йўлдош бўлди. Иккиси заруратдин ҳамроҳ бўлдилар. Аммо сангпушт бағоят фаросатлик эрди. То баҳаддики кўп сафарларда юруб, кўп тажрибалар ҳосил қилган эрди. Аммо чаёнга инон-ихтиёрин бериб, бодиялар қатъ этуб, манозил ва мэрроҳил тай қилуб юрур эрди. Ушал аснода ногоҳ бир наҳри азимга дучор бўлдилар. Андин ўтар иложини топмадилар. Тафаккур ёғочи анга кўприк бўлурга ожиз ва талбир қамиши сол бўлурга ночиздир. Охируламар сангпушт мурод ҳадафига мақрун бўлиб, шишоварлик бирла муддао истидъосининг соҳилига ўзини олди, гоз ва ўрдакдек силкуниб турди. Ногоҳ орқасига боқди, кўрдик, йўлдоши йўлда ҳорғон... найзасини кифтига тик ушлаб, юқори қўйи юрибдур. Сангпушт айдики: «Эй биродар, сабаб на-дурки, буён ўтмайсиз?»

Чаён айди: «Кўз ёшича сув бўлса, бизга маъзур тутунг».
 Сангпушт кўнглида айдики: «Йўлдош бўлмоқ шарти бу эмаски, оз ҳодиса бирла ҳамроҳлик расмини бартараф қилсам, унча хўб эмас. Авло улдурки, ўткариб қўйсам, қадимий яхшилар масалидурким: «Яхшилик қил — сувга сол, сув билмаса балиқ билур, балиқ билмаса, холиқ билур».

Алқисса, сангпушт чулғочини қўлига олиб, оз ҳаракат бирла ўзини нажот соҳилига олди. Айди: «Эй биродар, сени дарёдин ўткарғали ўғрадим. Менинг устимга мин. Бежо ҳаракат қилмаки, ўз жонингга жабр қилурсан».

Анда Чаён айди: «Ҳар ким ўз маслаҳатини ўзи билур» деб сангпуштнинг орқасига минди. Дарёга тушуб оқдилар. Замондин сўнг Чаён тебрана берди. Сангпушт айди: «Бу бежо ҳаракатдан муддаонг надур?»

Чаён айди: «Букун майдонингни васеъ топдим. Бурунги яхшилар: «Эшак ўюни қирқ йилда», — дебдурлар. Букун пў-

¹ Бунда арабча سفر сўзидаги ف га бир нуқта орттирилса, бу сўз

سفر га айланиб, жаҳаннам маъносини англатади, дейилмоқчи.

лод найзамни якжирма қалқонингга озмойиш қилай дерман».

Сангпушт айди: «...Сенинг бу хорсифат найзайи бемажоннинг менинг бу якжирма қалқонимга нима қор қилсин? Анда Чаён айди: «Билганинг йўқмуки, ақрабнинг муддаоси ниш урмоқдур. Хоҳ дўст кўксинадур, хоҳ душман орқасина...»

Сангпушт айди: «Яхшилардин бир масал қолибдурким: «Ишонмагил дўстингга, сомон тикар пўстингга», «Ошнангдин топ» дегандек, дўстим, сув узра хасдек юрмоқ токай? Бу баҳри амиқ жавоҳирларин тамошо қилмоқ керак», деб, ғаввослардек бир ғўта урдиким, ул жавоҳир термоқда ва Чаён жон бермоқда қолди».

Авалло шуни эслатиб ўтиш керакки, Тошбақа билан Чаён ҳақидаги масал халқ оғзаки ижодининг маҳсули бўлиб, ана шу масал орқали қалам аҳллари ўзларининг прогрессив қарашларини, ахлоқий-дидактик фикрларини олға сурганлар. Жумладан, бу масал Жомийнинг «Баҳористон» асарида ҳам бордир. Унда ҳикоя қилинишича, Чаён сафарга жўнаб, бир сувга дуч келади. Сувдан ўтолмай, ҳайрон бўлиб қолади. Шунда Тошбақанинг унга раҳми келиб, ўз орқасига миндириб, қирғоқдан ўтказиб қўймоқчи бўлади. Шу пайтда Тошбақанинг қулоғига бир товуш чалинади. Тошбақа ундан бу нима деб сўраганида, Чаён «менинг нешимнинг товушидир», гарчи сенинг яхшилигингга бундай (ёмонлик) қилиш инсоф юзасидан бўлмаса ҳам, лекин бу одатимни ташлай олмайман. Чунончи дебдурлар: (фард)

Неши ақраб на аз пай кин аст,
 Муқтазои табнаташ инаст.

(«Чаённинг ниш уриши адоватдан бўлмай, балки унинг табиати шуни тақозо қилади».) Тошбақа ўзича, яхшиси, бундай хулқи ярамасни ёмонлик хислатидан халос қилсам ва яхшиларни унинг зараридан қутқазсам, деб сувга шўнғийди. Сув Чаённи олиб кетади.

Гулханийнинг Жомий талқин этган версиядан фойдалангани шубҳасиздир. Лекин «Зарбулмасал» автори Жомий версиясини асосан сақлагани ҳолда, унга янги деталлар қўшиб, масалнинг таъсирчанлигини анча оширади ва характерларнинг тўқнашувига ўрин беради.

Гулханий талқинида аввало Тошбақанинг сафар маршрути Ироқдан Хижозгача деб конкрет кўрсатилади ва у Чаён билан эҳтиёж юзасидан йўлдош бўлади. Икковлари йўлда бир катта дарёга йўлиқдилар. Ваҳоланки, Жомийнинг «Баҳористон»да талқин этилишича, улар сув бўйида танишадилар. Шунингдек, Жомий асарида Чаённинг Тошбақадан узр сўраши, Тошбақанинг ўзича ҳиммат бобида айтган сўзлари ҳам йўқ.

Ниҳоят, Гулханий Чаённинг Тошбақа устига миниши эпизодни анча кучайтириб, улар ўртасидаги диалогни кучли драматизмга айлантиради. Мақол орқали чаёндаги салбий хусусиятларни бўрттириб кўрсатади. Ана шу деталлар масалга янгича руҳ бағишлайди. Гулханийнинг бу масални талқин қилишдаги новаторлиги ҳам худди шундадир.

Тошбақа фаросатли, сафарларда кўп юриб, анча тажриба ҳосил қилган хайрихоҳ инсон образидир. У Чаёндан ёмонлик содир бўлишини билса ҳам (у бир ўринда Чаённи, «бежо ҳаракат қилмаки, ўз жонингга жабр қилурсан», деб огоҳлантириб қўяди), лекин уни яна бир марта дуруст йўлга солмоқчи ва бунинг учун ўз хатти-ҳаракати билан унга ибрат кўрсатмоқчи бўлади. Лекин яхшиликка ёмонлик кўргач, сув тубига шўнғиб, Чаённи ҳалок қилади.

Чаён умр бўйи бировга ёмонлик қилган, зарар-зиён етказган инсоннинг аллегорик тарзда талқин қилинган образидир. У бировга заҳар солиш одатини ўзининг ёмон хулқидан деб билмайди, балки табиати шу нарсани тақозо қилажagini очиқ-ойдин эътироф этади: «Билганинг йўқмуким, ақрабнинг муддаоси неш урмоқдур, хоҳ дўст кўксинадур, хоҳ душман орқасина».

Хуллас, Гулханий «Тошбақа билан Чаён» масали орқали ўзининг муҳим дидактик қарашларини, кишиларни душман билан дўст тутинмасликка ундовчи фикрини баён этади.

* * *

«Зарбулмасал»нинг бошқа аллегорик асарлардан ажралиб турадиган хусусиятларидан бири шуки, унда майда-майда ҳикоячалар берилиб, улар шоир яшаб турган даврнинг у ёки бу конкрет шахсига қаратилади. Бундай ҳикояларда шундай шахслар: дин вакиллари, бозор даллоллари, хато кўчирувчи котиблар ва бошқалар қаттиқ танқид қилинган. Чунончи, Муҳаммад Қосим даллоли рангфурушнинг қиёфасини кўрсатувчи ҳикоя билан танишайлик:

«Кўрқуш айди: Сўзингнинг омади Муҳаммад Қосим даллоли рангфурушга ўхшарким, бир кун девор урғали мардикор солибдур. Намози дигар вақтида мардикорга қараб туриб, таҳорат қилиб, дўпписини тез сувга оқизибдур. Неча жаҳду жадал бирла ололмай, мардикорга тагин заҳрини солибдур. Мардикор ишдин фориг бўлиб, ҳаққи муздурликни талаб қилади. Мазкур Муҳаммад Қосим даллол ўрнидан туриб, бечора мардикорнинг бошидан дўпписини зўр бирла тортиб олиб, ўзининг бошига кийиб айдиким, «Менинг дўппимнинг баҳоси уч танга эди, сенинг дўппингни базур бир танга олади. Бир

танга ишлаганинг бирла икки танга бўлур. Менинг бир тангали ҳақим сенинг гарданингга боқидур. Мен сенга қараб туриб, дўппимни сувга оқизиб ололмадим. Энди бунинг тавонини сен берурсан. Яна бир кун келиб ишлаб бергил» дебдур. Ваҳоланки, Муҳаммад Қосим даллолнинг дўпписи мардикор дўпписидан ҳам хароб, уч мирига ҳам олмас экан...»

Бу ҳикояда икки персонаж қатнашади. Уларнинг бири ўта хасис, ўз манфаати йўлида ҳеч нарсдан тап тортмайдиган даллол образидир. Автор ана шу хасис одамнинг характерини тўла очиб учун унинг дўпписини атайлаб тез оқар сувга оқизади. Сўнгра даллолнинг мардикорга қилган муомаласини тасвириллаб, ўз меҳнати билан кун кўрувчи кишининг — мардикорнинг ҳақ-ҳуқуқини ёқлайди.

Гулханий ўз асаридаги ҳажвий ҳикоячаларнинг қаҳрамонларини жамиятнинг турли табақаларидан танлашга ҳаракат қилади. Чунончи, унинг бундай ҳикоячаларида вайсақа «хунарманд»ни, ўзини эплай олмайдиган Сафарбой боғбонни, Муҳаммад Аминхўжа муфтини, бетамиз Отабой Аминни ва бошқаларни кўриш мумкин.

«Зарбулмасал»даги ҳикоячаларнинг бош хусусияти шундан иборатки, уларда автор бир-икки штрих билан ўз қаҳрамонининг кимлиги, нима иш билан шуғулланиши, маънавий қиёфаси ҳақида ўқувчида аниқ бир тасаввур ҳосил қилдиради. Масалан, одамизод орасида ўзини «ўткарур сўфи», «донишманди рўзгор» ҳисоблаб юрган «Ёдгор булотқи» деган бир одамни Ёдгорнинг пўстин тикканини кўрсангиз, чокидан бармоқ ўтар, харидор ушлаб кўриб, дер эрдик: «Бу қандоқ тикиш?» Ул жавобида: «Мушт ўтмаса, яхши тикиш» дер эрди каби сиқиқ, қўйма жумлалар билан характерлайди.

Бойўғли тилидан нақл эттирилган Муҳаммад Аминхўжа муфти ҳақидаги ҳажвий ҳикоя ҳам жуда характерлидир. Ҳикоя наср ва назм йўли билан ёзилган. Унда ҳикоя қилинишича, «Муҳаммад Аминхўжа муфти... мудом ҳар ишда ўзидан бемаза ва бефаҳм ва беидрокроқ одамга маслаҳат қилур эрди. Хоҳ форсий, хоҳ арабий ҳар китоб битса саҳв ва ғалатдин холи эмас эрди, бо вужуди бу ҳамма ноқислиги бирла ўзини ҳаммадин мулло ва донишманди рўзгор кўрар эрди.. «Шундан кейин автор бу шахснинг очкўзлиги, хасислиги, манманлиги ва кеккайишини кўрсатиб, ҳикояни тугатади.

Ҳикояда Муҳаммад Аминхўжа хато кўчирувчи котибларнинг умумлашма образи даражасигача кўтарилиб, «Зарбулмасал» авторни ўз асарининг ҳам хатосиз кўчирилишига доир фикрини ора-сира қистириб ўтади. Чунки бадиий асар шоир ва ёзувчининг кўп меҳнат сарфлаши натижасида вужудга келади. Навоий таъбири билан айтганда, «котиб шуаро сўзининг

варақнигоридур ва сўз махзанининг хазинадори. Хозин ҳунари амонат бўлур ва тасарруфи хиёнат бўлур».

Модомики котибларнинг иши сўз хазинасини қўриқлаш, ундаги қимматбаҳо дурларга хиёнат қилмаслик экан, улар, даставвал, қалам аҳллари мулкани кўз қорачиғидай сақлашлари лозим. Бинобарин, Гулханий хато кўчирувчи котиб ҳақида гапирганда, аввало, ана шу принципни кўзда тутуди.

**«Зарбулмасал»
нинг тасвирий
воситалари.**

Муҳаммад Шариф Гулханий «Зарбулмасал»нинг композицияси, тили ва тасвирий воситалари устида анча меҳнат қилган.

Асар Шарқ халқ оғзаки ижодида кенг тарқалган, шунингдек, Навоий сингари сўз усталари томонидан қўлланилган ҳикоя ичида ҳикоя, халқ аскиячилиги приёмида яратилган. Бу ҳол Гулханийнинг «Минг бир кеча», «Қалила ва Димна» сингари асарларни, Навоий ижодини яхши ўзлаштирганидан, ўткир аскиячи ҳам бўлганлигидан далолат беради. Баъзан автор бирор ҳикояни муфассал баён қилмай, уни мутолаа қилиш учун ўқувчига адрес кўрсатади. Масалан, у Куланг билан Дуррож масалини тўла келтирмай, «бу сўзнинг тафсиллини «Силсилат-уз-заҳаб»дан топ, деб Жомий асарини ўқишга йўллайди. Еки Япалюкқуш Кўрқушга жавобан «Сен менга Куланг ва Қарчиғай воқеасини ҳикоя қилурсан, мен ҳам Бино ва Нобино ҳикоятин билурман... Сенга гапирсам, бу муҳим хайр кечага қолур. Бу ҳикоятнинг баёни воқеасини истасанг, «Қалила ва Димна»дин топ», деб ҳинд масаллари тўпламини мутолаа қилишга рағбатлантиради. Автор баъзан китобхон диққатини асосий сюжет линиясидан узоқлаштирмаслик учун («Тошбақа билан Чаён» масалини ҳикоя қилиб бўлгач): «бу сўзнинг ниҳояти узоқдур, лекин мақсуд қўлдин кетар, сўз мақсудига келдук» ибораси билан яна асосий воқеага кўчади.

Шарқ услубида яратилган улкан бинонинг чиройли, ҳашаматли ва уйғун бўлишини таъминлашда ҳар бир нақш ва бўёқнинг роли ва аҳамияти катта бўлганидек, «Зарбулмасал»даги халқ ҳикматли сўзлари, кўп йиллик турмуш тажрибасини акс эттирган мақолларнинг ҳар бири ҳам жуда муҳим бўлиб, бадий асарни ҳар жиҳатдан безайди, унга турли оттенкалар беради.

Гулханий асарни ёзишга киришар экан, аввало, халқ аскияларида кўп ишлатиладиган мақолларни турларга ажратади, темаларга бўлади, сўнгра уларни персонажларнинг характери ва дунёқарашига мос равишда ишлатади.

Автор баъзи мақолларни тўла келтиради, баъзиларини персонажлар гапи таркибига сингдириб юборади. Масалан, «сенинг сирка тиларга лаб-лунжинг йўқ экани маълум ва

машҳурдур», «Тақсир, афандим, хато қилдим. Оғиз ошга етганда бурни қонаган мен бўлдим», «Мен сени Бойўғли деб эшитиб эрдим, эшитганим кўргандек эмас экан» каби жумлаларда халқ мақолларининг сингдириб юборилгани ўз-ўзидан кўриниб туради. Баъзан Гулханий шундай мақолларни ҳам келтирадики, уларнинг айнан ўзини қардош халқлар ижодида ҳам кўриш мумкин. Бунга «Тушварани хом санабсан» («Тушбераро хом шумурди»), «Аёз ҳаддини бил, барчани қўй, ўзингни бил» («Аёз, ҳадди худро бишинос»), «Аввал таом, сўнгра калом» («Аввал таом, в-онгаҳ калом»), «Шайхнинг ҳунари бўлмаса, хонақоҳ танг» («Шайхро ҳунар нест, хонақоҳ танг аст»), «Иссиқ жон иситмасиз бўлмас» («Тани гарм бедард нест») ва шунга ўхшаш мақоллар яққол мисол бўла олади. Бу ҳол ўзбек ва тожик халқлари ўртасида узоқ вақтлардан буён давом этиб келган иқтисодий ва адабий алоқаларни кўрсатади. Гулханий айрим ўринларда бирор мақолнинг қайси халққа мансублигини ҳам кўрсатиб ўтади. Шунингдек, асарда диний характердаги («Тааний раҳмондин ва таъжил шайтондин») ва эксплуататор табақага қўл келадиган («Етим қизга елпугучи чикора?») мақоллар ҳам учрайди.

Гулханий Ҳусайн Воизи Қошифий, Заҳириддин Бобир, Зайниддин Маҳмуд Восифийларнинг асар ёзишдаги традицияларидан ижодий фойдаланиб, ўз асарида ёзма адабиёт вакиллариининг шеърларидан парчалар ҳам келтиради ва бу билан ўзи айтмоқчи бўлган фикрни қувватлайди. Ҳофиз, Навоий асарларидан олинган айрим шеърлар парчалар бунга мисол бўла олади.

Гулханий масал жанри хусусиятларини яхши ўзлаштирган ёзувчидир. У аллегорик образларнинг хусусиятига мос деталларни топиб, асарнинг завқ-шавқ билан ўқилишини таъминлайди. Чунончи, Кўрқушнинг совчиликка бориб, Бойўғли билан кўришганини қуйидагича тасвирлайди:

«Замондин сўнг Бойўғли келганидин огоҳ бўлиб, анинг олдига чиқиб, «...Хуш келибсиз, сафо келибсиз» деб таъзим ва тавозуъ бирла кўрушуб, бир-бирининг юзини чўқишуб, Бойўғли Кўрқушни уясига қўндурди ва олдига моҳазар қўйди».

Бу мисолда қушларнинг бир-бирларини чўқишиб кўришганлари оригинал чиққан.

«Зарбулмасал»да автор ўхшатиш, сифатлаш, истиора, мажоз, такрор, мурожаат каби тасвирий воситалардан ҳам ўринли фойдаланган. Бир-икки мисол:

«Андин сўнг Бойўғли базм асбобини тузуб... меҳмондорлик расмини барпо тутди. Муғаннийлар созларининг қулоғига гўшмол учун қўл солиб, тоблай бердилар. *Бир-иков нақора орқасига дарра бирла қоҳили намозни урган раисдек ура бер-*

дилар ва ўтга даф орқасини ўғрининг орқасин тоблағондек тоблаш бердилар».

Бу мисолда ноғорачи ва доирачиларнинг базмга тайёргарлик кўришларини кўрсатиш учун автор реал турмушга мурожаат қилиб, ундан ўхшатиш танлайди ва ўз замонидаги жазолаш тартибини усталлик билан фош қилади (Раиснинг намоздан қочувчи кишини уриши, ўғрининг орқасини ўтга тоблашлари).

Еки Гунашбонунинг чиройини автор қуйидаги муболаға ва ўхшатишлар орқали тасвирлайди: «Аммо Бойўғлининг бир қизи бор эрдик, меҳри ховарий юзига банда эрди:

Оразидин шамсу қамардур хижил,
Сўзларидин шаҳду шакар мунфайл...

...ва ул қиз офтоби оламтобдек ҳар хомни пиширур, ҳеч махлуқ ани кундузи кўрмоққа чораси йўқ эрди».

Автор сифатлашга ҳам кенг ўрин беради. Жумладан, у Қўқондаги Ашур чўлоқ билан Алини «бетамиз, Каж ва фаж аҳмақи нодири» (тенги йўқ аҳмоқ) деб тавсифлайди. Асарда истиоралардан ҳам кенг фойдаланилган. Унда «фасоҳат аёғи», «мурод ўқи», «муддао девори», «вужуди найистони», «ҳиммат камари», «кибруманлик шароби», «тафаккур ёғочи», «тадбир қамиши» сингари бир қатор истиоралар ишлатилганки, уларнинг ҳар бири тасвирланаётган ҳодиса-воқеа моҳиятини бўрттириб кўрсатади. Чунончи, Гулханий Кордоннинг совчиликка бориб, Бойўғли билан гапи қочганидан сўнгги аҳволни кўрсатиш мақсадида бир қатор истиоралар қўллайди:

«Бойўғли айди: «Менга насиҳат ўргатгали келдингми? Сенинг насиҳатинг қулогимдин елдек ўтар, елдек чиқар».

Кордон айди: «Насиҳат қулогинг(да) елдек турмасга ўхшар...»

Бойўғли айди: «Емоннинг кучи япалоққа етар» дегандек англагонинг йўқмиким, «Англамай сўзлаган оғримай ўлар, чайнамай еганлар кавшамай кетарлар».

Бу сўзни эшитган замон Кордон хазиначининг ғазаб ўти иштиғолланиб, вужуди найистониға ўт тушиб, тутуни гардунга хиром боғлади. Баҳаддеки, хижолат тери тўфон, балки ажуз айёмининг қор ва ёмғири анинг чорасига ҳайрон эрди».

Баъзи бир ўринларда истиора ўхшатиш билан биргаликда ишлатилади: «Алқисса, Кордон камари ҳимматини ғаравдек неча ердин боғлади». Мазкур жумлада Маликшоҳининг хазиначиси Кордонни яхши характерлаб, унинг ўз хўжайини буйруғини бажаришга доимо тайёр эканлиги жуда усталлик билан тасвирланади.

Гулханий ўзбек халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётда қўлланиб келинган сажъ приёмидан фойдаланиб, асарнинг равон, ўйноқи ўқилишини таъмин этган. Мисоллар:

«Алқисса, Япалоққушнинг бир қарға дўсти бор эрди: *Шўранул* — қушлар кўзига *ғўл*, ўз ишига *пишиқ*, ҳаромзодаи *таррор*, ўғли *мишиқ*, ҳариф *айёр*, *солор* давлатмандлар аснофида мумсуки *беор*, ҳар мурда устида *тайёр*, йигирманинг бешини мустаҳиққа бериб, ўн бешини қўйниға урган, тумшуги Зокирбой жомафурушнинг тумшугиға ўхшар экан».

Автор келтирилган парчада сажъ приёмининг асосий хусусияти ҳисобланган ички қофияланиш принципига риоя қилиб (*Шўранул* — *ғўл*, *таррор* — *айёр*, *солор* — *беор*...), *Шўранул* образини яхши характерлайди ва сиқик, ихчам жумлалар билан ўқувчида Япалоққушнинг дўсти ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилади.

Еки «Бир кун Навозанда Бозанданинг юзига боқди, осори малолатандуҳ пешанасидан мутолаа қилди. Айди: «Эй кўзумнинг нури ва эй маҳзун кўнглимнинг сурури, замилинг кўзгуси хира, юзунг шиои тира кўринур, айёми нофаржомдин нелар кўрдунг ва нелар тегди?» мисолида *нур—сурур*, *хира* — *тира* сўзлари бир-бири билан қофияланиб, Бозанда номли кабутарнинг руҳий ҳолати, чорасизлиги мурожаат приёми орқали тасвирланган.

«Зарбулмасал» нинг тили (баъзи истиснодан ташқари) сода ва халқ жонли тилига яқиндир. Унда айрим арабча ва форсча сўзлар ҳам қўлланилади. Жумладан, асарда араб тилидаги отлар кўплик формасида, яъни **собит** «савобит»; **тайр** «туюр», **манзил** «манозил», **марҳала** «мароҳил», **насиҳат** «насоеҳ» шаклида қўлланилади. Лекин бу ҳол «Зарбулмасал» нинг ўқилишини, унда олға сурилган фикрнинг тушунилишини қийинлаштирмайди.

Умуман, Гулханий масали яратилгунга қадар ва ўша даврдаги нома ва ёрлиқларнинг дабдабали услубда ёзилгани ҳисобга олинса, «Зарбулмасал»нинг кенг халқ оммаси тушунадиган тилда ёзилганлиги янада ойдинлашади.

Хуллас, Гулханийнинг «Зарбулмасал» асари халқ орасида жуда кенг тарқалган, котиблар томонидан кўп нусхаларда кўчирилган асардир. Тошкентнинг ўзида асарнинг тўрт марта нашр этилиши унинг қай даражада оммалашганлигидан далилат беради.

* * *

Гулханий «Зарбулмасал» да қудалик можаролари фонид мавжуд ижтимоий тузумга, ўз атрофидаги муҳитга, сарой-аристократиясининг дабдабали ҳаётига бўлган муносабатини

жуда катта усталик ва эҳтиёткорлик билан билдиради. У ўзининг ана шундай қарашларини кўпинча юмористик тарзда ифодалайди.

Езувчи тасвирига кўра, Бойўғли мутакаббир, мол-мулкка ҳирс қўйган, ўз манфаатини ҳар нарсадан устун қўювчи жамиятнинг юқори табақасига мансуб шахсдир. У қизини молдек сотишга жон-дил билан тиришади, совчилар билан савдолашади.

Гунашбону бойнинг тўқ, бадавлат онлада ўсган яккаю ягона ва эркатой қизидир. Авторнинг тасвирича, у бўйига етганда онасининг тўғри сўзлаганига эгри сўзлай бошлайди. Гунашбону характерининг бошқа томони, юқорида келтирилган парчада кўриб ўтганимиздек, унинг отаси билан бўлган муносабатида яққол очилади.

Асар қаҳрамонларидан яна бири Маликшоҳиндир. У тadbиркор, ишнинг кўзини биладиган шахс образидир; у ўз қўли остидаги сарой хизматкорларига имкони борича яхшилик қилади, ўз хазиначисини хайр ишига юбориб, тўй маросимини тезлаштириш учун тadbиркор подшоҳ сифатида иш кўради.

Кордон эса сарой хизматчиларининг типик вакили, Маликшоҳининг ҳалқабағушларидандур. У Маликшоҳиндан буйруқ олгач, уни тезлик билан бажаришга киришади, қалин тараддудида бўлиб ортиқча харажатларни раво кўрмайди. Кордоннинг табиатига хос нарса харжи исрофга, яъни бекорчи харажатларга йўл қўймасликдир.

Япалоққуш билан ўғли Кулонкирсултон жамиятда Бойўғлига нисбатан бирмунча пастроқ мавқеда бўлса ҳам, лекин аъён-ашрофлар гуруҳига мансубдир. Бу ҳолни Кулонкирсултон даргоҳининг ҳашамати ҳам тасдиқлайди.

Гулханий адолатли шоҳ тарафдоридир. Унинг фикрича, ўлкани одил, инсофли, фуқаропарвар шоҳ идора этса ва бу шоҳ ўз атрофига ҳалол, тажрибали кишиларни тўплаб иш кўрса, давлатнинг аҳволи яхшиланиши мумкин. Унинг бу ҳақдаги қарашлари Кўрқуш мисолида очиқ баён қилинади.

Гулханий фикрига кўра, «Улуғнинг боргоҳида хидеви дониш ва аҳли хирадманди боҳуш ҳар қанча кўп бўлса ҳам, оз бўлур. Хусусан подшоҳи одилга уч тоифадин гузир ва чора йўқдур. Аввал, олими боамалки, подшоҳнинг охиратлик асбобини аяга кўргасза. Иккинчи вазири соҳибраъйки, подшоҳнинг дунёлик яроғини тараддудида бўлса, учинчи, мунший ростнавис, қаламзани ниғаҳдор ва шамшерзан».

Гулханий сарой хизматкорларининг қўлидан ҳеч иш келмаслигини, «ошхўри жомадарронларнинг таом емоққа ҳозир», маслаҳат беришга фаҳм-фаросатлари етмаганини ўз кўзи билан кўрган. Шунинг учун ҳам Кўрқуш тилидан мана бун-

дай деб ёзди: «Биз қўй кўрмаган бўлсак ҳам, қий кўрган эдик...», «Бу тоифанинг оз хизмати, кўп миннати бўлур. Ҳар ким бу тоифадан мурувват тилабдур, гўё тол ёғочдин зардолу тилабдур... Мундоқ амр вуқуға келмас...» Бинобарин, шоир бу ўринда, агар амирни ўраб олган кишилар қўлидан иш келса эди, давлатнинг аҳволи анча яхшиланган бўлур эди, демоқчи бўлади.

«Зарбулмасал»нинг ўзбек адабиёти тарихида тутган ўрни яна шу билан изоҳланадики, унда автор меҳнаткаш халқнинг оғир турмуш шароитини, эксплуатация натижасида вайронагарчиликнинг авж олганини аллегорик образлар орқали кўрсатди. Аммо Гулханий Бойўғли талаб қилган минг чордеборнинг Фарғона иқлимида эмас, балки Бухорода мавжудлигини таъкидлайди. Бу таъкидлаш ҳаммадан олдин кино тарзида айтилган бир ҳақиқат бўлиб, аслида Бухорода ҳам, Фарғона иқлимининг ўзида ҳам жуда кўп вайронагарчиликлар, харобазорлар мавжуд эди. Бу ҳолни Махмур Ҳапалак қишлоғи мисолида, Маъдан эса Понғоз ва Шайдон харобаси мисолида очиқ кўрсатган эдилар.

Шундай қилиб, Муҳаммад Шариф Гулханий ўзи яшаб ижод этган замоннинг айрим ярамас томонларини, унинг мунофиқ кишиларини усталик билан танқид қилди, хатти-харакатларини фош этди. Аммо, шунга қарамай, у ўз давридаги ижтимоий тенгсизликнинг синфий моҳиятини тушуна олмади. Синфий жамиятда эксплуататорлар билан эксплуатация қилинувчиларни келиштирмоқчи, улар ўрталаридаги зиддиятни силлиқлаштирмоқчи бўлдики, Гулханий ижодидаги бундай қарама-қаршиликларни феодал муносабатлари ҳукмрон бўлган жамиятнинг иқтисодий-сиёсий негизидан излаш маъқулдир.

Махмур

Махмур XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган, ўзининг сатирик асарлари билан ўзбек прогрессив адабиётини ривожлантиришга сезиларли ҳисса қўшган шоирлардан биридир.

Махмурнинг ҳаёти. Махмур тахаллуси билан шеър ижод этган машҳур шоирнинг номи Маҳмуд бўлиб, у XVIII асрнинг охирларида Қўқон шаҳрида ўша даврнинг илғор зиёлиси оиласида дунёга келди. Махмурнинг отаси Мулла Шермуҳаммад ўз даврининг эътиборли мударрисларидан ва Акмал тахаллуси билан шеърлар ёзган шоирларидан эди.

Мулла Шермуҳаммад ўғлининг тарбиясига алоҳида эътибор бериб, уни ўқитади. Зийрак Махмур отаси томонидан ташкил этилган адабий суҳбат ва мажлисларга қатнашар, унда шоирларнинг шеърларини, адабиёт классикларининг номларини эшитар эди. Шундай қилиб, Махмур ёшлигидан адабиётга ихлосманд бўлиб, бадий асарларни ўқий бошлади. Ўзи маъқул кўрган мисра ва байтларни ёдлаб олиб, уларни адабий суҳбатларда ўқиб бериб, ўз истеъдоди билан мажлис аҳлини ҳайратда қолдирар эди. Махмурнинг болалик ва ёшлик йилларидаги ҳаёти ҳақида тўла маълумот бўлмаса ҳам, лекин шеър ёдлаш хотирасининг ўткирлиги, ёдлаган шеърларининг бадий етук ва мазмунан кучлилиги унинг мадрасага ўқишга киргунга қадар ҳам адабиётга бўлган қизиқиши тобора кучайиб борганидан далолат беради. У, албатта, Алишер Навоий, Саъдий, Ҳофиз каби улуғ классиклар ижодини мутолаа қилган, шеър ёзишни ҳам машқ қила бошлаган ва кейинчалик, Қўқондаги мадрасаи Мирда билим олган. Махмур мадрасада ўқиш билан бирга, мустақил равишда адабиёт тарихи ва

унинг назариясига доир илми аруз, қофия, бадоеъ каби фанларни ҳам ўрганган. Натижада унинг ижодиёти ҳам ривожланиб, такомиллашиб борган.

Махмур уйланган, унинг уч фарзанди бўлган. Шоир, қанчалик ўқимишли бўлмасин, иқтисодий жиҳатдан ниҳоятда қийналиб яшаган, ҳатто болаларига нон топишга ҳам қийналиб қолган.

Ана шу даврда у Умархоннинг лашкарига сипоҳ (аскар) қилиб олинади. Лекин сипоҳликда ҳам Махмурнинг моддий аҳволи яхшиланмайди. Буни биз унинг «Арз қардани Махмур ба жаноби амир Умар султон» номли маснавий формасидаги шикоятнома шеърда равшан кўришимиз мумкин. Бу шеърда Махмур кийишга кийими, ейишга овқати бўлмаганини ачиши билан қайд қилади:

Кечалар ётгани на қўшим бор,
Кундузи ичгани на нўшим бор,
Бир овуч не уйимда галлам бор,
Икки газ не бошимда саллам бор.
Бошимга гар десам ки саллам йўқ,
Салла десам уйимда галлам йўқ.

Махмур хоннинг сипоҳи бўлиб хизмат қилса-да, тўғри сўзлиги учун шоҳнинг марҳаматларига сазовор бўла олган эмас эди. Феодал-сарой аҳли Махмур устидан кулар, уни ҳатто масхаралашга, унга турли айблар тақишга интилар ҳамда бу ишдан завқланар эди.

Махмур анча вақт сипоҳлик қилган бўлса ҳам, унинг моддий аҳволи оғирлашиб борди, оилани боқиш кундан-кун қийинлашди; шунинг учун у ўз аҳволини хон ва унинг амалдорларига баён этиб, улардан ёрдам сўраган эди:

Осафо, овқот илгида адо бўлдим, вазир,
Муфлису қаллошликдан гамзадо бўлдим, вазир,
Уч болага нон тополмай бенаво бўлдим, вазир,
Дарғаҳинга шоятулло деб гадо бўлдим, вазир,
Мисли соиллар каби соҳибнидо бўлдим, вазир.

Ёки:

Ҳеч киши оламда мендек толиби нон ўлмасин,
Нон сўроғида халойиқ ичра сарсон ўлмасин —

деб нолиди, чидаб бўлмас муҳтожликдан газабланди. Аммо шоирнинг бу илтимослари унинг моддий аҳволини енгиллаштира олмас эди. Оилани боқиш учун у зўр бериб меҳнат қилди.

Махмурнинг ҳаёти ўша даврда «мисли соиллар» (тиланчилар)га айланиб қолган халқ аҳволининг яққол мисоли эди.

Махмур оғир ҳаёт кечириб, бу ҳаётни яхшилаш йўлларини ахтарди, лекин топа олмади; хон ва амирларга умид боғлади, лекин умиди сароб бўлиб чиқди.

Махмур фақат Қўқон шаҳрининг ўзида эмас, балки унинг атрофидаги қишлоқларда ҳам кенг омманинг ёмон аҳволда кун кечириётганини кўрди, ҳоким, оқсоқол, қози, муфти, аълам ва аминларнинг ниҳоят даражада золимлиги ва хиёнатчилигининг шохиди бўлди.

Қора Қундузий Комийнинг «Таворихи манзума» асариде эслатилишича, шоир Махмур ҳижрий 1265 (мелодий 1844) йилда вафот этган. Чунончи, бу тўғрида мазкур асарда шундай маълумот берилган (мазмуни):

«Фарғона мамлакатининг шоирларидан бўлиб, яхши ва қабех сўзлари ҳам ўткир бўлган, хусусан ҳажвийётда тенги бўлмаган Махмурнинг (Бойтуман қишлоқли Мулло Шер Акмалнинг ўғли) вафоти тарихини:

Комий, кимки унинг вафоти йилини сўраса,
Гарчи зебсиз бўлса-да, ҳайф у Махмур ўлди —

дегин».

Махмурнинг ижодий фаолияти. Махмурнинг ҳозирга қадар ягона нусха ҳисобланган шеърлар девони бўлиб, унда шоирнинг асосан сатирик ва юмористик характердаги 69 асари (3417 мисра) тўпланган. Бу девон Махмурнинг бутун ижодий фаолияти давомида яратган адабий меросининг фақат бир қисмини — сатирик ва юмористик меросини ўз ичига олади. Шоирнинг лирик мероси бирор девонга тўпланилгани ҳозирча маълум эмас. Аммо кўпгина баёзларда, «Мажмуаи шоирон» ва шу каби қўл ёзма манбаларда шоирнинг лирик меросидан намуналар ҳам бор. Лекин, улар ҳали бир жойда тўпланилиб, Махмурнинг танланган асарларига киритилганича йўқ. Улардан айримларигина нашр этилган, холос.

Махмурнинг бизгача етиб келган адабий мероси турли жанрларда яратилган бўлиб, унда ғазал, маснавий, мухаммас, мусамман, қасида ва тарихларни учратиш мумкин. Бундан равшанки, Махмур ўз ижодий фаолиятида ўзбек классик адабиётида бўлган жанрлардан фойдаланган ва, шу билан бирга, классик адабий традицияни давом эттириб, уни янада ривожлантирган. Бу ҳол хусусан шоирнинг мухаммас жанрига бўлган муносабатида яққол кўринади. Маълумки, мухаммас Махмурдан олдинги даврларда ҳам мавжуд бўлиб, кўпинча, у лирик характерга эга эди, XVII асрда эса шоир Турди ижтимоий мотивлар билан суғорилган ҳажвий мухаммас жанрини ривожлантирган эди.

Шоир Махмур эса ҳажвий мухаммас жанридаги шеърларида замон воқеа-ҳодисаларини акс эттириб, ўткир сатирик маҳоратини намоиш эттира олди. Натижада мухаммас ҳам,

бошқа жанрлар каби, Махмур ижодида унинг ижтимоий ҳаётга муносабатини билдирувчи кучли восита бўлиб хизмат қилди. XIX аср адабиётида сарой феодал оқими адабий тур ва жанрларни ўз манфаатига хизмат қилдириб, уларда хошликни, хонни, саройдаги шоҳона айш-ишратни куйлаб, ўша замон ва шароит учун актуал бўлган ижтимоий масалалардан узоқлашишга, адабиётни реал ҳаётдан четлаштириб, уни энг олий вазифасидан маҳрум этишга ҳаракат қилган бўлса, прогрессив адабий оқим ғазални ҳам, қасидани ҳам, мухаммас ва тарихни ҳам илғор фикрларни ифодалаш, ижтимоий масалаларни ўртага қўйиш учун қўлландики, бу хусусан, Махмурнинг бизгача етиб келган меросида ҳам яққол кўриниб турибди. Бинобарин ўша давр адабиётида, асосан, сатирик шоирдан илғор фикр ва ғояларни ифодалаш учун фойдаланиб, ўз асарларида замонасидаги иллатларни, ҳукмрон табақаларнинг жирканч кирдикорларини, золимлиги ва ахлоқий бузуқлигини маҳорат билан фош этди.

Махмур ҳажвийётнинг ғоявий мазмуни ва тематик доираси.

Махмур ўзининг ҳажвий асарлари билан Улуғ Октябрь социалистик революциясигача бўлган ўзбек адабиётидаги сатирик оқимни ривожлантиришда, ўзбек адабиётидаги демократик тенденциянинг янада кучайишида катта хизмат қилди. Махмурнинг ҳажвийётга муносабат этиши бежиз эмас эди. Чунки халқнинг ғоятда ачинарли ҳаёт кечиришини, қишлоқ ва шаҳарларнинг харобага айланиб боришини кўрган шоирнинг ғазаб шунчалик қўзғатган эдики, бу ғазаб шоир асарларида XIX асрнинг биринчи ярмидаги меҳнаткашлар оммаси ҳис-туйғуларининг ифодаси, «ҳамласи, энергияси», олижаноб ғазабининг «момақалди роқ ва чақмоғи» (В. Г. Белинский) бўлиб янгради.

Махмурнинг сатирик асарларида фош этувчи йўналиш, танқид қилувчи, заҳарханда остига олувчи киши шундай кучли ва бақувватки, у адолатли турмуш ва адолатли киши идеали асосида худо билан ҳам мунозара қилиб, уни мулзам қилади, хонга ҳам дадил тикилиб, адолатли бўлишни талаб этади, сарой амалдорларига ҳам истеҳзоли боқади, ҳоким ижтимоий гуруҳларнинг шафқатсизлигини, мунофиқларча қилмишини очиб ташлайди, уларни масхаралайди. Аммо ҳамма ўринларда ҳам шоирнинг уст-боши юпун, оч-яланғоч, етим-есирларга, меҳнаткаш оммага бўлган илиқ муҳаббати ва самимияти сезилиб туради. Демак, шоир ўз асарларида ўзи яшаб турган даврдаги ижтимоий иллатлар, ярамас ҳолларни тема қилиб олиб, турли-туман сатирик ва юмористик образлар орқали ҳар хил шахсларнинг хатти-ҳаракати, психология-

си ва портретини чизади, маҳорат билан талқин этади. Махмур асарларида яратилган сатирик образлар бирор йўсинда бири иккинчисини тўлдиради ва ҳоким табақаларнинг разил башарасини, мунофиқлигини фош қилувчи сатирик образларнинг бадий галереяси тарзида гавдаланади. Чунончи, Махмурнинг «Муножот ба даргоҳи қозиюл ҳожот» асари мухаммаси муламмаот жанридаги асар бўлиб, унда автор умумий тарзда «чархи кажравишнинг дастидин» шикоят қилади, унинг барча қилмиши ёмон, жабру зулми эса «ҳадду ғоятдан бурун» эканини ўзбекча ва тожикча бандларда зўр ачиниш ва газаб билан ифода этади:

Қайси бир зулминг этай теъдод, эй гардуни дун,
Ким сенинг бедоду жавринг ҳадду ғоятдин бурун,
Беҳунар жоҳилга бердинг беадад дунёи дун,
Жамъи доноларни қилдинг ҳолни зеру забун,
Зогни аъло қилиб, тўтини нодон айладинг.

Шундан сўнг ўша гардуни дуннинг «аҳли дил бағрини ҳасрат ўтида... кабоб» этганини, «синалар маъмурасини селдек... хароб» қилганини, сўзида бир ростлик йўқлигини, иззат-ҳурматли кишиларни ниҳоят хор-зор этганини, олижаноб кишиларни «чоҳи зиндон ичра банд»га гирифтор этганини биринкетин фош қилиб ташлайди. Бунинг натижасида кўз ўнгимизда XIX асрнинг биринчи ярмидаги машаққатли ва уқубатли ҳаётнинг мудҳиш манзаралари намоён бўлади. Ўша давр адабиётидаги сарой-феодал оқимнинг вакиллари, бу даврда одамлар орасидан зулм, адоват йўқолди, султоннинг одиллиги туфайли бўри қўйлар рамасида, шер моллар галасида, қарчигай кабутарлар сафида... эркин яшай олади¹, деб маддоҳларча вайсаб, ҳақиқатни бузиб кўрсатишга интилган бир вақтда ҳақиқатни баён этувчи шоир ва ёзувчиларнинг ижоди, жумладан Махмурнинг асарлари (юқорида қайд қилинган «Муножот»и ҳам) ойсиз, юлдузсиз, булутли кечада чақнаган ёрқин чақмоқдай ярқирайди, Қўқон хонлигидаги зулматни, фиққу фужур тўлиб-тошган адолатсиз ҳаётни фош этади.

Бу ўринда шуни ҳам уқтириш лозимки, Махмур «гардуни дун»нинг тескарилигидан шикоят қилишдан олдин, худога қарата мадҳияли бандлар ёзади ва:

Амри-наҳйинг роҳи ботил узра эрмиш ёдимиз,
Кечау кундуз сифотингдир бизи арзоқимиз,
Сендин, эй халлоқ, йўқдур нолау фарёдимиз,
Лек чархи кажравишни дастидиндир додимиз,
Сенки лутф айлаб анинг дастури даврон айладинг —

¹ *Мажмур-уш-шуро*. Тошкент, Ильин типо-литогр., 17-бет.

деб киноя қилади. Бунда автор, эй худо, биз сендан розимиз, аммо сенинг лутфинг туфайли яратилган тескари дунёнинг дастидан дод деймиз, деб кинояли фикр баён этади, дунёни тескари қилиб яратган худо дастидан ҳам нолийди, худонинг адолатсизлигидан ҳам газабланади. Бу ҳол бизга XI аср тожиқ шоири Носир Хисравнинг худо билан мунозара қилиб, уни айбдорларнинг айбдори, гуноҳкорларнинг гуноҳкори деб таъкидлаганини эслатади. Демак, Махмур ҳам дунёни тескари, доноларни хор, булбулларни зор, нодонларни эса иззату ҳурматда қилиб яратдинг, деб худони айблайди, уни гуноҳкор ҳисоблайди.

Ислом идеологияси ҳукмрон бўлган бир даврда шоирнинг бундай фикрни ифодалаши унинг катта жасоратидан далолат беради.

Бундай уқубатли ҳаёт, тескари дунёнинг зулми меҳнаткаш омманинг жонига теккан эди. Меҳнаткаш омма билан бирга шоир ҳам ундан қутулиш йўлини ахтарарди. Аммо сермашаққат муҳитнинг тақозоси билан бундай йўлни топа олмаган шоир яна фалакнинг ўзига қасоскорона оҳанг билан мурожат қилади. Ана шу кайфият Махмурнинг мазкур мухаммаси муламмаотида мана бу тарзда ифодаланган:

Эй фалак, дар боран мо зулми беҳад то бакай?
Мо асирон дар тилисми мардуми бад то бакай?
Бар сари мо рост он шамшери чун мад то бакай?
Як алам дар боран мо сохтан сад то бакай?
Эй ситампарвар, юраклар таҳ-батаҳ қон айладинг.

(Эй фалак, сенинг ҳадсиз зулминг биз учун қачонгача давом этади? Қачонгача биз ёмон кишиларнинг тилсимида асир бўлиб қоламиз? Қачонгача бизнинг бошимизда қайрилма қилинчлар кўтарилади? Биз учун бир аламини қачонгача юз алам қиласан?)

Махмур «Муножот» асарида гўё ўз ижодиётининг сиёсий программасини ифода этгандай кўринади. Чунки бу мухаммаси муламмаотда қарама-қаршиликка тўла замонасидан шикояти, норозилиги, лирик қаҳрамоннинг адолатсизликдан қутулиш учун шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ кезгани, аммо ҳамма жойда ҳам адолатсизликка учрагани, сабр-тоқати тугаб «альамон» деб нидо қилганлиги, исёнкор қалбининг ҳамласи, изтироблари ўз аксини топган. Шоирнинг бошқа асарларида алоҳида кишилар аҳволининг тасвири, зolim шахсларнинг танқид қилиниши ҳам ана шу умумий мулоҳазаларнинг конкретлаштирилишидай туюлади. Мисол учун шоирнинг Қапалак қишлоғи ва Қурама вилояти ҳақида ёзган асарларини кўздан кечириш мумкин.

Махмурнинг машҳур шеърларидан бири «Ҳапалак» (аниқроғи «Дар сифати қишлоқи Ҳапалак ки ба Махмур тааллуқ ёфта») номли ғазалидир. Бу ғазал ниҳоятда ўткир ва реал ёзилганлиги сабабли Махмур ижодиётида алоҳида ўрин тутади. Чунончи, бу асарда шоир ўз замонасидаги қишлоқларнинг хароблигини ва ундаги аҳолининг хон ва беклар зулми остида эзилиб ётганини акс эттириб, халқ манфаатини ҳимоя қилувчи киши сифатида бу ҳолга, бир томондан, ғоят ачинади, иккинчи томондан эса, оғир аҳволни енгиллаштириш мақсадида хондан илтифот, адолат қилишни талаб этади. Шоир ўз мақсадини амалга оширишда — қишлоқ ва унинг аҳолиси аҳволини чизишда шундай усталик кўрсатадики, бунинг натижасида шеърни ўқиган ҳар бир киши Ҳапалак деб аталган қишлоқ «Бир қапа, икки қапа, уч олачуқ, тўрт каталак»дан иборатлигини, улар ҳам:

Дема уй, балки заминқандур, агар кирса киши,
Ҳар тараф бетига ургайлар анинг кўшапалак —

тарзида эканини, яъни қоп-қоронғи ертўладан бошқа нарса эмаслигини зўр ачиниш билан англаб олади. Бу тасвирдан маълумки, қачонлардир, кўпгина хонадонлардан иборат бўлган Ҳапалак қишлоғи XIX асрнинг биринчи ярмига келиб, амалдорларнинг золимлиги, ҳокимларнинг лак-лак солиқлари туфайли харобазорга, чордеворга айланиб қолиб, аҳолиси эса:

Халқини кўрсанг агар ўласи-ю қоқу хароб,
Очлигининг эгилиб қомати мисли камалак —

бўлиб қолган. Чунки хон ва амалдорлар томонидан талон-торож қилинган бечора аҳоли:

Ажриг томирини ўғурида майда туюб,
Қайнатиб кунда ичар, отини дерлар сумалак.

Шундай қилиб, Махмур Ҳапалак қишлоғининг ғоят ачи нарли манзарасини, ундаги аҳолининг ниҳоятда қашшоқлик билан азоб чекиб яшашини, сувсизликдан қийналишини тасвирлайди. Шуниси характерлики, Махмур ўз асарида қарама-қарши қўйиш приёми орқали хон ва сарой аҳллариининг ҳашамати қишлоқларни шу даражага етказиш ҳисобига эканини ҳам кўрсата олган. Ғазал матлаининг:

Эй жаҳондори зафар, кавкабан даври фалак,
Гўш қил қиссаи қишлоқи хароби Ҳапалак —

деб қочирим тарзидаги мадҳ шаклида ёзилиши ҳам шу фикримизни тасдиқлайди. Шоир биринчи мисрада хонни жаҳон эгаси, зафарли-ғолиб, фалак доирасининг юлдузи деб мақтаб,

иккинчи мисрадаёқ бундай ҳашамат ва дабдабага тамоман қарама-қарши турувчи «қиссаи қишлоқи хароби Ҳапалак»ни бошлайди. Шунинг ўзи билан ҳам Махмур хон ҳашамати қурол, зўрлик, ноҳақ солиқлар солиш йўли билан майдонга келганини кўрсатмоқчи бўлади. Зотан хонлар саройининг ҳашамати фақат бир Ҳапалак эмас, балки Ҳапалак каби қанча-қанча қишлоқларни харобага айлантириш ҳисобига юзага келган эди. Шунинг учун биз Махмур тасвирлаган Ҳапалак ўша даврдаги қишлоқларнинг типик мисоли эканини алоҳида қайд қила оламиз. Гарчи Махмур адабиётдаги типиклаштириш масаласини ҳозир биз кўзда тутаётган тушунча даражасида чуқур англамаган бўлса ҳам, аммо у мазкур асари билан ўз тушунчаси доирасида XIX асрнинг биринчи ярмидаги қишлоқлар аҳволини умумлаштира олган эди.

Шоирнинг худди шу мавзудаги асарларидан бири «Таърифи вилояти Қурама¹ ва аз давони Кандир гузаштан» номли мухаммасидир. Бу асар ўзига хос характери билан саёҳатнома жанри хусусиятига эгадир. Чунки унда автор ўзининг Қировчини — Чўли Қиёматни босиб ўтганини, Кандир доводидан ошгани ва ниҳоят Қурама вилоятига сафар қилганини ҳамда шу саёҳатдан олган таассуротларини ёзади.

«Йўл азоби — гўр азоби» деган мақол худди Махмур яшган даврдаги йўлларга мослаб айтилгандир. Чунки, бир томондан, йўлларнинг жуда ҳам ўнқир-чўнқирлиги, иккинчи томондан, транспорт воситаларининг от, эшак ва аравадан иборат эканлиги узоқ йўлга сафарга чиққан кишини жуда қийнар эди. Махмур ҳам худди шу транспорт воситалари билан Қировчини, Чўли қиёматни босиб ўтди. Кандирнинг хавфли доводидан ошди. Бу ҳолни авторнинг қуйидаги мисралари тасдиқлайди:

Самадо, сақла дигар бора Қировчи йўлидин,
Солма ёдимга ани Дашти қиёмат чўлидин.
Талхком айлама лутфинг била Аччиқ кўлидин,
Шиквагар то бўлмайин қуми Қароқчи чўлидин.
Бир юриб йўлида, минг сўкма саройи Қурама.

Бундан кўринадики, Махмур Қурамага етгунча кўп жойлардан ўтган. Аммо уларнинг бирортаси ҳам обод бўлмаган. Қурама эса хароба ва вайрона, сувсиз ва нообод жой бўлиб, у ҳам Ҳапалак типидagi қишлоқлардан бири эди. Шунинг учун Махмур Қурама шаҳрини тасвирлар экан, мана бундай деб ёзади:

Турфа шаҳреки, анинг сар-сари монанди самум,
Қуйдирур шиддати сармоси халойиқни чу мум.

¹ Қурама — ҳозирги Оҳангарон водийсида жойлашган бир жой.

Ҳар тараф анда олиб хайли бало фавжи ҳужум,
Суви заҳробаи ғам, чашмалари айни зақум,
Ҳосили маҳсули офоти бақойи Қурама.

Шуниси диққатга сазоворки, Махмур шаҳарнинг географик ва табиий шароити оғир ва ёмонлигини тасвирлаш фонидида ундаги аҳолининг «ёзу қиш ўру ёлонғоч» эканини алоҳида уқтиради. Бу тасвирдан ҳам феодализм ҳукмронлиги даврида Ҳапалак каби қишлоқларда ва Қурама каби шаҳарларда меҳнаткаш омманинг жуда оғир аҳволда яшаганлиги равшан кўринади. Бечора халқ олачуқ, қапа ва катакларда, қоронғи ва зах ертўлаларда яшаган, далалардан тўплаган ажриқ томири ва бошқа гиёҳлар билан кун кечирган.

Шоирнинг бизгача етиб келган сатирик меросида шаҳар ва қишлоқларни вайрона ва чордеворга айлантирган, аҳолисини эса қашшоқлик ва яланғочликка гирифтор этган ҳоким табақаларнинг танқид остига олиниши алоҳида ўрин тутади. Бу асарлар хон ва вазирдан бошлаб, беклар беги, оғалиқ, меҳтар, хазиначи, мунши каби амалдорларни, қози, мулла, ҳожи каби дин арбобларини, табиб ва сарой шоирларини танқид қилишга, уларнинг золимлиги, фосиқ ва ахлоқий бузуқлиги, нодонлиги ва порахўрлиги, ҳийлакорлигини очиб ташлашга бағишланган.

Бу мақсадни амалга оширишда автор турли услубларни қўллади: гоҳ қаҳрамонларнинг сифатини уларнинг хатти-ҳаракати орқали фош этади («Дар ҳажви хўжа Мир Асад»), гоҳ уларни ўзларини гапиртириш билан танқид қилади («Ғазали қози Муҳаммад Ражаб дар бораи худ», «Ғазали Ҳожи Ниёз», «Дар сифати ҳаким Туробий ҳазор халта»), гоҳ эса шеърлардаги «мен» орқали уларнинг разилликларини қаттиқ қамчи остига олади («Дар ҳажви домло Атои Ашти»). Сатирик фош қилиш услубининг бундай ранг-баранглиги, бир томондан, ҳар бир асарнинг ўзига хос бадиий қиммати ошириб, мақсадни аниқ ифода этишга кўмаклашса, иккинчи томондан, қаҳрамонлар портретини бўрттириб тасвирлашда уларнинг психологиясини кенг ва чуқур ёритишда муҳим роль ўйнайди. Бунинг натижасида сатирик асарларнинг эстетик ва эмоционал таъсири ортади ҳамда шоирнинг ўз бадиий маҳоратини кўрсатишига кенг имконият туғилади. Шунини ҳам алоҳида уқтириш керакки, Махмур ижодидаги бу хусусият ўзбек адабиёти тарихида улуғ Алишер Навоий, ҳажвнавис Турди, шоир Ҳувайдо ва шу кабиларнинг сатира соҳасидаги илгор анъаналарини давом эттириш, янада мукаммаллаштириш туфайли майдонга келган эди. Алишер Навоийнинг сатирик ғазалларида объектни изчил равишда фош қилиш принципи қўлланса, шоир Турди асарларида, хусусан, унинг Субҳонқу-

лихон ҳақидаги машҳур ҳажвий мухаммасида қаҳрамоннинг ўзини гапиртириш орқали уни фош этиш услуби кўринади. Бундай ҳол шоир Ҳувайдонинг айрим ғазалларида ҳам учрайди.

Демак, ўзбек сатирик поэзияси XIX асрнинг биринчи ярмигача тобора мукаммаллашиб, ғоявий-бадиий жиҳатдан ўткирлашиб келди ва ҳар бир асрда янги-янги хусусият касб этди. Ана шу эволюция Махмур асарларида янада ривожлантирилди ва ўзбек сатирасининг XIX асрнинг иккинчи ярмида демократик сатира сифатида шаклланиб, мустақамланишига замин тайёрлади. Бунга хусусан Муқимий сатираси, айниқса унинг Махмур томонидан ёзилган «Ҳапалак» ғазалига боғланган тахмиси яққол мисол бўла олади. Шунинг учун Махмурнинг сатирик меросини унинг салафлари меросидан ҳам, ундан сўнг ўтган давомчилари меросидан ҳам ажратиб олиб баҳолаш мумкин эмас.

Махмур сатирик асарларининг баъзиси маълум сюжет чизигига, воқеаларнинг изчил давом этиш композициясига эга бўлса, кўпчилиги фикрни изчил давом эттириш композицияси асосида қурилган; буларда маълум бир эпизоднинг бошланиши, ривож ва охирига етиши эмас, балки объектнинг хусусиятларини сатирик тарзда очиш асосий ўринни эгаллайди, Махмурнинг воқеабанд шеърларидан лирик тасвир услубининг эпик тасвир услуби билан қоришиб кетиши натижасида майдонга келган «Дар ҳажви хўжа Мир Асад» номли кичик сатирик ҳикоясини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Бу асар қасида жанрида ёзилган. Лекин шуниси аҳамиятлики, Махмур, сарой феодал адабий оқимига қарама-қарши ўлароқ, асарини традицион қасида тарзида ёзмади: ҳамду наътларни, ташбибларни киритмади, балки, аксинча, асарни бевосита мақсаддан бошлаб, хўжа Мир Асад ҳақидаги ўз ҳикоясини баён этди. Бу ўша даврдаги қасиданинг мадҳия, баҳория типидеги шеър бўлмасдан, балки қасидаи ҳажвия жанрига мансуб асардир. Маълумки, ўзбек, тожик ва озарбайжон адабиёти тарихида қасида ёзиш анча узоқ тарихга эга. Ана шу узоқ ўтмишда ўзбек, тожик ва озарбайжон тилларида қасиданинг мадҳия, баҳория жанрларида ҳам, фалсафий ва ижтимоий характердаги жанрларида ҳам кўпгина асарлар ёзилган эди. Ҳажвий қасидалар турли халқларнинг адабиёти тарихида ҳам учрайди. Аммо ўзбек адабиётидаги қасидачилик тарихида сюжетли ҳажвий қасиданинг энг яхши намуналаридан бири Махмурнинг «Дар ҳажви Хўжа Мир Асад» асаридир. Қасида умуман, бирор ҳодиса, воқеа, тарихий шахс ва бошқаларни мақташ ёки табиат манзараларини тасвирлаш мақсадида ёзилар эди; Махмур эса қасидалардан сатирик

объектни тасвирлаш учун фойдаланиб, сатиранинг жанр жиҳатидан имкониятини кенгайтирди ва бойитди. Шунинг ўзи ҳам шоирнинг ҳар бир масалага ижодкорона ва новаторлик кўзи билан қараганини кўрсатади. Махмур бу асарини ҳам муламмаот услубида яратиб, ундаги ўзбекча ва тожикча мисраларида сатирик объектнинг сирини фош этди, асл башарасини очиб ташлади ва ўлимтик хасис образини яратди.

Махмур асарида келтирилган воқеа қуйидагича: лирик қаҳрамон — шоирнинг ўзи Хўжа Мир Асад даргоҳига борганида, у ердан нолаю фарёд овози эшитилади, кишиларнинг бири ёқасини, бири эса бошини деворга уриб йиғлар эди. Бу ҳолнинг сабабини сўраганида, биров:

Гуфт: эй шоири Махмур туро нест хабар?
Хожан мир Асад шуд зи фано сўи бақо.
Деди: эй ҳайрати гўё сенга етмади хабар?
Хўжамиз қилди фано мулкидан оҳанги бақо —

деб жавоб берди.

Лирик қаҳрамон — «мен» бу ҳолдан таажжубланади, чунки у Хўжа Мир Асаднинг эрталаб отлиқ кезиб юрганини кўрган эди. Бирор кутилмаган, фавқулодда ҳодиса бўлиб ўлган деган қарорга келиб, ўлимидан маъюсланган бўлади ва ўзининг Хўжа Мир Асадга бўлган муносабатини шундай ифода этади:

Мени ким айлади маъюс Асаднинг ўлими,
Самадо, манзилу маъвосини қил дўзахаро...

Йиғлабон қуллари бирлан дедим, эй воҳ хўжам,
Кетди афсус ўлуб, ваъдаси ялғон Асадо...

Во дариғо ки қаён кетди ўшал мазҳари жаҳл,
Доғ, дардоки адам бўлди имом-ул-жуҳало...

Шундан сўнг неча кун унинг дарвозаси ёнида ўтирса ҳам, Мир Асаднинг ўлигини чиқармадилар. Эҳтимол уни уйида кўмган бўлсалар керак, деб шоир ўз уйига қайтади. Лекин бир кун йўлда отлиқ бораётган Хўжа Мир Асадни кўриб қолади:

Неча кундан кейин оники саломат кўрдим,
Дедим, эй хўжаи ўлган бу на аҳвол санго?..

Рости бирла боқиб, менга деди хўжа Асад
Ботиним сирридин айлай сенга бир лафз бажо...

Деди ул вақтки даргоҳима бординг ба тамаъ
Кетди жоним хабарингни эшитиб тандин аро...

Кетди деб то ки эшитдим сени маҳрум нечадин,
Шул замон руҳ дуйўм бор менга берди шифо.

Шундай қилиб, тирилган мурда ўз сирини лирик қаҳрамонга — шоирга айтади. Шоир ваъда қилинган нарсани сўраганида, Мир Асад келгуси йил экиладиган пахта ҳосилидан бирор нарса беришга ваъда беради.

Бу ҳикоядан кўринадики, Махмур воқеани Хўжа Мир Асаднинг данғиллама уйига боришдан бошлаб, бирдан ана шу ҳолга моҳ келмайдиган эпизодни — «тирилган мурда» воқеасини келтиради, кулгили манзара яратади ва тасвирлаётган воқеасининг комизмини кучайтиради. Натижада Хўжа Мир Асаднинг ўлими қайғуга сабаб бўлмайди, балки, аксинча, кишининг кулгисини қистайди. Бунинг устига, шоирнинг қайғуриб, афсусланиб, унинг жойини дўзахдан бўлишини исташи, унинг «ўлими» билан «имом-ул-жуҳало» — жоҳиллар бошлиғининг ўлганини уқтириши кулгини заҳархандага айлантириб, ўқувчида Хўжа Мир Асадга нафрат туйғусини уйғота боради. «Мурда»нинг тирилиши акс эттирилган ўринлардаги юморнинг заҳарханда кулги — сарказм билан қоришиб кетиши натижасида феодализм давридаги хасис амалдорларнинг барча хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган Хўжа Мир Асаднинг сатирик образи гавдаланади. Бир хабба (қатра, кичик бўлак) учун жонини беришга тайёр турган ва шоирга ваъда қилган озгина инъомни беришдан қутулиш мақсадида ўзини ўлдига қиқарган киши, албатта, инсонпарварлик хусусиятидан ҳам, инсоний меҳр-муҳаббат туйғусидан ҳам маҳрум бўлган пулпараст, молпарастдир. Махмур ўз асарида Хўжа Мир Асаднинг ана шундай кишилардан бири эканини кўрсатиш орқали хасисларнинг умумлашма образини (гарчи бундай бўлишини шоирнинг ўзи очиқ сеза олмаган бўлса-да) яратди.

Махмурнинг домла Атои Ашти ҳақидаги ҳажвий мухаммаси эса ўша даврдаги порахўрларнинг вакили образини чизиб, уни фош этишга қаратилган. 19 банд (95 мисрадан) иборат бу мухаммас тожик тилида ёзилган бўлиб, шоир унда порахўрлик билан бутун Фарғона водийсини талон-торож қилган домла Атои Аштининг психологиясини ва бадбашара портретини ҳам чизиб, бу махлуқнинг бутун фикру зикри шахсий бойишга қаратилганлигини маҳорат билан фош қилади. Шуниси характерлики, мухаммасда ифодаланган мақсад, фикр ҳар бир бандда ривожлантирилади ва, ниҳоят, бундай ижтимоий иллатдан қутулиш зарурлиги уқтирилади. Албатта, Махмур бу ўринда худога мурожаат қилади ва ундан кўмак истайди:

Илоҳо, беҳу бунёди вакилонро зи бун бар кан,
Нишону номи ин ришватпазирон жумла барҳам зан.
Хусусан сарвари эшон Атои афсали маъман,

Зи рӯи порахӯри гашта бо дину наби душман,
Илоҳо дар жаҳаннам соз жои ин дили ғазбон

(Эй худо, вакилларнинг илдизини узиб ташла, бу порахӯрларнинг но-му нишонини қуритгил, хусусан, уларнинг бошлиғи бўлган Эшон, Атонинг жойини дўзахнинг қоқ ўртасидан қилгил).

Тўғри, Махмур дунёқарашининг чекланганлиги бу ерда ҳам ўз аксини топган. Ҳақиқатан у жамиятни ўзгартириш йўлини билмас эди. Шунга қарамасдан, ўша даврда авж олган ва аристократия зулмининг бир кўриниши бўлган порахӯрликни йўқ қилишга даъват этишининг ўзи ҳам ўз даврига нисбатан илғор ва дадил фикр эди.

Шоирнинг ҳоким табақа вакилларини «Дар сифати Ниёзча оғалиқ», «Дар ҳажви Маҳмуд Қурама», «Дар мадҳи домулло Ғоиб Мунший Куюк», «Авсофи Қози Муҳаммад Зухур заргар», «Такаббур», «Авсофи Каримқул меҳтар», «Ҳажви чор дар чор дар сифати Наврӯз меҳтар комкор», «Дар мадҳи Муҳаммад Шариф оталиқ», «Дар сифати амир Олимхон, тарихи ў», «Дар ҳажви Мавлоно Фазлий, саромади шеър мусаммо ба Абдулкарим Намангоний» каби турли жанрларда ёзган сатирик асарларида ҳам аёвсиз фош қилди. Бу асарларда турли лавозимларни эгаллаб олган амалдорлар—хон, меҳтар, малик-уш-шуаро, оталиқ ва муншилар ўзларига хос тасвирий воситалар, штрих ва деталлар билан фош этилади.

Масалан, шоир «Дар сифати амир Олимхон, тарихи ў» номли ғазалида амир Олимхон ҳукмронлиги даврида аҳолининг нуқул «зору мазлум» эканини, зулм бениҳоя кучайиб кетганини, амирнинг халққа кек ва адоват билан қараганини қайд қилиб, Олимхон ана шундай золимлиги туфайли худонинг ғазабига учраб ўлдирилди, деб хулоса чиқаради. Шунинг учун Махмур амирнинг ўлган йили тарихини баён этишда, Олимхонни «мири мазлум» — эзилганлар амири, деб заҳарханда билан эслайди. Иккинчи тарих шеърда эса уни «золими мардуд» деб тилга олади ва Олимхон амирлигининг зулм-ваҳшатга тўла бўлганини айтади.

Махмурнинг сатира соҳасидаги яна бир хизмати унинг ўша замон адабиётида сатирик шеърлар циклини яратганлигидир. Бу цикл ҳам ғоявий, ҳам композицион жиҳатдан бир бутунни ташкил этади. Махмурнинг сатирик циклдаги шеърларига унинг: «Авсофи қози Муҳаммад Ражаби Авж», «Ғазали Қози Муҳаммад Ражаби Авж дар бораи худ», «Авсофи Ҳожи Ниёз», «Ғазали Ҳожи Ниёз», «Авсофи лоуболи ўратепати», «Ғазали лоубол дар бораи худ», «Дар сифати ҳаким Туробий ҳазор халта», «Дар сифати ҳаким Туробий ҳазор халта»

будир», «Дар сифати мулло Яъқуб Хўжандий», «Ғазал гуфта-ни Хўжандий» («Ғазали мулло Яъқуб»), «Дар сифати қозии Хўжа сағбон», «Ғазали қозии хўжа сағбон» номли шеърлари киради.

Бу циклдаги шеърларда асосан олти хил касб кишилари—қози, ҳожи, табиб ва муллалар танқид қилинади (ҳар бир кишига иккитадан шеър бағишланади). Биринчи шеър шоир томонидан объектни характерловчи маснавий жанридаги асар бўлса, иккинчи шеър объект тилидан айтилган ғазалдир. Бу иккала шеър (шоир томонидан ёзилган маснавий ва қаҳрамон тилидан айтилган ғазал) бири иккинчисини тўлдиради ва танқид қилинаётган объектнинг характери, психологияси, портретини очиб беришга ёйсундирилади. Бу хусусият шу циклдаги ҳамма шеърларга хосдир.

Махмурнинг сатирик шеърлар цикли «Авсофи қози Муҳаммад Ражаби Авж» маснавийси ва Қози Муҳаммад Ражаб Авжнинг ўз тилидан айтилган ғазал билан бошланади. Маснавий жанговарлик ва қаҳрамонлик поэмалари ёзилган арузнинг мутақороби мусаммани мақсур баҳрида яратилиб, шу баҳрининг тантанавий оҳанги (фаулун, фаулун, фаулун, фаул) ёрдамида Қози Муҳаммад Ражаб Авжнинг кирдикорлари, нодонлиги, фақат салла ва тўнга зеб бериб, қуруқ савлат, сохта салобат касб этган қозилиги ўқувчи кулгисини қистайдиган даражада содда ифодалар билан фош қилинади:

Қилиб тўл дасторини юз қулоч,
Вале эскиликдин эди минг умоч.

Даме гар бузилса бу дастори зор.
Тузатмоққа солгай анга мардикор.

Бузиб жумла дарвозани салласи,
Эшикларни вайрон қилар калласи.

Аслида эса Қози Муҳаммад Ражаб Авжда билимдан, фаросат ва инсонликдан ҳеч бир асар ҳам йўқ:

Ажаб қозийи қоҳили жоҳиле,
Бўлиб омилиқ илмига комиле.

Анинг кўксини чок қилсанг ҳама,
Ғилу ғишини пок қилсанг ҳама.

Адамдур алиф анда кўп излама,
Бу нархарни қози дебон сизлама.

Махмур тасвирича, Муҳаммад Ражаб фитнаю фасодни, ҳийлаю найрангни ўзининг касби ва, ҳатто, «мазҳабу миллати» қилиб олган:

Жаҳон ичра бу қозийи девранг,
Эрур мазҳабу миллати реву ранг.
Тузар ўзини гоҳе зуҳходдек,
Қилар шаклини мисли уббоддек.
Гаҳе марди муллои олим ўзи,
Гаҳе боби радд-ул-мазолим ўзи.

Шундан сўнг қозининг назм соҳасида ҳам ўз кучини си-
наб, шеърлар ёзгани айтилади-да, унинг тилидан бир ғазал
келтирилади. Бу ғазалда Қози Муҳаммад Ражаб тилидан
унинг ўзи фош қилинади, яъни маснавийдаги фикрлар яна
давом эттирилади, Муҳаммад Ражаб Авжнинг чирик ички
дунёси унинг узун салласи, ҳашаматли тўни ва қозилик номи
остиға яширингани уқтирилади. Ана шу кишининг ташқи
қиёфаси билан ички дунёсининг мос эмаслигини тасвирлаш
объектнинг комизмини кучайтирган ва шоир сатирик образни
яратишда кинояни, заҳархандани ва, ниҳоят, енгил кулгини
ишлатиш имкониятига эга бўлган.

Худди шундай ҳолни «Авсофи Ҳожи Ниёз» маснавийсида
ва ҳожи тилидан келтирилган ғазалда ҳам учратиш мумкин.
«Авсофи Ҳожи Ниёз» маснавийсида автор Маккага бориб,
ҳаж қилиб келган бир «ҳожини» ва унинг фирибгарлик, най-
рангбозлик, алдамчилик хислатларини, лекин, шунга қара-
масдан, унинг доим миршаблик, сипоҳигарлик лавозимлари-
да ишлаб келишини, баъзан эса ҳатто шоирлик кўчасидан
ҳам ўтиб туришини заҳарханда билан тасвирлайди.

Дин аҳллари ҳожиларни пок, гуноҳсиз деб мақтайдилар.
Махмур эса Маккага бориб келган Ҳожи Ниёзни виждонсиз,
ор-номуссиз, инсофсиз, маккор бир киши деб ҳисоблайди.
Махмурнинг фикрича, Ҳожи Ниёзда одамгарчиликдан ному-
нишон ҳам йўқ, у қилмаган ёмонлик, у орттирмаган гуноҳ
ҳам кам. Махмур бу фикрни Ҳожи Ниёз тилидан келтирилган
ғазалнинг қуйидаги мисраларида баён қилади:

Даври фалакда дўстлар, сар-сари танги роҳ ўзим,
Гирди жаҳонни чарх уриб сайқали меҳру моҳ ўзим,

Баски пиёда йўл юриб, яхши-ёмонни кўп кўриб,
Маккада неча йил юриб фазлахўр¹ илоҳ ўзим...

Ҳажни сотай йўлда деб, ўлмаини ўлда-чўлда деб,
Менга киройи қўлда деб муътарифи гуноҳ ўзим.

Журм десанг қабат-қабат, фиқс десанг сабат-сабат,
Наҳс десанг наमत-наमत сўфийи хонақоҳ ўзим.

Бунда Махмур Маккага ҳаж қилиб келган ҳожининг бутун
ярамас томонларини фош қиладики, булар феодализм дав-

¹ Фазла — сарқит, қолдиқ; фазлахўр — сарқитхўр.

рининг ҳамма босқичларида мавжуд бўлиб, прогрессив шоир-
лар томонидан ҳамма вақт кескин танқид остиға олиб ке-
линар эди.

Масалан, Алишер Навоий «Мажолис-ун-нафоис»нинг учин-
чи мажлисида Мавлоно Хуррабий номли бир зот ҳақида
гапириб, унинг бир неча марта Макка ва Мадинага боргани-
ни, аммо «бу сафарлардан келгандин сўнгра боргандин бурун-
роқдин беҳабарроқ ва бадафъолроқ» бўлиб келганини қайд
қилган эди. Бу ҳол Навоий билан Махмурнинг Мавлоно Хур-
рабий ва Ҳожи Ниёз сингари золим, бадфеъл, алдамчи ва
фирибгар шахсларга бўлган муносабатининг яқинлигидан да-
лолат беради. Шунингдек, Шарқда машҳур бўлган:

Ҳожи, ки зи Маккаю сафо баргашта,
Море чу бирафта аждаҳо баргашта.
Зинҳор фиреби оҳи сардаш махўред,
Ин хонаҳароб зи худо баргашта

(Маккадан қайтган ҳожи аждаҳо бўлиб қайтган илондир.
Унинг совуқ оҳу фарёдига алданманг. Чунки бу уйи куйгур,
худодан қайтган кишидир), — рубойиси ҳам худди Мавлоно
Хуррабий ва Ҳожи Ниёз каби ҳожиларни назарда тутиб ёзил-
ганга ўхшайди. Махмур ҳожи образини яратганда, бундай
анъаналардан ва Ҳувайдонинг:

Туну кун айлабон гуноҳ қилмагон ҳеч савоб ўзим,
Парварини айлабон бадан қилгучи хўрду хоб ўзим —

матлали ғазалидан хабардор бўлганлиги шубҳасиздир.

Махмур ўзидан олдин ўтган шоир Ҳувайдонинг бу ғазали-
дан илҳом олар экан, ўз ғазалини Ҳувайдо ғазалининг баҳри-
да (рамал баҳрида) ёзади; Ҳувайдо қўллаган «ўзим» радифи-
ни ўз ғазалининг радифи қилиб олади; Ҳувайдо услубини —
қаҳрамонни ўз тилидан сўзлатиб фош этиш услубини маҳорат
билан давом эттиради. Бу икки ғазал шакл жиҳатидангина
эмас, балки мазмун жиҳатидан ҳам бир-бирига жуда яқин-
дир. Иккала ғазалда ҳам фақат гуноҳ, ярамас ишлар билан
шуғулланиб, гуноҳни «қават-қават» қилган, фиқсу фасодни
«сабат-сабат» орттирган, хонақоҳ сўфилигига ва бойликка
ҳирс қўйиб, «эл кўзига зуҳд этиб», хилват жойларда еб-ичган
фирибгар шайх ва зоҳидлар танқид остиға олинади ва фош
этилади.

Махмур яратган шеърлар циклидаги сатирик образлар ўша
даврдаги ҳоким табақаларнинг ярамасликларини очиб таш-
лайди: агар Хўжа Мир Асад хасислик тимсоли бўлса, домла
Атои Ашти порахўрларнинг бошлиғидир; агар Ҳожи Ниёз
фирибгар ҳожиларнинг умумлашма образи бўлса, ўратепалик

Лоубол ахлоқсиз ва ор-номуссиз амалдорларнинг ёрқин тим-солидир; агар Ҳаким Туробий нодон ва жаллод табибларнинг вакили бўлса, Мулла Яъқуб Хўжандий жоҳил, нодон ва бадкирдор муллаларнинг намояндасидир; Хўжа сағбон эса хон саройининг ахлоқанг тубанлашган гумаштасидир. Шундай қилиб, Махмур ўз шеърлар циклида XIX асрнинг биринчи ярмидаги ижтимоий ҳаётни, хусусан, ҳукмрон табақаларнинг халқ бошидаги жабру жафосини, уларнинг разиллиги ва маънавий тубанлигини, бу ёвузликлар ўша даврнинг ҳоким идеологияси — ислом дини томонидан қўллаб-қувватланганини акс эттириб, катта жасорат кўрсатди. Бу ўринда шуни ҳам қайд қилиш керакки, бу шеърларда номлари кўрсатилган кўпгина шахслар Махмур билан бир замонда яшаган кишилар эдилар.

Махмур шеърларининг конкрет шахслар танқидига бағишланиши шоир ижодиётининг камчилиги эмас, балки ютуғидир. Чунки бу билан автор ўзбек сатирасининг умумийликдан конкретликка томон боришига маълум даражада кўмаклашди, Махмур томонидан номлари тилга олинган шахслар ҳоким синфнинг турли мансаб ва лавозимдаги намояндалари бўлиб, уларнинг ҳар бири шоир ҳукми билан ўз ижтимоий гуруҳининг бирон хусусиятини ўзида гавдалантиради. Ана шунинг учун ҳам бу образлар (шоирнинг хоҳлаган-хоҳламаганлигидан қатъи назар) тип даражасигача кўтарилган образлардир.

Махмур ижодида XIX асрнинг биринчи ярмида Қўқон хонлигидаги аҳволнинг ҳаққоний акс эттирилиши, ўша давр ҳукмрон табақалари вакилларининг аёвсиз ва кескин равишда фош этилиши, уларнинг порахўрлик, золимлик, хасислик, фирибгарлик, фосиқлик каби хусусиятларининг бадий образлар орқали очилиши ва қораланиши, унда халқ манфаатларининг биринчи планда туришининг ёқланиши сарой-феодал адабий оқимиغا ёқмас эди. Шунинг учун бу реакцион адабий оқим прогрессив халқчил тенденциядаги адабиёт вакиллари, жумладан, Махмур ижодининг аҳамиятини пасайтиришга, шоирни турли йўллар билан камситишга уринар эди. Ана шу уринишнинг бир кўриниши сифатида Махмур ҳақида «Мажмуаи шоирон» да ёзилган бир неча рецензияни кўрсатиш мумкин. Чунончи, уларнинг бирида шундай мисралар бор:

Ҳаёлоти Махмур бе марҳабост,
Ҳижогўи ғайёбу қалб ошност.
Наояд зи афъоли ў ғайри бад,
Бувад бар ҳама қавл номўътамад,
Шикоят кунад дар ямину ясор,
Зи махмури нашаву кўкнор.

Бувад шеъри он кўса аз лоғари,
Зи ороиши ришу сиблат бари.

(Махмурнинг ҳаёлоти марҳаматли эмас, унинг ҳажвғўйлиги ғайбатдан иборат бўлиб, ошнолиги қалбакидир. Унинг феълидан ёмонликдан бошқа нарса келмайди, шунинг учун унинг барча сўзлари эътиборсиздир. У ҳамма жойда кўкнорлигидан шикоят қилади. Бу кўсанинг шеърлари соқолмўйловини безашдан холидир, яъни унинг шеърларида гўзаллик ва маъно камдир.)

Еки:

Зи маъни бувад гарчи ў беҳабар,
Баҳар кайф дар назм дорад ҳунар.

(Гарчи у мазмунидан хабарсиз бўлса ҳам, ҳар хил кайфиятда шеър ёзиш ҳунари бор.)

Кўрамизки, бу маълумотлар ҳақиқатга ҳеч бир тўғри келмайди. Уларнинг ҳаммаси уйдирма бўлиб, реакцион адабий оқимнинг прогрессив тенденциядаги шоирларга қарши курашининг бир кўринишидир. Аслида эса Махмур хон ва унинг атрофидагиларни керакли даражада мақтамагани учун таъқиб остига олинган, хўрланган. Аммо прогрессив адабиёт реакцион адабий оқимнинг бундай провокацион хуружларига қарши курашиб, илғор шоирларни ва уларнинг ижодини ҳар қандай беҳуда бўҳтонлардан сақлашга ҳаракат қилди.

Махмур ҳам бу соҳада актив қатнашди. У «Дар ҳажви мавлоно Фазлий, саромади шеър мусаммо ва Абдулкарим Намангоний» номли сатирик асарида реакцион адабиётнинг йирик намояндаси, Қўқон хонлигининг малик-уш-шуароси Фазлий Намангоний тимсолида шу адабиётнинг барча қабохатини, ярамаслиги ва бузуқлигини дадиллик билан фош этди. Махмур ўз асарида Фазлийни киноя билан «амаким» ҳам дейди, унинг хоннинг ҳақиқий ювиндихўри эканини «исқоти» сўзи билан ифодалайди; Фазлий ва унинг шерикларини «босгани тургани ялон» (ёлгон), девонлари эса «дафтари фаҳш»дан иборат эканини ҳаққоний акс эттиради.

Шуниси характерлики, муламмаот услубида ёзилган бу асарда сарой шоири Фазлийнинг характери ҳам, кирдикорлари ва ижодиёти ҳам кучли сатирик пафос билан ёритилган. Махмур Фазлий ижодининг фақат хонликни — дўзахни таърифлашдан иборат эканини («Дўзах ичра қасидалар айтиб, васли малонкка комгар ўлғай»); унинг девони ҳам, қасидалари ҳам ёлғондан иборат эканини («Ба газофу дурўғи девонаш ҳама олам гувоҳ исқоти?»); у ўз шахсий манфаати йўлида фозил ва доно кишиларга, шоир ва адибларга андишасизлик қилишини («На маро балки дар ҳаққи фузало, пур бадан-дешу тарзабон, амакам»); бу ҳол, хусусан, унинг бошчилиги-

да тузилган «Мажмуаи шоирон» да очиқ кўринишини («Рўзи маъшар ба мажмаи шуаро, бошадаш рў сиёҳ исқоти»), хон ва сарой аҳли манфаатига мос келмовчи асарлар ёзган шоирларни, адиб ва фозил кишиларни илону чаён каби чақиб олишини («Кимки олдида билмай ўлтирса, чақти заҳри илон, чаён амаким»), хуллас, ҳамма кирдикорларини батафсил ёритди. Шунинг учун ҳам бу шеър реакцион сарой-феодал адабий оқимининг прогрессив шоирлар ва уларнинг ижодиётига қилган душманона хуружига қақшатқич зарба берди, уларнинг ҳаракатларини чиппакка чиқарди. Ана шу жиҳатдан мазкур асар XIX асрнинг биринчи ярмида Қўқон хонлигидаги адабий оқимлар ўртасидаги кураш тарихини, айниқса, прогрессив адабиётнинг феодал адабий оқим томонидан бўлган реакцион хуружларга қақшатқич зарба бериб, тобора мустақамланиб бориши тарихини ўрганишда гоаят муҳим роль ўйнайди.

Махмурнинг Фазлий томонидан тузилган «Мажмуаи шоирон»га пародия сифатида юқорида кўриб ўтилган шеърлар циклини яратиши бу даврдаги прогрессив адабий оқимнинг реакцион адабиётга қарши кескин кураш олиб бораганини кўрсатувчи муҳим далиллар.

Демак, Махмур ўзининг сатирик мероси билан XIX асрнинг биринчи ярмида Қўқон хонлигидаги ижтимоий иллатларни фош қилиб, ўзбек сатирасини янги-янги хусусиятлар билан бойитган, уни янада ривожлантирган шоирдир.

Махмурнинг лирик мероси.

Махмурнинг сатирик асарлар девони бизгача етиб келган бўлса ҳам, аммо унинг лирик шеърлар девони ҳозиргача номаълумдир. Лекин турли баёзларда шоирнинг лирик шеърлари ҳам учраб турадики, бу ҳол Махмурнинг сатира соҳасидагина эмас, балки лирик шеърлар ёзишда ҳам моҳир ижодкор эканидан далолат беради. Албатта, Махмурнинг «Мажмуаи шоирон»да келтирилган ғазаллари шоир лирик меросининг ҳаммаси эмас. Унинг тожик тилида ёзган ғазаллари, Ҳофиз Шерозий, Абдураҳмон Жомий, Соиб Табризий каби моҳир сўз санъаткорлари ғазалларига боғлаган мухаммаслари диққатга сазовор асарлардир. Ҳозирча бундай асарларнинг сони 10 тадан ошмайди. Аммо, шунга қарамаздан мавжуд материаллар унинг лирик асарлар яратишда ҳам юксак истеъдод эгаси эканлигини кўрсатади. Чунки у ўзининг шеърларида, Сир томондан, реал ҳаётнинг гўзаллигини, ҳақиқий инсоний муҳаббатни куйлаш билан классик ёзувчилар традициясини давом эттирди ва, иккинчи томондан эса, фақат ўзбек тилида эмас, балки тожик тилида ҳам дилрабо асарлар ёза олиш қудратига эга эканлигини намойиш этди. Масалан:

Қасди дил бурдан кунанд бо чашми шахло дилбарон,
Дил чи бошад жон баранд бо қадду бо рухсор гул

(Гўзаллар шахло кўзлари билан кўнгилни олишни мақсад қиладилар; улар ўзларининг гулдай юзи ва нозик қадди билан кўнгилнигина эмас, балки жонни ҳам ўз қўлларига ола оладилар).

Ёки:

Бодо муборак иди ту эй нури ҳар ду дидаам,
Жавлонгаҳаг на бар замин бояд ки андар дидаам

(Ҳайитинг қутлуғ бўлсин, эй кўзларимнинг нури, сенинг жойинг ерда эмас, балки менинг кўз қорачиғимда бўлиши керак).

Махмурнинг тожикча ғазалларидан олинган бу сатрларда асосан дилбар ва унга бўлган муҳаббат тасвирланган бўлса, баъзи бир тожикча ғазалларидаги айрим мисраларда шоирнинг қийин аҳволда яшагани ифода этилади:

Чун хўрам ғам баҳри рўзи бо мани заҳробанўш,
Ҳар саҳар аз кони қисмат заҳри мор омад бурун

(Мен ризқу рўзи учун ғам ейман, аммо ҳар саҳар тақдир дастурхонидан менга илон заҳри келади).

Бундай мисраларнинг лирик ғазалларда ҳам учраши хорзорликда яшаган Махмурнинг ҳаёти унинг барча меросида ўз изини қолдирганидан далолат беради.

Бундан ташқари Махмурнинг бир неча мухаммаслари ҳам бор. Буларнинг бири Ҳофиз, бири Абдураҳмон Жомий, учтаси эса Соиб Табризий ғазалларига боғлангандир. Махмур форс-тожик шоирлари Ҳофиз, Жомий, озарбайжон шоири Соиб Табризий каби машҳур ғазалнависларнинг асарларига мухаммас боғлаш билан ўзининг шоирлик куч-қудратини намойиш эттиради. Чиндан ҳам шоирнинг мухаммаслари бадий жиҳатдан бениқсон ва кучли бўлиб, унинг юксак қобилият эгаси эканлигини кўрсатади. Мисол учун ҳар бир мухаммаснинг матлаини кўздан кечирайлик.

Ҳофиз ғазалига боғланган мухаммаснинг матлаи:

Биё эй нўши доруи лаби лаълат мудавворо,
Ба жонбахши диҳад таълим анфоси Масеҳоро,
Ба фарқи бандаги созам кулоҳ шаҳболи анқоро,
Агар он турки шерози ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро.

Абдураҳмон Жомий ғазалига боғланган мухаммаснинг матлаи:

Эй сарви суманбари сиҳизод,
Шуд эй қадди ту, чу нахли шамшод,
Гардида ба боғи ҳусни бедод,
Қурбони сари ту сарви озод,
Мажнуни руҳат ҳазор Фарҳод.

Соиб Табризий ғазалларига боғланган мухаммасларнинг матлаи:

- а) То офати дилу жон он шўхи симбар шуд,
Дар сина оташи ғам ҳар лаҳза дар шарар шуд,
Бо сад ҳазор шева аз хона то бадар шуд,
Аз ҳалқаҳои он зулф дил соҳиби назар шуд,
Ин мурғи чашмбаста аз дом то бадар шуд.
- б) Баҳор омаду сарсабз кард бўстонро,
Кушод мўҳр зи лаб ғунчаҳои хандонро,
Мадеҳ зи даст тамошои рӯи хубонро,
Иҳота кард хат он офтоби тобонро,
Гирифт хайли пари дар миён Сулаймонро.
- в) Парирӯе ки ман гаштам шаҳиди теги мижгонаш,
Шаванд аз як ниғаҳ хубони олам жумла қурбонаш,
Ба ошиқ роҳнамо Хизрест хатти анбарафшонаш,
Раги абруст он лабҳои навҳаг бўсаборонаш,
Ки умри жовидон бошад ба ошиқ мадди эҳсонаш.

Келтирилган парчалар Махмур лирик меросини тўплаш ва ўрганишни кенг қўламда давом эттириш кераклигини кўрсатади. Лекин шуларнинг ўзидан ҳам хулоса чиқариш мумкинки, Махмур ўзининг лирик мероси билан (ҳозиргача топилган янги ғазалларининг ҳаммаси тожик тилидадир), бир томондан, бақувват лирик шоир эканини, иккинчи томондан эса, шоирнинг форс-тожик ва озарбайжон классик адабиётини чуқур ва ҳар томонлама билгани, мутолаа қилганини кўрсатади.

Махмурнинг бадий маҳорати. Махмур ижоди ўзининг бадий қиммати билан ҳам диққатга сазовордир. Бошданоқ шуни уқтириш керакки, у мазмунга мувофиқ адабий жанрларни танлашга, тасвирланадиган объектни ҳар томонлама очишга хизмат қилувчи жанрларда, хусусан маснавий ва мухаммасда кўпроқ ижод қилишга ҳаракат қилди. Шу билан бирга, у асарларининг ғоявий ва мантиқий изчиллигини, бир бутунлигини таъминлашга алоҳида эътибор берди ва, ҳатто, сатирик шеърини ҳикоя ҳам яратди. Бундан ташқари, шоир ўз асарларида классик адабиётда бўлган бадий тасвир воситаларининг мазмунни очиб беришига, тасвирланаётган объектга мувофиқ ва мос келишига диққат қилиб, ўз даври адабиётига кўра, катта ютуқни қўлга киритди. Шунинг учун ҳар бир сатирик шеърининг ҳажвий қаҳрамони ўзига хос портрет ва хусусият билан ўқувчи кўз ўнгида гавдаланади.

Салбий образлар портретини чизишда Махмур ўзининг ажойиб санъаткор эканлигини намойиш қилди. Шоир образнинг ташқи қиёфасини бадий тарзда гавдалантиришда шундай деталларни топадики, бунинг натижасида салбий

объектнинг ташқи кўринишигина эмас, балки унинг маънавий дунёси ҳам ойдинлашади. Чунончи, гоҳ зоҳид ва обид, гоҳ олими доно, гоҳ шайхи зуфунун, гоҳ шоир, гоҳ қози қиёфасида юрувчи фирибгар Муҳаммад Ражабнинг башараси шундай тасвирланади:

Чиқиб ар-ари қадди чандон узун,
Бўлур сақфи гардунға қилсанг сутун...

Терибдурким офоқдин паттани,
Йиғиб кўчадин лакбуруш латтани.

Кийим паттани жома пайванд этиб,
Ани устидин латтани банд этиб.

Қилиб тўли дасторини юз қулоч,
Вале эскиликдин эди минг умоч.

Даме гар бузулса бу дастори зор,
Тузатмоққа солгай анга мардикор.

Бузуб жумла дарвозани салласи,
Эшикларни вайрон қилар калласи.

Бунда Махмур турли адабий приёмларни — муболага, ўхшатиш — сифатлаш ва метафораларни ишлатиб, сатирик образнинг карикатура шаклидаги портретини чизган. Агар шу асосда бирор расом Муҳаммад Ражаб расмини чизишга киришса, унда ниҳоятда новча, ўзи ориқ, аммо, шунга қарамай, тегирмон тошидай катта саллани бошига ўраб олган, эгнига турли ранг ва турли ҳажмдаги қийиқлардан тикилган кенг тўн кийган одамнинг кулгили портрети тўлиқ полотнода намоен бўлади. Махмурнинг усталиги шундаки, у Муҳаммад Ражабнинг ана шундай дабдабаси ва ҳашамати унинг маънавий тубанлиги билан мос келмаслигини кўрсатиб, шундай деб ёзади:

Анинг кўксини чок қилсанг ҳама,
Ғилу ғишини пок қилсанг ҳама.

Адамдур алиф анда кўп излама,
Бу нархарни қози дебон сизлама.

Шундай қилиб, автор қаҳрамон портретини чизар экан, уни асарнинг асосий сатирик ғоявий мазмунини тўла ва ҳар томонлама очишга хизмат қилдиради. Натижада қаҳрамон портретини чизиш асарнинг ғояси билан мантиқий боғланади, унинг янада кучлироқ ифода этилишига кўмаклашади. Бу ҳол бошқа қаҳрамонларнинг портретини чизишда ҳам кўзга ташланиб туради.

Шунингдек, автор қаҳрамон характерини очишда фақат портретгагина эмас, балки ўша объект мансуб бўлган муҳитга мурожаат этиб, ўшанга мос предмет ҳамда ашёларни ҳам келтиради ва бу билан шу шахснинг маънавий пуч ва ярамаслигини таъкидлайди. Чунончи, шоир «Ғазали қозии Хўжа сағбон» асарида қози Хўжа сағбон образини чизар экан, итбоқар қозининг оши итлар билан «бир табақда» эканини, «бир ялоқ»дан овқатланишини, «бир катак»да ётишини таъкидлаб, итбоқар қозининг итларча ҳаётини, аниқроқ қилиб айтганда, сарой амалдорлари хоннинг содиқ итлари эканини, шунинг учун халқ улардан нафратланганини батафсил баён этади. Ҳақим Туробийнинг портретини чизишда ёки феълү атворини ёритишда эса, шоир кўпинча табиблик терминларини ишлатади. Ловубол Уратепаги ва Фазлий Намангоний ҳақида ёзганда шу кишиларнинг касб-корига мувофиқ терминларга мурожаат қилади.

Шу билан бирга, шоир салбий қаҳрамонларни тавсифлаганида, Шарқ адабиётидан золим ва ёвуз кишилар тимсоли бўлган шахслар ва мифологик образларни (Аҳриман, Ож ибни Ануғ, Шаддод, Намруд, Бужаҳл, Булаҳаб ва бошқаларни) талмеҳ санъати шаклида келтириб, сатирик образнинг золимлигини ва ярамас хусусиятларини янада бўрттиради:

Фиръавнга муқорину Намрудга надим,
Шаддодга мусоҳибу ҳамдам манам-манам...
Бадбахту шуми шуҳраи охир замон десанг,
Бужаҳлу Булаҳабга муқаррам манам-манам.

Махмур салбий объектларни тасвирлашда сатирани ҳам, юморни ҳам усталлик билан қўллайди; киноя, истиора ва пичинг билан ўқувчи кулгисини қўзғайдиган ҳолат ва образларни яратади. Мисол учун Махмурнинг «Авсофи Қаримқул меҳтар» номли юмористик маснавийсини келтириш мумкин. Бу асар маълум сюжет чизигига — ижобий қаҳрамон ва юмористик типнинг характерини очиб берувчи эпизодга эгадир. Бу эпизод қуйидагича: Қаримқул меҳтар хоннинг буйруғига мувофиқ Махмурга тўн ва эгар-жабдуғли бир қора от туҳфа қилади. Бу от ҳар жиҳатдан ишга яроқсиз бўлиб чиқади. Бунини эшитган меҳтар унга бошқа от беради, лекин буниси ҳам биринчисидан баттарроқ эди. Бу иккала от ҳам шоирнинг нафратини қўзғайди. Кўрамизки, бу кичик эпизодда Қаримқул меҳтар билан Махмурнинг бир-биридан бошқа-бошқа икки гуруҳдаги кишилар вакили эканлиги аниқланади. Шоир икки отнинг таърифини берар экан, нозик киноя ва енгил кулги воситасида ўқувчи кўз ўнгида ишга тамомила яроқсиз

бўлган отларни гавдалантиради. Масалан, қора отнинг хусусиятлари шундай таърифланади:

Ҳам ҳариш, ҳам хароб, ҳам бадном,
Икки минг айб ангадур мудом.

Кеча-кун беқарору лоғару қоқ,
Кеча-кундуз ажалгадур муштоқ...

Сув ҳам ичса, томоғига тиқилур,
Пашша гар қўнса, ёлиға йиқилур...

Йўқ эрур оғзида асар тишдин,
Қарилардурки, чиққон ул ишдин...

Азм агар айласанг минай деб ани,
Феълү атворини синай деб ани.

Гох тишлар, гаҳе тепар бул зор,
Гох ҳўкиз сифат сузар бул зор.

Шохи йўқ, мисли қўчқор сузар,
Жони йўқ, кунда етти нўхта узар...

Шоир оқ отнинг хусусиятларини қора отнинг хусусиятлари билан чағиштириб, иккинчисининг ҳам олдингисидан баттар эканини таъкидлайди:

Унис кунда бир қадам кўтарар,
Муниси не қадам қўяр, не юрар.

Бу мисраларни ўқиганда, ўзбек демократ шоири Муқимийнинг от таърифига ёзган мухаммаси эга келадики, бу ҳол Махмурнинг сатирик ва юмористик ижодиёти анъаналаридан Муқимийнинг баҳраманд бўлганлигини кўрсатувчи далилдир.

Шундай қилиб, Махмур образ яратишда бадий тасвирнинг турли усулларини қўллаб, катта ижодий ютуққа эришган. Махмур асарларида табиатнинг гўзал манзараларини бадий бўёқларда чизиш ва ана шу фонда лирик қаҳрамоннинг кайфиятларини баён этиш ўринлари ҳам анчагина бор. Бу, хусусан унинг тожик тилида ёзган лирик ғазал ва мухаммасларида кўзга яққол ташланиб туради. Махмур асарларида оригинал ўхшатиш, сифатлаш, муболаға, тазод ҳам кўп учрайди. Масалан, Ловубол Уратепаги тилидан ёзган ғазалида қуйидаги мисралар бор:

Ҳисоби журмими билсанг шумори чўх қумдин,
Ғуноҳдин сўрсанг сангги хорадин афзун.

Бунда оригинал ўхшатиш бор; ғуноҳнинг кўплиги ҳисобсиз қумга ўхшатилади. Дарҳақиқат, қум заррачаларининг

ҳисобини олиш қанчалик қийин бўлса, шоир таъбирича, Ловубол гуноҳларининг сонини ҳам белгилаш шунчалик қийиндир. Шоир бу билан Ловуболнинг ғоят кўп гуноҳи борлигини таъкидлайди. Шу гуноҳларнинг характерини белгилашда ҳам Махмур биринчи мисрадаги ўхшатишга мос келувчи предметни, яъни чақир тошни тилга олиб, гуноҳлар чақир тошларнинг вазнидан ҳам оғир деган фикрни баён этмоқчи бўлади. Диққатга сазовор томони шундаки, шоир икки мисрада ишлатилган икки ўхшатишда ҳам (қум, тош) уларнинг ўзаро мантиқан алоқадорлигига ҳам эътибор берган. Ёки Махмур Ҳожи Ниёз тилидан ёзган газалида бу ҳожининг сифатларини янада кучайтириб кўрсатиш мақсадида бир сўзни атайлаб жуфтлайди ва шу билан мисрадаги ички қофияланиш ҳодисасини майдонга келтиради:

Ҳажни сотай йўлда деб, ўлмайн ўлда-чўлда деб,
Менга киройи қўлда деб муътарифи гуноҳ ўзим.

Журм десанг қабат-қабат, фиққ десанг сабат-сабат,
Наҳс десанг намат-намат, сўфийи хонақоҳ ўзим.

Бундай мисолларни Махмур асарларидан жуда кўп келтириш мумкин. Бу ўринда Махмурнинг сатирик образ тилини индивидуаллаштиришга интилганини алоҳида қайд қилиб ўтиш керак. Шоир ишлатган кўпгина сўзларда, жумладан феълларда шева хусусиятлари сақланади. Чунончи: «қиса» (*қилса*), «бўма» (*бўлма*), «қиган» (*қилган*), «кегай» (*келгай*), «бўсам» (*бўлсам*) ёки «ёнилмадим» (*ёнмадим*), «айнлмадим» (*айрилмадим*) ва ҳоказо.

Иккинчи томондан, Махмур кенг халқ оммаси орасида ишлатиладиган сўз ва ибораларни ўз асарларига кўп киритади: *камалак, каталак, капа, олачуқ, заминкан, ертўла, ажриқ, ўғур, сумалак, фалакзада, ғўли биёбон, олатўрткўз, кўппак, буруш (бурда), ялоқ, тубак, «худо тепасидан ани урмаса», юҳо, дев*. Буларнинг ҳаммаси Махмурнинг халқ ҳаётини яхши билганлигидан далолат беради. Шунини ҳам қайд қилиш керакки, Махмур ўз асарларини асосан аруз вазида яратди ва арузнинг ҳазаж, мутақориб ва хусусан рамал баҳрига кўпроқ мурожаат этди. Шунинг учун унинг кўпгина ғазал ва мухаммаслари рамалнинг мусамманни мақсур ёки маҳзуф бўлимларида ёзилган. Бунинг асосий сабаби рамал баҳрининг ўзбек поэзияси ва тили қонун-қоидаларига бирмунча мувофиқ келишидир. Ана шу сабабли, Махмур ҳам кўпгина ўзбек шоирлари қатори, бу баҳрга кўпроқ мурожаат қилди ва ўз асарларининг ғоявий-бадий уйғунлигини таъминлашда вазни, қофия ва радифни, туроқ ва стопа-

ларни — рукнларни усталик билан ишлатди. Натижада Махмурнинг шеърларида композицион тузилиш ҳам, эмоционал таъсир ва мусиқийлик ҳам мазмунни очишга бўйсундирилгандир.

Шуниси характерлики, Махмур шеърларининг қофияси ҳам, радифи ҳам мазмунни очишга, қаҳрамон характерини ёритишга кўмаклашади; улар баъзан ҳатто бир ибора ва тушунчани ифода этади. Масалан, «Авсофи Қози Муҳаммад Ражаб Авж» маснавийсида шундай характерли қофия ва радифлар учрайди: «жоҳиле — комиле», «чок қилсанг ҳама — пок қилсанг ҳама», «излама — сизлама», «дев — ғирев», «узун — сутун», «паттани — латтани», «пайванд этиб — банд этиб», «қулоч — умоч», «салласи — калласи», «девраг — ревураг», «зуҳоддек — убоддек», «сифоти (учун) — зоти (учун) ва ҳоказо.

Демак, Махмур шеърнинг ҳар бир элементини мазмунни ифодалаш учун хизмат қилдиришга жуда катта эътибор берган.

Шуни ҳам уқтириш керакки, шоир икки тилда — ўзбек ва тожик тилида муламмат услубида шеърлар яратиб, биринчидан, ўзбек ва тожик халқларига тушуниладиган содда ва равон шеърлар ижод этди, иккинчидан, бу икки қардош халқ ўртасидаги маданий-адабий алоқалар тажрибасини янада бойитди.

Албатта, XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган Махмурнинг дунёқараши қарама-қаршилик ва камчиликлардан холи эмас эди. Бундай ҳол эса, хусусан, ижтимоий ҳаёт масалаларини гушуниши ва тушунтиришида кўзга яққол ташланиб туради. Шунингдек, унинг услубида баъзан на ўзбекча, на тожикча англаниши қийин конструкциялар, луғатсиз тушунилиши мушкул бўлган сўзлар учрайди. Аммо шоир ижодиётининг йўналиши ва аҳамияти олдида бу нуқсонлар кичик бўлиб қолади.

Шундай қилиб, XIX асрнинг биринчи ярмида Қўқон хонлигида яшаб ижод этган, прогрессив ўзбек адабиётининг вакилларида бири бўлган Махмур ўзининг мероси, хусусан, сатирик асарлари билан ўзбек адабиётининг хазинасини бойитди, ўзбек сатираси традицияларини давом эттириб, демократик ўзбек сатирасининг тараққиётига замин ҳозирлади.

Нодира

Ҳаёти ва адабий фаолияти.

Шарқ адабиётида Робиа, Исмати ва Ойша (XI аср), Муниса Хўжандий, Ситтихоним Мутриба (XII аср), Жаҳонхотун (XIV аср), Мунажжима ва Меҳри (XV аср), Гулбаданбегим, Гулчеҳрабегим (XVI аср), Нуржаҳонбегим ва Зебуносо (XVI—XVII асрлар), Маҳзуна, Нотавон ва Увайсий (XVIII—XIX асрлар), Муаззамхон ва Назмихоним (XIX—XX асрлар), шоира Анбар ва бошқа ўнлаб шоиралар сингари шухрат топган Моҳларойим Нодира XIX аср ўзбек адабиётида қувонч ва ғазабни, висол хурсандликлари ва ҳижрон аламларини, тинч ҳамда осойишта яшаш умидлари ва бу умидлар қаршисидаги фожиали ҳолларни ўз ижодида акс эттирганлиги билан машҳурдир.

Мавлоно Нодир томонидан хилма-хил «шарофат»лари, «карам бобида юз эрдин зиёда» фазилатлари, ақл ва идроки таърифланган Нодира аристократ оилага мансублиги билан, ўз замондошлари бўлган косиб кизи Увайсий ва тоғлик бечора Маҳзунадан фарқ қиларди. Нодиранинг отаси Раҳмонқулбий Қўқон хони Норбўтабийнинг ҳукмронлиги вақтида Андижон ҳокими эди. Норбўтабий ўлимидан сўнг ҳокимият унинг катта ўғли Олимхонга ўтганда ҳам, Раҳмонқулбий шу мансабда қолди. Бу вақтларда Марғилонда ҳокимлик қилиб турган Олимхоннинг укаси Умархон қўну қўшнилар, қариндош-уруғлар ва сарой аҳли ўртасида таърифлана бошлаган Нодирахонга ишқ қўйди ва 1808 йилда уни ўзига никоҳ қилиб олди. Олимхон ўлдирилгандан кейин 1810 йилда Умархон ҳокимият тепасига ўтирди ва Нодирани Қўқонга кўчириб олиб келди.

Нодира ҳали Андижондалигидаёқ фақат ҳусн-латофати, зеболиги билангина эмас, балки ақл-идроки, донолиги, илм-фанга майли, адабиётга иштиёқи билан ҳам кўзга чалина бошлаган эди. Унинг хат-савод чиқариб, эски мактабларда ўқилиши расм бўлиб қолган Саъдий, Ҳофиз, Навоий, Жомий, Фузулий, Бедий асарларини мутолаа қилиши Қўқонда яна ҳам кучайди. Нодира хон кутубхонасидан истаганча фойдаланар ва шеър ёзишни машқ қилишда аввало Умархон (Амирий) ва сўнгра унинг саройидаги шоирлардан маслаҳат олар, уларнинг адабий мунозараларидан манфаатланар эди. Ниҳоят, у шоира сифатида камолга етиб, ҳаммага маъқул ва манзур асарлар яратдики, ҳақиқатан ҳам, унинг гўзал ва сермазмун сўзларини ўқиганда, «аҳли даврон марҳабо» демай қўймас эди:

Нодира ҳар сўзки, иншо айладим,
Айди анга аҳли даврон марҳабо!

Лирикаси.

Нодира ишқ-муҳаббат, илм-маърифат, эл-юрт, дўстлик, осойишталик, ободонлик ва маиший фаровонлик ҳақида асарлар яратган эди. Албатта, унинг бевосита мамлакат ва халқ ҳаёти билан алоқадор бўлган шеър ва ғазаллари аҳолининг турли қатламлари, жумладан, меҳнаткаш табақалар «марҳабо»сига мушарраф бўлган; унинг «Шоҳ улдурки, раиятга тараҳҳум қилса» деган сўзлари, «Шод қилгил бандаларнинг кўнглини эҳсон этиб» деган иборалари халққа маъқул тушган ва Нодиранинг шоира сифатидаги муборак овозини халқ овози, халқ истак-орзуси билан маълум даражада ҳамоҳанг қилган.

Масалан, у хонни адолатпарварликка чақириб, бундай деган эди:

Бўйла ким мумтоз эрурсен барча султонлар аро,
Шод қилгил бандаларнинг кўнглини эҳсон этиб...

Фуқаро ҳолига гар боқмаса ҳар шоҳ, анга
Ҳашмату салтанату рафъату шон барча абас.

Шоҳ улдурки раиятга тараҳҳум қилса,
Йўқ эса қоидаи амну омон барча абас...

Нодира давлат бошлигининг шундай бўлишини орзу қилар эди. У баъзан адолатсиз шоҳдан (абстракт ҳолда бўлсада) шикоят қилардики, шубҳасиз, бу шикоят маълум даражада унинг ўз атрофидаги муҳитидан шикояти эди:

Дода келдим, эй салотин сарвари, додим эшит,
Сен шаҳу мен бенаво, лутф айла фарёдим эшит...

каби мисралари Нодиранинг бевосита шахсий арз-доди, ўз ҳис-туйғулари ифодасидай кўринсада, бунда «шоҳдан лутфу марҳамат» тилаб, арз қилган кишининг «дод-фарёдлари» ҳам ўз ифодасини топган. Чунки шоира, бир томонда сарой салтанати ва ҳашаматини, иккинчи томонда қашшоқ ва хор-зор, ғариб ва бенаво кишиларни кўрди. Мана шу қашшоқ ва ғариб кишиларга ачинди, уларнинг фаровон ва осойишта яшашини истади. У салтанат эгалари, аввало подшо халққа раҳм-шафқат қилса, «фуқаро ҳоли»дан хабар олса, эл-юрт: осойишта ва фаровон бўлиши мумкин деб ўйлар эди. Шунинг учун у:

Фуқаро ҳолига гар боқмаса ҳар шоҳ, анга
Ҳашмату, салтанату, рафъату шон барча абас...

деб, ҳукмдорни фуқаропарвар, раҳмдил, сахий ва одил киши бўлишга даъват этар эди. Албатта, бундай даъватлар билан подшоларни адолатли қилиш, эл-юртнинг осойишталиги ва фаровонлигини вужудга келтириш мумкин эмас эди. Лекин шундай бир фикр ва мақсаднинг туғилишининг ўзи ҳам ижобий ҳодиса эди. Чунки бу фикр ва мақсад халққа бўлган муҳаббат заминидан пайдо бўлар эди.

Нодира аристократ табақага мансуб бўлишига қарамай, кишиларга шафқатли, хайрихоҳ ва меҳрибон эди. Бинобарин, у кишиларни хўрлаган муҳитидан, шафқатсиз ва бевафо кишилардан, қисман бўлса ҳам, шикоят қилади. Масалан, у одамларда «вафо» йўқлигидан ва ўз теварагидаги дунёдорларнинг маккорлиги, алдамчилигидан шикоят қилиб бундай деган эди:

Олам элида вафо топилмас,
Бу гавҳар эрур жаҳонда ноёб...

* * *

Жаҳон маккора золи бевафодур,
Вафо бирла кўнгулни қилмади шод...

«Олам ваҳму гумон» (қўрқув ва шубҳа) билан тўлиб-тошганлиги шоирага маълум даражада аён бўлади:

Бордур олам биноси ваҳму гумон,
Эй кўнгул, ваҳм ила гумондин кеч...

Шоира шеърларида Умархонни мадҳ этади, уни муболаға билан мақтаб таърифлайди. Унга бўлган муҳаббати тўғрисида ёзган байтларидан «Лаззати шеъри Умар соҳибқирон» анқиб туражагини айтади:

Нодира қилгач муҳаббат нашъасидин гуфту-гў,
Лаззати шеъри Умар соҳибқирондан берди ёд...

Бу байт, бир томондан, Нодиранинг севгисини ифодаласа, иккинчи томондан, унинг шеърятда Умархондан таълим олганини англатади. Шундай бўлишига қарамай, нега Нодиранинг шеърятти мафқуранинг баъзи томонлари эътибори билан Умархоннинг дунёқараши ва адабий-эстетик дидига маълум даражада зид келади? Хўш, шоиранинг ўзи ҳукмрон доираларга мансуб бўла туриб ҳаётдан ва замондан нима учун шикоят қилади?

Бунинг асосий сабаби, бир шароитда туриб, ҳаёт воқеа-ҳодисаларини турли хил мушоҳада қилиш, турлича англаш ва уларга турли хил муносабатда бўлишдадир, албатта. Умархоннинг ҳукмронлиги жабр-зулмга асосланган эди. У минглаб бегуноҳ кишиларни қонга белади, қурбон қилди. Умархон ўз шеърларида буларнинг ҳаммасидан кўз юмади, улар ҳақида ҳеч нарса демайди.

Нодира эса бундай қилмайди. Чунки у жанрларда ва бошқа пайтларда қурбон бўлган ҳамда қилич ва ханжарлар зарбидан жароҳатланган сон-саноксиз кишиларга дуч келади; хон ов ва ҳарбий сафарда юрганида Нодира кўпинча хоннинг фармонлари Қўқонда, саройда ва зиндонда қандай ижро этилишини кўради, бегуноҳ кишиларни ўлимга судровчи жаллодларнинг ваҳшиёна ҳаракатларига шоҳид бўлади; дунёга ақл-идрок кўзи билан қараган, ҳар бир ҳодиса ва воқеанинг моҳиятини англашга интилган Нодира бу даҳшатли манзаралардан таъсирланмай қолмайди, индамай ўтиб кетавермайди. Уйлайди, ҳайрон қолади, ўзига-ўзи саволлар беради, жавоб ахтаради, қийналади ва ўз ўйларини шеърый мисралар ипига шодалаб:

Ҳисоб этмоққа чарх анжумларин бор эҳтимол анда,
Менинг доғи дилимни лек бўлмайди ҳисоб айлаб...—

деб ёзади ва «табъи ношооди»ни баён этиш учун баъзан тонгдан оқшомгача ғам-ғусса билан тўлиб-тошган ғазаллар ёзади, хонни адолатга, сарой аҳлини ақл-дониш билан раҳмдил бўлиб иш кўришга қаҳиради.

Нодира, бир томондан, бадавлат ҳаёт кечириётганлиги учун ўзини бахтиёр деб билади ва иккинчи томондан, қашшоқ, яланғоч ва азобу уқубатда парча нонга зор ва хор бўлиб яшаётган кишиларни кўриб, уларнинг бахтсизлигига ачинади.

* * *

Нодиранинг кўпчилик ғазаллари муҳаббат темасида ёзилган бўлиб, у ижтимоий-ахлоқий фикрларини, зулм-зўрликдан норозилик туйғуларини мазкур ғазалларга сингдириб юбо-

ради. Шоира муҳаббат ҳақидаги қарашларини ифодалаганида ўз замонасидаги воқеа ва ҳодисаларга, кўзга яққол чалиниб турган фактларга ҳам ишора қилиб ўтади.

Нодира муҳаббатни одам учун энг азиз ва энг муборак, пок ва самимий туйғулар мужассамаи, ошиқнинг маъшуқага, маъшуқанинг ошиққа нисбатан илиқ севгиси, икки дил ва икки тилнинг хоҳиш ва иродада, ҳурмат ва самимиятда бирлиги, ҳамжиҳатлиги деб билади. Шоира муҳаббатсиз кишиларни одам қаторига ҳам қўшмайди:

Муҳаббатсиз киши одам эмасдур,
Гар одамсан, муҳаббат ихтиёр эт...

Шоиранинг фикрича, «кимда осори муҳаббат» бўлса, унинг маҳбубаси, яъни унинг самимий севгисига лойиқ маъшуқаси ҳам бўлади:

Ҳар кимда агар бор эса осори муҳаббат,
Айлар анга маҳбублар изҳори муҳаббат...

«Ҳақиқий ишқ биноси роҳат» келтириши, «соия девори муҳаббат» эса осудалик, оройиш, ором бағишлаши лозим:

Роҳат тиласанг ишқ биносини паноҳ эт,
Осуда эрур соия девори муҳаббат...

Нодиранинг бу мавзудаги тожикча шеърлари ҳам худди шу мазмунни талқин этади. Чунончи, шоира: «Дили ғампарвари ман кони муҳаббат» (Менинг ғампарвар дилим муҳаббатнинг конидир); «Макнуна бувад бандаи фармони муҳаббат» (Макнуна муҳаббат фармонларининг бандасидир), дейди.

Унинг фикрича, ошиқ киши: «ақл, ҳуш, дониш, сабр, фаҳм ва хирад»нинг ҳаммасини «шамъи рухи жонона»сига «парвона» қилмоғи лозим:

Донишу, фаҳму, хирад, сабру, сукуну, ақлу, ҳуш,
Барчани парвонаи шамъи рухи жонона тут...

Шоира, ошиқ кишининг «Жилваи рухсори ёр» дохил бўлган манзилни «жаннат, чаман, гул, баҳор» деб айтишга ҳам ҳақи бор, дейди:

Дар манзиле ки жилваи рухсори ёр шуд,
Жаннат шуду, чаман шуду, гул шуд, баҳор шуд.

Зоҳид ва шайхлар, умуман реакцион руҳонийлар «ёр манзили, дийдор манзили»ни жаннатга ўхшатиш ва тенглаштиришни «худо»га шак келтириш, ислом ақидаларини бузишни,

куфр иш деб билардилар. Улар одамларни «нариги дунё»га даъват қилиб, бу дунёда орзу-ҳавас қилиш гуноҳ бўлади, деб уқтирар эдилар. Нодира уларнинг ана шундай реакцион ташвиқотларини ёқтирмас, бу ташвиқотларни муҳаббат равнақиға тўсиқ ва севишганларнинг энг олижаноб фазилатини сўндириш деб билар эди. Шу сабабдан Нодира улар билан муроса қилолмай, уларга қарши тубандагиларни ёзади:

Тарки ишқ эт, деди менга зоҳид,
Демади ҳеч телба мунча қабиҳ.

Еки:

Инонма лофи муҳаббатдин урса занох
Ки бордур ишқ ила зоҳид ораси юз фарсах.

Еки:

Бале, бир-бирига ошиқ бирла зоҳид
Мухолифдур нечуким ўт била ях.

Еки:

Риёу ҳирсу тамаъ савтидур таронаи шайх,
Эшитмаким, ҳама афсун эрур фасонаи шайх...

Кўнгуллар ўлди совуқ суҳбатидин афсурда,
Эрур чу боди хазон оҳи ошиқонаи шайх.

Берур ғурур ила оройиши фашу дастор,
Ки худнамолиғ эрур зеби корхонаи шайх.

Топилса, Нодира, бир шайхи орифи комил,
Бошим ҳавосин этай назри остонаи шайх...

Нодира «Қондаи меҳру муҳаббат»ни «барпо тутиб», ҳамиша ёр билан бирга бўлиш, «ифторда» ҳам, ҳатто «рўзнамо»да ҳам дийдор кўришиш ғаниматлигини тараннум этади:

Жон кўрмади рўзадин ҳаловат,
Ифторда ёрсиз на лаззат!

Ёр айласа ёри бирла ифтор,
Йўқ рўзада мундин ўзга давлат.

Нодира шайх ва зоҳидлар ибодатининг муҳаббат равнақи учун алоқаси йўқлигини англаб, уларнинг жиғига тегиш учун «жоми муҳаббатни лаболаб ичибон, ишқ намозини адо» этмоқчи бўлади:

Нодира жоми муҳаббатни лаболаб ичибон,
Мастлик бирла қилай ишқ намозини адо...

Шоира паранжи-чачвонни ҳам, қизларнинг ҳусн-жамоли, латофатини тўсувчи юз ёпинғичларини ҳам ёқтирмайди. Бир вақтлар Атоий:

Кел, бениқоб чиққил уюнгдин том устина,
Аҳли замона ҳўбларини бир уёлдур —

деган бўлса, Нодира:

Кўзларим муштоқдур дийдор учун рухсора оч,
Пардани юздин кўзим қилгунча бир наззора оч.

Пардаи нозу ҳаё хомуш лаълингдин кўтар,
Икки гул баргини бир-бирдин гуҳар гуфтора оч...

деб ёзди.

Шоира Умархоннинг ҳам, унинг саройидаги кишиларнинг ҳам юқоридаги сатрларда баён этилган масалаларга риоя қилишларини истар эди. Умархоннинг жуда кўп ножўя ва фаҳш ишларига, кишиларнинг норасида қизларига кўз олайтиришига, бошқаларнинг ҳаёт йўлдошига қўл тегизиби, сўнгра сарой аҳлидан кимгадир ошириб юборишига шоира чидаб туролмас эди. Нодира кишиларнинг ана шундай хўрлик ва зўрликларга гирифтор бўлган бегуноҳ фарзандлари тақдирига ачиниби, ўз шеърлари билан «шоҳи одил»га — ўз эрига таъсир ўтказмоқчи, ҳижрон азобларини куйлаб, уни тузатмоқчи, раҳмдилликка чақирмоқчи бўлди.

Чунончи, айрилиқ, фиरोқ, ҳижрон машаққатларини шоира дўзах азобидан ҳам ортиқроқ деб билар эди:

Дарди фиरोқ шидлатидин билди Нодира,
Дўзах азобидини ғами ҳижрон экан ашад...

Нодира 30 ёшларда эканлигида, 1822 йилда Умархон вафот этди. Эрининг вафоти, жудолик ва ёлғизлик Нодира шеърлятида ҳижрон азоби мотивларини янада кучайтирди. У умрининг сўнгги йилларигача ёзган шеърларида қайта-қайта айрилиқнинг ёмон оқибатлари ҳақида сўзлайди:

Нодира гар васли давронини ғанимат билмади,
Уртанур эрди ҳаёли шоҳи даврон айлагач...

Еки:

Ҳар кишининг бир муносиб ёри бор,
Мен ўшал оворадурман ёрсиз...

Нодиранинг бундан кейинги ҳижрон қўшиқлари кенг мазмун касб этиб боради.

Шоира Муҳаммад Али ва Султон Маҳмуд номли ўғиллари билан бева қолди. Унинг тақдирини Умархон билан боғлангани учун қайтадан турмушга чиқолмас, ўзи ҳам янгидан кимгадир эрга тегишни истамас эди. Шу сабабдан ҳам «пираҳан» (одатдаги кўйлак) ўрнига қора «қабо» (қора камзул) кийиб олиб, мотам либосида жудолик аламини куйларди:

Домани ёр иликдин кетди,
Нодира пираҳаним бўлди қабо.

Шоира «сели ғам» туфайли «ниморат»и (юрак-бағри) вай, ек-бўлганини, «ашк гавҳарлари» қонга беланганини, умри баҳори «хазон»га айланганини куйлаб, йиғларди:

Васл уйин обод қилдим, бузди ҳижрон оқибат,
Сели ғамдин бу ниморат бўлди вайрон оқибат...

Ваҳки қон бўлди юрогим гавҳари ашк ўрнига,
Қатра-қатра кўзларимдин томли маржон оқибат...

Нодира, булбул киби то нола иншо айладим,
Навбахор ўтди, хазон ўлди гулистон оқибат.

Шундай қилиб, Нодиранинг ҳижрон темасида ёзган кўпгина мунгли, аламли ва ҳасратли ғазаллари вужудга келди.

* * *

Умархоннинг ворислари ёш эди. Хонликнинг идора ишларини Нодиранинг ўзи бошқара бошлади. Бу ақлли, тадбирли аёлнинг фаолияти реакцион амалдорларга, айниқса дин-шариат пешволарига маъқул тушмади. Улар ҳокимиятдаги Муҳаммад Алихон ва укаси Султон Маҳмудни бир-бирига қарма-қарши қилиб, Нодира ҳукмронлигига шикаст етказишни истар эдилар. Уларнинг қўли устун кела бошлаганидан Нодиранинг «гардудин мурувват» кутиши мумкин эмас эди. Шу сабабдан ҳам айрилиқ куйлари шоира «дарди дили»дан садо берар эди:

Ердин айрув мени бедилни зор этти фалак,
Ешурун дарди дилимни ошкор этди фалак.

Нодира, кўз тутма гардудин мурувват ким баса,
Эътибори даҳрни безътибор этди фалак...

Нодира учун энди фақат бир йўл қолган эди: у хонликни қаттиқ туриб идора қилишга, олиму фозил, шоир ва шоираларни кўпроқ тўплашга, иложи борича, мадраса, карвонсарой ва йўллар қурдиришга қарор берди. Нодира ана шундай мақсад билан «Моҳларойим» номида мадраса қурдирди, бинолар тиклади, шеърят ва адабиёт ишига ривож беришга киришди.

Нодиранинг ҳукмронлиги замонида ёзилган «Етти гулшан» китобининг авторини Нодир бу ҳақда қуйидагиларни ёзган эди:

Анингдек келмагай даҳр ичра ойм,
Анинг кўнгли саховат бирла дойм.
Сурубон келтириб аҳли фазойил
Йиғилди дарғаҳида ҳар қабойил.
Бариси шеър ичра эрди моҳир,
Ғазал демоққа барча эрди шоир...

дегидира донишманд аёлларни кўпроқ тўплади, улар билан алгашди, маслаҳатлашди:

Ингибон ҳар тарафдин неча хотун,
Бариси фазлу дониш ичра отун,
Бари Зебуннисодек эрди шоир,
Бари Марям киби зухд ичра моҳир.
Барининг фаҳми бир-бирдин фузунроқ,
Барининг илми бир-бирдин узунроқ.

Нодиранинг «Макнуна» тахаллуси билан ёзган шеърларини тўплаб кўчирган котиб — шоира «девон» муқаддимасида келтирган шеърини таърифларидан бирида Мавлоно Нодиранинг фикрларини тасдиқлаб, мана бундай деб ёзган эди:

Иқбол ёфт фаҳми маони зи фитраташ,
Равнақ гирифт шеър ба давру замони ў...

Бу даврда шоира Увайсий ҳам ўз ижодий ишини давом эттириб, бир неча дostonлар, жумладан «Воқеоти Муҳаммад Алихон» манзумасини ёза бошлади. Етмиш яшар кекса шоир Мавлоно Нодир эса ўнлаб шеърлар ва «Ҳафт гулшан» асарини бунёд этиб, юқорида айтиб ўтганимиздек, адолатли шоҳ, саҳий ҳукмрон, донишманд олим, ҳақиқий ошиқ ва маъшуқлар образини яратди. Нодирага туҳфа қилинган бу асар ўша давр ўзбек адабиётида муҳим воқеа эди.

Бу даврда Нодиранинг ўзи ҳам шеър ёзишни тўхтатмади. Ўзбекча Нодира ва Комила, тожикча Макнуна тахаллуслари билан ғазаллар битди ва девонлар тузди.

Форс-тожик тилидаги шеърлари. Моҳларойим — Нодиранинг юқорида қисман таҳлил қилинган шеърлари унинг ўзбекча ва тожикча девонларида келтирилган¹.

Тожикча девон муқаддимасида номаълум котиб-шоиранинг Моҳларойим фазилатлари ва хизматлари ҳақида «Қамол

¹ Нодиранинг ўзбекча ва тожикча девонларининг тузилиш тартиби қуйидагичадир:

1) Ўзбекистон Фанлар академиясининг қўл ёзмалар фондида сақланган 4182 рақамли «Девон»нинг 1—52-варақларида Нодира шеърлари келтирилиб, ундаги 109 ғазалнинг охириги 6 таси тахаллуссиз берилган. Қитобнинг 53-саҳифасидан 155-саҳифасигача шоир Нодимнинг ўзбекча ва тожикча ғазаллари, рубойиси, фарди, мувашшаҳи, мухаммаси ва марсияси, Саъдий рубойилари, Рожий, Махмур, Амирий, Увайсий, Толиб, Комийнинг ғазал ва мухаммаслари, Алишер Навоий ғазалларига битилган мухаммаслар киритилган. 155—229-саҳифаларда эса шоир Фаттоҳий (Себак)нинг «Шабистони хаёл» асари илова қилинган.

2) Ўзбекистон Фанлар академиясининг қўл ёзмалар фондида сақланган 7766 рақамли девон шоиранинг Макнуна тахаллуси билан ёзган тожикча шеърлар девони бўлиб, у 132 варақдан иборат. Девоннинг сўнгги варағи йўқ. Шундай бўлишига қарамай, «Муқаддима»дан кўринишича,

денгизининг гавҳари, иззу иқбол садафининг дурри ноёби, ул хотинлар тожи» деган сўзлари; шунингдек, Нодиранинг ўзбекча ва тожикча «ёқимли ва ширин-ширин шеърлар» ёзганлиги ҳақидаги қайдлар муҳим аҳамиятга эгадир. Чунки шу «Мажмуа» (девон)да келтирилган шеърлар муқаддимада қайд этилган фикрларни тўла тасдиқлайди.

5000 мисрадан кўпроқ бўлган 333 шеърни ўз ичига олмиш бу «Девон»даги ғазалларнинг бирида Нодира: «Мен гавҳарликда Жайхун дарёга етсам ҳам, бир қатра сувман, қадру мартабада осмонга етсам ҳам, бир зарра тупроқман» деб қуйидагиларни ёзади:

Қатраи обам гар аз гавҳар ба Жайхун мерасам,
Зарраи хокам гар аз рифъат ба гардун мерасам.

Бу юрак сўзлари Макнунанинг олижаноблик, камтарлик фазилатларидан дарак беради.

Катта фалсафий фикрлар билан тўла бўлган бу «Девон»даги шеърларининг бирида шоира:

То бувад пой жаҳди Макнуна
Аз сари жустужў нагардам боз

бу китоб Умархоннинг ўлиmidан сўнг Нодиранинг топшириғи билан аллақим томонидан тартиб берилган. Чунончи, муқаддимада қуйидагилар баён этилади: «...шу мусибат чоғида унинг ёқимли мастураси, ифбатли маҳбубаси салтанат паноҳида ва ҳашамат чодирини тарбия топган насаб ва камол денгизининг гавҳари, иззу иқбол садафининг дурри ноёби, фуқаро ва халқпарварлик ишида катта-кичикка мусаллам бўлган, ёқимли ва ширин-ширин шеърлар ёзиш ва тушунишда минг ақлли эркаклардан ортиқроқ бир хотин. Унинг яхши хислатлари ва мақтовга лойиқ сифатлари ҳаддан зиёда ва санокдан ташқаридир.

Лекин тузини кўп ичган менингдек қулга, ул ифбат ҳарафининг мастураси тўғрисида бундан ортиқ сўзлаш ододдан узоқ бўлгани сабабли, сўзимни қисқарттирдим. Хуллас, ул хотинлар тожи, иззат ва улуғлик парданишини, баъзи-баъзида хурсандлик ва юрак ўти алангаланган чоғларда олий табиатидан турли-турли рангдор шеърлар ёзар эди. Озгина вақтда унинг кўп пароканда ғазаллари йиғилиб қолди. Шунинг учун унинг олий фармони билан ул шеърларни шу «Мажмуа»га жам ва дарж қилинди... Чуқур маъноларга, шеър ва адабиётга тушунадиган қуллари ва табиати юқори хизматчиларининг маслаҳатлари билан ул жаҳонпаноҳнинг ифбат садафи яширинган гавҳарининг тахаллуси Макнуна деб муқаррар этилди».

Қўқон қоғозида, оддий настаълик хати билан йирик-йирик қилиб ёзилган бу «Девон» икки қатор тартибда кўчирилган; саҳифалар олтин ҳал ва кўк чизиқлар билан рамкага олинган. Китоб ҳижрий 1329 (мелодий 1911) йилда Муҳаммад Саҳҳоф томонидан муқоваланган. Нодиранинг 4182 рақамли ўзбекча девонидаги 28 шеърнинг 26 таси (Нодира, Комила ўрнига Макнуна ёзилиб) ушбу девонга киритилган. Баъзи ўринларда айрим шеърларнинг сўнгги мисраларига ўзгартишлар ҳам киритилган.

(Макнунанинг оёқлари ҳаракатда экан, излашдан қолмайди), — деса, бошқа бир шеърда:

Умед ҳаст ки, субҳи умеди бирасад,
Ниҳояти шаби зиндони бало бирасад.

(Умидимиз борки, иқбол қуёши чиқажак, зиндон қоронғуликларига ҳам ниҳоя етажак), — деб яхши кунларни орзу қилади. Шоира фалакнинг можароларига, «дарду аламга мубтало» қилувчи ҳолатларга эътироз билдириб, инсон эркинлиги тўғрисида ўйлаган. «Зиндон қоронғулигига барҳам берувчи» «Иқбол қуёши» порлаб чиқишини орзу қилган.

Моҳларойимнинг яқинда Намангандан топилган янги девони ҳижрий 1239 (мелодий 1824) йилда тузилган бўлиб, унда шоиранинг Нодира, Комила, Макнуна тахаллуслари билан битилган ўзбекча ва тожикча 120 шеъри келтирилган.

Девонда Хотир, Ҳозиқ, Гулханий, Мискин, Дабир, Мушриф, Фазлий шеърлари билан бирга, ҳозиргача адабиётшунослигимизда номаълум бўлган шоир Нодирнинг 111 ғазали ҳам бор, Муҳими шундаки, бу девонга Навоийнинг «Кўнгул жон бирла бўлди ҳамраҳинг, мен дард ила турдум», Мулло Абдуқодир Бедилнинг «Илоҳи пора тамкин деҳ дами ваҳши нигоҳонро» каби ғазалларига шоира томонидан боғланган мухаммаслар илова қилинган.

Девондаги 103 банддан иборат мухаммаслар, 11 бандлик икки мусаддас, 5 бандлик бир мусамман, 8 бандлик таркиб-банд ва 10 бандлик муашшар (ҳар банди 10 мисрадан иборат) шоиранинг фақат ғазал жанрида эмас, балки бошқа хилма-хил жанрларда ҳам маҳорат билан қалам тебратганини очиқ кўрсатиб туради. Мисол учун шоиранинг фироқнома тарзидаги муашшаридан бир бандини кўздан кечирайлик:

Оҳким беҳад менга жавру жафо айлар фалак,
Фурқат ичра қисматим дарду-бало айлар фалак.

Ердин айру манго кўп можаро айлар фалак,
Ғам била гулдек юзумни каҳрабо айлар фалак.

Бевафодир оқибат, кимга вафо айлар фалак,
Ҳасрату дарду аламга мубтало айлар фалак.

Ернинг албатта ёридин жудо айлар фалак,
Гул била булбулни бебаргу наво айлар фалак.

Ҳеч ким ёраб жаҳонда ёридин айрилмасун,
Жондин ортуқ меҳрибон дилдоридин айрилмасун.

Бу мисралардан аёнки, шеъриятнинг ҳар қандай формасида ҳам ўз фикрларини равон ифодалай олган шоира, бошига

қанчалик кулфатлар тушмасин, умид тонгларига етмоқчи, қоронғи зиндон оқшомларидан ёруғликка чиқмоқчи бўлган. Шоира қандайдир илм, маърифат ва маданият ривожига йўл берувчи шароитларга интилган.

Албатта, Нодира ўз синфий позицияларидан тамомила возкечмаган эди. Унинг амалий фаолияти шубҳасиз ўзи мансуб бўлган феодал синфининг ҳокимиятини мустаҳкамлашга қаратилган эди. Лекин у ҳар доим адолат, сулҳпарварлик ва халқпарварлик нуқтаи назаридан иш кўрар эди. Аммо унинг бу журъатлари (замон, муҳит ҳақида чуқур қочиримлар билан ёзган шеърлари) реакция доираларнинг газабини қўзғамай қолмас эди. Улар ўзларининг энг яқин таянчлари бўлган Бухоро амири Насруллоҳонга такрор-такрор мурожаат этиб, Нодирани ўртадан олиб ташлашни сўрайдилар.

Нодиранинг фожиаси.

Тарих китобларида келтирилган фактлардан маълумки, амир Насрулло, дастлаб, Муҳаммад Алихонга тескари борган укаси Султон Маҳмудга Шаҳрисабздан «такъягоҳ» — жой беради. Сўнгра уни Хўжандга ҳоким қилади. Нодира анчадан кейин ака-укани яраштириб, Тошкент тарафларини Султон Маҳмудга, пойтахт Қўқонни, Хўжандни, умуман, Фарғона водийсини Муҳаммад Алихонга беради. Бу ҳақда Муҳаммад Фозилбек Муҳаммад Отабек ўғли «Таворихи мукаммали Фарғона» номли китобида қуйидагиларни ёзади:

«Амир (амир Насрулло — В. А.) кетгандан сўнг Муҳаммад Алихон онаси Хўжанд келиб, кичик ўгли Султон Маҳмудхонни акаси Муҳаммад Алихон бирла яраштуруб, Султон Маҳмудхонни Тошкентга ҳоким айлаб, ўзи Хўжандга кетди».

Бундан ғазабланган амир Насрулло 1842 йилда катта қўшин тортиб, Қўқонга бостириб келади ва Муҳаммад Алини ҳам, Султон Маҳмудни ҳам, шоиранинг 12 ёшли набираси Муҳаммад Аминни ҳам сўйдиради. Нодира бегуноҳ набирасининг жасади устида дод-фарёд кўтариб, амир Насруллога лаънатлар ёғдиради. Шундан кейин амир Насрулло Нодирани ҳам унинг энг яқин маҳрамлари (Хушқолиби, Норбиби каби-лар) билан биргаликда ўлдиртиради.

Нодиранинг фожиаси ҳақидаги маълумотлар шоир Мутрибнинг «Шоҳномаи девона Мутриб» достониде, Муҳаммад домло Атторнинг «Тўҳфат-ут-таворих» китобида, Мирзо Олимнинг «Ансоб-ус-салотин ва таворихи хавоқин» китобида, самарқандлик Мир Абдулхайхонанинг бир китобида ҳам баён қилинган.

Хотима. Умри ана шундай мудҳиш фожиа билан тугаган Моҳларойим — Нодиранинг шеърлари ўзбек ва тожик шеъриятининг муҳим дурдоналаридандир.

Бинобарин, шоиранинг:

Тонг эмасдур бўлса бу муддатда устои сухан,
Нодири ашъорига таҳсин этар Салмон кўриб —

деб фахрланиши бежиз эмас эди. Чиндан ҳам шоиранинг:

Нодиран ғазалсари назмини кўрса ногаҳон,
Дурру жавоҳирин қилур фикрига баҳру кон фидо —

деган сўзларида зўр ҳикмат бор эди. Ҳақиқатан ҳам Нодири сўз санъатининг моҳир устаси сифатида мисраларни бадиийлаштиришга, маъно-мазмуннинг ифодасига мос приёмлар қўллашга, талмеҳ, тазмин, мукаррар, ҳусни таълил ва тазод санъатини тўғри ишлата билишга қобил эди. Чунончи, унинг:

Фурқат ичра тушди савдон Зулайхо бошима,
Қиймати Юсуф баҳо топди харидоримга айт...

мисралари талмеҳ санъати асосида ишланган бўлса.

Талхкомонро ба соғар аз лабу дандони, ў
Заҳр — шаҳду, шаҳд — ширу, шир — шақкар мешавад.

(Ернинг лаби теккан қадаҳ бахти қора, тақдири аччиқ одамлар назарида заҳарни болга, болни шақарга айлантиради.) мисралари мукаррар приёми асосида бунёд этилган. Ёки:

Ҳусни ишқ айлар сени хокистарингни тўтиё,
Шамъдек қуймакни касб эт мазҳаби парвона тут —

мисраларида ҳусни таълил ва хитоб приёмлари қўлланилган бўлса,

Ошиқ ўлдинг эй кўнгил, эмди раҳи майхона тут,
Маст ўлуб соқи аёғини ўпуб паймона тут —

мисраларида хитоб ҳам, «тазод санъати» ҳам қўлланилган. Сўнгги мисрадаги «соқи аёғи» ибораси ҳам қадаҳ (пиёла) маъносида, ҳам соқининг аёғи маъносида келтирилган.

Шоира фахрия приёми билан ёзган қуйидаги мисраларида:

Бўлубтур Нодири мумтози маъни,
Қаломни равшану ашъори фаррух...

дейишга ҳақли эди. У шеъринг ифодада «мумтоз» ликлар кўрсатиб, «равшан калом» лар ишлатиб, ижодий меҳнат қилди. Хуллас, у яхшилик, тўғрилиқ, қамтарлик, халққа фойда етказиш йўлида ишлаб, шеърятда тарих саҳифасидан ўчмайдиган «некном» қолдирди:

Хушо оқилки, айлаб яхшилик бунёдини маҳкам,
Ўтар бу دائри фонийдин ўзини некном айлаб...

Увайсий

Ҳаёти ва адабий фаолияти. Жаҳон отин — Увайсий XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган истеъдодли шоирадир. Увайсийнинг фаолиятини ва ижодий меросини ўрганишда адабиётшунослигимиз хийла катта ютуқларга эришди. Увайсий фаолияти ва адабий меросини ўрганишда кейинги тадқиқотлар, янги маълумотлар, шубҳасиз, янада муҳим аҳамиятга эга бўлади. Шу жумладан, Увайсий авлодидан бўлган кишиларнинг берган маълумотлари ҳам муҳимдир.

Чунончи, Андижон областининг Марҳамат районидаги Свердлов номли колхоз территориясида ҳаёт кечирган Холжон отин Абдуқодированинг ўз ота-боболари тўғрисида ҳикоя қилиб берган гаплари ана шундай муҳим маълумотлардан биридир. Холжон отин Увайсийнинг чевараси бўлиб, 1962 йилда 90 ёшида вафот этди. Холжон отин билан суҳбатлашганимизда, у ўз авлодлари ҳақида ҳикоя қилиб, энг катта бувиси — онакалони Жаҳон отин эканлигини, Жаҳон отин Қожихон деган кишига эрга берилиб, ундан Муҳаммад номли ўғил ва Қуёшхон номли қиз кўрганини, шоира Жаҳон отин (Увайсий) нинг ўғли Мажнун, қизи Эса Хокий тахаллуси билан шеърлар ёзганини гапириб берди. Холжон отиннинг ҳикоясидан маълум бўлишича, шоира Хокий (Қуёшхон) нинг қизи Хадича отиндан Холжон отин (тахаллуси Мағзий) дунёга келиб, у Абдурахмон (1928 йилда вафот этган), Абдураззоқ (1934 йилда вафот этган) номли икки ўғил, Жаҳон отин номли қиз (у ҳозир 82 ёшдадир) ва шу қиздан Фозилжон ва Икромжон номли икки набира кўрган.

Хуллас Холжон отиндан шоира Увайсийнинг ҳаёти ва ўша замон воқеаларига доир анчагина маълумотлар олишга муваффақ бўлдик. Биз унинг чиройли ёзишини кўриб: саводингизни қандай чиқаргансиз, деб сўраганимизда, саводини Хадича бувиси ва Шокир акасидан ўрганганини, Шокир акаси эса онаси Увайсийдан савод ўрганиб, дурустгина шеърлар ҳам битганини сўзлаб берган эди.

Холжон отин ҳикоясидан маълум бўлишича, Увайсий ва унинг фарзандлари, набиралари ўтмишда замондан жабрита кўриб, жуда оғир шароитда ҳаёт кечирганлар.

Феодал ҳукмрон доираларнинг маддоҳ шоирлари халқнинг аҳолидан кўз юмиб, Умархонни кўкларга кўтариб мақтаб шеърлар ёзган бир вақтда, Увайсий шеърят майдонига замона кулфатидан куйганларнинг булбулигўёси бўлиб чиқиб, мана бундай фиғону нолалар тортган эди:

Замона кулфатидин бу кўнгил доғ ўлди, доғ ўлди,
Бу чархи бемурувватдин кўнгил доғ ўлди, доғ ўлди.

Жароҳат бўлди бағрим тиғи бедоди рақиблардин,
Бу кўтоҳфаҳм мардумдин кўнгил доғ ўлди, доғ ўлди.

Увайсий «меҳнат, алам, ғам-ғуссаларга гирифтор бўлган дард эли»нинг шоираси сифатида:

Меҳнату аламларга мубтало Увайсийман,
Қайда дард эли бўлса, ошно Увайсийман,

Кечалар фиғонимдин тинмади кавокиблар,
Арз то само узра можаро Увайсийман...

деб, ёзган эди.

Яқинда Увайсийнинг 403 бетлик девони топилди. Бу девон Увайсийнинг чевараси Холжон отин (Мағзий)дан Андижон педагогика институти кутубхонасига олинган бўлиб, у 1857—1858 йиллар орасида Муҳаммадшоҳ Юнусхон томонидан кўчирилгандир. Ҳозир Беруний номидаги институтнинг қўл ёзмалар фондига (№ 1837-ш) сақланаётган бу «Девон»да 269 ғазал, 29 мухаммас, 55 мусаддас, 1 мурабба ва «Қаралонома» ёки «Достони Ҳасан ва Ҳусайн», «Воқеоти Муҳаммад Алихон» номидаги асарлар бор. «Девон»даги байтларнинг ҳаммаси ҳам бир хил эмас.

Увайсийнинг «Девон»ида маъшуқанинг ўз ошиқига қарата айтган латиф ва чиройли мисралари бор:

Жон тасаддуқ бошинг узра чирмаган дасторинга,
Бош тасаддуқ сўзлаган шаҳду шакар гуфторинга.

Кўз тасаддуқдин сенинг хуршед талъат ҳуснинга,
Қадди долим ҳам тасаддуқ чун алиф рафторинга,

Кўл тасаддуқдур сени ул ядди абёзингга ҳам
Жон тасаддуқ этмаган ким кўзлари хумморинга...

Бу мисралар, эҳтимол, шоиранинг балоғат чоғида, онаси Чиннибиби, косиб отаси Сиддиқбобо билан бирга яшаган пайтида битилгандир ёки янгигина турмушга чиққан пайтларида эри Ҳожихонга қаратилгандир.

Аммо бу ажойиб ва ҳароратли мисралар қандай вақтда тўқилган бўлмасин, уларнинг хотин-қизлар ҳақ-ҳуқуқсиз бўлган, доимо таҳқир остида тутилган бир шароитда маъшуққа қарата ёзилганлиги шоиранинг мардлиги ва зўр журъатидан далолат беради.

Шоира Увайсийдаги бу журъатнинг бир муҳим томони шундаки, ўтмиш адабиётида, жумладан XIX аср ўзбек адабиётида, шоирлар кўпинча маъшуқани мақтаб ёзар эдилар. Увайсий эса ғазалнависликда анъанадай бўлиб қолган бу одатни бузиб, маъшуқанинг ошиққа бўлган ишқини васф этади, маъшуқанинг жасорати, пок муҳаббати, самимий ва беғубор ҳис-туйғуларини тараннум қилади, бу туйғуларини гўзал, раван ва ёқимли бир йўсинда сўзларини ишлагади. Бинобарин, Увайсий «Девон»идаги кўпчилик шеърларнинг лирик қаҳрамони аёл образи эканлиги Увайсий поэзиясини сарой шоирларининг поэзиясидан ажратиш турсин энг муҳим хусусиятидир. Унинг «Девон»ида гўзалларни васф этган шеърларни анчагина учратиш мумкин. Мисол учун унинг нозик дилбар ҳақидаги латиф байтларидан бирини кўздан кечирайлик.

Қадинг нозик, қошинг нозик, кўзинг нозик, лабинг нозик,
Тилинг нозик, сўзинг нозик, тишинг дурри адан нозик,

Хатингдур сабзаи райҳон, лабингдур кавсар андоми,
Мижанг бўстон, юзинг гул, мисли гулзори чаман нозик.

Увайсий ўз ўзингча сўзлама, тийгил забонингни,
Мабодо келмасин нозик дилига сўзлаган нозик.

Сарой адабий муҳити ҳамма шоир ва шоиралардан, ҳатто демократик руҳдаги Гулханий ва Махмур сингари шоирлардан ҳам хон шеърларига назирагўйлик, радифгўйлик қилишни талаб этар эди. Хоннинг ўзи эса шеърларида ўз ҳукмдорлигини мақташ билан бирга, кўпроқ гул, булбул ҳақида ва ўз айшу ишрати, завқу сафоси ҳақида куйлар, гўзалларни мадҳ этар эди. Чунончи, Умархоннинг:

Лаб ўгур такаллумга, зулфингни паришон қил,
Қанд қимматин синдур, нархи анбар арзон қил —

мисралари билан бошланувчи ғазалига ўнлаб шоирлар назира боғлаганлар:

Эй кўз айла мардумлуғ, ул санамни меҳмон қил,
В-эй шарарфишон ашким йўлига чарогон қил.
(Адо)

Келғил эй қуёш юзлик, фикри шоми ҳижрон қил,
Фурқатинг маризиман, васлинг ила дармон қил.
(Хижлат)

Гул юзингда зулфингни боғ аро намоеън қил,
Лола бирла сунбулни доғ этиб паришон қил.
(Фазлий)

Дилбаро юзинг узра кокулунг паришон қил,
Хуснингга ниқоб ўлсун, мақсадимни пинҳон қил.
(Увайсий)

Лекин бу мисолларни дурустроқ таҳлил қилмай, уларнинг мазмунини уқмай туриб, Увайсий ижоди билан сарой шоирлари ижоди орасидаги фарқни асло англаб бўлмайди. Чунки Увайсийнинг ғазалнавислигида, жумладан радифгўйликларида мазмун етакчилигида эътибор бериш, шарм-ҳаё, номус ва иффаг масалаларини хотирдан чиқармаслик каби ўринлар кўзга чалиниб туради. Шоира «кокулни ҳуснига ниқоб айлаб, мақсадни пинҳон тутиш»ни хотирдан чиқармайди, «чегарадан чиқиб кетмаслик учун» ўзига ўзи «тийғил забонингни» деб уқтиради. У «ҳар кимсага ҳасрати дил» қилавермай, «соҳиби асрор»га сўзлашни мақсад қилиб қўяди:

Вайсий дема, ҳар кимсага сен ҳасрати дилдан,
Ҳол англагучи соҳиби асрор келурмиш.

Адабиётшунослигимизда Увайсийнинг сарой шоирлари даврасига кириб қолиш сабаблари ҳақида турли хил фикрлар бор. Баъзи манбаларда Увайсийнинг эри жуда жоҳил эди, шунинг учун Увайсий эридан ажралиб, анча вақтгача отаси қўлида қолган ва ўз илтимосига кўра Қўқонга юборилган, Қўқонда отасининг бир дўсти уни «кампир» либосида саройга киритиб юбориб, шоирлар даврасидан жой олдириган, деб ёзилган бўлса, бошқа манбаларда, унинг саройга келишига Нодири сабаб бўлган, дейилади. Айрим манбаларда эса шоирнинг ўзи тўппа-тўғри саройга келиб, шеърини ичкарига кириттириб юборган ва Умархонни ҳам, унинг даргоҳидаги шоирларни ҳам қойил қолдирганидан сўнг саройга дохил бўлган, деб ёзилган. Лекин бу фаразларнинг қайси бири тўғрилиги ҳали аниқланмаган. Ҳар ҳолда Увайсийнинг шеърларидан шу нарса равшанки, у шоирлар муҳитига дохил бўлишни истаган, бунга имконият ахтарган; Умархон саройидаги шоирлар билан «куч синамоқчи» бўлган. Хуллас, қандай қилиб бўлса ҳам Увайсий сарой шоирлари орасидан ўрин олган.

Лекин Увайсийнинг шеърлари мазмуний ва мантикий жиҳатдан кўпчилик сарой шоирлари шеърдан устун эди. У кўп ҳолларда замондошларидан фарқли ўлароқ, Навоий ва Фузूलий ғазалларига ажойиб мухаммаслар боғлади, уларнинг ғоялари, санъат ва маҳоратларини таърифлади, минглаб мисра шеърлар ёзди.

Аммо бу истеъдодли шоира сарой доирасидан дурустроқ моддий ёрдам ололмади. Чунончи, у хон томонидан бир таноб ер бериш тўғрисида қилинган ваъда ҳам ёлғон бўлиб чиққанлигини зўр алам билан шундай ёзади:

Бир танобона учун ман сенга муҳтож ўлдум,
На учун аҳли хирад элига ман тож ўлдум.

Барги сабз илкима олмоққа тараддуд этдим,
Эй гани давлатинг олдидаки қаллож ўлдум.

Ҳасратим, миннатидин нуктаи шарҳ этсам ман,
Лашкари ғамга ажаб турфаки торож ўлдим.

Ҳаддим эрмас саги кўюнга Увайсий ўлса дучор,
Бир танобона учун мен сенга муҳтож ўлдим.

Кўриниб турибдики, Увайсийни саройга фақат шоирлар билан «куч синаш» истаги эмас, балки тирикчилик ўтказиш ғами ҳам бошлаб келган эди. У «аҳли хирад элига тож» бўлгани ҳолда муҳтожликда қолиб, илгига «барги сабз» ҳам ололмай бир таноб ерга ҳам эришолмай, чексиз ғам остида қолган ва ҳукмдорнинг «саги кўйи»га дучор қилинган эди.

Шундан кейин Увайсий саройдан кетиб, ўғли Муҳаммад ва қизи Қуёшхон билан биргаликда деҳқончилик билан кун кечира бошлаган. Энди шоира дунёнинг вафосизлигидан нолиб, шундай мисраларни тўқиган:

Авалло мен ушбу дунёнинг вафосин билмадим,
Вожгун золим фалакнинг муддаосин билмадим.

Шоира кўпчилик шеърларида, сарой шоирлари шеърига, ҳатто хоннинг суянган тоғларидан бири бўлган шоир Вазир шеърига боғлаган мухаммасида ҳам ўзининг «ожизу зору ҳазин»ликларини баён қилган:

Донадек кўмди ўзин туфроқ аро бўлди инон,
Ожизу, зору, ҳазин гарчи заифу нотавон.
Барҳам урди то жаҳон бўлди Увайсийи замон,
Шукрим шаҳ олдида бўлди Вазир комрон,
Остони даргаҳида қадр миқдорин кўринг.

Вазир комронлигидан «шаҳ олдида шукр» қилиб дабдабали мисралар битганида, Увайсий бу аристократик туйғуга қарши ўзининг «нотавон»ликларидан шикоят қилган, яъни му-

хаммасида Вазирни мақташ ўрнига, дардли мисралари билан унинг шармандасини чиқарган.

Даврнинг илғор шоирлари турли ҳақсизликларни очиқдан-очиқ айтишга, золимларни foш қилишга журъат этганлар. Лекин ҳақсизлик, адолатсизлик олдида ўзини чорасиз, «нотавон» сезган Увайсий сингари шоирлар эса замон, шароит ва ҳукмдорга нисбатан ўз дардларини баён этиш учун баъзан назира ёзиш анъанасидан ҳам фойдаланганлар. Чунончи, шоиранинг «фарёд», «руҳ», «ғараз», «хат», «халос», «ҳайф» радифли лирик ғазалларга; «лазиз», «меърож», «бахс» радифли шеърларга боғлаган мухаммасларида, «бахс» радифли ғазалга битган мусаддасида, қисман бўлса-да, бу ҳолни кўриш мумкин. Масалан, шоира Навоийнинг «фарёд — шамшод» қофияли ғазалига боғлаган мухаммасида қуйидаги мисраларни тўқиган:

Мен хастау зорингни бирор айламаднинг ёд,
Султонсану ҳокимсану, бас мен кима дей дод.

Ўз девонида шоира мусулмон байрамларининг бирида «тўн» йўқлигидан ўғли «Мажнун» (Муҳаммад) кўчага чиқа олмаганлиги, «кўйлак ла рўймол дебон» қизи Қуёшхон йиғидан бош кўтармаганлиги сабабли шеърини арзнома ёзиб, «шаҳаншоҳ»ни ўзидан ҳам, «халқ дилидан» ҳам огоҳ бўлишга даъват этганлиги, унинг олдига борганлиги ҳақида қуйидагиларни ёзади:

Ид ўлди бу кунки эй шаҳаншоҳ,
Бўлгилки бу халқ дилидин огоҳ,

Тўн деб тўкади ёшини Мажнун,
Қилди мани ончунон жигархун.

Кўйлакла рўмол дебон Қуёшим,
Онинг йиғисидин қотти бошим.

Оз бўлса ҳам аларда гирён,
Қилгай эдим ушбу сирни пинҳон.

Олдинга келиман ушбу соат,
Сан — санки мукарриби саховат.

Вайсий сўзига қилмагин шак,
Ўғлимга тўну, қизимга мисрак...

Бу маснавийда шоиранинг шахсий ҳаётини ва халқнинг ўша вақтдаги ҳаётини ўрганишга алоқадор бўлган яна икки момент кўзга ташланиб туради. Биринчидан, «Олдинга келиман ушбу соат» мисрасидан шоиранинг умрбод сарой муҳитига боғланиб қолмагани, иккинчидан,

Оз бўлса ҳам аларда гирён,
Қилгай эдим ушбу сирни пинҳон...

мисраларидан кўз ёши тўккан Муҳаммад ва Қуёшхон моддий аҳволининг оғирлиги намоён бўлади. (Девонни ўқиган китобхон: Жаҳон отин оиласида аҳвол шундай бўлгач, оддий халқнинг аҳволи қандай бўларди, деб хулоса чиқаради.)

Маълумки, Урта Осиё хонлари, жумладан Қўқон хонлари, лозим кўрганларида, ўзларига ёқмаган, амр-фармонларидан четга чиққан, ўзларининг ярамас сирларини foш қилган кишиларни дарҳол сургун қилиш, қамчилаш, дарралаш, ҳатто дорга осишдан қайтмас эдилар. Холжон отин (шоира Мағзий)нинг айтишига қараганда, Умархон ўша вақтларда Увайсийнинг ўғли Муҳаммаднинг ҳам Қашқарга сургун қилган эди. Бу аламли кўргилик муносабати билан шоира ёлғиз фарзанди, жонининг «дармони», «кўзу кўнгли»нинг зиёсини соғиниб, нола ва фиғон тортиб, қуйидагиларни ёзган эди:

Букун, эй дўстлар, фарзанди жононимни соғиндим,
Гадо бўлсам на айб, ул шоҳи давронимни соғиндим.

Мусофирман, ғарибман, бекасу ҳам бенаводурман,
Вужудим дарда тўлди, эмди дармонимни соғиндим.

Тилимнинг зикрию, кўнглимнинг фикри, яхши фарзандим,
Азизим, ёлғизим, давлатли султонимни соғиндим.

Кеча-кундуз йўлига мунтазирдурман тикарман кўз,
Келиб ҳолим сўрибон кетса, меҳмонимни соғиндим.

Қоронғу бўлди олам кўзима ушбу жудолиғдин,
Кўзу кўнглум зиёси моҳи тобонимни соғиндим¹.

Бунинг устига, орадан бир неча муддат ўтгандан сўнг Увайсийнинг ўттиз ёшлардаги қизи Қуёшхоннинг қиз кўриб, дунёдан ўтиши гоят қаттиқ фожа бўлди. Энди она юртида ўзини «беватан», кулбаларини «байтулҳазан» каби ҳис этган ғариб она виждон ва дил азобларини қуйидагича баён этган эди:

Сенингдек шоҳга мендек ғариби беватан йиғлар,
Сабаб улдур кўриб аҳволимни байтулҳазан йиғлар.

Агар дарди дилим изҳор қилсам базм аросинда,
Қарору сабр этолмай улфату ҳам анжуман йиғлар.

Увайсий ҳам қизи, ҳам ўғли ўрнида қолган ёлғиз набираси Хадичабибини (Холжон отиннинг ойисини) бағрига олиб, тарбиялай бошлайди. Лекин неварасини 11 ёшга ҳам етказолмай, 60 ёшларда (тахминан 1850 йилларда) вафот этади.

Увайсий —
истеъдодли
лирик шоира.

Юқорида Увайсийнинг ҳаётини фаолияти ва қисман ижодиёти билан танишган эдик. Бинобарин, шоиранинг:

¹ Увайсийнинг бу шеърини Холжон отин ёддан айтиб берган эди.

Топмадим излаб бу олам аҳлидин бир дардманд,
Йиғласам мен сенга дийдамдин тўкуб қон, қилма айб...

Эй рафиқо, кулфати оламдин арз этган замон,
Нутқи бетаъсирими қилдим фаровон, қилма айб...

деб, ёки:

Мени мискинни билмон халқ доим имтиҳон айлар,
Қўнгулли беқароридин таваҳхумли гумон айлар

деб, ёки:

Ҳолимга йиғлар барча бағри тош,
Қон бўлиб оқди кўздан тўлган ёш...

каби байтларининг ёзилиши бежиз эмас эди. Булар ва бунга ўхшаш неча юзлаб байтлар «меҳнату ғам алам»лари, «ноаҳил бедил»ларнинг касофати натижасида бунёд этилган байтлар бўлиб, улар «асиру ғарибу гадо»лик садолари билан суғорилгандир. Шоира тўғри, ҳақ гапни айтиб, ундан жафо кўрганида ҳам мардоналик билан шундай деган эди:

Вайсий дема ҳақ, сенга берар жабру жафони,
Сабр айлағучи жабрига мардона турурман.

Шоира рақибларининг туҳматидан шикоят қилди; пок ва самимий виждонга асосланган, ҳалоллик ва покизалик билан бунёдга келиши лозим бўлган оилавий ҳаёт йўлига тўғаноқ бўлган, халқни алдаб келган шайх, зоҳид ва сеҳргарларни ҳажв остига олди; уларнинг ҳийла-найранглари фаш этиб кўпгина шеърлар, алоҳида байтлар ёзди. Чунончи:

Насиб эт жоми майдин зухд аҳлига қатра, эй соқий,
Назора қилмай аҳволимга масти хоб ўлсин...

* * *

Ишқда ўланларга дахл этма, эй зоҳид,
Бўлмагай сенга бул дам хуни ошиқон ўтру.

* * *

Тамасхур этма умр ўткармагимга зоҳиди ғофил,
Сенга ҳуру қусуру, менга ул жонон ёвуқлашди.

* * *

Соқий, тутғил паёпай соғаринг зухд аҳлига,
Сўрмасин аҳволими бу зоҳиди бедоғлар.

* * *

Аҳли олам они домидин омон топғон эмас,
Нафси шайтон бошини кесгучи қотил зоҳид...

Шоира, одамнинг ҳақиқий дўсти «соҳиби идрок», ақли расо бўлиши лозим, — деб уқтирди:

Увайсий, ваҳм қилма ишқ китобидин қуруқ тан деб,
Рафиқинг билмадингму соҳиби идроклардандур.

Шоиранинг фикрича, ҳақиқий ёрнинг фазилатлари жуда кўп бўлиб, унинг юриш-туриши, суҳбати, муомаласи, жамоли, вафоси, садоқати, ихлоси ва ҳоказо фазилатларини санаб битириш қийин:

Езай васфингни қай бир ҳўблиғинг бирла ададсиздур,
Агар истар эсам саҳрода қум онинг ҳисобидур...

Ана шундай «хўблиғ» (фазилат) билан шуҳрати кетган ошиқ-маъшуқлар бир-бирларининг васлига етолмаганларида қадди-қоматлари букчайиб қолгандек бўлиб кўринишларини кўп шоирлар одатда арабча و (дол) ёки و (нун) ҳарфига ўхшатган бўлсалар, Увайсий ундай қилмайди, у ошиқ-маъшуқнинг бу ҳолатини «печу тоб»га — чирмаб олиш ҳолатига ўхшатиб, шундай тасвир яратади:

Печутоб этмиш муҳаббат ваҳки жисмимни чунон,
Қошини ёд айлаб жисмимни дол этгум ғалат.

Ҳаётда ҳамма соҳада қарама-қаршиликлар борлигини кўрган шоира оддий қофия, оддий ифода-иборалар қўллаб, ўз фикр-мулоҳазаларини шакл ва мазмун бирлиги билан тақдим этади. Чунончи:

Гул эмас, то бўлмаса олдида хоре кўндаланг,
Ёр кўйи эрмас ул, йўқ, дилфигоре кўндаланг.

Ҳар киши Мансурдек берса аналҳақдин хабар,
Ул замон бўлғай анинг олдида доре кўндаланг.

Вайсий сўз кўтоҳ қил, дам урма нодонлар аро,
Сўзни соф этканча то чиққай ғуборе кўндаланг.

Шоиранинг маҳорат билан ёзган шеърларида ўрни-ўрни билан халқ мақоллари, топишмоқлари ва ҳикматли сўзлари ҳам қўлланилади. Асрлар давомида халқ фаросати, онги, тили ва дилида ишлана-ишлана ёд бўлиб кетган ва кишиларни тарбиялашда катта аҳамиятга эга бўлган ҳикматли сўзлар ва мақоллар шоира шеърларининг латофатини янада оширган. Чунончи, шоира бир ғазалида «Деворнинг ҳам қулоғи бор» (То-жикларда: «Девор муш дорад, муш гўш дорад») мақолини қуйидагича қўллаган:

Буни дерлар бордурур девор кейнида қулоқ,
Ул макон даврида кўз етгунча девор ўлмағай.

Бошқа бир ғазалида «Ранг кўр, ҳол сўр» («Ранг бину, ҳол пурс») мақолини ишлатган:

Муяссар бўлса васлинг ким, на ҳожат ҳолими айтмак,
Ки ҳолам пурс, рангам бин, соғиндим ман, соғиндингму?

Увайсий шеърятнинг ҳамма турларида (маснавий, рубоий, ғазал, мухаммас, мусаддас ва бошқаларда) ижод қилишга қобил эди. Унинг муаммо ва мувашшақлари ҳам диққатга сазовордир. Чунончи, қуйидаги байтнинг сўзларидаги ҳарфлар ва мазмун ёрдамида шоира ўз исмини («Жаҳон») чиқара олган:

Жиму, ҳою алифким мен киму дардинг юки бирла
Дилида нуқтаси бағримда доғим лойиқи хун мен.

Китобат санъати асосида ишланган бу муаммонинг биринчи мисрасидаги олдинги уч сўзнинг йиғиндиси жим — ج + ҳо + алиф — () جها бўлса кейинги мисрасидаги «дилида нуқтаси, бағримда доғим» сўзлари (н— ن) шаклининг тасвири бўлиб, мазмун эътибори билан бағир доғини, кўнгил ғуссаларини ифодалаб келган (جهان) Демак, шоира муаммо ва мувашшақ шаклларида шеърлар ёзганда ҳам шаклбозликка берилмай, ҳаётини мазмунни ифодалашга эътибор берган, бу жиҳатдан ҳам унинг шеърлари сарой шоирларининг тутуруқсиз шеърларидан фарқ қилади.

Аммо Увайсий шеърларининг ҳаммаси ҳам камчиликсиз, бақувват чиқаверган эмас. Шоиранинг баъзи шеърларида турли бадий нуқсонлар бор. Чунончи, қуйидаги мисраларда «Ағёрим қошинда хор раъноланмасин» гапи ўринли тушмаган

Ер рухсорин кўриб гулзор раъноланмасин,
Ушбу ағёрим қошинда хор раъноланмасин.

Баъзи вақтларда, айниқса умрининг охирларида шоира пессимизмга кўпроқ берилиб, «тангри»га, подшога илтижолар қилади. Буни унинг қуйидаги шеърларидан кўриш мумкин:

Тангрим мени найласа бечора турурман,
Бечоралигимдин эла афсона турурман...

Ҳеч ким мени обод эта олмас бу жаҳонда,
Ул наҳну қасамнодаги вайрона турурман.

Ёки:

Агар толиб эсанг дунёни таркин мисли Адҳам тут,
Будур таълим, матлубингни домонини маҳкам тут.

Узинг ўзлик балосидин агар қутқармоқ истарсанг,
Сиришкинг селини тўфон этиб чашмингни пурнам тут...

Демишлар подшоҳи поктийнат, покдомоним,
Агар толиб эсанг, дунёни таркин мисли Адҳам тут.

Увайсий бутун умри давомида тинч ва тотув, тўқ ва осойишта, «хушқол» ва «хушдил» ҳаёт кечиришни орзу қилди.

Аммо Увайсийнинг тинч ва осойишта, «хушқол» ва «хушдил» яшаш тўғрисидаги орзулари ушалмади. Зотан ўшандай нотинч феодал антагонизми шароитида тинч ва осойишта ҳаётнинг бўлиши мумкин ҳам эмас эди. Шунинг учун бир вақтлар:

Умрингни баҳорида муҳаббатни суғорғил,
Дунёни букун давр ила даврони ғанимат...

деб не-не орзулар билан қалам тсбратган шоиранинг энди:

Кундузим тун, кўкрагим хун, қоматим нун, дўстлар,
Меҳнату ғам бирла чун дашти ғарибон ман букун...—

деб ёзиши табиий эди.

**Увайсий
дostonлари.**

Увайсий «Шаҳзода Ҳасан», «Шаҳзода Хусайн» номли дostonларни ҳамда «Воқеоти Муҳаммад Алихон» номли шеърини манзума сини ёзди. Иккала дostonнинг темаси ҳам Шарқ адабиётида Увайсийгача ўнлаб-юзлаб шоир ва ёзувчилар (айниқса ислом дини муҳиблари) томонидан қаламга олинган эди. Бу теманинг Увайсий томонидан «не мақсад билан қаламга олингани» ҳақида ўз ўрнида мулоҳаза юритамиз.

**«Воқеоти
Муҳаммад
Алихон».**

Бу асарда Муҳаммад Алининг туғилиши, унинг тахтга ўтириши, Қашқарга ҳарбий юриш қилиши воқеалари тасвирланган. Дostonда тасвирланишича, Алихон Қашқарда рўй берган «ғазот» муносабати билан у ерга боришга қарор қилади. Бунга айрим вазирлари ва сарой аҳллари қаршилик кўрсатишига қарамай, у онаси Нодирахонимдан рухсат олиб, йўлга тушади. Онаси ўз ўғлини Марғилонгача кузатиб бориб, сафар натижасини шу ерда тоқатсизлик билан кутиб қолади. Дostonда Нодиранинг сабрсизлик билан худого сиғиниб, ўғлининг саломат келишини сўраганлиги, унинг кечаларни уйғоқ, кундузларни бетоқат бўлиб ўтказганлиги тасвирланади. Чунончи:

Ул кеча уйда бўлди бедор,
Ҳазрат Ойим ки сарвратфор,
Хуршид каби юзни ўшал кун,
Қўйди, мисоли бўлди мажнун...

Асосан маснавий формасида ёзилиб, ора-сира ғазаллар ҳам келтирилган бу манзума тугалланмай қолган. Асарда Қашқардаги «ғазот» воқеасининг натижаси нима билан тугалланганлиги, Муҳаммад Алихон, унинг Тунқатори ва бошқаларнинг сафари қандай натижа берганлиги ҳақида ҳеч нарса

гапирилмайди. Шунингдек, дostonнинг хом ва сохта ўринлари, кўп байтларининг бўшлиги сезилиб туради.¹

Бу дostonда диний ривоятларнинг тўлиб-тошганлигидан қатъи назар, унда Нодирахонимнинг ҳамсуҳбат замондоши томонидан Нодирага хос айрим хусусиятлар ишонарли қилиб тасвирланадики, бу гоят муҳимдир. Чунончи, дostonда Қўқондан Марғилонга келгунга қадар Нодирахонимнинг айрим кишиларга «сару по» бериб, «ғарибу ғурабо» ларни тўйдирганлиги, «эҳсон» лар қилишда ҳимматли эканлиги, ўзининг раҳмдиллиги, шафқат-муруввати билан дарҳол кўзга ташланиб қолганлиги ҳикоя қилинади:

Ул кунни туриб бериб сару по,
То қилди улуглигин бар аъло.
Сер айлади ҳар ғариб ғурабо...
Эҳсонники беадад қилиб ул,
То тушти Марғилона гул-гул.

**«Шаҳзода Ҳасан
ҳақида дoston».**

Авалло шуни эслатиб ўтиш лозимки, Увайсийнинг Ҳасан ва Ҳусайн ҳақидаги дostonлари 60- йилларгача батафсил текширилмаган бўлиб, улар ҳар хил номлар билан аталиб келинган эди. Чунончи, «Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси» да ва «Ўзбек шоирлари» китобида ҳар иккала дoston биргаликда «Қарбалонома» деб номланган. Ваҳоланки, Қарбало воқеалари Ҳусайн номи билан боғланган бўлиб, иккинчи дostonгагина тааллуқлидир. Бу дostonлар революциягача Тошкентда «Китоби Увайсий» номи билан нашр этилган. Шоира «Девон» ининг охирига илова қилинган ҳар иккала дoston аслида номсиз эди. 1960 йилда Увайсий ижоди юзасидан кандидатлик диссертацияси ёзилганда, биринчи дostonни «Шаҳзода Ҳасан ҳақида дoston», иккинчисини эса «Шаҳзода Ҳусайн ҳақида дoston» деб аташ мувофиқ кўрилган.

Иккала дostonда ҳам Муҳаммаднинг қизи Фотиманинг ўғиллари Ҳасан ва Ҳусайн воқеалари берилади. Лекин муҳим

¹Дostonнинг тугамай қолиши ва унда ана шундай камчиликларга йўл қўйилишининг сабаби қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

а) Дoston Қашқарда «ғазот» бошланган кунларда, Нодирахонимнинг Марғилонда ўғлини кутиб турган пайтларидаёқ ёзила бошланган.

б) Эҳтимол, Муҳаммад Алихон лашкари Қашқарга бориб етмай, «ғазот» воқеаси тугаб, улар ундан кўра хавфлироқ бирор воқеа туфайли Қўқонга қайтишга мажбур бўлган бўлишлари мумкин. Балки, худди шу вақтларда амир Насруллонинг Қўқонга ҳужуми тўғрисидаги хабарлар эшитилиб, янги воқеалар бошланиб кетгандир. Бу эса Нодиранинг ҳам, Муҳаммад Алихон ва бошқаларнинг ҳам ташвишларини ошириб юборган. Натижада, ўз-ўзидан равшанки, Қашқар сафари билан боғлиқ бўлган «Воқеоти Муҳаммад Алихон» ҳақида бошқа бирор гап ёзиш мумкин ҳам бўлмаган.

томони шундаки, шоира Увайсий ана шу воқеалар фонидан ўз замонасидаги ижтимоий воқеаларга ишора қилиб, ўша давр китобхонларига (замондошлари, айниқса, ҳукмрон доираларга) ибрат бўладиган мулоҳазаларини баён этишга уринади.

Дostonда ҳикоя қилинишича, Фотиманинг эри Али вафот этгач, ҳокимлик қилган Қўфа ерлари катта ўғли Ҳасан ихтиёрига ўтади. Шом ҳокими Муовия (у Алининг эски рақиби эди) Алининг ўлганидан фойдаланиб, Қўфани босиб олиш ниятида Ҳасан устига қўшин тортади. Ҳасан эса ўз лашкарини кўзга кўринмас ўнгурда шайлаб қўйиб, ўзи танҳо Муовия олдида боради ва уни қон тўкишдан тўхтатиб, сулҳга кўндиради. Аммо Муовия ўз мақсадини бошқача йўл билан амалга ошириш режаларини тузади. Чунончи, Ҳасан Мавсалда дўстининг уйида меҳмон бўлиб турганда, уй эгаси, Муовиянинг маслаҳати ва ундовига кўра, Ҳасанга заҳар солинган ош беради. Лекин заҳар Ҳасанга кор қилмайди. Шунда Муовия иккинчи марта заҳар юборади. Аммо заҳар ташувчи улгуриб етиб кела олмай, йўлда бўрига ем бўлиб кетади.

Ҳасан Мадинага келганида ҳам бу ернинг ҳокими Мардон, бир томондан, унинг иззат-ҳурматини жойига қўйса, иккинчи томондан, ўз канизаги орқали Ҳасаннинг хотини Жўъдага катта маблағ ваъда қилиб, бир неча марта Ҳасанга заҳар егиздиради. Лекин булар ҳам Ҳасанга таъсир қилмайди. Ҳатто Ҳасаннинг эски рақибларидан бири бўлган бир кўр одам унинг оёғини заҳарли калтак билан жароҳатлаганида ҳам, малҳамлар ёрдамида оёғи тузалиб кетади. Кўр киши эса ўлдирилади. Ниҳоят, Муовия Жўъдага олмос қириндилари қориштирилган заҳар юбориб, Ҳасанни заҳарлашга муваффақ бўлади. Ҳасан ўлим олдидан қотил хотини Жўъдани қарғанча дунёдан ўтади.

Увайсий пайғамбарзодалар оиласида ҳам ана шундай макр-ҳийла ва ярамас воқеалар бўлиб ўтганини эслатиб, ўз замондошларига бир қанча панд-насихатлар қилади. Чунончи, Ҳасаннинг урушга кўнмай, эски рақиби Муовияни сулҳга чақирганини ва бунинг сабабини шундай акс эттиради:

Шаҳзода дер эдилар борҳо,
Қилмам киши бирла кийна асло.
Қилмамки мунозанат кишидан,
Йўқдир ишим киши ишидан...
Эл судини истағум шабу рўз,
Бу сўзни дебон шаҳи дилафрўз...
Олдимда бу эл саломат ўлғай,
Кўнглумга бу иш кифоят ўлғай.
Йўқ хоҳишим ўлса эл паришон,
То бўлмаса фитна, бўлса имкон...

Табийки, пайғамбарзода Ҳасан тарихда Увайсий тасвирлагандай бўлмаган. Аммо Увайсий ўз замонаси учун фойдали ҳисоблаган фикрларини тарғиб қилмоқчи бўлиб, Ҳасан образи орқали «киши бирла кийна»да бўлмаслик, «эл суди» (фойдаси) ва «эл саломат»лигини назарда тутиш, элни «паршон» қилмаслик учун фитналарга йўл қўймаслик керак деган истакларини илгари сурган. Шунинг учун шоира Ҳасанни бир ўринда:

Халқ ганжига то хазинабон мен,
Дунё зару симига эмасмен —

деб гапиртирса, бошқа бир ўринда:

Сулҳ айламасанг неча мусулмон,
Бўлғайки ҳалок, тўкилур қон...—

деб сўзлатади ва шу тариқа замон ҳукмдорларига мурожаат қилиб: «Халқ ганжига хазинабон» бўлиш, кишиларнинг беҳуда ҳалок бўлишлари ва қон тўкилишларига йўл қўймаслик керак, демоқчи бўлади.

Достонда Муовия ва унинг тарафдорларининг «юз ҳийлаю макр ила» иш кўришлари танқид қилинади. Жўъда эса «мулку, зару, молни ҳавоси» билан ўз эрини ўлдирган калтафаҳм, бефаросат ва пуржафо хотин тарзида тасвирланса, уни ўз қўлига ола билган Шом ҳокимининг канизаги Ойсуний уймай дайдиб юрувчи «малъун, шум», бадкор «сак» (ит) сифатида гавдалантирилади:

Бор эди Мадинада канизак,
Ҳар уйга киради гўё сак.
Даллолик эди канизак ишн,
Ҳар сорига бор эди бориши...

Увайсийнинг достондаги воқеалар давомида келтирган қуйидаги:

Эй аҳли хирад қилинг фаросат,
Бу сўз батамоми элга ибрат.
Беҳуда кишига қасд қилмоқ,
Беҳуда ўзин ҳалока солмоқ...

Ғар қилса ситам киши кишига,
Гўё ситам айламиш ўзига...

каби умумлашма панд-насиҳатларидан кўзлаган мақсади, хурофий темадаги асар ёзиш билан бўлса-да, замон кишиларини тўғри изга тушириш, беҳуда «озор, ситам, қасд» қилиш одатларига барҳам бериш эканлиги кўриниб туради.

«Шаҳзода Ҳусайн
ҳақида достон».

Бу достондаги воқеалар Қарбало чўлида давом этади. Ҳикоя қилинишича, Муҳаммаднинг кейинги набираси Ҳусайн ўз оила аъзолари ва тарафдорлари билан Қарбало чўлидан ўтаётганида рақиби Язид бошчилигидаги лашкар қуршовида қолади. Жазирама иссиқда чанқаб, бир қултум сувга илҳақ бўлган қуршовдагилар ортиқ чидаб тура олмай душман ҳалқасини ёриб чиқиш учун жангга тушиб кетадилар. Ҳасаннинг ўғли Қосим ва Алиакбар, иниси Аббос ва бошқалар қанчалик жонбозлик кўрсатмасинлар, барибир, душманнинг зарбалари ва сувсизлик уларни ҳолдан тойдириб, сафдан чиқаради. Ниҳоят, Ҳусайн чанқоқликдан чинқириб йиғлаётган ўғли Алиасқарни кўтариб, душманлари ёнига бориб, сув сўрашга мажбур бўлади. Лекин Язиднинг раҳмсиз кишилари болани найза санчиб ўлдирадилар. Шундан кейин Ҳусайн мажолсиз хотини ва бошқа аёллар билан видолашиб, душман лашкарига ташланади. Дуч келганини чопади, ўлдиради ва, ниҳоят, ўзи ҳам ҳалок бўлади.

Шоира Увайсий бу достонда ҳам беҳуда низо ва адоватларнинг катта фожиалар билан тугашини кўрсатади ва уларни қоралайди. Шоира ўз фикр-мулоҳазаларининг китобхонга тез англашилиши учун содда ва қулай ифода, иборалар қўллайди. Воқеаларнинг мазмунига мос келадиган хилма-хил шеърӣй формалар (маснавий, ғазал, марсия, мусаддас ва ҳоказо) да яратилган бу асар тилида *киян, чекан, биза, сиза* каби сўзларнинг қўлланиши унда озарбайжон тили элементларининг таъсири борлигини кўрсатади. Чунончи, Ҳусайннинг иниси Аббос жасади устида айтган қуйидаги марсиясида бу хусусият кўзга яққол ташланади:

Букун ичкан ошим, эй дўстлар, қони жигардандур,
Жудолӣғ оташи бирлан чеккан оҳим шарардандур.
Киян тўним кафандандур, еган ошим заҳардандур,
Сенга бундоқ балоларким ажал отлиқ кафандандур.
Бу меҳнатлар биза, Аббос, чархи кинавардандур,
Шаҳодат шарбатин нўш айламоқ жоми кадардандур.
Кўриб Аббос ҳолин чархдин дод айламай найлай,
Кўриб қўлсиз танин дод ила фарёд айламай найлай,
Бу ғам ўзгача қаттиғ нола фарёд айламай найлай,
Фано туфроғида жисмимни барбод айламай найлай,
Бу меҳнатлар биза, Аббос, чархи кинавардандур,
Шаҳодат шарбатин нўш айламак жоми кадардандур.

Бу факт (шоира «Девон»идаги кўпгина шеърларда кўрингани каби) Увайсийнинг озарбайжон адабиётига, айниқса, Насимий ва Фузулий, Видодий ва Воқиф каби шоирлар ижодига кўпроқ мурожаат қилганини, улардан ўргангани ва таъсирланганини тасдиқлайди.

Шуни ҳам уқтириб ўтиш керакки, Увайсийнинг Ҳасан ва Ҳусайн ҳақидаги дostonлари гарчи ўша даврдаги дostonна-висликнинг ривожини учун маълум даражада ёрдам берган бўлса ҳам, лекин улар шоира «Девон»идаги лирик шеърларга нисбатан бадиий жиҳатдан анча бўш ва заифдир. Буни юқоридаги марсиянинг баъзи мисраларида кўриб, дод, фарёд сўзларининг икки мартадан такрорланишидан ҳам пайқаб олиш мумкин. Бундан ташқари, байтлар қофиясидаги *жигардандур, шарардандур, кийнавардандур, жоми кадардандур* каби сўзлар ҳам Фузулий, Равнақ, Нишотий ва бошқа шоирлар томонидан такрор-такрор қўллангандир.

Бу ҳолни кўп сабаблар билан, жумладан, шоира ҳаётининг оғирлиги, унинг бошига тушаётган мусибатларнинг кўплиги, фикрлаш учун тузукроқ имконияти йўқлиги, пессимистик кайфиятларга берилганлиги билан; ҳаётга таъсир ўтказиш, одамларни тўғрилиққа даъват этиш учун реал ҳақиқатдан узоқ бўлган диний темаларга мурожаат этиш, пайғамбарзодалар воқеасини зўрма-зўраки ўз даври ҳодисаларига келтириб боғлаш орқали шу воқеалардан ибрат олишга даъват этганлиги билан изоҳлаш мумкин.

Хуллас, Увайсий ўз ижодиётидаги қарама-қаршиликлардан, умидсизлик кайфиятларидан қатъи назар, ўз даврининг юксак даражадаги шоирасидир. Унинг халқ ҳофизлари репертуаридан ўрин олган ғазаллари ўтмишдаги «дард аҳли»нинг тароналари сифатида, юксак ғоялар қурбони бўлиб кетган хотин-қизларнинг ҳасратомиз куйлари сифатида ўз қимматини сира йўқотмайди.

Муҳаммадризо Огаҳий

(1809—1874)

Муҳаммадризо Эрнийезбек ўгли Огаҳий атоқли маданият арбоби, классик шеърятнинг моҳир устаси, тарихий, адабий асарлар автори, форс-тожик классикларининг баъзи бир машҳур асарларини ўзбекчага таржима қилган таржимон, Хевадаги адабий ҳаракатнинг юксак сиймосидир.

Ҳаёти ва фаолияти. Огаҳийнинг ҳаёти Хева хонлигини Муҳаммадраҳим I, Оллоқули, Раҳимқули, Муҳаммад Амин II, Сайид Абдулло, Қутлуғмуродхон, Сайидмуҳаммадхон ва, ниҳоят, Муҳаммад Раҳим II идора қилган даврларга тўғри келади.

Муҳаммадризо (тахаллуси Огаҳий) 1809 йилда Қиётда туғилди. У ёшлик пайтлариданоқ Шермуҳаммад Мунис раҳбарлигида адабиёт ва тарих билимларидан баҳраманд бўлишга интилади. (Унинг отаси Эрнийезбек Муниснинг укаси бўлиб, Огаҳий уч ёшга кирганда дунёдан ўтган, Огаҳий эса Муниснинг қўлида қолган эди.) Мунис даргоҳида ўша замоннинг толиби илмлари, шоирлари ва адабиёт мухлисларининг суҳбатларида қатнашиб юрган Огаҳий ёшлигидаёқ ўқиб-улғайиш, илм ва шеърят хазинасини эгаллаш орзу-ҳаваси билан жўшади. Бу ҳақда унинг ўзи кейинчалик бундай деган эди:

«Шабоб айёмининг авойидаким, умрим боғининг навбахори ва ҳаётим навбахорининг навшукуфта лозори эрди, фазлу камол иктисобиға майл ва рағбат кўргузуб, мадрасанишинлик расмин ихтиёр қилдим ва ҳар ердаким, фузало ва шуаро хайлининг мажмуи ва мажлиси бўлса, аларнинг хидматиға бормоқни ўзимга вожиб ва лозим билдим:

Қадам айлабон илм йўлида бош,
Хунар касбида айлар эрдим талош.
Не тунлар манго хобу роҳат эди,
Не кунлар замоне фароғат эди»¹.

Лекин Огаҳий ҳаётида турли тўсиқ ва қийинчиликлар юз бериб, у рўзгорни ўтказиш машаққатлари туфайли мадрасани қўйиб, истар-истамас ота-бобосининг касби бўлган мироблик билан шуғулланишга мажбур бўлади.

Шоир ана шу мироблик давридаги бўғиқ ва серташвиш ҳаёти ҳақида қуйидагиларни ёзган эди:

«Гоҳо мотамдорлиғ таҳассуридин афсурда ва гоҳо сўкворлиғ тафаккуридин пажмурда ва гоҳо авқотгузорлиғ асбоби саранжомининг фикри била бошимда қаро қайғу ва гоҳо сипаҳдорлиғ олотивининг таҳяси қайғуси била кўзимга жаҳон қоронғу ва гоҳо подшоҳ хизматининг тараддуди била кўнглимда минг ғам ва гоҳо вазир мулозаматининг тажассуси била жонимда юз алам. Маснавий:

Кичикликдин тушиб бошимга қулфат,
Замоне бўлмадим беранжу меҳнат.
Кўнгилда ер тутуб юз навъ қайғу,
Бўлуб кўзга ёруғ олам қоронғу.
Бўлуб хуллас ғамим андоқ фузунроқ,
Ки шарҳидур ниҳоятдин узунроқ»².

Қуйидаги мисралардан кўринишича, Огаҳий мироблик мансабида хизмат қилса ҳам, йирик мулкдор бўлмаган:

Ер юзида Огаҳий чун йўқ санго бир қулча ер,
Барча умрингда на ҳосил айласанг мироблиғ.

Огаҳийнинг асосий мақсади амалдорлик билан эмас, балки баланд савияли маданий киши бўлиб жамият учун хизмат қилиш, олимлик ва шоирлик билан шуҳрат қозониш бўлган. Шунинг учун у: «...андак фориг бўлгон ва фурсат топгон вақтларда камоли шавқ ва ихлос била гоҳо уламои узом хидматлариға рағбат била бориб нуктадонлиғлари шарбати лаззатидин ширинком бўлиб, гоҳо шуарои дониш илтизом суҳбатларин суръат била охториб китобхонлиғлари вақтидин ҳажзи вофир олиб руҳафзо иборатлариға қулоқ солур» экан, ўз замондошлари Шермуҳаммад Мунис, Комил, Рожеъ, Диловарий, Хожа, Нозимий, Хисравий, Рожий, Фируз каби шоирлар; Мулло Расул Муҳаммад, Мулло Нурмуҳаммад бин Усто Қаландар Хевақий, Мулло Усто Нурниёз каби тош йўнувчилар;

Муҳаммад Яъқубхожа ибни Иброҳимхожа Хевақий, Абдулло ибни Мулло Оллоберди Ҳазораспий, Муҳаммад Сафохожа ибни Аминхожа Хўжайли каби хаттотлар муҳитида илмий-адабий суҳбатлар ичида ўсди, вояга етди.

XIX асрда Хева хонлигидаги адабий ҳаракатда Шермуҳаммад Мунисдан сўнг поэзия ва прозада (шунингдек, таржимонлик ишларида) ижодий фаолиятни давом эттириш, илғор сафда туриб ёзувчи ва шоирларга намуна кўрсатиш бурчи Огаҳий зиммасига тушган эди. Огаҳий ўз шеърини ва насрий ижодиёти билан XIX асрнинг 30-йилларидаёқ танилган эди. Таржимонлик ишларини эса асосан Муҳаммад Амин II ҳукмронлиги даврида бошлади. 1852 йилда тартиб берилган «Таъвиз-ул-ошиқин» девонидаги байтлар Огаҳий шеърларининг ҳаммасини ўз ичига олмайди. Чунки хонликда тинчсизлик кучайган пайтларда (айниқса Сайид Абдулло ва Қутлуғмуродхон ҳукмронлиги йилларида) Огаҳий шеърларининг қўл ёзма нусхалари ҳар жой-ҳар жойда қолиб, йўқолиб кетган эди. «...Олордин баъзининг мусаввидаси жузвонда пинҳон қолиб, баъзининг мусаввидаси ҳар тарафга сочилиб, нобуд ва паришон бўлур эрди», дейди шоирнинг ўзи.

Хоразмда Сайид Муҳаммадхон ҳукмронлиги вақтида нисбатан тинчлик ўрнатилгандан сўнг, Огаҳий ўз шеърларини тўплаб борди. Шунинг учун бўлса керак, девондаги аксарият шеърлар 60-йиллардан кейинги даврнинг мевасидир.

Огаҳий девонида шоирнинг камол топиш жамиятга хизмат қилиш ниятида ҳомийлар қидириб хонлар шаънига мақтовлар ёзишдан тортиб, гадоларнинг оғир аҳволигача, айрим вақтларда хонларни «адолатли», ҳаётни «фаровон» қилиб кўрсатишдан тортиб, ҳукмдорларнинг разолати, туҳмати, жаҳолати, шайх ва зоҳидларнинг ҳийла-макрларигача: илм-хунар тараққиёти йўлидаги тўсиқлардан тортиб, халқ ҳаётининг машаққатли манзараларини ҳам акс эттирган шеърлари борки, албатта, бу шеърлар ҳаёт воқеалари таъсирида бунёдга келгандир. Шоирнинг уқтиришича:

«...Етурдим ҳар жамоатга ўзумни,
Очиб ибрат била ҳар ён кўзумни.
Борининг ҳолидин бўлдим хабардор,
Аён кўнглумга бўлди барча асрор.

...Ҳар тоифанинг ҳолига лойиқ... бир мазмун шоҳидининг хаёли хотирим кўзгусига хутур қилса эрди, гуногун иборатлар била рангин назмлар либосин кийдуруб... халойиқ назарида намойиш берур эрдим»¹.

Огаҳийнинг байтларида айрим ҳукмдорлар шаънига қаратилган парчалар Мунис ва Комил асарларидагига нисбатан

¹ «Таъвиз-ул-ошиқин», 7-бет.

¹ «Таъвиз-ул-ошиқин», Дебоча, 1905, 5-бет.

² Уша асар, 5—6-бетлар.

кўпроқ бўлсада, мамлакат осойишталиги ва аҳоли тинчлигини кўзда тутиш, ҳукмдорлар диққатини шунга қаратиш, халқни жаҳолатдан қутқариш учун хайрли чоралар кўриш ҳақидаги фикрлари билан Огаҳий ўз ижодида Алишер Навоий ва Муниснинг тараққийпарварлик, маърифатпарварлик принципларини давом эттирган юксак истеъдодли ижодкор эди. Огаҳий кишилик маданиятининг қимматбаҳо бойлиги ҳисобланган 19 асарни ўзбек тилига таржима қилиб, ўзбек халқининг муштарак меросига айлантирган моҳир таржимон ҳам эди.

Огаҳий XIX аср адабий ҳаракатида мўътабар классиклардан Лутфий, Навоий, Фузулий, Мунис каби шоирларнинг поэзия соҳасидаги ютуқларидан фойдаланиб, ўзбекча гўзал шеърлар ижод этиши билан; улуғ форс-тожик классиклари Саъдий, Ҳофиз ва Бедилнинг санъаткорлигини ўзлаштириб, форсча-тожикча байтлар яратиши билан ўз таъсирини шунчалик кенгайтирган эдики, унинг бу нафис байтлари ўша даврдаги маданиятли кишилар мажлисида нутқ маданиятининг савиясини кўрсатувчи намуна ҳисобланар эди. Бу ҳақда шоирнинг ўзи шундай ёзган эди: «Аларнинг кўпроғи халойиқнинг тиллари азқорида мазкур ва кўнгуллари авроқиди мастур бўлиб, олам атрофи ва фалак ақториди қуёш янглиг шуҳрат тутиб акобир мажолисида рутбул — лисон ва асоғир маҳофилида вирди забон бўлур эрди...»

XIX асрда Хева хонлигидаги адабий муҳитда Огаҳийнинг шоир ва олим сифатида қилган хизматларини ҳеч ким унинг замондоши ва дўсти Паҳлавонниёз Комил Хоразмий таърифлагандай яхши таърифлаган эмас. Шунинг учун Огаҳийнинг ҳаёти ва ижодиётига доир илмий текшириш ишларида Комил Хоразмийнинг шу сўзларини ҳар доим эсда тутишга тўғри келади:

Улки огаҳларнинг огаҳидур,
Фаҳму дониш сипеҳрининг маҳидур.
Сўзи ортиқдурур гуҳардин ҳам,
Фазлу донишда олам ичра алам¹.

Огаҳийнинг
поэтик ижоди.
«Таъвиз-ул-
ошиқин» девони.

Огаҳий тарихшунос ва таржимон ҳамда лирик шоир сифатида кенг ва батафсил ўрганилмоқда. Чунончи, Огаҳий ижодига бағишланган ўнларча мақолалар ва кандидатлик диссертациялари ёзилди (Р. Мажидий, С. Долимов); тўрт томлик «Ўзбек адабиёти» китобларига, хрестоматия ва антологияларга Огаҳийнинг шеърлари киритилди, «Танланган асарлар»и нашр қилинди. Огаҳий ижодини баҳолашдаги нотўғри фикрларга хотима берилди.

¹ «Таворихи шоҳони Хоразм маа девони Мавлоно Комил», 26-бет.

Огаҳийнинг ўзбек тилидаги «Таъвиз-ул-ошиқин» девонини кўздан кечирар эканмиз, шоирнинг яшаган муҳитидан, феодал зодагонлардан қаттиқ шикоят қилиб ёзган шеърларини кўлаб учратамиз. Чунончи:

Ул гадо ҳолига раҳм эт, эй ганиким, кечалар
Қочуруб уйқусин айлар дийдасин гирён совуқ.

* * *

Кўр Огаҳий ҳунару фазл қадрсизлигини,
Ки қотголи ошиға топмас аҳли дониш дўғ.

* * *

Эй кўнгул, эрмас бу олам боғи жойи шодлиғ,
Оқил эрсанг истама ондин ҳавойи шодлиғ.

Гар замоне шодлиғ бўлса муяссар бўлма шод,
Ким эрур андуҳу кулфат иқтизойи шодлиғ.

* * *

Хароб ўлсун илоҳи гумбази даввори чархи дун,
Ки донм даври каждур, таври шум, ҳайати вожун.

Анинг кажравлиги таъсиридиндур бу жаҳон ичра,
Жафо аҳли ҳамеша хурраму аҳли вафо маҳзун.

* * *

Қулбаи вайронада тонг йўқ Огаҳий бўлса малул,
Ким эмасдур доғсиз кўнгли замони боғсиз

* * *

Не ишким бўлса муҳлик ғавғо, боис,
Фалак қилди менинг шаънимда ҳодис.

Демак, шоир Огаҳий ўз даврининг шодлиги доимий эмаслигидан нолиб, ганилардан «гадо аҳлига» раҳм қилишни сўраган, «жафо аҳлига» қарши чиқиб, «аҳли вафо»ни ҳимоя қилган экан, бу унинг ўз давридаги ижтимоий турмушда рўй берган воқеа-ҳодисаларни кузатиб, текшириб, маълум хулосалар чиқарганидан далолат беради.

Огаҳий аввалги асрларда ўтган классик шоирларнинг, айниқса Навоийнинг ижодий даҳосидан кенг таълим ва илҳом олди. Буни шоирнинг ўзи:

Огаҳий, ким топгай эрди сози назмингдин наво,
Баҳра гар йўқтур Навоийнинг навосидин сенга...

деб тасдиқлаган эди.

Бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, «Навоийнинг навосидин баҳра» олган Огаҳий назарида «Навоийнинг навоси» фақат ижодий техника, бадиий тил бўлибгина қолмасдан, шу билан бирга инсон тўғрисида ўйлаш, унинг бахт-саодати йўлида зулм-жаҳолат ва нодонликка қарши фикрларни илгари суриш, илм-ҳунарга даъват қилиш, мамлакат осойишталиги, маданият тараққиёти ва аҳоли манфаатлари учун кураш каби ғояларни ўзида мужассамлаштирган «наво» эди.

Навоийни ўз устози деб билган шоир Огаҳий ахлоқ-одоб масалаларида, худди Навоийга ўхшаб, тараққийпарварлик фикр-мулоҳазаларини илгари сурди:

Бас киши ким оқилу доно дурур,
Фаҳму хирад бирла тавоно дурур.
Гар амалинг бўлмаса не фойда,
Барча сўзинг бўлғуси бефойда...

Шунингдек, шоир:

Назир истар эсанг, гар жоҳилу олимга билгилким,
Эрур зоғу заған нодону доно булбулу қумри —

деб жоҳилларни «зоғу заған»га, доноларни «булбулу қумри»га ўхшатади. Еки шоир:

Одам улдур бу жаҳон аҳли аро,
Қайси ҳайвоннинг эса симу зари.
Қирмагай зарсиз кишилик сонига,
Саъдий ўлсун фазл аро ё Анварий —

деб ўз замонасида одамнинг кадр-қиммати унинг «симу зари» (олтин ва кумуши) билан ўлчанганини, илми жиҳатидан Саъдий ёки Анварий даражасида бўлган кишилар олтини йўқлигидан одам қаторига киритилмаганлигини таъкидлайди. Шоирнинг:

Сахову адлинг икки чашмасоре то абад элга:
Бири айнул ҳаёт ўлсун, бири баҳрүн нажот ўлсун —

деб, Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» дostonидаги «айнул-ҳаёт», «баҳр-ул-нажот» сўзларини қўллаб, мамлакат ҳукмдорини адолат ва саховатга чақириши ва:

Ожизу бечораларнинг кўз ёши ҳаққи учун,
Мулку умринг мuddати бўлсин илоҳи жовидон —

деб, «ожизу бечоралар» манфаати учун қайғуриши, «ожизу бечоралар»га муҳаббат изҳор қилиши Огаҳийдаги чуқур инсонпарварликнинг ифодасидир.

Муҳими шундаки, Огаҳийнинг поэтик ижодида хон, сарой амалдорлари, қози, муфти, шайх, зоҳид ва сўфиларга хитоб қилиб ёзилган шеърлар оз эмас. Шоирнинг «Девон»идаги шеърларга эътибор қилсангиз, унда:

Ростравлик Огаҳий руҳдек сени солмиш йироқ,
Қурби шаҳ топгай эдинг кажрав эсанг фарзин киби —

деб ёзилган жуда кўп байтларни учратасиз. Кўриниб турибдики, шоир ростгўйлик ва тўғрилиқни севган, эгрилик билан кун кечиришни қоралаган. Шоир Хева ҳукмдорларининг ростравларни (оддий халқнинг азиз фарзандларини) оёқ ости қилиб, кажравлар билан иш олиб борганликларини қоралайди. Унинг фикрича, жисман шоҳ ва гадо ўртасида ҳеч қандай тафовут йўқ; улар фақат ташқи кўриниши, кийим-кечаги билангина фарқ қилади:

Агар урён эса шоҳу гадо жисми баробардур,
Тафовут бу иковга айлаган изҳор хилъатдур...

Шундай экан, ташқи кўринишга зеб бериб, бефаҳм ва бефаросат юриш билан эл-юртга масхара бўлишдан кўра, маънавий оламни, қалбни, ақл ва онгни тарбиялаш ва билимдонлик асосида иш тутиш афзалдир. Огаҳий дейди:

Кўп ўлма зоҳир оро Огаҳий кел, ботинингни туз,
Ки ботин тузган элнинг олида бекор хилъатдур...

Шоир ана шундай фазилатларга эга бўлмаган кишиларнинг шоҳона либослар кийиб, талтайиб юришларини масхара-ралаб кулади. Тер тўкиб ишламай, меҳнаткашлар ҳисобига кайф-сафо қилиб ҳаёт кечирувчиларни қаттиқ қоралайди, ранж ва машаққатларга гирифтор бўлган замондошларининг оғир аҳволига ачинади:

Тараб базми аро бекорлар доим қилиб ишрат,
Ҳамеша хизмат аҳли мубталодур ранжу меҳнатга.

Шоир нодонларнинг иззат ва ҳурматда, ақл-дониши ва таъби расо кишиларнинг эса умрбод хорлик-зорликда кун кечирганини кўриб афсусланади:

Нодон азизу, муҳтараму, лек хордур,
Ҳар одаме ки донишу таъби расоси бор.

Огаҳий ўз ҳийла-макрлари билан одамларни хурофотга судраган зоҳидларни балчиққа ботиб қолган эшакка ўхшатиб, бундай ёзади:

Балчиқ ўлмиш зоҳид атрофи риё ашки била,
Бир эшакдекким ботиб йўл топмагай бутроқ аро.

Шоир шайхларнинг риёкорлигини «шайтон» билан тенглаштириб, уларни «раҳбар» деб билмасликка чақиради:

Роҳбарлик умед айлама, эй, дил, риёи шайхдин
Йўқтур ҳидоят айламоқ одамга шайтондин тамаъ.

Огаҳий шоир Мунис изидан бориб, рўзани кишини «дилтанг» қилувчи, тилни гунг, қулоқни гаранг этувчи, кишидан ақл-ҳушни, сабру қарорни олувчи бир касофат деб тасвирлайди:

Рўза айлаб мени басе дилтанг,
Бошим оғир, аёқим этти ланг.

Расми ноаҳдлик қилиб зоҳир,
Шишан ишратимга урди санг.

Эмас эрди бурунги ранжим оз,
Қилмиш устига рўза ҳам оҳанг.

Шоир ошиқнинг ҳаётини дилбарини — маъшуқасини ҳам «ҳур» ва «ғилмон»лардан устун қўяди:

Бўйла бир ёр агар ҳар кишига бўлса насиб,
Тиламас ҳур била суҳбатун ғилмон ила базм.

Юқорида кўриб ўтилган мисоллар, шубҳасиз, Огаҳийнинг Навоий, Равнақ, Нишотий ва Мунис каби шоирлар изидан борганлиги ва Навоийнинг «наво»сидан «бахра» олганлигини кўрсатади. Шуни ҳам эслатиб ўтиш лозимки, Огаҳий Навоий ғазалларига ўз замондошларидан кўра кўпроқ мухаммаслар боғлаган (девондаги 83 мухаммасдан 30 таси Навоий ғазалларига боғланган). Шоирнинг «Таъвиз-ул-ошиқин» девонида Навоийнинг «оё», «ойрув», «арзимас», «андин», «айлаб», «ўт», «ўйна», «нетай», «нетайин», «била», «тут», «гул», «муборак», «чекди», «ёр ўлмағай», «қилдила», «кокилинг» каби радифларда айтган ғазалларига боғлаган мухаммаслари, кўпгина назиралари бор. Огаҳий Навоий ғазалларидаги айрим радифларни ва янги радифларни қўллаб ғазаллар тўқиган. Чунончи, Навоийнинг Наманган шеваси билан «қилдила» радифида айтган ғазалига мухаммас боғлашдан ташқари, шу радифга ўхшаш «эттило», «айладило», «бўлдило» радифли ғазаллар битган. Бу факт Огаҳийнинг шакл ва мазмун жиҳатидан Навоийдан кўп ўрганганини тасдиқлайди.

Огаҳий Лутфий, Фузулий, Равнақ, Андалиб, Нишотий, Мунис каби шоирларнинг ижодий меросидан ҳам, тожикча шеър ёзишда Саъдий, Ҳофиз ва Бедил каби шоирларнинг шеърятдан ҳам самарали фойдаланишга уринган. Чунончи, шоир девонидаги «сақоқимиз — иштиёқимиз», «айтинг» радифли ёки шундай қофияли шеърлари Лутфий шеърлари таъсирида,

«бидояти — биҳояти» қофияли шеъри Фузулийнинг «қомати-қийёмати» қофияли шеъри таъсирида яратилган. Шунингдек, шоирнинг Фузулий ғазалларига боғлаган мухаммаслари ҳам бор.

Огаҳий шеърлари орасида ҳукмдорларга айтилган қасидалар ҳам бор. Шоир бу қасидаларида хонни «адолатли», ҳаётни «фаровон» қилиб кўрсатган, олган инъомлари эвазига миннатдорликлар билдирган. Лекин қасидаларнинг айрим мисралари мазмунидан шоирнинг бу «адолат» ва «фаровон» ликлар сирини очишга ҳам ҳаракат қилганини пайқаш қийин эмас. Масалан, Сайид Муҳаммадхон даврида ёзган қасидаларидан бирисида Огаҳий ўзининг ер ва боғдан маҳрум эканлиги тўғрисида бундай дейди:

Мени ҳам боғу ерли қилса лутфидин ери борким,
Абан анжад манго ҳованду ҳомис қадрдондур.
Агарчи илтифотидин эрур вақтим бағоят хуш,
Валскин боғ ила ер йўқлиги кўнглумда армондур.

«Девон»даги бошқа бир шеърда ҳам шоир «байтул эҳзон» ида ҳаёт кечирганини, боғ юзини кўрмаганини таъкидлайди:

Лек умрим аро мани маҳзун,
Билмадим не эканини асло боғ.

Байтул эҳзоним ичра субҳу шом,
Ўтти умрум қилиб таманно боғ.

Нечук очилсун Огаҳий таъби
Ки дами қилмамиш тамошо боғ.

Демак, Огаҳийнинг вақтини «бағоят хуш» қилган нарса ўз хизматлари эвазига онда-сонда олган бирор тўн ёки пўстиндан бошқа нарса бўлиши мумкин эмас. Шоир ҳатто оддий «чакман»и ёки «пўстин»и ҳам йўқлигидан қишда аҳволи ёмон бўлиши хавфидан ташвишга тушади:

Бу қиш не ҳоли кечгай Огаҳийнинг,
Ки не чекман анго бордур, не пўстин.

Шоир Огаҳийнинг қасидалари қайси даврларда ёзилганини қисман кўрсата олган эканмиз, унинг девонидаги бошқа жанр ва шаклларда ёзган шеърларини, байтларини ҳам шу тарзда аниқлаш ва даврлаштириш мумкин. Масалан, «Таъвиз-ул-ошиқин» девонининг 105—106-, 206—207-, 252—253-, 256-бетларидаги ғазаллар Хева хонлигининг чор Россияси томонидан истило қилинишидан илгари, XIX асрнинг 50—60-йилларида ёзилган. Девоннинг 48—224-бетларидаги айрим ғазаллар, байтлар шоирнинг кексалик пайтида яратилган бўлиб, XIX асрнинг 70-йилларига тўғри келади.

Огаҳий девонидаги шеърларнинг умумий характери ҳақида шуни қайд қилиб ўтиш лозимки, улар фақат бир мотивдаги (аристократик табақалар манфаатини куйлаш мотивидаги) шеърлар эмас. Тўғри, девонда хонни «адолатли», «ҳаётни фаровон» деб баён этган айрим байтлар ҳам бор. Шоир ижодининг ҳамма томонларидан хабардор бўлиш учун бу ҳолни инкор қилмаслик керак:

Етушти иди қурбон топди халқ ул навъ шодонлиғ,
Қи қолмай олам ичра бир киши анда ҳирмонлиғ.

Олиб андоқ неъматдин улус комини андоқким,
Топилмас бир киши ишрат қилурда қолгон армонлиғ.

Зару хилъатдин этди Огаҳийни ид аро шодон,
Илоҳо, шоҳға еткур икки оламда шодонлиғ.

Огаҳийнинг қурбон, рамазон сайллари ва наврӯз муносабати билан хонни мақтаб ёзган шеърлари ва байтларида ҳам шуни кўриш мумкин. Лекин бу Огаҳий ижодининг ҳамма томони эмас; Огаҳий шеърларининг ҳаммаси шундай мотивдаги шеърлардангина иборат эмас. Девонда, юқорида кўриб ўтганимиздек, бу мотивга қарама-қарши ўлароқ, даврдан, ҳукмрон гуруҳлардан норозилик кайфиятларини ифодалаган шеърлар ҳам жуда кўп. Буни янада яққолроқ англаш учун шоирнинг баъзи шеърларини яхлит-яхлит кўриб ўтиш лозим. Чунончи:

Даврондин агар, эй дил, етса санга бир роҳат,
Чекмоққа муҳайё бўл юз кулфату минг меҳнат.

Гар даҳр элидин олсанг ўлмакка етиб бир нон,
Бир лаҳза қутулмассан ўлгунча чекиб миннат.

Юз ваъда била хизмат ҳар кунда буюрғайлар,
Ёр тутмас агар қилсанг ҳар ваъдага юз хизмат.

Бу турфаки юз хизмат буткоргали жон чексанг,
Ҳар хизмат учун кўргунг ҳар лаҳзада минг тухмат...

Гар киприк ила қазсанг юз тоза қудуқ ондин,
Сероби мурод ўлмоқ кўргузмагуси сурат...

* * *

Кел, эй маҳзун кўнгул, хў эт, ғаму андуҳу кулфатга,
Талабгор ўлма ҳаргиз инбисоту айшу ишратга.

Нединким чархи кажрав гардишидин етмади ҳаргиз,
Қилиб юз саъю кўшиш ростравлар, кому роҳатга.

Хасосат аҳлининг комини гардун айлабон ҳосил,
Етургай доймо нокомлиғлар аҳли ҳимматга.

Зухалдек тийра диллар иззат авжида мақом айлаб,
Қуёшдек соф диллар туштилар хоки мазаллатга.

Тараб базми аро бекорлар доим қилиб ишрат,
Ҳамиша хизмат аҳли мубталодур ранжу меҳнатга.

Аларким беҳунардур дам-бадам хилъат кийиб қат-қат,
Ҳунар аҳли вале муҳтождур бир кўҳна кисватга.

Чу топнинг, эй кўнгул, гардуни дун ҳолидин огоҳлиғ,
Бериб орқа ҳунарга бўлмағил мағрур хизматга.

Ҳасад бирла нифоқу бухл ила хуссатни касб этма,
Тилаб иззат замона аҳли ичра қолма заҳматга...

Ўзи яшаган замонни, бекорлар, «беҳунарлар»ни, иззат-икромда юрган ҳасадчилар ва тухматчиларни ҳамда бошқа иллатларни фош қилиб ташлаган ана шундай шеър ва байтлар шоир девонининг кўпгина саҳифаларида учрайди.

Огаҳий девони диққат билан кўздан кечирилса, унда кўпинча бир-бирига зид бўлган икки қарама-қарши мотивнинг параллел равишда баён этилганини кўриш мумкин. Шоир ҳам мақтайди, ҳам танқид қилади; шодлигини ҳам билдиради, қайғусини ҳам изҳор қилади. Чунончи, шоир девонининг 159-бетидаги «қуллик» радифли шеър хонга миннатдорлик руҳида ёзилган бўлса, худди шу бетдаги «совуқ» радифли шеърда ҳаётдан норозилик кайфиятлари ифодаланади, «Не ўт, не луқма, не либос» бўлмаган вақтда совуқ бошланиб қолганлиги шикоят руҳида талқин этилади. Шоир девоннинг 207—208-бетларидаги шеърларида хондан «чакман» инъом олганлиги учун:

Инъом чу қилди шоҳ чакман,
Бўлдим буюк ўйлаким фалакман —

деган бўлса, 220-бетдаги бошқа бир шеърда хондан тама қилиш бутун умр миннат тузоғига илиниб қолишдир, дейди:

Очма дунё аҳли хон базлиға дасти тамаъ,
Гар десанг банд ўлмайин ўлгунча миннат домиға.

Шоир ижодидаги бундай қарама-қаршиликларнинг сабаби нима? Огаҳийнинг бу қадар беқарор ҳолатга тушиб қолиши, албатта феодализм системаси ва бу система зиддиятлари билан изоҳланади. Огаҳий ижодиётидаги қарама-қаршиликлар шоирнинг маданият ва тараққиёт тўғрисидаги истакларининг рўёбга чиқишига монё бўлган ижтимоий системадаги хилма-хил ғовлар туфайлидир. Чунки Огаҳийнинг 65 йиллик ҳаёти Хева хонлигининг Эрон, Бухоро ва Россия билан бўлган қарама-қаршиликлари хилма-хил формаларда давом этиб турган даврларга, мамлакат ичкарисидаги турли

уруғ-аймоқларнинг низо-адоватлари, исёнлари қайта-қайта рўй бериб турган, бир хон ўлдирилиб, иккинчиси ҳукумат бошига чиқиб турган даврларга ва, ниҳоят, Хева хонлиги территориясининг Россия тупроғи билан бирлаштирилган пайтларга тўғри келган эди.

Табиийки, турли хонларнинг ҳукмдорлиги шароитида ҳаёт манзараси (гарчи халқни эксплуатация қилиш асосан бир хилда бўлса-да), мамлакат осойишталиги, ҳукмрон доиралар билан халқ ўртасидаги муносабатлар, сиёсий ва иқтисодий вазият бир хилда эмас эди. Бу даврларда баъзан шоирни «қувонтирадиган» битта-яримта тасодифий воқеалар (оғир ва улуғвор ижодий меҳнат эвазига арзимаган бирор тўн ёки чакмон ҳадя қилиш каби) ва, кўпинча, шоирни беҳисоб қайғуларга соладиган кўнгилсиз воқеалар (бировни ноҳақдан жабрлаш, уй-жойини тортиб олиш, юртдан бадарга қилиш, аҳолини зиён-заҳматларга гирифтор этиш каби) рўй бериб турар эдики, шоир психологиясига бу ҳодисаларнинг таъсир этмаслиги мумкин эмас эди. Бинобарин, мутафаккир шоирнинг зиддиятлар билан ўралиб қолган ҳаёт йўли, ижодиётидаги қарама-қаршиликларнинг боиси ҳам худди шу воқеа-ҳодисалар билан боғланган эди.

Ҳаётдаги бундай қарама-қаршиликлар, хонликдаги нотинчликлар туфайли кечикиб қолиши мумкин бўлган тарих китобини ёзиш, форс-тожик тилидаги 20 га яқин тарихий ва бадий асарларни ўзбекчага таржима қилиш ва ижодкорликда баъзи сир ҳомийлар топиш учун ҳукмдорни мақгашни, унинг арзимаган инъомини муболаға билан тасвирлашни шоир ўзича муҳим тадбир ҳисоблаган эди. Бу тадбир ҳақиқатан ҳам онгли равишда қилинганлигини тубандаги кинояли мисралардан ҳам англаб олиш мумкин:

Рух киби шаҳдин йироқ ўлмай десанг бу асрда,
Ҳар тарафга мойил ўл андоқки фарзин, эй кўнгул.

Бироқ ҳақиқий ҳаёт, мамлакатда ҳукм сурган зўравонлик, ҳақсизлик, ҳуқуқсизлик, «юз ваъда била хидмат»га буюриб, «минг туҳмат» юклаб турувчилар шоир ғазалидан четда қолмас эди. Шоир бу ҳақсизликларни яққол кўрар ва ҳукмдорларни, давлатмандларни қаҳратон қишнинг совуқларида дидираган бева-бечоралар ва гадолар ҳолига раҳм қилишга даъват этар эди:

Ул гадо ҳолига раҳм этким совуқдин ҳар кеча,
То саҳар афғон чекиб, ашқин тўкар йиғлаб қиш.

Эй ғани, боқғил яловғлар ҳолига бу шукр учун,
Ким кнёрсан ту-бату қоқим била синжоб қиш.

Огаҳий ижодиётидаги бундай қарама-қаршиликларни унинг замондошлари бўлган Мунис ва Комил ижодларида ҳам кўриш мумкин. Бироқ бу қарама-қаршиликлар баъзи томонлари билан бир-бирига ўхшаса-да, кўпинча, бир-биридан фарқ ҳам қилади. Чунки бу шоирлар ижодий методлари жиҳатидан бир-бирларига яқин ва айни ҳолда ифода-ибора услуби жиҳатидан алоҳида-алоҳида мустақил шоирлар эдилар. Бу уч машҳур шоирнинг бир-бирига яқинлигини ва ижодларидаги тафовутни уларнинг бир мавзудаги байтларидан пайқаб олиш қийин эмас. (Чунончи, учала шоирнинг ҳам «ганж» радифли шеърини чоғиштириб кўринг.)

Огаҳий умрининг сўнги йиллари Хева хонлигининг Россия чоризмига қарам — вассал бўлиб қолган даврига тўғри келади. Бу даврда хонликда бирмунча осойишталик ва иқтисодий жонланиш пайдо бўлди: Хева хонлиги билан Бухоро ва Эрон ўртасидаги жанглар барҳам топди; хонликдаги туркман ёвмутлари билан ўтмишда деярли тўхтовсиз давом этиб келган тўқнашувлар камайди, Хева хонлигининг Россия билан бўлган савдо алоқалари аввалгига қараганда хийла кучайди.

Бу ижодий ўзгаришлардан Огаҳий анча хурсанд бўлган эди ва у бу даврдаги «улус осуда»лигини Муҳаммад Раҳим II ҳукмронлигига нисбат бериб, уни ўтмишдаги хонларнинг ҳаммасидан юқори қўйиб, бундай ёзган эди:

Асрида андоқ улус осудадирким, бўлмағай,
Навбатига нисбат этмак ҳеч шаҳнинг навбатин.

Аммо аввалгига нисбатан «тинчроқ» бўлган бу даврда маҳаллий бойлар, катта ер эгалари, амалдорлар Россия чоризмининг ҳимоясида меҳнаткаш оммани эксплуатация қилишни янада кучайтирдилар, бойиб кетдилар, камбағаллар эса ғоят қашшоқлашдилар. Бу ҳол шоирга қаттиқ таъсир қилди. У умидсизликка тушди, умрининг сўнги йилларидаги кўпчилик шеърларини бадбинлик руҳида ёзди. Шоир энди «узлатга чекиниб» худого ёлвориш, ибодат қилиш «олами ҳақиқат»га сафар юкин ростлаш каби мотивларда байтлар тўқиди:

Фано қасрига еткур Огаҳий жаҳд айлабон ўзин,
Агар истар эсанг бўлмоқ жаҳон андуҳидин маъмун.

* * *

Эйки даҳр аро қилмай Огаҳийни дармонда,
Бир қарам бирла ёраб ишларин кифоят қил.

* * *

Бироқ Огаҳийнинг ҳаёт йўли билан мумкин қадар боғлиқ ҳолда таҳлил қилиб ўтилган бу шеърини сатрлар Огаҳий томо-

нидан яратилган поэтик ижоднинг тўла намунаси ва мукам-мал таҳлили эмас. Огаҳийнинг ўз замонасига ва ўша даврдаги ҳукмрон табақаларга ҳамда меҳнат аҳллари ва илм-фан, адабиёт, маданият, ишқ-муҳаббат, ахлоқ масалаларига бўлган қарашларини янада чуқурроқ ўрганиш учун унинг ижодини бошқа шоирларнинг ижоди билан ҳам чоғиштириб кўриш лозим бўлади.

Чунончи, шоирнинг ишқ-муҳаббат темасидаги шеърларини кўрайлик. Маълумки, муҳаббат темаси жуда қадим замонлардан бери адабиётимизда қаламга олиб келинаётган етакчи темалардандир. Чунки муҳаббатсиз ҳаёт бемаъни ҳаётдир. Ҳақиқий муҳаббат вафодорлик, самимият ва жўшқин ҳис-туйғулар билан сугорилган бўлади. Ҳақиқий, пок муҳаббатда ҳийла-макр, алдаш-авраш бўлмайди. Субутсизлик, зўрлик, жафокорлик ва разиллик ҳақиқий ишқ-муҳаббатга ётдир. Чинакам ошиқ ва маъшуқ бир-бирига ана шундай пок, самимий муҳаббат билан интилади. Истеъдодли лирик шоир Огаҳий ҳам самимий муҳаббат куйчисидир. Шу сабабдан у «Девон»идаги ғазалларининг бирида:

Огаҳий ҳолини гар ишқ ичра билмак истасанг,
Чашми ибрат бирла дардангиз девонимга боқ...

деб куйлади ва ўз девонини ҳам «Таъвиз-ул-ошиқин» («Ошиқларнинг тумори») деб атади. У ишқий ғазаллар ёзишда «Дастпарвардаи Мунис» бўлганидан китобга ном танлашда ҳам Муниснинг:

Ғазалларким, ғами ишқингда таҳрир айлади Мунис,
Қилурлар қилсалар ушшоқ хайли бегумон таъвиз...

каби ишқий ғазалларидан фойдаланди.

Огаҳий девонидаги ишқ-муҳаббат темасида ёзилган шеърларнинг деярли ҳаммасида шоир эркин ишқ, эркин оилавий ҳаёт қуриш йўлидаги интилишлар олдида катта ғовлар борлигидан шикоят қилади, соф муҳаббат аҳллариининг фикр-туйғуларига ҳамдард бўлиб қалам тебратади. Чунончи, шоирнинг:

Ерсиз найлай, бу маҳзун жонни олғил, эй ажал,
Ким ўлим ушбу тирикликдин баса хушдур манго —

мисраларидан кўриниб турибдики, ёр билан ҳамиша бахтиёр турмуш кечириш орузи Огаҳий ғазалларининг мағзини ташкил этади. Шоирнинг фикрича, феодализмнинг серғурбат ва серташвиш, нотинч ва номаъқул шароитида айрилиқда хорзор яшашдан кўра, ошиқ учун ўлмоқ ва машаққатлардан халос бўлмоқ «хушроқ, афзалроқ»дир. Айрилиқ эса «гулзордин» жудо бўлган булбул нола-фиғонлари билан тенгдир:

Фигону нола қилсам айб эмас гар ёрдин ойрув,
Ки бўлмас тушса булбул ноласиз гулзордин ойрув.

Машҳур форс-тожик шоири шайх Саъдийнинг:

Пеши касе рав, ки талабгори туст,
Ноз бар он кун, ки харидсори туст.

(Шундай одам олдига боргинки, у сенга талабгор бўлсин, шундай кишига ноз қилки, у сенга харидор бўлсин),—деб ёзган гаплари ва бу гапларнинг «Суймаганга суйканма» каби халқ мақолларида ифодаланган мазмуни Огаҳий ишқий шеърларининг асосий мазмуни бўлиб қолади. Севиш ва севилиш, синаш ва синалиш, ошиқ ва маъшуқнинг ҳар жиҳатдан бир-бирига муносиб бўлиши лозим, деган фикр шоирнинг ишқий шеърларига сингдириб юборилади. Чунончи:

Эй кўнгул, кимдаким сени севмас,
Қоч анинг теграсига айланма.
Гар насиҳат қилурда ўтганлар,
Дедилар: «суймаганга суйканма...»

Шоирнинг фикрича, самимий ошиқ билан маъшуқа орасига рақиблар, ағёрлар, хусуматчилар суқилиб кириб, турли фитналар қилганида ҳам ошиқ ва маъшуқа бир-бирдан воз кечмаслиги, ранжимаслиги, ўзини ботир тутиши, руҳсизланмаслиги, мустақил фикрлаши ва ҳаракат қилиши, ҳар қандай огирликларни енгиб бўлса-да, ёрига ғамхўрлик қилиш мақсади билан яшаши лозим. Бу ҳақда машҳур озарбайжон шоири Фузулий бир шеърида:

Эй Фузулий, ёр агар жавр этса андин инжима,
Ёр жаври ошиқа ҳар дам муҳаббат тозалар —

деб, бошқа бир шеърида эса:

Гирифтори ғами ишқ ўлоли овораи даҳрам,
Ғами ишқа бани бундин батар ёраб гирифтор эт —

деб, ошиқ ҳамиша содиқ, ҳамиша ўз ишқида мустаҳкам бўлиши лозим, деган фикрни илгари сурган бўлса, Огаҳий ўзи яшаган замонда бу машҳур устод фикрларини ривожлантириб, бир қанча ишқий шеърлар ижод қилди; жумладан, у «Ошиқ» сарлавҳали шеърида қуйидагиларни ёзган эди:

Агар минг жавр қилсанг дарди ишқинг таркин этмон ким,
Бўлур шавқи фузунроқ неча ким чекса жафо ошиқ.

Қилурман етса сандин ҳар жафоу жавр юз минг шукр,
Ки қилмоқдур шикоят ёр жавридин хато ошиқ.

Агар жавр эт ва гар эҳсон, на қилсанг комим улдирким,
Ризои ёрсиз ҳеч ишни қилмас муддао ошиқ.

Албатта, Огаҳий аслида бу мисраларда ёринг ҳар қанча жабр қилса ҳам, уни сева бер демоқчи эмас (ўз ошиқига жабр қилиш ҳақиқий маъшуқанинг фазилати эмас), балки ҳар қандай тўсиқлар бўлганда ҳам, чинакам ёрдан воз кечмаслик, унга ҳамдам бўла олиш керак, демоқчи. Шунинг учун ҳам шоир «вафосиз» ёрдан кўра ёрсиз ўтишни афзал билиб:

Ёрсизлик дардига сабр айламаклик яхшиким,
Ёрлик истаб вафосизларга ёр ўлмоқ абас,—

дейди ва ишқ-муҳаббатда «сарв осо қомату рухсори гулфом» бўлиш эмас, балки «хулқу малоҳат» шартлигини уқтиради:

Ушшоқ кўнглин олғали хулқу малоҳат шарт эрур,
Иўқ сарв осо қомату рухсораи гулфом шарт.

Ўзга дилбар сори кўнглим, ваҳ, нечук майл айласун,
Ким русуми дилраболиғ келди дилдоримга хос.

Шоирнинг фикрича, ўз маъшуқасида ана шундай фазилатларни кўрган оқил ошиқ гулни қўйиб, хор (тикан)га бормайди, албатта:

Деманг илгидин чекиб қўл, ўзга шўх илгин тут,
Қайси оқил ташлабон гулни, олур хор илгина.

Шоирнинг фикрича, ишқ-муҳаббатда халқнинг «тенг-тенг билан» деган доно маслаҳатига амал қилиш лозим. Акс ҳолда «бир куҳанга (қарига) тоза жувон» тутқазииш «муздин совуқ»роқ воқеа бўлур эди:

Лек аҳли ақл олида муздин совуқдурур,
Бир кўҳанга тоза жувон бирла ихтилот.

Севиш-севилиш нормалари таҳқирланган, ёш-ёш қизлар мол-дунё эвазига зўрлик билан қари-қартанг кишиларга хотин устига берилган феодализм тузуми шароитида шоир Огаҳийнинг муҳаббат масаласида «тенг-тенги билан» деган фикрни ҳимоя қилиб чиқиши ғоят катта аҳамиятга эга эди.

Демак, юқорида кўриб ўтганимиздек, бир қанча соҳаларда изчиллик кўрсатган шоир Огаҳий ишқ-муҳаббат мавзусидаги шеърларида ҳам ўз устодлари Навоий, Фузулий ва Мунис каби шоирлар фикрини ривожлантиради ва уларнинг ғазалларидан қолишмайдиган сермазмун ва гўзал ғазаллар яратади. Муҳими шундаки, кўпчилик шоирлар (айниқса, сарой шоирлари) гўзалнинг кўзи, қоши, сочи, умуман, ташқи чиройини мадҳ этиш билан чекланган бўлсалар, Огаҳий маъшуқанинг ички дунёсини, маънавий оламини ҳам очишга, унинг ақл-фаросати, илм-маърифатга бўлган муносабати, муҳаб-

бати, ҳавас-қизиқиши ва маданий савияси масалаларини (ўз идеал орзулари орасида) биринчи планга кўтаради. Чунончи, шоир шундай мисраларни битади:

Ул малак сиймоки барча илм бўлмиш ёд анга,
Рўзу шаб дарсу сабақ такроридур муътод анга.

Сарфу наҳву мантиқ ичра токи саъй этти аён,
Сибҳвай руҳи қилур таҳсину ҳам имдод анга...

Қасби илм этмай киши гар қолса маҳзи жаҳл ила,
Икки олам обрўйи бўлғуси барбод анга.

Илмдин бебаҳра эл ҳолини билмоқ истасанг,
Огаҳийнинг зор ҳолин билгил истишҳод анга.

Шундай қилиб, ўз замонасининг буюк маърифатпарвари бўлган Огаҳий бу ўринда ҳам ўзини жуда камтар тутиб, маъшуқа билимдон бўлиши керак деган фикрларини умумга кўчириб, ҳаммани ҳам билим олишга даъват этади, ишқий тема ичида маърифатпарварлик ғояларини тарғиб этишга интилади.

Огаҳийнинг поэтик ижоди ана шу жиҳатлардан ҳам ўзига замондош бўлган кўпгина шоирлар, айтиқса сарой шоирлари ижодидан мазмунан фарқ қилади. Чунончи, Огаҳий ҳаёт кечирган адабий муҳитда аристократик завқ билан байтлар битган Хисрав ёки Хисравийнинг ишқий темадаги, жумладан, «базм» радифли шеърини кўздан кечирайлик:

Бўлди кеча муяссар манго дилдор ила базм,
Зарра ғам қолмади кўнглимда қилиб ёр ила базм.
Тонғача масту ҳамоғуш эдук гулшан аро,
Эрди жонбахш майу, ғижжаку сетор ила базм,
Юз карашма била ғамхорлиқ айлар эди,
Мисли Ширинки қилур Хисрави солор ила базм...

Авалло шунини таъкидлаш лозимки, бу мисралар зўрма-зўраки қофияга солинган сўзлар тизмасидан иборат бўлиб, мазмуни, ғоявий йўналиши жиҳатидан Огаҳий поэтикасидан хийла узоқ туради. Бу шеърда ҳақиқий ошиқ-маъшуқлар саргузашти билан алоқаси бўлмаган сарой айшу ишрати акс эттирилган бўлиб, у аристократик лириканинг таназзулидай кўринади. Бу шеър фаталистик руҳда яратилган тугуриқсиз ва зарарли асардир.

Демак, Огаҳийнинг поэтик ижоди, айрим маҳдудликларидан қатъи назар, ўз замондошлари бўлган Хисрав каби аристократ шоирларнинг шеърятидан ғоят даражада афзал, фойдали ва замонасига кўра илғор поэтик ижоддир.

«Таъвиз-ул-ошиқин» девонининг тузилиш тартиби. Огаҳийнинг поэтик маҳорати.

«Таъвиз-ул-ошиқин» дебوحасида айтилишига қараганда, девонда «...Шавқангиз ғазаллар ва мавъизаомиз қасидалар ва муҳаббатасар рубоийлар ва диққатпарвар маснавийлар ва базморо мухаммаслар ва руҳафзо мусаддаслар...»дан кўплаб намуналар келтирилган. Огаҳий девонидаги шеърлардан қарийб 70 йил давомида поэзия жанрлари ва бадий маҳоратда қандай ютуқларга эришилганлигини ва ўша адабий ҳаётда Огаҳийнинг ролини, қўшган ҳиссасини аниқлаб олиш мумкин.

Девондаги шеър турлари ва бадий формалар тўғрисида гапиришдан олдин, унинг тузилиш тартиби ҳақида қисқача маълумот бериш мақсадга мувофиқдир. Огаҳий ўз девонини анча ёшга етиб қолганида Муҳаммад Раҳимнинг маслаҳати билан тартиб берган эди. Бу ҳақда шоир қуйидагиларни ёзади:

«...Бир неча муддатдин сўнг бир кун фақирга иноят назари била боқиб, дилнавозлик юзидин хитоб қилиб дедиким, борча мусаввидалардаги ва баёзлардаги ва ўзга ерлардаги паришон бўлган шеърларингни жамъ этиб девон суратида тартиб бергил ва анго дебоча ҳам ясаб, сўнгра айтилган ашъорингни дағи ҳамул девонда ўз маҳаллида рақам силкига гуҳар янглиг тергил. Нединким, кишидан то қиёматгача боқий қолатурғон ёдгор ва фарзанди саодат осор — яхши сўздур...»

Бўлубдур шеър яхшилар шиори,
Жаҳонда то қиёмат ёдгори.
Кишига шеърдин йўқ яхши фарзанд,
Ки доим боқи ул фарзанди дилбанд.
Сўзингдур ўзга сўзлардин зиёда,
Санго фарзанд бизга хоназода.
Раво кўрма аларга дарбадарлик,
Етимосо ҳамнша навҳагарлик.
Олор ҳаққинда меҳр ойинини туз,
Борсин йиғнабон девонга киргуз.
Ямон деб солмағил бирни назардин,
Ки фарзанд улғуси пора жигардин.
Неча яхши аро бўлғай ямон ҳам,
Туман бўғдой аро бўлғай самон ҳам.
Агарчи очилур юз гул чамандин,
Валекин чораси йўқтур тикандин...

Алқисса, бу амри шарифни алмаъмуру маъзурун ҳадиси муқтазоси била қабул эттим. Неча муддатлар кўп меҳнат ва машаққатлар чекиб, аксар ашъоримни жамъ этиб, девон суратида бир неча авроқ сутурига биттим...»

Девон тартиб беришдаги принцип Мунис девонининг дебوحасида баён этилган принципга ўхшайдик, бу ҳол шоир Ога-

ҳийнинг адабиётда ҳақиқатан ҳам «Дастпарвардаи Мунис» эканлигини яна бир марта тасдиқлайди.

Огаҳийнинг «Таъвиз-ул-ошиқин» девонининг икки тошбосма нашри бор. Биринчи нашри ҳижрий 1323 (мелодий 1905) йилда чиқарилган бўлиб, қоғозининг сифати у қадар яхши бўлмаганлигидан айрим саҳифаларда сўзлар, ҳатто мисра ва байтлар хира чиққан. Иккинчи нашри ҳижрий 1327 (мелодий 1909) йилда чиқарилган бўлиб, яхши қалин оқ қоғозга босилган. Шунингдек, девоннинг 1905 йилда котиб Муҳаммад Яъқуб Харрот томонидан кўчирилган қўл ёзма нусхаси ҳам бор.

Девоннинг бу нусхалари бир-биридан асосан фарқ қилмайди. Унинг 1323 (1905) йилги биринчи нашрида шеърлар қуйидаги тартибда жойлаштирилган:

- 1) дебоча (1—18-бетлар);
- 2) ғазаллар (20—257-бетлар);
- 3) уч мустазод (257—260-бетлар);
- 4) мухаммаслар (260—351-бетлар);
- 5) мусаддас, мурабба, мусамман (351—368-бетлар);
- 6) таржеъсандлар (368—384-бетлар);
- 7) баҳри тавил (384—431-бетлар).

Ашъори форси (форсча-тожикча шеърлар):

- 1) ғазаллар (431—442-бетлар);
- 2) мухаммаслар (442—449-бетлар);
- 3) муножот (449—450-бетлар);
- 4) таворих (451—468-бетлар);
- 5) қасоид (468—530-бетлар);

6) девоннинг охиригача муқаттаот, рубоий, туюқлар, чистонлар, муаммолар, маснавийлар берилади. Лекин девон бетларига рақамлар қўйишда эътиборсизлик натижасида йўл қўйилган хатолар китобхонни анча қийнаб қўяди.

* * *

«Таъвиз-ул-ошиқин» девонидаги шеърларни кўздан кечирар эканмиз, Огаҳийнинг классик адабиётимизда бўлган шеърий жанрларнинг қарийб ҳаммасини ўз ижодий лабораториясида ишга солганини пайқаймиз. Лекин биз бу ерда Огаҳий девонидаги шеър турларининг ҳаммасидан мисол келтириб ўтирмасдан, унинг ўз замондошлари девонида учрамайдиган ёки кам учрайдиган шеърий формаларда қандай ижод қилгани ҳақида қисқача тўхталиб, баъзи мисоллар келтирамиз, шунинг ўзидан ҳам Огаҳийнинг шеърият соҳасидаги билими, тажрибаси ва маҳоратини англаб олиш мумкин. Чунончи, девондаги шеъриятнинг баъзи бир шакллари кўриб ўтайлик.

Одатда, ўтмишдаги шоирлар 4—6 ёки ундан ҳам кўпроқ мисралик бадий парчада бирор сўз ёки фикрни яширин шаклда ифодалаб, уни топиб айтиш учун ўқувчини ўйлашга, фикрлашга ва сўнгра тегишли хулосалар чиқаришга ундаганлар. Шеърятнинг бу формаси чистон деб аталган. Баъзи шоирлар сўз ўйини учун, баъзилари эса жиддий бир фикрни ифодалаш ниятида чистон яратганлар. Огаҳий поэзиясида чистон кўпинча муҳим бир социал аҳамиятга эга бўлган маънони ифодалайди.

Масалан, тубандаги 4 мисралик чистонда шоир оёғи битта, боши олгита ва қаноти саксонга бўлган қуш тўғрисида гапириб, унинг «замон аҳли аро» оти бор, аммо ўзи «йўқлуқ ошиёни» да маскан тутганини уқтиради ва ўз даврининг китобхонларини бу топишмоққа жавоб қайтаришга ундайди:

Ул на янглиғ турфа қушким, олтидур онинг боши,
Турфароқ бу ким оёқ бирдур, қанот саксон анго.
Гарчи онинг бу замон аҳли аро бордур оти,
Лек йўқлуғ ошиёни ичрадур маскан анго.

Бу чистонда «вафо» деган сўз яширинган бўлиб, бу бир қанча сонлар (6, 80 ва 1) орқали ифодаланган. Бинобарин, Огаҳий бу чистонда ўз замонасида «вафо» сўзи ишлатилса ҳам, аслида вафо йўқлигини айтмоқчи бўлган. *Вафо* — وفا сўзидаги ҳарфлар абжад ҳисоби билан санаб чиқилса, чистонда савол тариқасида қўйилган сонларнинг йиғиндисига баробар келади (1—1, 80—و, 6—ف).

Шунингдек, девоннинг 402—403-бетларида «давлат», «танга», «оташгир» сўзлари яширинган чистонлар ҳам бор. Шоир давлат (حوالت) сўзи яширинган чистонни:

Топмағонга соясин базму тараб зиндон ўлуб,
Хам қад ила нола айлар ҳар тун андоқким қубуз —

мисралари билан; *танга* (تنكا) сўзи яширинган 16 мисралик чистонни эса:

Топмаса гар илтифотин ҳар киши,
Хордур гарчи жаҳон доносидур —

мисралари билан тугатади.

Бу символик тасвирларда Огаҳий поэзиясидаги рамзлар ёрдамида фикр баён қилиш услубини кўриш мумкин. Шоир ўзи яшаган даврда «вафо» йўқ демоқчи бўлади; «давлат» сиз кишилар «қубуз» сингари нола қилади, «танга» сиз киши, «жаҳон доноси» бўлса ҳам хор-зордир, деган фикрларни бил-

дириб, ўз давридаги ҳаётда бўлган, ҳақиқий аҳволни англамоқчи бўлади.

Бундай усул шоирнинг муаммоларида ҳам яққол сезилиб туради. Чунончи, шоир *ид* (عبد) сўзини чиқариш учун:

Банда белида бор бир гавҳар,
Икки қил они эй карампарвар —

деб муаммо ёзади. Юзаки қараганда шоир сўз ўйини билан шуғуллангандай бўлиб кўринади. Бу сатрлардаги «банда» сўзи арабча عبد (абд) шаклида ёзилади. «Бир гавҳар» (ع) билан «و» ўртасидаги нуқта (.) дир. Шу нуқта икки қилинганда (..) «ب» (б) «ن» (е) бўлади ва бу «و» билан «و» ўртасига киритилиб ўқилса, *ид* (عبد) шаклига айланади.

Шоир бу ўринда ҳам рамзлар билан иш кўриб, «карампарвар» бўлиш, кишида бир гавҳар бўлса, икки гавҳар қилишга ёрдамлашиш, умуман сахий сўлишга даъват этмоқчи бўлади.

Ўтмиш адабиётида шеърятнинг «манқуд» (мисраларда калималарнинг нуқталиқ келиши), «ғайри манқуд» (мисраларда калималарнинг нуқтасиз келиши), «восе-ул-шафатайн» (мисрада лаблашмаган товушларнинг келтирилиши), «васл-ул-шафатайн» (лаблашган товушларнинг қаторлашиб келиши), «мусове-ул-тарафайн» (ҳамма тарафдан ўқилганда сўзларнинг баробар келиши), «мақлуби мустави» (мисранинг охиридан бошга қараб ўқиганда, шакл ва маънонинг тўғри ўқигандаги каби қайтарилиши) каби формалари кўп қўлланилар эди.

Огаҳий девонидаги шеър формаларидан кўринишича, у шеърятнинг ана шу шакллари яхши билган. Чунончи, шоир ўз девонида «мусове-ул-тарафайн» шаклида ёзилган 4 мисралик парчани келтиради:

1	2	3	4
1 — Ул шўҳки	очилди	хатти	рухсори
2 — Очилди	раёҳинда	юзи	гулнори
3 — Хатти	юзи	бесабру қарори	манман
4 — Рухсори	гулнори	манман	зори.

Бу парчанинг тўртала мисрасини ҳам одатдагича ёнга қараб ўқиганда қандай маъно англашилса, сўзларни юқоридан пастга қараб ўқиганда ҳам шу шакл ва маъно айнан такрорланиб келади. Лекин, шуни таъкидлаш лозимки, тарафларнинг баробарлигини фақат шакл жиҳатидангина эътиборга олиб ёзилган бу мисралар адабиётнинг тараққиёти учун ҳеч

қандай аҳамиятга эга эмас эди. Бу мисралар Огаҳийнинг ҳар қандай шаклда ҳам шеър ёза олиш қобилиятининггина кўрсатиши, холос. Ҳақиқатда эса, бу мисралар адабиётда маънони шаклга қурбон қилишнинг, «санъат-санъат учун» руҳидаги майллар таъсирининг меваси эди. Шунинг учун ҳам бу ҳол Огаҳий ижодида етакчи ўринни эгалламайди.

Бу ўринда шуни алоҳида эслатиб ўтиш керакки, Огаҳий ижодида етакчи жанр даставвал ғазалдир. Огаҳий ғазалларида фақат ишқ-муҳаббат темасигина талқин этилмайди. Унинг ғазалларида ошиқ, маъшуқа, ёр, ағёр образлари, фозил — олим, донишманд — мутафаккир киши (аввало, шоирнинг ўз шахси ва май ичиб, ўзини манфур, жирканч муҳитдан узоқ тутувчи, эркинлик ахтарувчи, замонасининг бадбуруш қиёфасига лаънат ёғдирувчи, эркин фикрлар айтиш тарафдори бўлган шахс) образлари яратилади, шайх ва зоҳидларнинг қиёфаси фош қилинади.

Огаҳий, одатдаги 7—8, 10—11 ёки 12—13 байтлик ғазаллар ёзиш тартибини бузиб, мазмун талаби билан 20 байт (40 мисра)лик ва 23 байт (46 мисра)лик ғазаллар ёзди.

Огаҳий девонида, юқорида кўрсатиб ўтганимиздек, қасидалар ҳам оз эмас. Аммо кўпчилик қасидалари бу давр адабиёти учун характерли бўлган, ҳукмдорни мақташга қаратилган қасидалардир. Унинг мадҳ-зам шаклидаги айрим қасидаларидагина бирмунча оригиналликни, замонаси учун зарур бўлган фикрларни учратиш мумкин.

Девонда шоир қитъаларидан 8 таси келтирилган. Мисралари ҳикматли сўзлар билан тўлиб-тошган бу қисқа, ихчам жанрда ҳам шоир усталлик билан қалам тебратган. Шоирнинг:

Эй кўнгил, кимсаким сени севмас,
Қоч анинг теграсига айланма —

мисралари билан бошланган қитъаси, шунингдек хусусий мулкчилик, очкўзлик ва ахлоқий бузуқликларни фош қилган қитъалари ғоят муҳим аҳамиятга эгадир. Чунончи, хоннинг яқин кишии бўлган бадкор нақиб ҳақидаги қитъада шоир нақибни (амалдорни) «савоб учун» ўлдириш лозим, деб айтади:

Бор икки шуму бухлу ҳасад бирла даҳр аро,
Ҳақ лаънатига бир-бирисидин қариб эрур.
Дилдор базми ичраву шаҳ остонида,
Бири эрур рақибу, бири нақиб эрур.
Ўлтурса бир киши гар аларни савоб учун,
Тангри инояти анга бешак насиб эрур...

Шоирнинг бундай қитъалари, албатта, ўз даври адабиётида жанговар руҳдаги қитъалар эди.

Шоир девонида таржиъбандлар ҳам бор, улардаги бандлар ва байтларнинг сони бир хилда эмас. Мазкур девондаги биринчи таржиъбанднинг беш банди 9 мисрадан (ҳаммаси 45 мисра) бўлиб, ҳар банди охирида:

Даҳр бир вайронадурким, хароб обод эрур,
Чиқса ондин ҳар киши ғам бандидин озод эрур —

мисралари такрор (таржиъ)ланиб келади. Етти бандлик иккинчи таржиъбанднинг ҳар бир банди 12 мисрадан бўлиб, ҳар банди охирида:

Раҳм айлаки, қолмади қарорим,
Чиқмоққа етушти жони зорим —

байти такрор (таржиъ)ланиб келади.

Девонда икки мурабба, 5 мусаддас, 3 мусамман ва бир неча рубоий бор. Одатда *а-а-б-а* шаклида қофияланиб келадиган рубоий жанри Огаҳий ижодида жамият ҳаётига доир муҳим фикрларни ифодалаш учун қаратилган. Чунончи, Огаҳийнинг:

Эй келди фунуну илм таслим санга,
Қилмоқ манга лозим ўлди таъзим санга.
Гарчи йўқ эрди қувват ағғимда вале!
Келдим бош ила олгали таълим санга —

рубоийси «илм-фан учун бошни ҳам оёқ қилиб югуриш лозим» деган фикрни ифодалаш жиҳатидан шоир маърифатпарварлигини тараннум этади.

Шоир девонида «туш», «қошима», «ёқилмади» сўзлари бир неча маънода қўлланилган туюқлар ҳам оз эмас. Туюқларда ҳам қофиялар шакли, худди рубоийдаги сингари, *а-а-б-а* бўлса-да, шоир омоним сўзларга эътибор беришни диққат марказида тутди. Чунончи:

Дарди заҳри солди чинлар қошима,
Келмади ҳолим сўрарга қошима...

Юқорида Огаҳий девонида назира тарзида ёзилган шеърлар ва тахмислар анчагина борлигини уқтириб ўтган эдик. Огаҳий назираларининг муҳим хусусияти шундаки, улар назира учун танланган шоирларнинг шеърларидан қолишмайди ва керакли ўринда ўз замонасига бевосита алоқадор бўлган ижобий фикрлар билан бойитилади. Шоирнинг тахмисчилигида эса икки ҳолни яққол кўриш мумкин. Девонда шоирнинг ўз ғазалларига ҳам, ўзидан илгари ўтган ёки замондош шоирларнинг шеърларига ҳам боғлаган тахмислари

¹ Огаҳий бир вақтлар отдан йиқилиб, бир оз оқсоқланиб юрган бўлиб, бу ерда шунга ишора қилади.

бор. Чунончи, «арзимас», «ёлғиз» радифли ўз ғазалларига тахмислар болаган шоирнинг 83 мухаммасидан 30 таси Навоий ғазалларига, қолганлари эса Жомий, Саъдий, Фузулий, Бедил, Равнақ, Мунис ва бошқа шоирларнинг шеърларига айтилгандир.

Аммо масаланинг муҳим томони шундаки, шоир бу мухаммасларида мазкур шоирларнинг фикрларини фақат такрорлаб қолмасдан, уларни тасдиқлайди, ташвиқ этади ва уларга ўз фикрларини қўшади. Чунончи, Фузулий:

Даврон аро усру кўп эрур шўхи дилоро,
Яхши назар эттукча саронжоми ёмондир...

деб ғазал айтган бўлса, Огаҳий шу мисраларнинг мазмунига қўшилгани ҳолда (226—273), «жаҳонда гўзаллар кўп, аммо ҳаммасига ҳам асир бўлавериш ярамайди, уларнинг ақл-фаросатига, дидига ва латофатга эътибор бериш, мустақил фикрли бўлиш лозим» деган фикрни илгари суради.

Огаҳий яшаб турган даврда Хоразмда дostonчилик жанри кенг ривож топмаган бўлиб, катта дostonлар ҳам жуда кам эди. Аммо катта ҳажмли шеърларни—маснавийларни Мунис, Комил каби айрим шоирлар ижодида кўпроқ учратиш мумкин эди. Бундай маснавийлар Огаҳий девонида ҳам бор. Бироқ шуниси характерлики, Огаҳийнинг кўпчилик маснавийлари Навоий «Хамса»сидаги дostonлар вазнида бўлиб, баъзилари маълум воқеликни ҳикоя қилиши жиҳатидан кичкина дostonчага ҳам ўхшаб кетади. Масалан, 1909 йилда нашр этилган девоннинг 348—353-бетларидаги 144 мисралик маснавийда берилган ҳикоят Навоийнинг «Баҳромнома»сидаги ҳикоятларга ўхшайди. Тил хусусиятлари, қофия яқинликлари жиҳатидан қисман халқ дostonларига ва Навоий дostonларига уйғунлиги сезилиб турган бу маснавий шундай бошланади:

Бу ширин қиссага сургон қаламни,
Варақ ўзра чекар мундоқ рақамни.
Ки бор эрди ажаб бир ошиқи зор,
Балои ишқға бўлган гирифтор.
Анинг маъшуқи эрди бир паризод,
Назокат гулшанида сарви озод.
Жамоли бандаси хуршеди анвар,
Хати шармандаси мушк ила анбар...

Ҳикоя қилинишича, шоир тасвирлаган шу гўзални бир йигит севади. Рақиблар йигитнинг йўлини тўсиб, унга азоб берадилар. Бундан хабари бўлмаган қиз йигитдан у билан учрашиб турмаганлиги учун хафа бўлади. Йигит узр айтиб, чеккан азобларини бир-бир изҳор этади. Шундан сўнг қиз тан бериб, бундай дейди:

Эмассан ошиқу ман ошиқингман,
На иш қилсанг сенинг лойиқингман.

Огаҳий мисраларни яратишда Навоий приёмларидан ҳам фойдаланади:

Чу сен-сен шоҳдурсен, мен гадойинг,
Гадойинг демайинким хоки пойинг...

Маснавийда йигит томонидан қизга айтилган бу икки мисра Навоий дostonларида жуда кўп қўлланилган «муболаға ва инкор» приёми билан яратилган. Огаҳий девонининг 357-бетигаги бошқа бир маснавий ҳам ўз вазни, ҳикоятлари ва афористик мисралари билан Навоийнинг «Ҳайрат-ул-аброр» идаги шеърӣ ҳикоятларни эслатади.

Шоир ўз девонидаги шеърларда аруз вазнининг турли баҳрларини қўллади:

Қўйинг йиғлайки, ушбу кун севар ёримдин айрилдим,
Мурувватлиғ, муҳаббатлиғ вафодоримдин айрилдим.

(Ҳазажи мусаммани солим — мафоилўн мафоилўн мафоилўн мафоилўн.)

Эй жони гамгин муждаким бу кеча жононим келур,
Гунча даҳону гул бадан сарви хиромоним келур.

(Ражази мусаммани солим — мустафъилўн мустафъилўн мустафъилўн мустафъилўн) ва ҳоказолар.

Огаҳий девонини кўздан кечирар эканмиз, шеърятнинг турли усулларида ўз маҳоратини намоиш қилганлигини кўраимиз. Чунончи, шоир шеър мисраларини бадний жиҳатдан пишиқ ва гўзал ишлаш учун классик адабиётнинг талмех, тазмин, табиин, иҳом, илтизом, тажоҳил-ул-ориф, лаф ва нашр каби йўллари билан ҳам керагича фойдалана олган. Масалан, шоирнинг қуйидаги мисралари тажоҳил-ул-ориф приёми билан яратилган:

Базмим ичра кеча туққон ойму?
Ехуд ул рухсори базм оройму?

Огаҳий токи сочар сўз нақдини,
Ким маони ганжидин ул бойму?

Шоирнинг:

Қўр шомти хиссатнию хосияти ҳимматниким,
Қорунгадур таҳтус сари, Мусоға фавқи тавр ганж —

мисралари лаф ва нашр санъати асосида яратилган бўлса, қуйидаги мисралари таносиб санъати асосида ёзилган:

Оғзин қачон зикр айласам ширин мақол айлар мани,
Белин қачон фикр айласам нозик хаёл айлар мани.

* * *

Хироми қоматингнинг фикрин этгач,
Равонлиг бўлди ашъоримга махсус.

Сочи андешасидин Огаҳийдек,
Назокат келди ашъоримга махсус.

* * *

Тонг эрмас Огаҳий аҳли жаҳон шеърингга майл этса,
Нединким, ҳар сўзинг назм ичра бир гавҳарга ўхшайдур.

Шу кейинги мисралар мазмунидан Огаҳийнинг бадий адабиётга, шеърятга бўлган муносабатини ҳам аниқлаб олиш мумкин. Огаҳий «Таъвиз-ул-ошиқин»нинг дебочасида: «Шеър... айтмоқ ҳунари ҳар кимнинг қўлидин келмашидур. Шеър шоирниг иззу давлат неъматин ҳосил қилмоқга биғадур» дер экан, шоирнинг шуҳрат топиши, халқ ҳурматиға сазовор бўлиши унинг бадий хизматининг қиймати билан ўлчанишини кўзда тутган. Шунинг учун юқоридаги мисраларда шеърда «равонлиқ», «назокат» бўлиши ва «назм» сўзнинг «гавҳарга» монанд бўлиши уқтирилган.

Тожиқча шеърлари.

Огаҳийнинг «Таъвиз-ул-ошиқин» девонида қасидаларидан олдин «Ашъори форси» сарлавҳаси билан унинг тожиқча шеърлари (ўзбекча таржиъбандлар ўртасида) берилган бўлиб, улар ғазал, мухаммас, мусамман, муножот, тарих ва маснавийлардан иборатдир. Девондаги тожиқча шеърларнинг ҳаммаси 1090 мисрани ташкил этади.

Шоирнинг тожиқча шеърлари ҳам ўз тематикаси, мазмуни ва бадий хусусиятлари билан ўзбекча шеърларидан қолишмайдиган юксак асарлар бўлиб, уларда ўша замон турмуш таассуроти инъикос эттирилган. Масалан, шоир узоқ вақтгача хорлик билан тамаъ чоҳига дучор бўлганини, тамаъ бандидан қутулиб иззатга лойиқ бўлиш орзусида эканлигини қуйидагича баён қилади:

Халоси дода аз банди тамаъ кун лоиқи иззат,
Ки муддатҳо ба хори мубталси қаъри ин чоҳам.

Шоир сув билан ўтнинг бир жойда қарор топиши мумкин бўлмаганидек, бефайз ва ноаҳил кишилар билан доноларнинг ҳам сўҳбати қарор топмайди¹, деб ўз давридаги «бефайз, ноаҳл» кишиларга киноя қилиб, шундай ёзган эди:

Маро аз сўҳбати бефайзи ноаҳлон жудон деҳ,
Ки як жо обу оташ жамъ натвонад шудан бо ҳам.

¹ Алишер Навоий эса ўз замонида бу мазмунда мана бундай деб ёзган эди:

Мени мен истаганлар сўҳбатига аржуманд этмас,
Мени истар кишининг сўҳбатин кўнглум писанд этмас.

Огаҳий ўз даврида киши умрининг қадрсизлиги, бебақолигидан нолиб, шундай мисраларни битади:

Шуд зи умри бебақон худ магар огоҳ субҳ,
Мевавад аз хештан ҳар-дам кашида оҳ субҳ.

(Ўз умрининг бебақолигидан тонг хабардор бўлди, шекилли, у ҳар доим оҳ чекиб, ўзидан кетади.)

Махўр ҳаргиз фиреб аз фурсати ҳаста дар ин гулшан,
Ки умри нимрўзи сахт ноёб аст шабнамро.

(Бу гулшандаги фурсатдан фиреб ема, чунки шабнамнинг ярим кунлик умри ҳам ноёбдир.)

Бу мисралардан шоир ҳаётни — яшашни севмас экан, деган хулоса чиқмайди. Шоир ҳаётни, маъшуқа билан фаровон ҳаёт кечиришни истаган ҳолда тирикчилик учун ўз даврининг мувофиқ эмаслигидан нолиди, холос. Огаҳийнинг тинч ва осойишта ҳаёт ҳақида ажойиб орзулари бўлган. Шоир тожиқча шеърларида ҳам шу орзулари қаршисидаги тўсиқларга қарши ғазабланади. Унинг вафодор оила, самимий ошиқ ва маъшук тўғрисидаги байтлари шоирнинг нима-лар тўғрисида ўйлаганини очиқ кўрсатади.

Чунончи, шоир «дилдор лаълидин» нўш қилишга муяссар бўлганда, Хизрнинг «обу ҳайвон»идан воз кечади:

Маро эй Хизри раҳ нанмо ба сўн обиҳайвонат,
Ки нўши лаъли дилдорам бас аст обибақо имшаб.

Дилбарнинг шахло кўзлари билан «нигоҳ»и, «лаъли гўё» си билан луқма ташлашининг ўзи шоир (ошиқ) учун ҳар қандай дарднинг давоси ва мангу ҳаётдир:

Давои дарди ман омад нигоҳи чашми шахлоят,
Ҳаёти жовидонам шуд адои лаъли гўёят.

Агар шоир (ошиқ) дилбарнинг «фирдавс осо» мажлисидан жой олишга муваффақ бўлар экан, «жаннат гулшани»нинг қасрлари тўғрисида сира ўйламаслиги, улардан воз кечиши турган гап:

Намегирам ваган дар қасрҳои гулшани жаннат,
Агар жоям диҳи дар мажлиси фирдавс осоят.

Ижобат бо дуои Огаҳий аз баски мақрун аст,
Ўмедам он ки уқбоят шавад беҳтар зи дунёят.

Бироқ бу мисраларда ифода қилинган фикрлар шоирнинг идеал орзулари эди, холос. Аммо шоир яшаб турган даврда бу орзуларнинг рўёбга чиқиши мумкин эмас эди. Шоирни ўраб олган феодал муҳит воқеа-ҳодисалари уни туганмас

қайғу-ғамларга солади. Шоирнинг ўзбекча шеърларидаги сингари, тожикча шеърларида ҳам (айниқса умрининг сўнгги йилларида) узлагга чекиниш, худога ёлвориб, «гуноҳ»ларига кечирим сўраш каби мотивлар бўриб кўринади.

Огаҳийнинг форс-тожик тилидаги шеърлари Саъдий, Ҳофиз, Бедил каби классик шоирлар таъсирида ёзилган. Шоир форс-тожик классик адабиётидаги ютуқларни ўзлаштириш учун Бедил ва Амирийнинг тожикча шеърларига мухаммаслар ҳам боғлаган.

Огаҳийнинг бутун умри давомида бир хон ўрнига иккинчисининг келиши, Хевада бино қилинган турли қурилишлар, мадрасалар ҳақидаги тарих шеърлари девоннинг «Ашъори форси» қисмида (451—476-бетларда) келтирилган. Бу шеърлардан 454-бетдаги 18 мисралик «Тарихи бинои Ҳисори беруни Хевақ» шеърдан ташқари ҳаммаси тожикча айтилган шеърлардир¹.

Огаҳийнинг тарих формасидаги шеърлари, ўзбекчаси сингари, тожикча ҳам муваффақиятли чиққан. Шунинг ҳам уқтириш лозимки, девондаги 29 тарихдан 27 таси форс-тожик тилида ёзилган бўлиб, улар «Тарихи вафоти Оллоқулихон ва жулуси Раҳимқулихон» (1258), «Тарихи жулуси Муҳаммад Аминхон» (1262), «Тарихи жулуси Сайид Муҳаммадхон» (1268), «Тарихи мадрасаи Муҳаммад Амин» (1268), «Тарихи мунори мадраса» (1271), «Тарихи бинои мадрасаи Раҳмонбердибий», «Тарихи мадрасаи Мўсо Тўра» (1275), «Тарихи бинои мадрасаи Муҳаммад Раҳимхон» (1271), «Тарихи бинои мадрасаи Амирул Умаро Сайид Маҳмуд Тўра» кабилардан иборатдир.

Чунончи, Муҳаммад Амин мадрасаси ҳақидаги 10 мисралик тарих шеърида шоир мадраса бино қилинган йилни шундай қайд этади:

Огаҳи тарих ба таъмири ў,
Кард рақам мадрасаи хушбино.

(Огаҳий мадраса таъмири тарихида «хушбино» (ҳижрий 1268 йил демак) рақам қилди.)

¹ Қотибнинг айби билан бўлса керак, 458-бетда шоир Комилнинг «Тарихи бинои мадрасаи Мусо Тўра» шеъри Огаҳийга нисбат берилган. Комилнинг бу шеъри:

Беги олинасаб Тўра Мусо
Чанд муддат ба жоҳ восил шуд —

мисралари билан бошланиб, Огаҳийнинг шу мадраса тарихига айтган шеърининг:

Беги оли манзалат Мусо Тўра,
Буд дар баҳри сахо дурри ятим —

мисралари ва сўзларига яқин бўлганидан, котиб эътибор билан текшириб ўтирмасдан, уни Огаҳийнинг девонига киритаверган бўлса керак.

Муҳаммад Раҳим II (Фируз)нинг Хевада бино қилинган мадрасасининг тарихи ҳақида эса қуйидаги мисраларни битди:

Тарих бар бинои хушаш гуфт Огаҳи,
Омода ёлғори Муҳаммад Раҳимхон.

(Огаҳий бу яхши бинога тарих айтиб, уни Муҳаммад Раҳимхон ёдгорлиги (1288 йил демак) деб атади.)

Шеърнинг тарих формаси юзасидан ёзилган байтлардан кўринишича, Огаҳийни кўпроқ мадраса қурилишлари қизиқтирган. Шунинг учун Сайид Маҳмуд Тўра ва Муҳаммаднийез Девонбеги мадрасаларига иккитадан, Муҳаммад Аминхон ва Муҳаммад Раҳимхон мадрасалари тарихига тўрттадан шеърлар ёзган. Бу ҳам Огаҳийнинг илм, маданият ва маорифга иштиёқманд киши бўлганини кўрсатади. Шоир бундай қурилишлардан хурсанд бўлганидан Муҳаммад Амин мадрасасини «дилкашу дилкушо, дилкашу жонпарвар» ва иккинчи жаннат деб таърифлайди, мадраса тоқларини қизларнинг қошларига ўхшатади. Муҳаммад Раҳимхон томонидан солдирилган мадрасани эса «аҳли илм» учун «бинои шарафнишон» ва «латофату файзу шарофат»и билан «аҳли фазл» учун дунёнинг «тоза биҳишт»и деб баҳолайди ва унинг тарихини «мадрасаи файз афзо» деб атади.

Маълумки, Раҳмонбердибий ва Муҳаммаднийез Девонбеги хонликда катта амалдор бўлишларидан ташқари, катта ер эгалари ҳам эдилар. Шоир буларнинг мадрасаларига ҳам тарих ёзган. Бундан шоирнинг мақсади — бу шахсларнинг беҳисоб давлатларини маданият йўлига сарф қилдириш бўлганки, у Раҳмонбердибий ва Муҳаммаднийез Девонбегиларнинг диққатларини тортиш учун, уларнинг мадрасаларига «бетаваққуф», «филҳол» деб тарих айтган; ҳатто, Раҳмонбердибий мадрасасини «фазлу камол» талабгорларининг макони, деб баҳолаган. Муҳаммад Раҳимхоннинг амакиси Амирул Умаро Сайид Маҳмуд Тўра мадрасасини ҳам «олимлар ва фозилларнинг жойи», деб таърифлаган.

Демак, кўриб ўтилган ўзбекча шеърларнинг кўпчилигида Огаҳий илм-маърифат тарафдори эканлигини қанчалик тарафдоран эътибор билан бўлса, тожикча шеърларида ҳам (айниқса тарих формасидаги шеърларида) маърифатпарвар киши бўлганини шунчалик намойиш эттира олган ва тожикча шеърлари билан ҳам ўша шароитдаги адабий ҳаракатда муҳим роль ўйнаган.

Огаҳийнинг тарихчилик ва таржимонлик фаолияти Шермуҳаммад Мунис томонидан ёзилиб, лекин тугалланмай қолган тарих асари «Фирдавс-ул-иқбол»ни давом эттириши ва форс-тожик

тарихнависларининг асарларини ўзбек тилига таржима қилиши билан бошланган эди. Шоирнинг «Таъвиз-ул-ошиқин» девони дебчасида ёзилишича, Огаҳий «Фирдавс-ул-иқбол»ни 1812 йилдан сўнгги воқеалар баёни билан тўлдирган; Оллоқули, Раҳимқули, Муҳаммад Аминхон, Сайид Муҳаммадхон, Муҳаммад Раҳим II ҳукмронлиги давларида Хоразмда рўй берган воқеаларнинг баъзиларини китобга қўшган. Чунончи, Огаҳий «Фирдавс-ул-иқбол»ни давом эттиргани ва унга алоҳида сарлавҳалар билан ўзининг қуйидаги мустақил тарихий асарларини қўшгани ҳақида тубандагиларни ёзади:

«...Фақирнинг ўз муссаннифотидин «Риёз-уд-давла»¹ ким, Оллоқулихоннинг воқотиға муштамилдур ва «Зубдат-ут-таворих»² ким Раҳимқулихоннинг воқотиға муштамилдур ва «Жоме-ул-воқеот»³ ким Муҳаммад Аминхоннинг воқотиға муштамилдур ва «Гулшани давлат»⁴ ким Сайид Муҳаммадхон марҳумнинг воқотиға муштамилдур ва «Иқболи Фирузий»⁵ ким Муҳаммад Раҳимхони дому иқболанинг муборак воқотиға муштамилдур».

Бу асарларнинг қандай тарихий аҳамиятга эга эканлиги шарқшуносларимиз ва тарихчиларимизнинг, айниқса, В. В. Бартольд, П. П. Иванов, А. Ю. Якубовский, Яхё Фуломов ва Қ. Мунирнинг илмий ишларида ўз ифодасини топгандир. Ҳатто, 1873 йилдаёқ рус шарқшуносларидан А. Л. Кун Хева кутубхонасида Мунис ва Огаҳий китоблари

¹ «Риёз-уд-давла» асари 1844 йилда ёзилган бўлиб, унда Оллоқули ҳукмронлиги (1825—1842) вақтида «Хоразмда рўй берган воқеалар акс эттирилади. Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик Институти (ЎзФАШИ) (№ 821—2, 5364—II) ва СССР Фанлар академияси Осиё халқлари Институтининг Ленинград бўлими (№ Е6, Д—123/590 ос) да асарнинг бир неча нусхалари бор.

² Раҳимқули ҳукмронлиги (1843—1846) вақтида юз берган воқеаларни қамраб олган «Зубдат-ут-таворих» асари ҳижрий 1262 (1845—1846) йилда ёзилиб, ЎзФАШИда унинг икки нусхаси (821—III, 5364—III) сақланмоқда.

³ Муҳаммад Аминхон II ҳукмронлиги (1846—1855) пайтларидаги воқеаларни акс эттиришга қаратилган «Жоме-ул-воқоти Султоний» асари 1856—1857 йилларда ёзилган бўлиб, унинг бир нусхаси ЎзФАШИда (№ 9786), бошқа нусхаси СССР ФА Осиё халқлари Институтининг Ленинград бўлимида (Е—6 шифри билан) сақланмоқда.

⁴ Сайид Муҳаммадхон ҳукмронлиги (1856—1865) йилларида рўй берган воқеаларни ҳикоя қилувчи «Гулшани давлат» асарининг 1321 йилда кўчирилган бир нусхаси ЎзФАШИда (№7572), иккинчи нусхаси СССР ФА Осиё халқлари Институтининг Ленинград бўлимида (Е—6, 1891) сақланмоқда.

⁵ «Иқболи Фирузий» ёки «Шоҳиди иқбол» номли асари Муҳаммад Раҳим II (Фируз) ҳукмронлиги давридаги (1865—1872) воқеаларга бағишланган бўлиб, бу асарнинг нусхаси СССР ФА Осиё халқлари Институтининг Ленинград бўлимида (С—572) сақланмоқда.

билан танишганида, биринчи бўлиб «Туркестанские ведомости»нинг (ўша йили чиққан 40-сон) саҳифаларида муҳим маълумотлар эълон қилган эди.

Огаҳий ўз ижодий фаолияти давомида, юқорида қисқача эслатиб ўтганимиздек, форс-тожик ва усмонли турк тилларида ёзилган тарихий ва бадий асарларни ўзбек тилига таржима қилади. Бу ҳақда «Таъвиз-ул-ошиқин» дебчасида шоирнинг ўзи шундай ёзади:

«Фақирнинг турк тили билан таржима қилгон китоблари «Равзат-ус-сафо»нинг 2-дафтаридан чаҳор ёри узом воқеаси ва 3-дафтари ва «Нодирнома» ва «Зафарнома» ва «Зубдат-ул-ҳикоят» ва «Мифтоҳ-ут-толибин» ва «Ахлоқи Муҳсиний» ва Восифий¹ ва «Насиҳатномаи Кайковус» ва «Саломону Абсоли Жомий» ва «Гулистони Саъдий» ва «Баҳористони Жомий» ва «Равзат-ус-сафои Носирий»нинг биринчи дафтари ва «Далоил-ул-хайрот» шарҳи ким рум туркисидин чиғатой тилига ўткарилди ва «Тазкираи Муқимхоний» ва «Табакоти Акбаршоҳий» ва «Ҳафт пайкари Низомий» ва «Ҳашт биҳишти Хисравий» ва «Юсуф Зулайхон Жомий» ким манзум бўлди ва «Шоҳу гадои Ҳилолий» ким манзум бўлди».

Демак, шоирнинг ўзи эътироф этганидек, у Саъдий, Низомий, Хисрав, Жомий, Хондамир, Ҳусайн Воиз, Ҳилолий, Восифий ва Ризоқули Ҳидоятларнинг 19 та асарини — 16 насрий ва 3 шеърий асарни ўзбек тилига таржима қилган. Бу ёзувчи ва шоирлар мазкур асарлари билан тарих ва адабиёт хазиналарига қанчалик катта ҳисса қўшган бўлсалар, Огаҳий ўз халқини форс-тожик ва озарбайжон классикларининг бой меросидан баҳраманд қилиш ниятида уларнинг асарларини ўзбекчага таржима қилиб, ўзбек маданиятининг ривожига шунчалик катта ҳисса қўшди.

Бу ўринда биз Огаҳий таржима қилган асарларнинг тарихий аҳамияти ҳақида алоҳида-алоҳида тўхталиб ўтирмасдан, шоир томонидан таржима қилинган айрим прозаик асарларнинг аҳамияти ҳақида қисқача маълумот беришни маъқул кўрдик.

Огаҳий томонидан форсчадан ўзбекчага таржима қилинган прозаик асарлардан бири Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлиги (1468—1506) даврида ҳиротлик Ҳусайн Воиз Кошифий томонидан ёзилган «Ахлоқи Муҳсиний» асаридир. Султон Ҳусайннинг ўғилларидан Муҳсин Мирзога бағишлаб ёзилган ахлоқ темасидаги бу асар 40 бобдан иборатдир. (Хева шаҳар музейида бу асарнинг форсча бир неча вариантлари бор.)

Ўзбек ва форс-тожик классик адабиёти ва маданияти та-

¹ Восифийнинг «Бадое-ул-вақе» асари назарда тутилади.

рихида Навоий ва Жомий давридаги машҳур тарихнавислардан Мирхонд ва Хондамирнинг «Равзат-ус-сафо» асарининг Хоразм хонлигидаги адабий муҳитда форсчадан ўзбекчага таржима қилиниши муҳим маданий хизматлардандир. Бутун жаҳонга шуҳрати кетган бу асар 7 жилддан иборат бўлиб, дунёнинг пайдо бўлишдан Сосонийларгача (I), Муҳаммаддан Алигача (II) бўлган, Аббосийлар салтанати (III), Чингизгача бўлган майда салтанатлар (IV), Чингиз ва унинг авлодлари салтанати (V), Темур ва темурийлар салтанати (VI) даврида ва, ниҳоят, 1457 йилдан 1510 йилгача (VII) бўлган воқеаларни маълум даражада бадий формада ифодалаб берувчи катта тарихий асардир.

«Равзат-ус-сафо» асарининг таржимасини Мунис бошлаган, ундан кейин Огаҳий давом эттирган. Огаҳий томонидан ўзбек тилига таржима қилинган бу асарнинг биринчи варианты шоирнинг тириклик чоғида котиб Муҳаммад Яъқубхўжа ибни Иброҳимхўжа Хевақий томонидан ҳижрий 1268 (1851) йилда кўчирилган бўлиб, у 862 саҳифадан иборатдир. Китобнинг охирида таржимоннинг хотима сўзидан сўнг шундай рубоий берилган:

Ҳар ким ўқимоқ тарҳини бунёд этгай,
Бу хасгани бир дуо била ёд этгай,
Тангри бериб икки жаҳонда комин,
Мажмуи балиётдин озод этгай.

Худди шу жилдларнинг ўзбекча иккинчи варианты эса ҳижрий 1319 (1901) йилда котиб Домло Холмурод девон Гурланий ибн Муҳаммад Юсуф Хоразмий томонидан кўчирилган бўлиб, у ҳозир Хева шаҳар музейида сақланмоқда. Шу китобнинг охирида хотима сўзидан сўнг қуйидаги рубоий келтирилган:

Ҳар кимки ўқур вақтида мени ёд этгай,
Рухимни дуойи хайр ила шод этгай,
Кавнайн аро ҳақ анга фараҳ рўзи этиб,
Мажмуи гаму қайғудин озод этгай.

«Таъвиз-ул-ошиқин» дебocasида келтирилган маълумотга қараганда, Огаҳий «Равзат-ус-сафо»нинг иккинчи дафтаридан «Чаҳорёри узом» воқеаси ва учинчи дафтарини тўлиқ таржима қилган. 1851 йилги қўл ёзма нусханинг хотимасида келтирилишича, Мунис биринчи жилдни тўла таржима қилган ва иккинчи жилддан «Чаҳорёри узом»нинг воқеотиға еткурган». Огаҳий Муҳаммад Аминхон ҳукмронлиги (1846—1855) даврида китобнинг худди шу жойидан таржима қила бошлаган ва иккинчи жилдни тамомлагандан сўнг, учинчи жилдни ҳам таржима қилиб улгурган. Бу ҳақда «Равзат-ус-сафо» таржимасининг котиб Муҳаммад Яъқубхўжа ибни

Иброҳимхўжа Хевақий томонидан кўчирилган биринчи вариантынинг хогимасида шоирнинг ўзи қуйидагиларни ёзган:

«Бу нусхан шарифа ва бу мажмуаи латифани мутолиа қилгучи фаросат ва кассат аҳлининг замири латофат тазмирлариға равшан ва ҳувайдо мубарҳан ва жилвапиро бўлсунким... Муҳаммадраҳим Баҳодирхоннинг фармони вожибул замони мужиби билан фазойилмаоб камолот интисоби Шермуҳаммад мироб ал мутахаллис бал Мунис мироб... «Равзат-ус-сафо» китобини туркий тил била таржима қилиб, аввалғи дафтарини итмомға еткурив, иккинчи дафтарини доғи хулафон киром аъни Чаҳрёри узомнинг воқеотиға еткургон аснодаким санаи ҳижрия минг икки юз қирқ тўртта эрди жаҳони фонидин олами боқийға реҳлат қилиб, бу китоб таржимаси итмом ва ихтигом сарҳадиға етмай қолди ва чун подшоҳи олийшон Муҳаммад Амин Баҳодурхон салтанат тахтиға жулус қилиб, Хоразмшоҳнинг тожин ҳумоюн фарқиға қўйди... фаройиз ва сунун ижроси ва мамлакат умури ашғолидин фориг бўлган авқотда гоҳо таворих китобларининг мутолиасидин баҳра олиб, аҳли салаф ҳикоятига вуқуф топар эрди. Бу жиҳатдин жулуси саодатмонусидин бешинчи йиликим сана минг икки юз олтмиш бешда эрди, бу фақир касир алтақсир-ул-ҳақир ибори мулки ал ваҳоб Муҳаммадризо мироб ал мулаққаб бал Огаҳий ибни Эрнийезбек бародарзода ва дастпарвардаи Мунис миробға ишоят ва илтифот кўргўзуб, бу китоб таржимасин итмомға еткурмоққа амр қилди. Охир ул амр юз навъ ажзу инкисор ва минг турлук хавфу умедворликлар била бу нусхан ҳумоюн таржимасиға қалам сурдум ва тамом ва ихтигом сарҳадиға еткурдум. Эмди бу мажмуаи маймунани ўқугувчи дониш аҳлидин умед улким, агар ҳар ерда саҳву хато кўрсалар, айб қилмағайлар балки, шафқат ва меҳрубонлиғ кўргузуб, ислоҳ бергайлар...»

Таржимоннинг «Равзат-ус-сафо»да келтирилган бу изоҳи айрим адабиётшуносларнинг, «Огаҳий таржима ишини Оллоқули ёки Раҳимқули даврида бошлаган», деган тахминий фикрларини ҳам рад этади.

Огаҳий ўз таржималарида Навоий ва Бобир насрининг тил хусусиятларидан фойдаланган. Чунончи, жумлаларнинг «андоқким, айтурким, дебдурким, деб бошланиши, жумладаги боғловчиларнинг ва, ва яна мансур етушсун... ва мансур сурғат била маркаб суруб... ва ҳамро шаҳарға кирдилар ва то олар...» шаклида ишлатилиши жумлаларнинг «олмиш эрди, келмиш эрди, бормиш эрди, дер эрди, эрдилар» шаклида тамомланиши, шубҳасиз, Навоий ва Бобир прозасининг Огаҳий таржималарига қилган таъсири натижасидир.

Огаҳий прозасига Навоий прозасининг стилистик жиҳат-

дан таъсирини янада аниқроқ фаҳмлаш учун «Чаҳор девон» дебочаси билан «Таъвиз-ул-ошиқин» дебочаси чоғиштирилса, бу фикрга тўла қаноат ҳосил қилинади. Бу ўхшашлик фақат айрим сўзлар ва ифодалар яқинлиги билангина эмас, балки эски прозанинг қоидасига мувофиқ жумлаларнинг «му-сажжаъ» ва «муражжаз» шаклларида ишланиши билан ҳам яқиндир. Чунончи:

«...Бу нокомлиғ майдонининг *саргаштаси* ва нотамомлиғ биёбонининг *лабташнасиси* ва маломат майхонаси *бодахўри* ва малолат вайронасининг *хоксори* ва ишқ кўчасининг *девонаси* ва дард хайлининг ҳамдаму *ҳамхонаси*... фақир *ҳақир* касирул тақсир... Муҳаммадризо *мироб*... бародарзода ва дастпарвардан Мунис *мироб*... ўз саргузаштин бу навъ афсона билан арзга *еткурур* ва ўз аҳволин бу янглиғ тарона била маони элига *билгурур*...» («Таъвиз-ул-ошиқин», 1323, 4-бет).

Академик В. В. Бартольд Мунис ва Огаҳий асарларининг (жумладан, тарих асарларининг) бадий хусусиятлари ҳақида текшириш олиб бормаган бўлса ҳам, аммо уларнинг аҳамиятини уқтириб: «Мунис ва Огаҳий томонидан яратилган адабий ва тарихий асарларнинг қанчалик камчиликлари бўлмасин, тарихий воқеаларни баён этиши ва уларда келтирилган аниқ материалларнинг кўплиги жиҳатидан Қўқон ва Бухоро хонликлари тарихига доир бизгача етиб келган ҳамма нарсаларни ўзидан анча орқада қолдирад!»¹ деб ёзган эди.

Демак, Огаҳий таржимада ҳам, тарихий-бадий проза асарлар яратишда ҳам шу соҳаларда ижод қилган ўз замондошларидан устун турар эди. У бир неча ўнлаб кишилар бажариши лозим бўлган вазифани бир ўзи бажара олган. Худди шу жиҳатдан ҳам унинг бу соҳалардаги хизматларида баъзи бир нуқсонлар, етишмовчиликлар (ортиқча мақташ, ортиқча тафсилот) содир бўлмаслиги мумкин эмас эди, албатта. Аммо, шунга қарамай, фақат ўзбекларнинггина эмас, балки XVII, XVIII ва XIX асрлардаги қорақалпоқ, туркман ва бошқа халқларнинг ҳаёти, маданий-маиший муносабатларини, шунингдек бошқа соҳаларни ўрганишда ҳам бу асарлар «жуда катта аҳамиятга эгадир»².

¹ В. В. Бартольд. История культурной жизни Туркестана, Л., 1927, 113-бет.

² П. П. Иванов. Очерк истории каракалпаков. Материалы по ист. каракалпаков. ИВ АН СССР, т. VII, М.—Л., 1935, 44-бет.

МУНДАРИЖА

XVII АСР АДАБИЁТИ

Тарихий шароит ва маданий муҳит	3
Архитектура. Музыка, илм-фан ва таълим	8
Тарих асарлари ва тазкиралар	11
Абулғозий	12
Мутрибий	17
Малеҳо Самарқандий	19
Бадий адабиёт :	25
Адабиётда мафкуравий кураш	25
Аҳсаний	29
Сўфи Оллоёр	31
Халқ китоблари	32
«Тоҳир ва Зухра»	34
«Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам»	43
Турди (Фароғий)	48
Фаолияти ва ижодиёти	48
«Субҳонқулихон тўғрисида ҳажвия»	52
Бобораҳим Машраб	61
Машрабнинг фаолияти ва адабий меросини ўрганиш тарихига доир	62
Машрабнинг ҳаёти ва фаолияти	63
Машрабнинг адабий мероси	64
Машраб — исёнкор шэир	65
Машрабнинг ишқий лирикаси	71
Машрабнинг поэтик маҳорати	74
Мавлоно Вафо — Вафой	81

XVIII АСР ВА XIX АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИ АДАБИЁТИ

Тарихий шароит ва маданий муҳит	90
Архитектура, илм-фан ва таълим	94
Музыка	99
Китобиёт ва хаттотлик	101
Муҳаммад Хоксор ва унинг «Мунтахаб-ал-луғот» асарини	104
Тарихнавислик	109
«Тарихи Муқимхоний»	110
«Убайдуллонома»	111
«Тарихи Роқимий»	112
«Фирдавс-ул-иқбол»	113
Тазкиранавислик	116
«Мазҳар-ул-мусанифин»	117
«Мажмуаи шоирон»	118
«Тухфат-ул-аҳбоб...»	120
Халқ оғзаки ижоди ва халқ китоблари	122
«Санобар»	127
«Юсуф ва Аҳмад»	128
Таржима асарлари	131
Езма адабиёт ва мафкуравий кураш	136
Прогрессив адабиёт	137
Прогрессив адабиёт ва халқ оғзаки ижоди	146
Хувайдо	150
Шоир Ғозий	153
Шоир Маъдан	154
Шоир Жоний	156
Номаълум котиб — шоир	158
Шоир Шавқий	159
Реакцион феодал-клерикал адабиёт	161
Адабий жанрлар	166
Паҳлавонқули Равнақ	174
Муҳаммаднӣз Нишотий	188
Ҳаёти ва фаолияти	188
Нишотий лирикаси	189
«Хусну Дил» достони	193
Достоннинг қисқача мазмуни	194
Достоннинг образлари ва ғоявий мотивлари	197
Ақл образи	198
Фуод образи	199
Назар образи	200
Хусн образи	202
Шаҳриёри Ишқ образи	203
Рақиб образи	204
Форуқа образи	204
Ваҳми бало образи	205
Достонда келтирилган масаллар	206
«Шаҳбоз ва Булбул»	206
«Гул ва Даф»	207
«Най ва Шамшод»	207
«Қосаи Чин ва Наргис»	208
«Бинафша ва Чанг»	209
Достоннинг тили ва бадий воситалари	210

Достонда адабиёт ва унинг улуғ намояндалари ҳақида ай-тилган фикрлар	214
Мужрим Обид	219
Ҳаёти ва адабий фаолияти ҳақида	219
Адабий мероси	221
Классик адабиёт традициялари	222
Феодал-клерикал муҳитга қарши шикоят мотивлари	225
Мужрим сатираси	229
Севги лирикаси	230
Ахлоқий-таълимий фикрлари	233
Хотима	234
Шермуҳаммад Мунис	236
Муниснинг ҳаёт йўли ва ижодий мероси	237
«Мунис-ул-ушшоқ» девони ҳақида	248
Хулоса	265
Муҳаммад Шериф Гулҳаний	266
Биографиясига доир баъзи маълумотлар	266
Гулҳаний лирикаси	271
«Зарбулмасал»	276
«Маймун билан Нажжор»	279
«Туя билан Бўталоқ»	281
«Топбақа билан Чаён»	282
«Зарбулмасал»нинг тасвирий воситалари	286
Махмур	292
Махмурнинг ҳаёти	292
Махмурнинг ижодий фаолияти	294
Махмур ҳажвийётининг ғоявий мазмуни ва тематик доираси	295
Махмурнинг лирик мероси	310
Махмурнинг бадий маҳорати	312
Нодира	318
Ҳаёти ва адабий фаолияти	318
Лирикаси	319
Форс-тожик тилидаги шеърлари	326
Хотима	329
Увайсий	331
Ҳаёти ва адабий фаолияти	331
Увайсий — истеъдодли лирик шоира	337
Увайсий дostonлари	341
«Воқеоти Муҳаммад Алихон»	341
«Шаҳзода Ҳасан ҳақида дoston»	342
«Шаҳзода Ҳусайн ҳақида дoston»	345
Муҳаммадризо Огаҳий	347
Ҳаёти ва фаолияти	347
Огаҳийнинг поэтик ижоди «Таъвиз-ул-ошиқин» девони	350
«Таъвиз-ул-ошиқин» девонининг тузилиш тартиби. Огаҳий-нинг поэтик маҳорати	364
Тоҷикча шеърлари	372
Огаҳий — тарихчи ва таржимон	376

На узбекском языке

ВАХИД АБДУЛЛАЕВИЧ АБДУЛЛАЕВ

ИСТОРИЯ
УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Вторая книга

Издание второе

Учебник
для филологических факультетов
университетов
и факультетов узбекского языка
и литературы педагогических
институтов

Издательство „Уқитувчи“
Ташкент — 1967

Набрано в типографии № 3
Государственного комитета Совета
Министров УзССР по печати
Отпечатано в типографии № 1. г. Ташкент, ул. Хамзы 21.

Редактор *Н. Т. Ҳотамов*
Бадний редактор *Ҳ. Аҳмаджонов*
Тех. редактор *С. Ахтямова*
Корректор *Н. Рихсиева*

Матрицадан босишга рухсат этилди 13/III-1967.
Қоғози 60×90¹/₁₆. Босма листи 24,0.
Нашр. листи 24,83. Тиражи 20 000.

„Уқитувчи“ нашриёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Шартнома 307-66. Баҳоси 69 т. Муқоваси 18 т.

ЎзССР Министрлар Совети матбуот давлат
комитетининг 3- босмақонасида терилиб,
матрицадан 1- босмақонасида босилди.
Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21. 1967. Зак. 405.